MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK 27
Cahiers d'histoire de l'art
AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Farbaky Péter

SZATMÁRI GYÖRGY, A MECÉNÁS

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI FÜZETEK
CAHIERS D'HISTOIRE DE L'ART
27

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

FŐSZERKESZTŐ
AZ INTÉZET IGAZGATÓJA

SOROZATSZERKESZTŐ
SZABÓ JÚLIA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZATMÁRI GYÖRGY, A MECÉNÁS

Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon

Írta
FARBAKY PÉTER

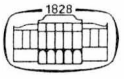

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia és a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával

A borítón: Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, a Szatmári-tabernákulum alsó része a Szatmári-címerrel, 1510 körül (KÖH Fotótár 25.752. neg. szám)

A hátsó borítón: Kassa, a Szent Mihály-kápolna északnyugatról 1903 előtt (KÖH Fotótár 15.773. poz. szám) [10. kép]

ISBN 963 05 7948 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4.
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2002

© *Farbaky Péter, 2002*

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Vajda Ambrus
Termékmenedzser: Hesz Margit
A számítógépes szerkesztés Győrei D. László munkája
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda Kft. készítette
Felelős vezető: Reisenleitner Lajos
Martonvásár, 2002
Kiadványszám: KMA2-040
Megjelent 18,59 (A/5) ív terjedelemben + 6 ív műmelléklet
HU ISSN 0324-7791

Printed in Hungary

Lillának

TARTALOM

Bevezetés 9

Szatmári György életútja (1457 körül–1524) 13

Szatmári humanista köre 21

Szatmári mecénásságának helyszínei 31

Kassa 31

Pécs (1505–1521) 37
A székesegyház tabernákuluma 40
A pécsi püspöki palota reneszánsz átépítése 45
A középkori káptalanház átépítése (ún. *Aedes* vagy *Domus Sacmarianae*) 49
A tettyei püspöki villa 52
Pécsi reneszánsz kőtöredékek 57

Esztergom (1521–1524) 62

Szatmári könyvei 69
A párizsi *Breviarium Strigoniense* 71

Szatmári címer- és pecséthasználata 79

Összefoglalás 83

Rövidítések 89

Jegyzetek 96

Függelék – Kőfaragványok jegyzéke 139

Források 163

Johann Kresling bécsi oratiója (1515) 163

Valentinus Ecchius: *Iubilus heroicus* (1519–1520) 166

Képjegyzék 171

György Szatmári als Mäzen. Die Stiftertätigkeit eines Prälaten in Ungarn der Jagiellonenzeit 177

Abbildungsverzeichnis 188

Személynévmutató 195
Földrajzinév-mutató 201
Képek 207

BEVEZETÉS

Dominus det nobis et regno pacem[1]
(Szatmári főpapi jelmondata)

Szatmári György (1457 körül–1524) a Jagelló-korban (1490–1526) vezető államférfi és egyházi személyiség volt, (fő)kancellárként az ország bel- és külpolitikájának irányítója, az oklevelek kiadásának legfőbb őre. Egy olyan időszaké, amely Mátyás uralkodását követően a késő középkori Magyarország Mohács előtti utolsó korszaka volt. A Jagelló-periódust az utókor természetszerűleg mindig végpontja, a mohácsi vész fényében látta, annak az eseménynek a szemszögéből, amely a középkori magyar állam szétesését jelentette. Az előtte eltelt három és fél évtizedből inkább a negatívumokat vették észre, amelyek mind realitások voltak: a királyi hatalom aggasztó elerőtlenedését politikai, gazdasági és erkölcsi vonatkozásban, a társadalom belső harcait – az arisztokrácia egyes csoportjainak végzetes élethalálharcát, a nemesség és jobbágyság végsőkig kiélezett ellentétét, amely a Dózsa-féle parasztháborúban kulminált –, az ország védelmi képességének csökkenését s a mély morális válságot. Az ország földrajzi helyzete miatt sorsa szinte determinálva volt: az expanzív török hatalom és az Újvilágot is birtokba vevő Habsburg Birodalom közötti ütközőzónában nem volt többé remény a független magyar állam létére.[2]

Mégis, a külső körülmények és a belső válság ellenére mit mutat az ország állapota? „A Mohácsnál elbukott országot – minden látszat ellenére is – egy gazdag, nagy és reményteljesen fejlődő országnak tekinthetjük"[3] – írta egy 1973-ban megjelent tanulmányában Klaniczay Tibor, a XVI. század eleji Magyarországot jellemezve. A súlyos problémák ellenére ez az ország anyagi értelemben hallatlanul gazdag: itt vannak Európa legfontosabb aranybányái, termékeny a földje, virágzik a kézműipar néhány ága és a kereskedelem a városokban. A szellemi élet hasonlóan pezsgő: a humanista latin kultúra lassú terjedése mellett a magyar nyelvű irodalom első írott emlékei is ekkor szaporodtak meg. Az egész ország építkezett: átalakították, bővítették a székesegyházakat, kolostorokat és templomokat, amelyeket gazdagon berendeztek, a szárnyasoltárok készítése is folytatódott ekkor. Nemcsak a késő gótika teremtette meg alkotásait, hanem emellett elsősorban a világi építkezéseken, az országnagyok palotáiban, váraiban, villáiban egyre több helyen tűnt fel a Mátyás által importált új reneszánsz stílus.[4]

A történelmi alaphelyzet 1490-ben megváltozott: a Jagellók révén a magyar trónra olyan uralkodóház tagja került, amely a szomszédos Lengyelországban[5] és Csehországban[6] már hatalmon volt. E korszak a magyarországi kora reneszánsz térségbeli kisugárzását éppúgy felgyorsította, mint ahogy szorosabbra fonódtak azok a művészeti kapcsolatok is, amelyek viszont főként a cseh és délnémet területek késő gótikájának magyarországi recepcióját eredményezték.[7]

A magyarországi késő középkori művészet kutatásában mindig is nagyobb figyelmet fordítottak a Mátyás-korra, mint az azt követő évtizedekre. Balogh Jolán monográfiája, *A művészet Mátyás király udvarában*[8] hatalmas tablót vázolt fel erről az időszakról, a források teljességének számbavételével. Ez a tendencia az utóbbi években kissé módosult, hiszen már az 1982-es schallaburgi kiállítás[9] is – a főcímében is kifejezésre jutott Mátyás-kor dominanciája ellenére – 1541-ig tolta ki a bemutatott időszak határát. A Jagelló-kor művészetének megismerése néhány kutató jóvoltából ma már egy-két részterületen jelentősen továbbfejlődött az addig készült (elsősorban Balogh Jolán által írt) összefoglalásokból[10] ismert képhez képest.[11]

A két periódus kutatási metódusa is eltért egymástól. Míg a Mátyás-korban természetesen az erős központi hatalmat megvalósító uralkodó mint mecénás, az új reneszánsz művészetet iniciáló legfontosabb személy került a gyújtópontba, a Jagellók időszakában többnyire egy-egy emlék, építészeti vagy képzőművészeti emlékcsoport, illetve művész vagy művészetföldrajzi régió adták a partikulárisabb vizsgálódások témáit.

Az utóbbi évek kutatásai az uralkodói műpártolás szerepének bizonyos fokú átértékeléséhez vezettek Mátyás és utóda, II. Ulászló jelentőségének összehasonlításában. Miközben Mátyás uralkodásának időszakában a király humanista környezetének (elsősorban Vitéz Jánosnak) szerepe felértékelődött,[12] Ulászló mecénásságának is egyre több eredményére figyelünk föl. A budai királyi palota néhány részletén kívül valószínűleg neki tulajdoníthatjuk a nyéki villaegyüttes reneszánsz kiépítését is. Ulászló műpártolásában az 1502-es év a kristályosodási pont, amikor a francia hercegnővel, Anne de Foix-val frigyre lépett.[13]

Munkámmal a Jagelló-kor művészetéről kialakuló új képet a kor egyik kiemelkedő mecénásának bemutatásával kívántam gazdagítani. Összkép kialakítására nem vállalkozhattam, egy szegmensét szerettem volna ennek az időszaknak jobban feltárni. E metszet központi figurája Szatmári György, a történelmi személyiség, humanisták magasztalt pártfogója, s vizsgálódásom fő célpontjai az általa létrehozott művek. Ezek közt épületek éppúgy vannak, mint kódexek, plasztikai alkotások, ötvöstárgyak. De nem maradhatott el a hozzá írt irodalmi művek számbavétele sem, valamint azoké a szöveges forrásoké, amelyekben őróla van szó. Sikerült eddig nem hasznosított, Szatmárival foglalkozó irodalmi alkotásra is találnom, Valentinus Ecchius (Eck Bálint) versére, amelyet a források között közlök.

A Jagelló-kort követő török hódoltság miatt azok a műalkotások, amelyek létrejöttüket Szatmári Györgynek köszönhették, többnyire ma már nincsenek meg. Sokszor eddig még nem hasznosított írott és képi források alapján próbálom őket felidézni, mozaikokból, töredékekből „összerakni". A megmaradtak is sokszoros átalakításon estek át, így nem haszontalan utóéletükkel foglalkozni, hiszen nemcsak az épületeket építették, alakították állandóan tovább, de például a pécsi szentségházat is, későbbi állapotuk tehát sok információval szolgál egykori formájukról.

A XX. század végén a mecénások tevékenységének kutatása a művészettörténet-kutatás kedvelt aspektusa lett.[14] A magyar művészettörténeti kutatás századunk első felétől foglalkozik mecénás egyéniségekkel,[15] elsősorban a középkor és az újkor korszakából. A húszas-harmincas években a művészettörténész Kapossy János[16] és a történész Szmrecsányi Miklós[17] vette számba a barokk kor műpártoló főúri család-

jait, jeles személyeit: a Barkóczyakat, Esterházyakat, Grassalkovichokat. Mindkettőnél a levéltári kutatói véna és az erőteljes történeti nézőpont vezetett a mecénási tevékenység vizsgálatához. A témaválasztás szempontjához hozzájárultak aktuálpolitikai szempontok is, a kor „neobarokk" társadalma, az erősödő német befolyás idején a Habsburg-korszakból magyar mestereket vagy legalábbis hazai megrendelőket kellett felmutatni. A középkorból Nagy Lajos,[18] Zsigmond[19] és Mátyás[20] kaptak művészettörténeti korszak-monográfiát a kor legkiválóbb művészettörténészei, Dercsényi Dezső, Horváth Henrik és Balogh Jolán tollából. Emellett előtérbe kerültek más, fontos mecénások is, például Entz Gézának a II. világháború éveiben írt tanulmányaiban Klimó György püspök vagy a műgyűjtő Jankovich Miklós.[21]

A II. világháború után is született egy-egy új, kisebb feldolgozás.[22] A hetvenes-nyolcvanas évektől azután reneszánszát éli a téma, s a már feldolgozottakról (Mátyás király, Grassalkovich Antal, Jankovich Miklós és mások) szóló újabb tanulmányok mellett más személyiségek is a kutatás érdeklődésének középpontjába kerültek: Łokietek Erzsébet, Váradi Péter, Oláh Mikós, Báthori István, Esterházy Pál, Batthyány I. Ádám vagy II. Rákóczi Ferenc.[23]

A *Magyar Történeti Életrajzok* századfordulós nagy vállalkozása sorában szerencsére rendelkezünk egy Szatmári Györgyről szóló alapos monográfiával, Tóth-Szabó Pál tollából.[24] A mű jellegzetesen pozitivista: az okmánytárak, diplomáciatörténeti és más írott források – és csak kis részben levéltári kutatások – alapján az államférfi Szatmári életútját tartalmazza az események egymásutánjában. Ezek mellett a hozzá fűződő irodalmi és műalkotásokra is kitér.

A művészettörténet először a pécsi tabernákulumára figyelt fel. Erről Henszlmann Imre,[25] Hampel József,[26] Fabriczy Kornél[27] és Forbát Alfréd[28] is írtak. Németh Béla a múlt század végén Szatmári építményeit vette számba, a század elején pedig Reéh György, a Tettye szerelmese foglalkozott a pécs-tettyei villával.[29] Ugyancsak ekkoriban került sor a kassai Szent Mihály-kápolna purista restaurálására is, amelynek során a Szatmári által épített kápolnát lebontották. Már a múlt század végétől tudtak a Párizsban őrzött Esztergomi breviáriumról is, amelyről először Dankó József, majd később Lukcsics József adott rövid híradást.[30] A pécsi reneszánsz megismeréséhez járult hozzá Szőnyi Ottó, aki a püspöki kőtárban a XVI. század eleji töredékeket bemutatta.[31] Szőnyi sokat publikált a székesegyházról (s a Szatmári-tabernákulumról), a Dóm térről és a várról is.[32]

A két világháború közt Hoffmann Edith vette számba Szatmárit a magyar bibliofilek sorában.[33] A kassai Szent Mihály-kápolnáról pedig műemléki felmérése kapcsán írt cikket Resatkó Endre építészhallgató.[34] Szatmári kassai kapcsolatai és itt létrehozott műalkotásai is gazdag dokumentumanyag kíséretében jelennek meg a helytörténész és pap Wick Béla munkáiban.[35] Esztergomban az 1930-as évek végén a Lux–Várnai-féle ásatások során kerültek elő az első vele kapcsolatos töredékek. Pécsett egy kiváló építészettörténész, Gosztonyi Gyula publikált sokat a székesegyházról és környezetéről, a Püspökvárról és a tettyei villáról.[36]

A II. világháború után a Jagelló-korból elsősorban Bakócz Tamás mecénássága került előtérbe, főként Balogh Jolán 1955-ben írt Bakócz-kápolna monográfiája révén.[37] Ő már korábban biztos szemmel kijelölte a pécsi Szatmári-tabernákulum stíluskapcsolatait. Az ötvenes évek második felében végezte az első tervszerű régé-

szeti feltárásokat Parádi Nándor Pécsett, a tettyei villa területén.[38] 1967-ben Dercsényi Balázs kezdte el a pécsi püspöki palota déli homlokzatának kutatását,[39] munkáját Dobrovits Dorottya folytatta. Az 1960-as és 70-es években a pécsi káptalani levéltáros, Petrovich Ede tárta fel a püspöki palota és a *Domus Sacmarianae* építéstörténetének forrásait, s eredményeit több fontos tanulmányban közzé is tette.[40] Soltész Zoltánné újabban felfedezett Szatmári-kódexekről írt egy tanulmányában.[41]

1972-ben nyílt meg a márévári várat feltáró G. Sándor Mária régész rendezésében a pécsi *Reneszánsz kőtár,* amely a püspöki gyűjtemény reneszánsz köveit is újra a közönség elé tárta. Emellett a pécsi középkoros régészek (Kárpáti Gábor, Katona Győr Zsuzsa) a pécsi kora reneszánsz újabb maradványait találták meg, amelyek itt bemutatásra is kerültek. G. Sándor Mária összefoglaló tanulmányaiban, majd 1984-ben megjelent *Reneszánsz Baranyában* című művében egy reneszánsz művészetföldrajzi régió képét kísérelte meg felvázolni.[42] A könyvben – vitathatóan – a királyi műhely tevékenységébe tartozó (s így a pécsi műhelyhez nem kapcsolódó) siklósi várat is tárgyalja.[43] Ugyanakkor ő próbálta először a Szatmári létrehozta pécsi emlékeket koherensen, a töredékek számbavételével vizsgálni. A székesegyháztól északra eső terület régészeti kutatása kapcsán több tanulmányt, illetve egy könyvet is publikált a pécsi Püspökvárról.[44]

A Szatmári megrendelésére készült műalkotások néhány fontosabbját bemutatta az 1982-es schallaburgi,[45] majd az 1994-es Pannonia Regia-kiállítás is,[46] a főpap mecénásságának tágabb feltérképezése azonban nem lehetett feladatuk. Végül itt említem meg saját tanulmányaimat, Szatmárira vonatkozó közel évtizedes kutatómunkám első részpublikációit a kassai Szent Mihály-kápolnáról, a pécsi Szatmári-tabernákulum barokk oltárrá alakításáról, pécsi és esztergomi építkezéseiről,[47] valamint disszertációmnak Szatmári építészeti mecénásságára koncentráló angol nyelvű változatát.[48]

A Jagelló-kor története, kultúrája és művészete napjainkra – Jan Białostocki 1976-os, immár klasszikus szintézise[49] után – újra támogatott kutatási téma lett. A lipcsei Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas intézménye által szervezett, a közép-európai kutatókat összefogni szándékozó többéves programja[50] 1998-ban indult meg.

E könyv 1999-ben az ELTE Bölcsészettudományi Kar Művészettörténeti Doktori Iskolájának keretében elkészült[51] s ugyanabban az évben meg is védett[52] PhD-disszertációm átdolgozott változata.[53]

SZATMÁRI GYÖRGY ÉLETÚTJA (1457 KÖRÜL–1524)

„...a pécsi püspök, 62 éves, nagy hatalmú ember és mindazt, amit akar a királyságban, keresztülviszi. Származására nézve német (Kassára való), alacsony származású, egy szabó fia volt, jövedelme [...] arany, csak 200 gyalogostól kísérve lovagol Budára. Igen hatalmas úr, jól ismeri az államügyeket és László [= II. Ulászló – F. P. megjegyzése] király korában, a jelenlegi király apjának udvarában mindig ott volt. Hű, de élelmes ember s vagyona, ahogyan mondják, megér 800 000 tallért [helyesen: dukátot – F. P.]."[54] Alvise Bon velencei követ jellemzi így jelentésében 1519-ben Magyarország kancellárját és a pécsi püspökség főpásztorát. Az alacsony származás legendája visszatérő hibás toposz Szatmári életrajzaiban, Szerémi György *kalmár kassai György*nek nevezi, amely jobban fedi az igazságot.[55]

Még inkább sokatmondó és kendőzetlen – s sokat elárul mecénási motivációiról – az ugyancsak velencei Francesco Massaro titkári jelentése 1523-ból, Szatmári életének utolsó előtti évéből: „A másik részről az első főtisztelendő György úr esztergomi érsek, aki bölcs ember s igen nagy tekintélynek örvend. Annyit tart magáról, hogy szinte imádtatja magát. Amit akar, azt akarja, és semmi sem történik meg az ő beleegyezése nélkül. Sokszor a király tesz valamit, de ő visszacsinálja, annyira hatalmas ebben az országban. Nagy üldözője ellenségeinek, sok jó tulajdonsága van azonban, mert hogyha valamelyik ellensége megalázkodik, megbocsát neki s még ajándékokkal is ellátja. Nagylelkű és bőkezű olyan dolgokban, melyekről látja, hogy neki hírnevet, becsületet és dicsőséget szerezhetnek, a többi dolgokban azonban szűkkeblű. Nagyon szeret építtetni."[56]

Szatmári György életútjának alapvető történeti feldolgozása – mint a bevezetésben már említettem – a *Magyar Történeti Életrajzok* sorozatban, Tóth-Szabó Pál tollából a századfordulón született, jelentős pozitivista monográfia.[57] Ezért e fejezetben erre támaszkodva és az azóta megjelent újabb publikációk, adatok felhasználásával bővítve ismertetem életútját.

Családja német volt, a „Szatmári" név a megyére utal vagy Szatmár *civitas*ra (a mai Szatmárnémetire),[58] esetleg egy német családnév torzított, magyarosított változata. A forrásokban szereplő *Czotmann, Czottmár* formákból ugyanis akár pl. a *Zotmann* névre is lehetne következtetni.[59] Amennyiben az első magyarázat a helyes, akkor talán a szatmári sóbányabérlet révén gazdagodhatott meg a család.[60] Az Alföld és Erdély északi területére utalhat két adat: Ugocsa megye egyik alispánja 1455. május 27-től – a talán rokon – Szatmári András volt, akit 1457. március 15-én Magyi Demeter váltott fel tisztségében.[61] Az *alsóborsai* nemesi előnevet[62] feltehetően Mátyás királytól (vagy elődjétől) kapta a család, talán Szatmári Ferenc. A címeradományozásról adatunk, illetve címereslevelünk nincs, csak az 1492-es kassai

címerkő, amelynek felirata a címerbővítésről: a ferde pólyában lévő oroszlánról számol be. Korábban a címer így csak harántnégyelt lehetett a liliomokkal és a rózsákkal.[63]

Kassán a Szatmári család a XV. század közepén tűnik fel először az okmányokban: György nagyapja, László egy 1446. november 25-én kelt záloglevélben elismeri, hogy 200 forintot vett kölcsön Greniczer Margittól, lőcsei özvegy polgárasszonytól.[64] Egy 1468-as okmány képezi az ügy folytatását, amelyből megtudjuk, hogy Szatmári László már nincs az élők sorában, de (legidősebb) fia, János sem. Jánosnak még két fivéréről tudunk: Ferencről, aki Kassa leggazdagabb polgára volt, valamint Istvánról, Szatmári György apjáról. A család tagjai közül a legjelentősebb városi közéleti tisztséget Ferenc töltötte be: 1461-től kezdve csaknem minden évben a tizenkét tagú tanácsnak esküdt tagja, azaz *consul*, sőt 1477-ben Kassa főbírája, majd 1479-ben első *consul*. Bátyja, János többnyire csak a százak tanácsában kapott helyet *(senior)*, míg a legifjabb István 1462-ben, 1464-ben és 1466-ban volt *centumvir*. Az utóbbi is kereskedő volt, Alvise Bon velencei követ tévedett, amikor szabómesternek mondta. Szatmári István Zipser József (neve alapján szepességi szász) kassai polgár özvegyét, Annát vette el, akitől Miklós, István, György és Anna nevű gyermekei születtek. Az apa 1464-ben meghalt, anyjuk 1466-ban Mülner Miklós helyi polgárhoz ment – harmadszor – feleségül. Szatmári István gyermekeinek gyámja nagybátyjuk, Ferenc lett.[65] Ő kezdte a még kiskorú Györgyöt taníttatni, aki alsóbb iskoláit nyilván Kassán végezte.

Szatmári György születésének időpontját szintén Alvise Bon alapján szokták megállapítani, aki 1519-ben azt írta Szatmáriról, hogy 62 éves, ebből 1457-es születési évszám következik. Ám ez a kormeghatározás nyilván igen pontatlan.[66] Mivel apja 1464-ben meghalt, ez mindenképpen meghatározza születésének lehetséges legkésőbbi időpontját.

Szatmári apjától tekintélyes vagyont örökölt: három házat Kassán, szőlőket Abaújszántón és Tállyán, valamint a Kassa melletti Széplakon. 1480-ban nagybátyja halálakor is ő lett az örökös.[67]

Családfáját így rekonstruálta Tóth-Szabó Pál, amelyet Köblös József módosító hipotézisével közlök.[68]

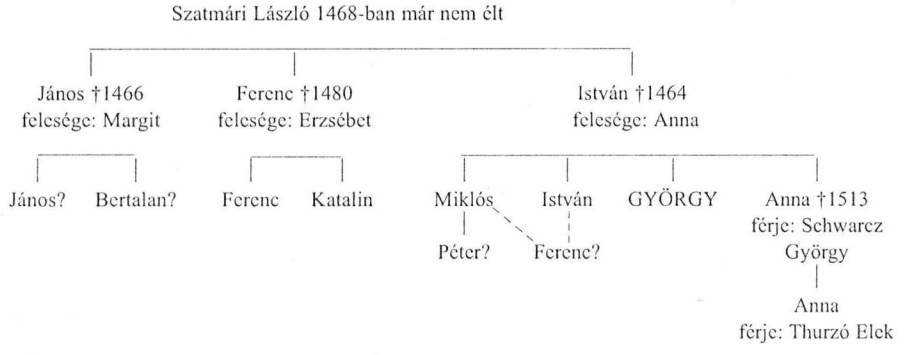

Köblös József hipotéziseként kérdőjelesen szerepel György unokatestvéreként Péter és Ferenc (aki szerinte Miklós vagy István fia lehet). Viszont csak az előbbi fia lehet Ferenc, ha Szatmári György fivére, István azonos lenne az 1492-ben abaújvári főespereskent említett Szatmári Istvánnal.[69] Ha valóban György testvére, akkor ő az első ismert egyházi személy a családban, aki alighanem György karrierjét is egyengethette. Szatmári Péter 1503–1509 között győri kanonok és soproni főesperes, 1512-ben fehérvári kisprépost volt.[70] Szatmári Ferenc (aki esetleg György unokatestvére, de nem azonos a korábbi, 1508-ban meghalt győri püspökkel) győri kanonoki és pápóci préposti stallumokat töltött be (1519-ig és 1525–1540), 1519–1530 közt esztergomi kanonok, 1521–1530 közt honti főesperes volt.[71]

A családfa egyik legérdekesebb momentuma, hogy Szatmári György unokahúgát (nővére vagy húga leányát) 1510 körül Thurzó Elek (1490 körül–1543) vette el. A házasság a két család régi jó viszonyának fontos következménye, megpecsételése volt. A szepesi lándzsásnemes lőcsei Thurzó-család szász bányatulajdonos családiába házasodott be a XIV. század elején. Ettől kezdve karrierjük meredeken ívelt fölfelé. Thurzó I. Györgynek három fia született: II. Márton, II. János és Teofil.[72] Elek apja, Thurzó II. János (†1508) Krakkó mellett épített kohójában végezte a magyarországi réz olvasztását, s 1495-ben szerződést kötött a kor nagy hatalmú német bankárcsaládjával, a Fuggerekkel a besztercebányai bányák közös művelésére, ami jelentős tőkebevonást tett lehetővé.[73] Thurzó János 1463-ban költözött Krakkóba, ahol a város *consul*ává is megválasztották. Egyik fia, III. György 1481-től járt a krakkói egyetemre, majd 1497-ben elvette Fugger Annát, s ezzel még szorosabbra vonta a két család közötti érdekszövetséget. 1517-ben Augsburgba költözött, s ott is halt meg 1521-ben. Egy másik fia, Elek futotta be a jelentősebb üzleti pályát: a családi cég irányítása mellett 1522-től kincstartó, majd tárnokmester és országbíró. A mohácsi vész után Ferdinánd híve lett, ezért megkapta a Szapolyai-birtokok egy részét. 1543-ban halt meg.[74]

Ekkori súlyukat jelzi, hogy a XVI. század elején négy püspök került ki a családból: Thurzó János bátyjának, II. Mártonnak a fia, Zsigmond (1465–1512), aki szerémi, nyitrai, erdélyi majd váradi püspök volt; Thurzó II. János két fia, IV. János (1464–1520), aki 1506-tól boroszlói püspök, valamint Szaniszló, aki 1498-tól olmützi püspök (†1540) volt; és végül Ferenc (†1576), Thurzó Teofil fia, aki 1534-től nyitrai püspök volt, majd a pozsonyi kamara elnöki tisztét töltötte be, később pedig kilépett az egyházból s 1557-ben megnősült.[75]

Szatmári nagybátyja és apja is már üzleti kapcsolatban állt Thurzó Mártonnal. Tudjuk, hogy 1467-ben Szatmári István hagyatéki eljárásában Thurzó Márton és Teofil 230 forintos tartozását Szatmári Ferenc egyenlítette ki. A Szatmári család besztercebányai bányáit egy ideig együtt művelte a Thurzókkal, majd 1496-ban Szatmári György eladta nekik. A két család tagjai kölcsönösen segítették egymást: a padovai egyetemen tanuló Thurzó Zsigmond 1493. április 4-én a püspöki hivatalban megnevezte azokat a magyarországi procuratorait, akiket ottani egyházi beneficiumok megszerzésével bízott meg, köztük az egyik megnevezett személy kassai Szatmári György, Magyarország és Csehország királyi pecsétjének őrzője.[76] Szatmári Thurzó Elek udvari karrierjét is segítette a XVI. század elején, s ennek következménye lehetett az unokahúgával kötött házasság.[77]

A Szatmáriak rokonságban álltak a bártfai Stenczel családdal, egyikük, Mihály fontos budai kereskedő lett. Stenczel Erzsébetet pedig Szatmári Ferenc vette feleségül.[78] Ugyancsak rokon volt a besztercei szász Kretschmer família: Lőrincet, unokaöccsét Szatmári támogatta pályáján.[79] Csak hipotézisként említhetem azt a halvány lehetőséget, hogy a Szatmári és a Bakócz család is rokonságban lehetett. Erre utalhat Szatmári (Mester) Ferenc budai prépost (1489–1497), majd győri püspök (1495–1508) személye, aki a forrásokban néha Bakóczként is szerepel, és tulajdonképpen Bakócz Tamás édestestvére.[80] Ugyancsak a rokonságra mutat az a tény, hogy Szatmári Mihály esztergomi kanonokot (1507–1518) Bakócz Tamás unokaöccseként emlegetik.[81] Ugyanakkor valószínűbb, hogy a Szatmári név csak származási helyet jelöl, s azért használták az erdődi Bakóczok, mert Erdődhöz a legközelebb eső város Szatmár volt, vagy pedig a megye nevére utaltak.

Már Tóth-Szabó Pál feltételezte, hogy Szatmári György Krakkóban, a Magyarországhoz Bécs mellett legközelebb fekvő egyetemen tanult, annál is inkább, mert nemcsak Krakkót és Kassát, de a krakkói kereskedőket és a Szatmári családot is szoros kapcsolatok fűzték össze![82] Ezt a feltételezést később Horváth János is átvette, majd tényként került be az irodalomba, alátámasztó adat nélkül.[83] Igaz, Schrauf Károly csak 1493-tól kezdődően tette közzé a krakkói magyar tanulók házába beiratkozott diákok listáját,[84] de ilyen későn már nem is szerepelhet Szatmári György Krakkóban. Most sikerült alighanem Szatmári krakkói tanulmányaira vonatkozó két adatot találnom: a diáklista két másik publikált változatában is megtalálhatjuk 1477-ben a *Georgius Stephani de Kaschovia* nevet,[85] akit igen nagy valószínűséggel azonosíthatunk Szatmári Györggyel, aki ekkor kb. 20 éves lehetett, s először a téli félévre iratkozott be. Itt kell megjegyeznem, hogy a következő évben *Sebastianus Demetry de Magh* néven Magyi Sebestyén Demeterrel találkozhatunk a névsorban,[86] aki a Szatmárival később kapcsolatba került, egy nemzedékkel fiatalabb humanista, Magyi Sebestyén rokona lehetett (talán nagybátyja, tehát Magyi Pál testvére, esetleg Magyi János közjegyző fia).[87] Négy évvel később, 1481-ben, Michaelis de Wyelun dékánsága alatt pedig Szatmári Györggyel azonosíthatjuk feltételesen azt a *Georg. de Caschowia* nevű diákot, aki az egyetemen megszerezte a *baccalariatus in artibus* fokozatot.[88]

A krakkói egyetem Közép-Európa egyik legfontosabb szellemi központja volt,[89] 1452-től 1558-ig működött itt „Magyar ház", azaz szállásadó kollégium *(Bursa)* a magyar hallgatóknak.[90] Szatmári Györgyöt krakkói tanulmányai alatt – amikor nyilván kapcsolatban állt az ekkor már itt élő Thurzókkal – érhette a hír nagybátyja, Ferenc 1480-ban bekövetkezett haláláról. Ezért érthetetlen az a szakirodalomban visszatérő tévedés,[91] hogy Szatmárit az 1480-as években gazdag nagybátyja taníttatta. Szatmári György ekkorra az óriási vagyon örököse lett, a maga lábára állt, s ő maga finanszírozhatta további tanulmányait.

További stúdiumainak színtere Veress Endre szerint Bologna volt, amely feltételezését közvetett bizonyítékra, Joanantonius Modestus Umter (Giovan' Antonio Modesti) későbbi, Szatmárihoz írt költeményére (*Oratio de nativitate Domini.* Bécs, 1510) alapozza. Veress azt is csak feltételezi, hogy Szatmári idősebb Filippo Beroaldo házában lakhatott.[92] Modesti versében azonban nincs szó közös diákoskodásról, így egyelőre semmiféle bizonyíték sincs Szatmári bolognai tanulmányaira.

A bolognai egyetem modernizálása Bessarion bíboros, a kiváló humanista nevéhez fűződik, akit V. Miklós pápa 1450-ben öt évre a város kormányzásával bízott meg. Különösen a humanista katedrákat erősítette meg: új professzorokat hívott meg, fizetésüket felemelte.[93] A század utolsó negyedében az egyetem legnevesebb személyisége az idősebb Beroaldo volt, aki 1453-ban született Bolognában, s már 1472-ben kinevezték a bolognai egyetemen a retorika és poézis tanárává. Jó barátságban állt számos cseh és magyar diákjával.[94] Ha Szatmári nem tanult volna is Bolognában, további élete folyamán sok szállal kötődött ide – még ha nem járt is itt sohasem.

A kb. harmincéves Szatmári 1490 körül kerülhetett a kancelláriára. Ide az 1486–1490 között titkos kancellárként a hivatalt vezető Filipecz János váradi püspök vagy az 1491-től a fő- és titkos kancellári tisztséget betöltő Bakócz Tamás vehette fel.[95] Az 1481-től 1493-ig eltelt tizenkét évről nincs adatunk Szatmáriról: talán tényleg tanulmányait folytathatta, vagy a hatalmas vagyon ügyeivel volt elfoglalva.[96]

1493-ból származik – egyelőre – a legelső adat, hogy a kancellárián dolgozik, először levéltáros *(conservator)*, majd a következő évben, 1494. szeptember 10-i levelében a kassai városi tanács levele már titkárnak *(secretarius)* nevezi.[97] A titkárok elvben közvetlenül a királytól függtek, feladatuk a kérvények intézése volt, számuk egyre növekedett: 1502-ből már négyről, majd 1509-ből hatról tudunk.[98] Szatmári ettől kezdve élete végéig működött állami hivatalnokként, karrierje jellemző az 1500 körüli évekre.[99] Ekkoriban teljesen általános volt, hogy a kancelláriai, udvari tisztviselőket egyházi javadalmakkal „fizették", sokszor püspökök sem vették fel az egyházi rendet.

Javadalmai így következnek: 1495-ben a fehérvári Szent Miklós-társaskáptalan prépostjává nevezték ki.[100] Már ez évben kérte a pápát, hogy két beneficiuma lehessen.[101] 1497-ben már erdélyi prépost, 1498-ban mislyei és – az irat hiányossága miatt csak feltételezhetően – óbudai prépost.[102] 1498–1499-ben több okmányon is budai prépostként szerepelt a neve.[103] Már 1497-ben megkezdődött Bakócz háttérbe szorulása: 1497-ben a rákosi országgyűlésen megvonták a pecséteket tőle, s a következő évben Szatmári vette át – *secretarius*ként – a kancellária vezetését.[104]

II. Ulászló ezután még magasabb tisztségekbe emelte: 1499 végén kinevezte veszprémi püspöknek s budafelhévízi prépostnak is.[105] A pápa 1500. április 1-jén erősítette meg veszprémi főpásztorságában.[106] A javadalomhalmozás törvényi tilalma miatt az országgyűlés 1500. május 7-én kiadott 31. törvénycikke felhatalmazta Szatmárit, hogy a veszprémi püspökség mellett a budafelhévízi prépostságot is megtarthassa (és ezt a tisztséget élete végéig birtokolhassa).[107] Szatmári 1500–1504 között többször kérte a pápát, hogy engedélyezze felszentelésének elhalasztását.[108] Elképzelhető, hogy a Sárkány-rend jelvényének címerképben való használata Szatmári lovagi ambícióit jelzi, s inkább erre, semmint az egyházi pálya felé akart először orientálódni.[109] Végül első miséjét a kassai Szent Erzsébet-templomban csak pécsi püspökként, 1506 őszén celebrálta.[110] Mályusz Elemér említi, hogy felszentelését annyira várták, hogy például gyermekkori jóbarátja, Somi Józsa temesi ispán és Magyarország alsó részeinek főkapitánya végrendeletében egy gyöngyökkel díszített miseruhát és a kettőjük gyöngyökből kivarrt címerével díszített vállkendőt *(humerale)* hagyott Szatmárira.[111]

1501 végén II. Ulászló kérelemmel fordult VI. Sándor pápához, hogy járuljon hozzá Szatmárinak a váradi püspöki székbe való áthelyezéséhez. A pápa 1502. február 14-én erősítette meg a királyi óhajt.[112]

A hivatali előremenetel és a jövedelmek közt szoros összefüggés volt. A XV. századi pápai taxa-könyvek alapján pontosan megállapíthatóak az illetékek *(servitium)*, s ezekből következtethetünk az egyházi javadalmak nagyságára: ezek ugyanis a jövedelmek mintegy 1/3-át tették ki.[113] Szatmári esetében például a veszprémi püspökség illetéke 900 forint volt, 1501-ben a váradi 2000 forintot tett ki, 1505-ben a pécsi püspökségé 3300 forint, az esztergomi érsekségé 1521-ben pedig 4000 forint volt. Vincenzo Guidoti velencei követ 1525-ben így becsülte meg a szóban forgó főpapi jövedelmeket:[114]

esztergomi érsek:	35 000 aranyforint
váradi püspök:	26 000 aranyforint
pécsi püspök:	25 000 aranyforint
veszprémi püspök:	12 000 aranyforint

1502 márciusában Szatmári Prágában járt Gosztonyi Jánossal, esztergomi őrkanonokkal és familiárisával.[115] 1503-ban újabb előrelépés következett be Szatmári pályáján. Február 2-i oklevelében II. Ulászló titkos kancellárrá nevezte ki (Bakócz fő- és titkos kancellár maradt, az előbbi méltóságot halála után Szatmári örökölte meg tőle), és átadta neki a pecséteket, bár a Bakóczcal való konfrontáció elkerülése miatt Szatmári előzőleg nyilvánosan elhárította ezt a tisztséget magától.[116] Úgy tűnik, hogy Szatmári kinevezését követően kancelláriai reformra is sor kerülhetett.[117] Amúgy a kettős kancellárság nem volt minden bonyodalom nélkül való, bár erre már korábban is volt példa.

Első – sikeres – belpolitikai tényked̈ése Perényi Imre nádorrá választatása volt 1504-ben.[118] Emellett – Filipecz Jánossal, a visszavonult egykori kancellárral együtt – döntő szerepet játszott abban, hogy 1506. március 20-án megszületett a Jagelló- és Habsburg-ház titkos szerződése a magyar országgyűlés 1505. szeptemberi rákosi végzéseivel szemben. II. Gyula pápa 1505. december 19-én erősítette meg Szatmári pécsi püspöki kinevezését.[119]

1508. december 10-én Miksa császár és XII. Lajos király Cambrai-ban szövetséget kötött Velence ellen. Ez 1510-re éles konfrontációt eredményezett Bakócz és Szatmári viszonyában, mert míg az előbbi Velence pártjára állt (1507 októberében éppen a Velencei Köztársaság szorgalmazására nevezte ki Bakóczot konstantinápolyi pátriárkává a pápa), addig Szatmári a szorult helyzetben lévő Velencétől Dalmáciát követelte Magyarország számára. Emiatt a köztársaság utasította szentszéki követét, hogy lépjen fel Szatmári bíborosi kinevezésével szemben.[120]

1514 után Szatmári – mint a magyar külpolitika irányítója – nagy szerepet játszott abban, hogy II. Ulászló 1515-ben – halála előtt fél évvel – a bécsi királytalálkozón újra megerősítse és házasságkötésekkel megpecsételje az 1506. évi szerződést.[121] Ezzel megtörtént a két dinasztia kompromisszumkötése, Közép-Európa újrafelosztása: míg Lengyelország fenyegetését elhárította s ott a Jagelló-házi Zsigmond király uralmát a német lovagrenddel szemben megerősítette, addig Cseh- és Magyar-

ország esetében a Habsburgok térnyerését és a nem is a távoli jövőben bekövetkező uralmát biztosította. Az ezzel a koncepcióval szemben álló Szapolyai János (akinek húga, Zsigmond lengyel király felesége, Borbála 1515 őszén meghalt, majd II. Ulászló lánya, Anna kezét nem nyerte el) 1526 után csak Magyarország keleti felét tudta megszerezni, majd 1540-ben bekövetkezett halála után a család Erdélybe szorult vissza.[122]

A politikai küzdelmek közepette 1514 végén vagy 1515 elején Szatmáritól is elvették a királyi pecsétet – bár a bécsi királytalálkozón részt vett –, s rövid időre Frangepán Gergely kalocsai érsek töltötte be a kancellári tisztséget. Ebben valószínűleg Zsigmond lengyel királynak volt döntő szerepe: Frangepán az ő érdekeit képviselte. Ám legkésőbb II. Lajos trónra lépését (1516. március) követően Szatmári visszakapta hatalmát. Ettől kezdve vezető szerepe – Bakóczcal szemben – vitathatatlan volt az ország irányításában egészen élete utolsó éveiig, amikor Szalkai László fölébe kerekedett. 1517 közepétől, legkésőbb 1518 elejétől már Szalkai is kancellár s a hivatal tényleges irányítója volt. A hármas kancellárság tényleges munkamegosztását, hatalmi súlyeloszlását azonban nem ismerjük.[123] Szatmári hatalmát mutatja, hogy 1515-ben a jászói konventtel szemben – pápai és királyi közbeavatkozással – érvényesíteni tudta szülővárosával közös kegyuraságát a prépostválasztás kérdésében, s 1519-ben jelöltjét, Báthori Istvánt választatta nádorrá.[124]

Sajátos volt az a kapcsolat, amely Szatmárit szülővárosához fűzte. Itt hozta létre alapítványát 1508-ban, s 1510-ben is jelentős javakat adományozott a városnak.[125] 1511-ben Szikszó városát adja át Kassának, élete végén viszont mintha örökösének tekintené a várost a gondjaira bízott alapítványai gazdájaként: ezt mutatja Szepsi és Szinye esete, amelyeket II. Lajos 1523. május 2-án örökbirtokul Szatmárinak és Kassának adományozott.[126]

1521. június 16-án meghalt Bakócz Tamás esztergomi érsek, aki végrendelete végrehajtói között Szatmárit is megnevezte. II. Lajos azonban azonnal lefoglalta vagyonát a török elleni háború költségeire,[127] amely éppen ekkor drámaira fordult: Szulejmán megindult Magyarország ellen s augusztus 29-én bevette az ország déli kapuját, a nándorfehérvári várat. 1521-ben Szatmári örökölte Bakócztól a főkancellári címet és az esztergomi érsekséget, de a kancellária tényleges vezetését *cancellarius regius* címmel Szalkai László egri püspök vette át.[128]

1522-ben Brodarics István utazott II. Lajos követeként Rómába, ahol az országos érdekek képviselete mellett Szatmári bíborosi kinevezése ügyében is fel kellett lépnie.[129] Az utóbbiban ténykedése nem volt sikeres: VI. Hadrián (1522–1523) alig másfél éves pápaság után meghalt, s utóda, VII. Kelemen (1523–1534) inkább a török veszéllyel foglalkozott. 1524. február 20-án Antonio Burgiót küldi nunciusaként Magyarországra, s levelében arra kéri Szatmárit, hogy a király és az ország védelmén őrködjék.[130]

Szatmári háromesztendős prímássága idején (helynöke Nyási Demeter[131] volt) már szembeszállt a terjedő reformációval,[132] de szerepe volt abban is, hogy II. Lajos a pannonhalmi főapát jogainak megnyirbálását kérte a pápától.[133] A dokumentumok újbóli összegyűjtésével fellépett Kapisztrán János szentté avatásáért is – így tehát támogatta a ferenceseket.[134] II. Lajos 1523. szeptember 1-jén Visegrádon kelt okleve-

lében írásba foglalta Szatmári érdemeit, s a Bakócz-kápolnát a lefoglalt kincsekért Damásd várával kárpótolta.[135]

Szatmári utolsó napjait budai, Mindszent (ma: Úri) utcai házában töltötte, ahol betegen feküdt. Erről az időszakról egy rendkívül érdekes forrás is fennmaradt: halála után Thurzó Elek kérésére tanúskodtak az országbíró előtt Szatmári bizalmas emberei, Csézi (Chezius) András esztergomi nagyprépost, *decretorum doctor,*[136] Oláh Miklós, érseki nótáriusa, komáromi főesperes (aki ekkor még világi ember volt, nem volt fölszentelve), Marsófalvai Marsovszky György udvarmester és Régi Ferenc, gazdasági ügyeinek fő intézője. A tanúvallomások szerint Thurzó Elek ezekben a napokban többször is felkereste a Mindszent utcai házat, hogy Szatmáritól a Fuggereknek adott korábbi, de már visszafizetett kölcsönéről a Fuggerek kötelezvényét visszakérje. Thurzó azonban Szatmári korábbi indulatos reagálásai miatt nem mert bemenni a beteghez, sőt később ki is tiltották a házból. Ezzel szemben Hans Alber, a Fuggerek budai faktora (képviselője) többször is betért a haldoklóhoz, és ővele barátságosan beszélgettek, mesélgettek. Marsovszky beszámol Szatmári egy korábbi, esztergomi bizalmas közléséről, mely szerint nem a Fuggerek tartoznak neki, hanem ő a Fuggereknek. Így lehet, hogy a kérdéses kötelezvényt éppen a Fuggerek sakkban tartása céljából nem akarta nekik visszaadni a főpap, aki a forrás szerint élete végén tartozásai miatt igen rossz anyagi helyzetbe került.[137]

Szatmári 1524. április 7-én, húsvét után halt meg.[138] Végrendelete egyelőre lappang vagy megsemmisült. A másodlagos források szerint ebben megerősítette kassai alapítványának és unokahúgának, Thurzó Eleknének tett korábbi adományait, szolgáira éppúgy hagyott pénzt, mint az esztergomi káptalannak a lelki üdvéért mondandó misékre. Hagyatékának legfőbb tételét, 60 000 aranyat, az ausztriai várak visszaváltására hagyta, ám Bakóczhoz hasonlóan javait – az országgyűlés hiába iktatta törvénybe végrehajtását – II. Lajos király ugyancsak a testület megerősítésével az ország védelmére foglalta le.[139]

SZATMÁRI HUMANISTA KÖRE

A reneszánsz kor humanistáit az országhatárokat is túllépve egész Európára kiterjedő baráti kapcsolatok kötötték össze. Ezek nem ismertek rangot, s egy magyar humanista éppúgy írhatott közvetlen hangú levelet a pápának, mint Rotterdami Erasmusnak. Az ismeretségek gyökerei a legtöbb esetben az egyetemi évekre nyúltak vissza. Magyarországról a legtöbb diák a legközelebbi Krakkó és Bécs egyetemére ment tanulni, Prága a huszita mozgalom jelentkezése óta kiesett a választékból. Itáliában legtöbbször az előbb említett két közép-európai egyetemen már fokozatot szerzők tanultak tovább.[140] Kubinyi András kutatásai szerint 1440–1514 között a bécsi egyetemre elsősorban a nyugat-felvidéki, dunántúli és horvátországi ifjak jártak, míg Krakkóba a Felvidék középső és keleti része, valamint Erdély diákjai.[141] Mint már említettük, Szatmári 1477-től a krakkói egyetemet látogatta.

Ha Szatmári nem járt is a bolognai egyetemre, akkor is e város volt humanista kapcsolatainak kiindulópontja. A Beroaldo halála (1505) után a bolognai egyetemen támadt űrt tanítványai, Giovanni Battista Pio, Romolo Amaseo és Achille Bocchi próbálták betölteni, nem teljes sikerrel. Szatmári Bolognában taníttatta pártfogoltjait, és itt adták ki támogatásával a neki ajánlott könyveket.[142]

Thurzó Zsigmond, Szatmári barátja és kancelláriai titkártársa 1501. december 20-án írt levelet a híres velencei könyvkiadónak, Aldus Manutiusnak (Aldo Manuziónak),[143] melyben saját és Szatmári György nevében Cicero zsebkönyvszerű kiadását kéri tőle.[144] Jó viszonyban lehettek, mert Manuzio már a következő évben, 1502-ben kiadta Cicero *Epistolae familiares* kötetét, Thurzónak dedikálva.[145]

Brodarics István – aki 1512-ben lett Szatmári titkára – ugyanezen év október 17-én Aldushoz írt levelében[146] kitért arra, hogy hat évvel korábban (valójában 1505-ben, Itáliából hazafelé tartva) Velencében egy Jordanus nevű német könyvkereskedő gondjaira bízta Janus műveit, hogy az éppen úton lévő Aldusnak adja majd át. A levél szerint korábban (tehát 1512 előtt) Szatmári is tárgyalt a velencei könyvkiadóval Janus műveinek kinyomtatásáról, amely mögött Gerézdi Rabán szerint ekkor is Brodarics állhatott.[147]

Janus itáliai kiadása Szatmárinak végül Magyi Pál alnádor fiának, Sebestyénnek a segítségével sikerült. Magyi 1508-tól Krakkóban, Paulus Crosnensisnél (Pawel z Krosna), majd 1509-től Bolognában tanult, Szatmári anyagi támogatásával. Crosnensis adta ki Perényi Gábor költségén és neki ajánlva 1512-ben (először a XVI. században) Janus *Guarino-panegyricus*át Bécsben.[148] Magyi Sebestyén ugyanezt a művet 1513-ban Bolognában nyomtatta ki, nyilván Szatmári anyagi finanszírozásával, mert a kiadást neki ajánlotta.[149] A bevezetésben így fordul Szatmárihoz: „Visszatérek hozzád, kegyelmes főpap, kit minden művelt ember egy szájjal, egy

szívvel korunk Maecenasaként, Polliójaként, Proculeiusaként ünnepel. S nem érdemeden felül. Te vagy menhelyük, oltalmuk, díszük. Ki ne tudná, hogy a tudós pécsi püspök mindenkor gyámolította s most is egyre gyámolítja valamennyi tudóst? Tanúsítja ezt mindenekelőtt a velencei Balbi, ki még ellenségei szerint is nagyszerűen ismeri mind a két klasszikus nyelvet, ki vezetésed és irányításod mellett már régen magasra tört. Aztán Besztercei Lőrinc, nagyságod unokaöccse, fehérvári prépost, patrónusom, aki – Bologna tanúsítja – az ékesszólás és műveltség csúcsára jutott támogatásoddal. Meg Brodarics István, az apollói babér méltó viselője. Hozzájuk számítandó [Vértesi] János is, a sokágú műveltség ügyes művelője, aki máris szép eredményeket ért el, de igen sok van még a tarsolyában is. Ide tartozik Fehérvári Fülöp, a váradi székesegyház főesperese, kiváló tehetségű ifjú, ki az irodalomban sem vall szégyent, nemkülönben Hagymási Bálint, a múzsák növendéke, s mások is, szinte megszámlálhatatlan sokaságban; könnyebb lenne felmérni, »hány csillagot őriz az égbolt, s mennyi hatalmas szörny úszik a tenger ölén«, mint belefogni felsorolásukba."[150] Ez a bevezetés – a datálás szerint – a virágzó bolognai egyetemen készült 1513. január 13-án. Magyi Magyarországra hazatérve először nagyszőllősi plébános lett, majd 1516-tól Váradon kanonoki stallumot kapott, s egyúttal az ottani káptalani iskolát vezette. 1521-ben Kölnben jelent meg *De vitae humanae...* című beszéde,[151] egy ugyanezen év november 27-én írt levele szerint pedig ekkor váradi *lector* és helynök volt Perényi Ferenc püspöksége idején (1515–1526).[152] 1522 után neve a forrásokban többé nem bukkan fel.

A bolognai egyetemen Giovan Battista Pio (Pius) növendéke volt Magyin kívül Hagymási Bálint és Besztercei Lőrinc is. Mindhármukat Szatmári támogatta tanulmányaikban.[153] Pio Besztercei (Kretschmer) Lőrincnek ajánlotta *Elegidia* című, Bolognában 1509-ben megjelent művét, az ajánlásban őt és Szatmárit magasztalja.[154] Ennek függelékében jelentek meg Hagymási és Magyi versei.[155] Pio 1511-ben szintén Bolognában publikált Lucretius-kommentárja ajánlólevelében, illetve az azt bevezető versben *(In Carum Lucretium poetam Commentarii...)* ugyancsak Szatmári Györgyöt dicséri. A levél címzésében szereplő „tisztelendő, gyámolító patrónus" *(Patrono colendo)* kifejezés arra enged következtetni, hogy Szatmári rendszeresen pénzzel támogatta Piót és műveinek kiadását, aki ennek fejében nemcsak pártfogolt diákjait tanította, de műveit is neki ajánlotta.[156]

Besztercei Kretschmer Lőrinc Szatmári unokaöccse volt, besztercei szász kereskedőcsaládból származott. Talán először – Márton nevű rokonához hasonlóan – ő is Krakkóban tanult,[157] de biztosat csak Bolognából tudunk róla. Hagymási *Elegidion* című, valószínűleg Bolognában, dátummegjelölés nélkül megjelent könyvének ajánlásában Beszterceivel közös mecénásukhoz: Szatmári Györgyhöz fordul Hagymási *panegyricus*át ajánlva. Ebben Kretschmer magát Mislye prépostjaként jelöli meg.[158] Később újvári főesperes, 1513–1543 között fehérvári prépost, majd halála évében, 1543-ban a szepesi prépostságot kapja meg.[159]

Hagymási (Hagymássy) Bálint (humanista nevén: *Valentinus Cybeleius Varasdiensis,* illetve nagy valószínűséggel *Valentinus Pannonius*) 1490 körül született Varasdon, 1505–1516 között Itáliában, ezen belül 1509–1513 között Bolognában tanult. 1509-ban Pio említett művében jelentek meg először versei.[160] Ebben a negye-

dik az *Ad Pannoniam* címet kapta, benne Magyarország megindító, szeretetteljes leírásával, ahol még az építőkőről is szót ejt:

> Csiszolt márványod fényes, dús erével
> akár a parosi, oly dísszel ékes.

A vers azonban csak keret Szatmári dicsőítésére,[161] ugyanis hazája szellemi életét felrajzolva patrónusát emeli ki:

> Itt van Szatmári György, akit most Pécs is
> a püspöki süveggel ékít, híre
> messzi határaidat beragyogja
> egész a napig, égi jegyben szülték,
> őrá a csillag-udvarából fénylő
> homlokkal néz az isteneknek atyja,
> nézi, amint a szépség és okosság
> dolgában még oly bárdolatlan népet
> oktatja hitre, jogra s az erénynek
> miként tanítja égigérő útját,
> az isteneknek udvarában ő az,
> ki angyalhangú dallal zengedezget
> s a szenvedő szegények csapatának
> áldott kezével kincset osztogat,
> és íme most meg Latium földjére
> a tudomány s a művészetben jártas
> ifjak hadát küldi; az én múzsámnak
> forrása is csak ő, segítő szárnyam,
> az életemnek fénye és reménye.
> Bátran mondom, te csak boldog lehetsz, mert
> nemcsak kitűnsz derék növendékiddel,
> de ily mód minden népet is segítesz,
> Itáliát diszíted kincseiddel
> s neveltjeid számával a latinság
> kincsét varázslod egyre gazdagabbá.[162]

Hagymási 1512-től pécsi kanonokságot nyert el, nyilván szintén Szatmári pártfogása révén. Ekkor írhatta *Elegidion* című művét is, kezdetén Besztercei Lőrinc Szatmárinak szóló ajánlásával. Maga az írás tulajdonképpen hálaadás Szatmárinak a kanonokság elnyeréséért.[163] 1516-ban Fehérvárról keltezte Hagenauban megjelent híres értekezésének dedikációját, fehérvári prépost azonban nem volt.[164] A *Művecske a bor és víz dicséretéről, illetve kárhoztatásáról (Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae)* egy 1515. évi pécsi, Mihály vikárius[165] házában tartott *symposion* eredményeképpen jött létre, amelyen eredetileg a hangsúlyokról volt szó, majd arról beszélgettek, hogy a bor- vagy a vízivók az előbbre valók.[166]

Nagy jelentőségű az a tény, hogy Pécsett, Szatmári püspöki székvárosában támogatottjai humanista vitákat rendeztek – hasonlóan a Mátyás udvarában egykor lezajlottakhoz. Klaniczay Tibor ezt a tényt a Szatmári pécsi rezidenciáján tartott tudós összejövetelként, a magyar akadémiai mozgalom előtörténete részeként értékeli.[167] Az említett pécsi *symposion*on Macedóniai László a borivók mellett tette le voksát, erre válaszolt Hagymási, aki viszont a vízivók mellett állt ki művében. Hagymási a borivók kapcsán éles kritikát fogalmazott meg, köztük önkritikusan a papságra is kitérve. Ez a bírálat Szatmárira is vonatkozhatott, aki szintén nem vetette meg az italt. Az ajánlásban viszont – ahol a polémia eldöntését bízza rá – igazságossága miatt dicséri: „Te a közösség ügyét a magadénak tartod, s a magadét a közösségért áldozod, téged becsületességed és a perek megítélésénél tanúsított megvesztegethetetlen igazságosságod miatt éppenséggel az igazság szemének neveznek, kit még pénz, személyes tekintet vagy könyörgés sohasem tántorított el a helyes útról, hogy ne adtad volna meg kinek-kinek, ami megilleti, oly pontosan, hogy sohasem távozhatott tőled senki elkeseredetten."[168] Hagymási életének további részéről nem rendelkezünk adatokkal, de legújabban Rozsondai Marianne felvetette – két reneszánsz könyvkötés kapcsán –, hogy a hátsó kötéstáblákon olvasható Valentinus Pannoniust Hagymási Bálinttal lehetne azonosítani. Mivel az egyik, Xenophón műveit tartalmazó könyvet 1525-ben adták ki, ekkor még élnie kellett.[169]

A bolognai körhöz tartozott gibárti Kesserű (Keserű) Mihály *(Chesserius)* is, Abaúj megyei köznemesi család sarja, István alnádor fia, aki 1496-ban Váradi Péter támogatásával Bolognában tanult, majd Váradi halála (1501) után Szatmári pártfogását élvezte. A királyi kancellárián dolgozott – tehát Szatmári mellett –, 1509–1512 között királyi titkár, 1502–1526 között boszniai püspök volt, majd visszatért a világi életbe és megnősült. Később Erdélyben telepedett le, 1534-ben Radnót várát birtokolta.[170] Görögül is jól tudott, ennek bizonyítéka, hogy Iszokratész két beszédét is lefordította görögről latinra. A szintén Bolognában kiadott mű évszám nélküli, 1507/1508 és 1510 közé tehetjük. Az egyiket *(De regibus)* Ulászló királynak, a másikat *(De subditis)* Szatmári Györgynek ajánlotta („ad reverendissum dominum Georgium Quinqueecclesiensem").[171] Egy másik, 1512. január 13-án kelt levelében ugyancsak hozzá fordul: „Magyarország királya, Ulászló mellett, akit csupán a legmélyebb tisztelettel említhetünk, mint Eumenész Nagy Sándor mellett, te vagy a literátorok feje, s nemcsak támogattál engem mindenkor, hanem felruháztál méltóságokkal is, s ezért a legnagyobb hálátlanság vétkével sem lennék híjával, ha valamiképp legalább az utókor számára nem hagynám e bizonyságot, amelyből te is és mások is megláthatják, hogy nem vész kárba teljesen az a jótett, amelyet hálás emberre pazarolnak."[172]

Bolognában tanult – Szatmári vagy Thurzó Zsigmond támogatásával – Kakas János (1483–1517 után) is, aki doktori vizsgáján egyetemén alighanem megbukott, s ezt csak Padovában tette le sikeresen 1511. október 8-án. 1512. március 26-án Szatmári fogadta szolgálatába s július 3-án pécsi kanonoki, majd később őrkanonoki tisztséggel jutalmazta. Szlavóniai eredetű családja Budán telepedett le, itt is volt házuk. Életútját, egyéniségét egy 1504-es velencei öröknaptárának sajátkezű bejegyzéseiből ismerhetjük meg.[173]

A már említett Macedóniai László Temes megyei előkelő család sarjaként született, eredetét Nagy Sándor egyik *comes*ére vezette vissza. Nem tudjuk, hol tanult. Az 1510-es évek közepén pécsi kanonok volt. Hagymási neki írta válaszul *Opusculum*át, tehát az 1515-ös pécsi *symposion*on ő is részt vett. 1520-ban szerémi püspök volt. Mohács után Ferdinánd váradi püspökké nevezte ki, de székhelyét sosem foglalta el. Irodalmi munkásságát a következtében a német birodalmi gyűléseken elmondott beszédei alkotják, amelyek meg is jelentek nyomtatásban.[174]

Szatmári taníttatta Gönczi Melczer András (Endrét), a pesti iskola rektorát is. 1516-ban Kassa városa hívta meg, s Szatmári engedélyével el is fogadta az ottani iskola vezetését. Később a pestiek megbánták, hogy elbocsátották.[175]

Szatmári legtöbb idejét hivatalában, a kancellárián töltötte, az ott szolgáló titkárokat minden bizonnyal ő vette fel, s ő volt elöljárójuk is. A titkárok névsora[176] II. Ulászló uralkodása idején: Thurzó Zsigmond (1500–1504), Csulai Móré Fülöp (1502–1516),[177] Sánkfalvi Zele Miklós (1502–1505),[178] Beriszló Péter (1502–1512),[179] Gosztonyi János (1506–1509),[180] Várdai Ferenc (1507–1509),[181] Szeremléni (Szeremlyéni) Ferenc (1509–1515),[182] Kesserű Mihály (1509–1512), Erdődy János (1510–1512),[183] Megyericsei János (1511–?),[184] Szalkai László (1511–1515).[185] II. Lajos uralkodása alatt: Jacobus Piso (1520-tól),[186] Gerendy Miklós (1523–1525),[187] (Oláh Miklós [1526]). A humanista képzésben részesült hivatalnokokat a kancelláriai karrier folyamán egyházi javadalmakkal fizették, s sokuk később püspöki méltóságot is elnyert.

Szatmárihoz legközelebb viszont személyes titkárai álltak: Girolamo Balbi (Balbus Jeromos), Brodarics István és Oláh Miklós. Balbi Velencében született, Rómában, Padovában, Ferrarában és Párizsban tanult. Ferrarában Lucas Ripa tanítványa volt, ifj. Vitéz Jánossal valószínűleg 1487-es római útja során került kapcsolatba. 1485-től már Párizsban tanított, de erkölcsi hiányosságai, plagizáló költői módszere és összeférhetetlensége miatt 1493-ban menekülnie kellett. Ifj. Vitéz János, a Bécsben élő veszprémi püspök segítségével a bécsi egyetemen kapott állást, sőt egy ideig pártfogója magyarországi birtokain is pihent.[188] 1499-ben bécsi problémái miatt Itáliába akart hazatérni, de kirabolták, ezért inkább elfogadta cseh barátai prágai meghívását. A diákokkal kapcsolatos erkölcsi magatartása miatt innen is távoznia kellett, 1501-től már Budán találjuk. Egyházi javadalmai: 1498–1504 közt veszprémi kanonok, 1513-ban váci prépost, majd egri őrkanonok, 1515-től pozsonyi prépost.[189] 1510-ben lett Szatmári titkára, aki – a királlyal együtt – fontos diplomáciai küldetésekben használta fel küldötteként, 1515-ben Miksánál Ulászló és Zsigmond lengyel király közös követe volt, 1518-ban Krakkóban II. Ulászlót képviselte Zsigmond és Bona Sforza esküvőjén. Szatmári 1518 körül Miksánál támogatta – sikertelenül – Balbi bécsi préposttá történő kinevezését. Őrá bízta nagybányai bányajövedelmeinek kezelését is. Balbi a legtöbbször *dominus meus*ként emlegette Szatmárit, aki 1513–1521 között a kancelláriába is bejuttatta, titkárként.[190] 1521 végén a törökök miatt Ausztriába költözött, Ferdinánd szolgálatában kapott újabb diplomáciai megbízatásokat, aki ezért 1523-ban a gurki püspökséggel jutalmazta. 1524-től Rómában élt négy évet mint pápai prelátus, de V. Károly bizalmát már nem tudta megszerezni, 1530 körül a forrásokból nyoma vész, talán Velencében halt meg.[191]

Brodarics (Brodarich) István (1471–1539) több, mint egy évtizedig volt Szatmári titkára. A Szerémségben született, szegény családból. 1505-ig Itáliában, Padovában és Bolognában tanult nagybátyja, Jalsith (Jalsics) János zágrábi őrkanonok és a zágrábi püspök támogatásával.[192] Mivel Brodarics valószínűleg már 1500 előtt elkezdte itáliai tanulmányait, ebben inkább Thuz Osvát (1466–1499)[193] támogathatta, mint az őt követő Szegedi Lukács püspök (1500–1510). Az utóbbival Brodaricsnak nem lehetett különösebben jó kapcsolata, ugyanis 1505-ben azért kellett hazajönnie, mert a püspök 300 arany elsikkasztásával vádolta meg.[194] Brodaricsot a padovai egyetemen avatták 1505-ben kánonjogi doktorrá.[195] Ugyanebben az évben elsőként próbálta meg – hazaútján Velencében megállva – Janus verseit kiadni Aldusnál, ám a kézirat elkallódott. Brodarics első stalluma zágrábi kanonoksága volt, 1508-tól a királyi kancellárián, 1512-től pedig Szatmári titkáraként dolgozott. 1516 körül pécsi kanonok lett, 1517-ben ugyanott a Szent András-kápolna *comes*e, igazgatója.[196] 1521–1524 között II. Lajos itáliai követe, 1524-ben esztergomi kanonoki stallumot kap, egyidejűleg 1524–1526 között pécsi prépost. 1526-ban királyi kancellár és szerémi püspök lett (cserében Macedóniai László javára lemondott javadalmairól). Ezután először Ferdinánd, majd János király pártjára állt. 1532-től pécsi, 1537-től váci püspök. Irodalmi munkássága is jelentős: főműve, az *Igaz történet* a mohácsi csatát beszéli el.[197]

Oláh Miklós (1493–1568) Nagyszebenben született a Hunyadiakkal rokon havasalföldi fejedelmi családból. 1505 és 1510 közt a váradi káptalani iskolát látogatta, külföldi egyetemjárásáról nem tudunk. Ezután a királyi kancelláriára került, 1516-ban Szatmári titkára lett. 1521-ben esztergomi kanonokságot kap, 1527-től fehérvári őrkanonok. A mohácsi vész utáni magyar történelem egyik legfontosabb alakja. Először Mária királyné mellé szegődött, az ő titkára volt Bécsben és Pozsonyban, majd 1531–1542 között e tisztségében a Németalföldet kormányzó uralkodót szolgálta. 1542-ben hazatért Magyarországra, Ferdinánd alkancellárjává nevezte ki. 1543-tól zágrábi, majd 1548-tól egri püspök, végül 1553-ban esztergomi érsek és főkancellár lett. Az ellenreformáció elindítója, majd – Bornemissza Pál két évvel korábbi erdélyi kezdeményezését követően – 1566-ban ő alapítja meg a nagyszombati jezsuita kollégiumot.[198]

Itt kell foglalkoznom azzal a kérdéssel, hogy milyen kapcsolatban állt Szatmári a *Sodalitas litteraria Danubiana* budai *contuberniumá*val. Konrad Celtis, a nagy német humanista, aki az akadémiai gondolattal Marsilio Ficino firenzei és Pomponio Leto római körében ismerkedett meg 1487–1489 között, már 1491 körül létre akarta hozni akadémiáját hazájában. Az 1495-ben Heidelbergben megalakult *Sodalitas litteraria per Germaniam* körét Celtis 1497-ben hagyta el, amikor Miksa császár a bécsi egyetemre a retorika és poétika professzorának meghívta. Ebben ifj. Vitéz Jánosnak is szerepe volt, akit a Celtis körül szerveződő bécsi *Sodalitas litteraria Danubiana* princepsévé választott. A kör nyilvánosságra lépését a Celtis köszöntésére 1497-ben Bécsben megjelentetett epigrammafüzér jelentette.[199]

A szerzők közt négy Budán működő humanistát is találunk, akik túlnyomórészt Ulászló Budán működő cseh kancelláriáján dolgoztak. A budai társaság tagjai: az olmützi német Augustinus Moravus Olomucensis (1467–1513),[200] Georg von Neideck, akik a cseh kancellárián működtek; Julius Milius udvari orvos; Philippus

geográfus; Jacobus Piso; a kancelláriai titkár Jan Šlechta ze Všehrd (1466–1525); valamint a két hírneves költő, Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic (1461–1510) és Girolamo Balbi. Lobkovic 1502–1503-ban csak egy évet töltött Budán, s a hazatérése után Šlechtának írt levélben üdvözli a váradi püspököt is *(domino Varadiensi)*, aki ekkor Szatmári György volt. A többi említett Frangepán Gergely veszprémi és Thurzó Zsigmond váradi püspök, valamint Csulai Móré Fülöp voltak. A felsorolásból kifelejthette Várdai Pál budai főesperest, akinek házáról és az itt elköltött lakomákról más verseiben emlékezett meg. Budán talán éppen Várdai (vagy esetleg Szatmári) házában találkozott a társaság, amely találkozóknak a humanista tagok mellett Szatmári is alkalmi látogatója lehetett.[201] Lobkovic egy másik levelében alighanem róluk írta kritikáját: „gyakrabban beszélnek pénzről, mint az égről, többet emlegetik Nemesist és a Laisokat, mint Krisztust, (...) jobban elmélyednek Plautusban és Vergiliusban, mint az evangéliumban, és tudósabbak Epikuros tanainak, mint a pápai dekrétumoknak a kifejtésében."[202] A kb. 1511-ig működött budai *contubernium* Augustinus Moravus által 1508-ban készíttetett jelképes ivócsészéjét *(patera)* ma a drezdai Grünes Gewölbe gyűjteményében őrzik.[203]

A bécsi *sodalitas* a vezéregyéniség Konrad Celtis (1459–1508) halála után átalakult, legtekintélyesebb tagja Cuspinianus volt, ám gyakori követmegbízásai miatt Georg Tanstetter és a Celtis-tanítvány svájci Joachim Watt (Vadianus) vezették a társaságot. Vadianus később Celtis tanszékét is átvette a bécsi egyetemen. Nála tanult az erdélyi Adrianus Wolphardus és az olmützi Taurinus, az utóbbi feltehetően tagja volt a bécsi humanista körnek is.[204]

Meg kell még emlékeznem más humanistákról is, akik egy-egy művüket Szatmárinak ajánlották, illetve kapcsolatban álltak vele. A raguzai humanista Aelius Lampridius Cerninus II. Ulászlóhoz írt Epistolát és Carmeneket. De 1501-ből, illetve 1502-ből fennmaradt két levele is a váradi püspökhöz, azaz Szatmári Györgyhöz.[205] A bolognai tanulmányaival kapcsolatban már említett Giovan' Antonio Modesti az 1510-ben Vietor bécsi nyomdájában megjelent két művét is Szatmárinak dedikálta: az *Oratio de nativitate Domini (Az Úr születéséről)* és az *Ulixes (Odüsszeusz)* címűeket.[206] 1517-ben Pietro Bembo (1470–1547), a híres humanista és költő, későbbi bíboros fordult levélben Szatmári Györgyhöz. Bembo sokkal szorosabb kapcsolatban állt Bakócz Tamással, vele többet levelezett.[207]

Bartolomeus Frankfordinus Pannoniust ugyancsak meg kell említeni Szatmárival kapcsolatban. Frankfurti német eredetű, de Magyarországon letelepedett családban született Budán 1490 körül. Bécsben végezte az egyetemet, 1517-ben budai iskolamester volt, majd Rómában élt néhány évig. 1522-ben tért haza Selmecbányára. Két nevezetes komédiája: a Plautus hatására írt *Tücsök (Gryllus)* és *Az Éberség és a Tunyaság vitája (Inter Vigilantiam et Torporem dialogus)*, melyek közül az utóbbit Szatmárinak ajánlotta. E darabban a Tunyaság, az Éberség és a Virtus megszemélyesített alakjai lépnek színre. A szerző itt Pier Paolo Vergerio *Paulus* című komédiáját vette mintául. A két mű Bécsben jelent meg 1518 körül.[208]

A ferrarai Celio (Caelius) Calcagnini (1479–1541) Ippolito d'Este pártfogoltja volt, s 1517-ben elkísérte egri egyházmegyéjében tett látogatására.[209] Magyi Sebestyént még Itáliából, nyilván Bolognából ismerte. Szatmárinak *Az egyetértésről (De concordia)* szóló kommentárját ajánlotta, 1518-ban. A műben Erasmus – akivel

Calcagnini szoros barátságban volt[210] – 1517-ben publikált *A béke panasza* című kiáltványának hatását fedezhetjük fel. Calcagnini művét a török veszély árnyékában egymással harcoló magyar főurakhoz írta, akiket jól ismert az 1518-as bácsi országgyűlésről, amelyen Ippolito kíséretében vett részt.[211]

Végül szeretnék három fontos irodalmi műre kitérni, amely Szatmárival részletesen foglalkozik. Stephanus Taurinus főműve tulajdonképpen mecénása, Bakócz kedvéért íródott, de Szatmárit is megörökítette. Taurinus (1480/1485 k.(?)–1519) morvaországi német családban született, eredeti neve Stieröxel volt. Olmützben és Bécsben tanult, 1511-től Bakócz Tamás szolgálatába állt, sőt Rómába is elkísérte. 1517-től gyulafehérvári kanonok és vikárius lett.[212] A Dózsa-féle paraszthábort megörökítő *Stauromachia* című eposzát 1519-ben Bécsben adták ki. Az első könyvben számol be az Itáliából visszatérő Bakócz budai fogadtatásáról (1514), ahol Szatmári köszöntötte. A főpapot a köszöntés előtt így jellemzi:

> Pécsnek püspöke állt, a kiváló György a királyfi
> oldala mellett, őt némán igazitva szemével,
> (ám neve néki sehogy sem fér be a hexameterbe).
> Bűntől tiszta, derék, országos ügyeknek a fő-fő
> intézője, viselve a kancellária gondját.
> Ő a csodás becsület, s ha tanács kell kétes ügyekben,
> nincs, ki tapasztaltabb és szívrehatóbb szavu, nála
> bölcsességre nagyobb sosem ült még püspöki székben.
> Nincs neki párja sehol. Hozzáfűz számtalan éjjelt
> munkás napjaihoz, fukaron meglopja az órát,
> könyveit ó és új szerzőknek sorra lapozva.[213]

Szatmárit 1515-ben, a bécsi királytalálkozó idején a bécsi egyetemen a budai Johann Kresling[214] köszöntötte egy *oratió*val. (Eredeti latin szövegét lásd: Források, 163–165. oldal.) Ez a következő évben nyomtatásban is megjelent az Alantsee fivéreknél, Bécsben.[215] Első részében Kresling terjengősen mentegeti magát, hogy ki mer állni Szatmári köszöntésére, de feljebbvalói utasították erre. Ezután rátér a köszöntött érdemeire, de sajnos konkrétan nem sorolja fel őket, mert annyira ismertek mindenki előtt. Kresling magasztalja a főpapot, akit saját tulajdonságai – s nem öröklött nemessége vagy szülei – juttatták a magas hivatalokhoz és méltóságokhoz. Nem anyagi javait s testi tulajdonságait tartja fontosnak, hanem a lélek adományait. Erényeiből a vallást és a tudományt emeli ki, a pythagorasi tan leghívebb művelőjeként aposztrofálja. Végül II. Ulászlót Traianushoz hasonlítja, az ünnepelt dicséretét alig tudja bevégezni.[216] Gerézdi Rabán szerint Kresling az orációban Beroaldo Váradi Péternek ajánlott Apuleius-kommentárja egyes fordulatait veszi át.[217]

Lindaui humanista, Thurzó Elek leányának, Annának bártfai házitanítója és az ottani iskola rektora: Eck Bálint (Valentinus Eckius, Ecchius) is írt egy verset Szatmári Györgyhöz.[218] Korábban a krakkói egyetem lectora volt. A *Iubilus heroicus* sosem hangzott el, Eck már leadta a nyomdának a Thurzó Eleknek 1519 karácsonyára írt *Apophoreticum* kéziratát, amikor engedve egy barátja unszolásának Thurzó „vejének", Szatmárinak (Elek felesége, Anna unokahúga volt a püspöknek) magasztalá-

sát is versbe foglalta.[219] Lehet, hogy a barát akciója mégiscsak következménye volt Szatmári ama kassai látogatásának, amelynek során 1519. szeptember 5-én alapítványt tett a Szent Erzsébet-templomban végzendő misékre és más ájtatosságokra.[220] A költemény bővelkedik humanista közhelyekben, de a Szatmári létrehozta kassai műalkotásokról semmilyen utalást nem tartalmaz. A költeményt Eck – két másik művével együtt – 1520 júliusában adta le Krakkóban Hieronymus Vietor nyomdájába,[221] és még ugyanabban az évben meg is jelent. A Thurzó Eleknek ajánlott kötet első része Krisztus születésére íródott: *Apophoreticum Carmen de Christi Nativitate*. A Fraknói Vilmos, Tóth-Szabó Pál és Klenner Aladár által már számba vett[222] és röviden ismertetett művet tartalmazó könyv nincsen meg magyarországi gyűjteményben, s nem említi Szabó Károly–Hellebrant Árpád *Régi magyar könyvtár* című jegyzékének III. kötete és pótlásai sem.[223] Hosszas kutatás után a Lengyel Nemzeti Könyvtár segítségével sikerült Szentpétervárról megszereznem a szöveget, amelyet az egyik függelékben közre is adok.[224]

A *camoena* méltatja Szatmárinak Kassa érdekében véghezvitt tetteit: elűzve a szolgaságot, békét és nyugalmat hozott a városnak, amelyért méltán kijár neki az ünneplés. Szatmárit Argoshoz[225] hasonlítja, sőt a vers végén – humanista túlzással – istenségként, szentként magasztalja: „Imádásra méltó istenség, szent tisztelendő."[226] Szatmári itt említett békeszerző szerepe talán összefügg püspöki jelmondatával is. Azt, hogy a kötet a *Iubilus Heroicus* verssel Szatmári élete végén Krakkóban jelent meg, szimbolikusnak is tekinthetjük: a Thurzók életében is fontos városban kezdte ifjúkorában egyetemi tanulmányait, majd pályafutása tetőpontján itt jelent meg az őt dicsőítő költemény.

Horváth János a Jagelló-kori humanizmust egyenesen kancelláriai humanizmusnak nevezte.[227] Ezt a felfogást Gerézdi Rabán is osztotta,[228] ezzel szemben a történész Bónis György és Kubinyi András szerint a kancellária szerepét túlértékelték a korszak humanizmusában.[229] Bár az tény, hogy a kancellárián sokan dolgoztak olyanok, akik humanista képzésben is részesültek egyetemi tanulmányaik során. 1496-ban a Bolognában a magyarokat tanító és jól ismerő Beroaldus azt írta, hogy a jogi szövegek tanulmányozása helyett a retorikára adták fejüket, s lenézték azokat, akik a régimódi jogi tanulmányokkal foglalkoztak a divatos humanista stúdiumok helyett.[230]

A Jagelló-kori humanizmus igazi központjai a humanista társaságok lehettek, úgy Budán a már említett *sodalitas*, mint a vidéki központokban, Váradon, Gyulafehérvárott, Pécsett, Veszprémben működők.[231] A vidéki főpapi székhelyek és nemesi otthonok szerepe ekkor megnő, szemben a Mátyás-kori humanizmus királyiudvar-központúságával. Horváth János szerint Szatmárinak, ha jelentőségére nézve nem is, de helyzete szerint olyan szerepe volt a Jagelló-kor humanizmusában, mint korábban Vitéz Jánosnak.[232] Bár ez a vélekedés a legújabb kutatások fényében – melyek Vitéz szerepének további felértékelődését[233] eredményezték – túlzásnak tűnik, Szatmárit azonban alulértékelni sem szabad.

Felmerül az a hipotézis, hogy Brodarics[234] Janus Pannonius műveinek kiadására irányuló fáradozásaiban Thuz Osvát (1466–1499) zágrábi püspök kezdeményezését lássuk. A Janusszal személyes kapcsolatban állt, majd emendált kéziratait (a *Sevillai I.* és *II. kódex*et)[235] Medvevárban megőrző püspök adhatott Brodaricsnak egy másolatot, hogy Itáliában kiadhassa Janust.

Mivel Brodarics Thuz halála (1499) után az új zágrábi püspökkel, Szegedi Lukáccsal nem volt jó viszonyban, új támogatót keresett, akit a frissen kinevezett (1505) pécsi püspökben talált meg. Brodarics révén lett Szatmári Thuz Osvát és a jelentős humanista Váradi Péter tevékenységének folytatója Janus Pannonius költői hagyatékának ápolásában, s abban is, hogy patronáltjaik támogatását átvette (Thuztól Brodaricsét, illetve Váraditól Kesserű Mihályét).

Szatmári a reformáció kezdeti törekvéseivel is szembesült, s igyekezett felvenni vele a harcot, ugyanakkor néhány embere, például Brodarics rezonált nézeteikre.[236] Szatmári pályafutása során a humanisták több nemzedékével is kapcsolatba került: Beroaldo még a quattrocento humanisták jellemző képviselője volt, a görög és latin irodalom újjáélesztéséért munkálkodott a reneszánsz első szakaszában. A XVI. század viszont másféle kérdéseket vetett fel. A köztársaságokat és városállamokat a cinquecento egyeduralkodói váltották fel, s az inkább a viselkedési szabályokat, semmint műveltségét az udvarokban hasznosító *cortegiano* embertípusa lett az eszménykép. A XVI. században is volt olyan kiemelkedő humanista: Erasmus, aki udvaroktól függetlenül, magányosan harcolt a humanizmus eszményeiért.[237] A Szatmárival kapcsolatban állt Celio Calcagnini, Oláh Miklós és Brodarics István Erasmusszal leveleztek, törekvéseihez, eszméihez kapcsolódtak.

SZATMÁRI MECÉNÁSSÁGÁNAK HELYSZÍNEI

KASSA

Szatmári György szülővárosa a Felföld (Felvidék) keleti részének legfontosabb városa, a Nagy Lajos által 1347-ben szabad királyi városi jogokkal felruházott Kassa volt. Oláh Miklós (1493–1568), Szatmári egykori titkára, majd az esztergomi érseki székben utóda 1536-ban írt *Hungaria* című művében így jellemzi a várost: „Nem kevésbé szép, mint erős város, híres lakosainak nyájas udvariassága. Valaha látogatott vásározóhely volt, ahová nemcsak a magyarok gyűltek össze, de lengyelek és más, jobbára északi nemzetek fiai is. Csaknem kizárólag a szász nyelvet használják..."[238]

A város a Buda–Krakkó útvonalon, az Alföld és a Felvidék hegyes tájegységeinek találkozásánál fekszik. Kereskedelmi jelentősége kiemelkedő volt, Nagy Lajos engedélyezte az első, Szentháromság vasárnapjától számított tizennégy napos országos vásárt, amelyet Zsigmond király az Erzsébet-napi másik vásár jogával toldott meg. Ezenkívül a Szent Kereszt feltalálása *(inventio crucis)* és Nagyboldogasszony ünnepén is volt itt országos vásár. Ezeken nemcsak az Alföldről és Erdélyből, a bányavárosokból, a tokaji borvidékről, hanem Krakkóból és más külföldi városokból származó áruk is gazdát cseréltek.[239] Kassa és Krakkó városa 1394-ben szerződést is kötött kereskedőik védelmében.[240]

1446-ban a leggazdagabb kassai kereskedők testvérületbe *(Bruderschaft)* tömörültek, amely nem volt kézműves céh, de azokhoz hasonlóan védte tagjai közös érdekeit. Az 1480 körüli évekből – tehát a Mátyás-kor végéről – származó adóívek elemzéséből kitűnik, hogy ekkor a város leggazdagabb polgára, legnagyobb adófizetője évi 35 forintos adóval a *Reichcromer*nekhez, azaz az említett nagykereskedőkhöz tartozó Szatmári Ferenc volt.[241]

Mint már említettük, az 1461-től a városban fontos tisztségeket betöltő Szatmári Ferencet 1477–1479 között a város főbírójává is megválasztották, 1479-ben első *consul* volt, 1480-ban halt meg.[242] Ő építette fel a város Szent Erzsébet-templomának délnyugati kápolnáját, amely 1477-ben, főbíróvá megválasztásakor már készen állt. Ezt a dátumot őrizte meg a kápolna déli homlokzatának napórája.[243] A kápolna titulusa: Gyümölcsoltó Boldogasszony *(Capella Annuntiationis beatae Mariae virginis)*. Az 1470-es években a Szent Erzsébet-templom több részén is folyt építkezés: 1472-re tehető Augustin Cromer délkeleti kápolnájának felépítése és 1474–1477 körülre datálható az új főszentély s így a benne álló hatalmas szárnyasoltár készítése is[244] *(1. kép)*.

A klasszikus gótikus palotakápolnákra visszavezethetően a magánkápolnák egész sora épült fel Magyarországon a XIV. század végétől a XV. század végéig: többek közt a pozsonyi ferences templom Szent János-kápolnája, a győri székesegyház

Szent László-kápolnája, a budai Nagyboldogasszony-templom Gara-kápolnája, illetve a Szapolyai család szepeshelyi és csütörtökhelyi építményei. A főurak, főpapok alapította kápolnák a magánájtatosság céljait szolgálták, s sokszor ide is temetkeztek. A gazdag városi polgárok, a polgári vezető réteg is követte a mintát: ezek sorába tartozik Bártfán Máger Veronika kápolnája, Kassán a Szent Erzsébet-templom Cromer- és Szatmári-kápolnái. Ezeknek a magánkápolnáknak a kialakítása esetlegesebb: a meglévő adottságokhoz (külső falak, támpillérek) alkalmazkodtak, ezért formájuk is kevésbé szabályos, mint a templomokkal egy időben épített korábbi társaiké.[245]

A Szatmári-kápolna lényegében két boltszakaszból álló téglalap alaprajzú tér, amelynek délkeleti sarka le van vágva.[246] A déli homlokzaton két, a délkeleti átlós helyzetű oldalon egy kisebb ablak nyílik. Kétszakaszos redukált csillagboltozat fedi,[247] amelynek jellemzője a hossztengely mentén húzódó tengelyborda, amelyet a nyílások felé szétágazó hármas bordázat egészít ki. A bordák profilja és azok indítása megegyezik az 1472-ben – alapítója, Augustin Cromer halálára – valószínűleg elkészült másik déli kápolnáéval. Szatmáriéval sokban rokon az egykori északnyugati Szent József-kápolna is.[248] Sztehlo Ottó szerint Szatmári építtette ezt is 1521-ben,[249] ám ezt az állítást a források nem támasztják alá. Elképzelhető, hogy Cromerhez[250] hasonlóan Szatmári Ferenc is 1480-ban (újonnan elkészült) kápolnájába temetkezett, ám ennek ma már nincs nyoma.

Az unokaöcs, Szatmári György különösen nagy becsben tartotta a nagybátyja által alapított családi kápolnát, és sok adománnyal halmozta el. A Szent Erzsébet-templom XVI. századi felszerelésére vonatkozóan fontos források az 1516-os és 1552-es leltárak. A két lajstrom megőrzött több, Szatmári György által adományozott tárgyat is: például egy, a kápolnájának adott, arannyal átszőtt „szederjes" bíborszínű miseruhát: „Est de proximi domini Georgii archiepiscopi ad sacellum suum pertinens ex aurea purpura zederyes." Maga a templom egy fehér, aranyvirágokkal díszített, valamint egy vállrészénél gyöngyökkel, a ruha meglévő hátán kis feszülettel díszített bíborvörös-arany színű miseruhát, két dalmatikát, egy fehér köpenyt (kappát), a főoltár pedig teljes felszerelést kapott tőle: „Item vna casula alba cum floribus aureis cum omnibus attinencys et cum duabus dalmaticis et vnam cappam albam et vnum ornamentum ad magnum altare, quod dedit dominus czotmarierig [azaz Szatmári Jörg – F. P.] [...] Casula Rhuni [inkább Rm̄mi: Reverendissimi – F. P.] quondam domini Georgii archiepiscopi de rubeo purpure aureo, una cum humerali suo margaritis ornata et a tergo vestimenti existente crucifixo minori."[251] A Szent Erzsébet-templomban tartott egy főpapi infulát és pásztorbotot is, nyilván azért, hogy kassai tartózkodásai során főpapi díszben jelenhessen meg miséin. Egy 1523. február 14-én kelt, a kassai tanácsnak írt levelében igazolta ezek visszavételét.[252] Más miseruhákat is készíttethetett, ezeket azonban nem tudjuk azonosítani az 1500 körül készültek között.[253]

Vitatott kérdés a szakirodalomban, hogy milyen oltár készült eredetileg a kápolnába. A korábban a Cromer-kápolnában (káptalani sekrestye), 1977 óta a kassai múzeumban őrzött oltártöredékről kétféle nézet alakult ki. Az egyiket Kemény Lajos,[254] Gerevich Tibor[255] és Berkovits Ilona[256] képviselte: szerintük ez eredetileg a Szatmári-kápolnához tartozott. Ugyanakkor Wick Béla és Radocsay Dénes a hagyomány

alapján azt gondolta, hogy a tábla egyik oldalának témája miatt (Szent János olajban főzése) az oltár az egri székesegyházból származik.[257] Újabban a szlovák szakirodalom egy L A monogrammal jelölt szepességi festő művének és a Cromer-kápolnába készültnek tartja.[258] Így igen kicsi a valószínűsége annak, hogy donátora Szatmári György lehetett.

A ma a Szatmári-kápolnában lévő Mettercia-oltárkép (amely után a kápolna máig használatos, újabb nevét kapta) donátorával kapcsolatban is kétféle vátozat szerepel a szakirodalomban *(2. kép)*. Kemény korábbi álláspontja szerint Günter Mihály volt az oltáralapító, aki 1516-os végrendeletében két általa adományozott oltárt *(Tafel)* említ, az oltár helyének megjelölése nélkül.[259] Később azonban idevonatkozó forrást talált, amely szerint a táblaképet Czotmann Bertalan kassai gyógyszerész és felesége készíttették 1516-ban.[260] Miután Szatmári Ferenc és György nevét is sokszor más formában említik a kassai források *(Czottmár, Czotmári)*, felvetődik, hogy Bertalan is a Szatmári családhoz tartozhatott, annál is inkább, mert egy családi kápolnába György életében aligha állíthatott volna oltárképet idegen.[261] Ennek a feltételezésnek azonban ellentmond a festmény alján lévő, nyilván a képen ábrázolt donátor házaspárra utaló, Kassa címerét közrefogó két címer, amelyek egyike sem Szatmárié.[262] Ezek alapján valószínű, hogy az oltárkép eredetileg nem a Szatmári-kápolnába készült.

Szatmári György azonban egy olyan építménnyel is meg kívánta örökíteni nevét Kassán, amely kizárólag csak neki köszönheti létét: a Szent Mihály-kápolna északi bővítményével, azaz mellékkápolnájával.[263] A püspök – később tárgyalandó – 1508-as adományait elismerő kassai tanácsi okirat így ír erről: „Végül az ő kegyurasága által a Boldog [Szent] Mihály főangyal temploma oldalához emelt és alapított kápolnában..."[264] A püspök jobb híján választotta a kápolnát, ugyanis a Szent Erzsébet-templomhoz már nem lehetett újabb magánkápolnát csatolni, így jött létre ez a kissé furcsa bővítés, amelynek során az építmény tömege közel kétszeresére nőtt az új kápolnával.

A piactérré szélesedő kassai főutcán a Szent Erzsébet-templomtól délre a XIV. század harmadik negyedében épült meg a Szent Mihály-kápolna, amelyet közös körítőfal védett évszázadokon át, körülzárva a kápolna körüli temetőt is[265] *(3. kép)*. Ez utóbbi csontházául, *ossarium*ául szolgált a kápolna két föld alatti, egymással párhuzamos, dongaboltozattal lezárt alsó része.[266] A főhomlokzati csúcsíves kapu orommezejének domborművén a lélekmérő Szent Mihály jelenik meg. A kúszóleveles timpanonnal és kis fiálékkal ellátott csúcsíves kapu, valamint felette egy rózsaablak töri át a csúcsíves hevederrel átboltozott, a főhomlokzat csaknem teljes felületét elfoglaló falfülkét. Felette a szimmetriatengelyben nyeregtetős sisakkal fedett torony épült. A támpillérekkel megtámasztott kápolna két, keresztboltozattal lezárt boltszakaszból és a nyolcszög három oldalával záruló, ugyancsak boltozott szentéllyel zárul. A szentély falpillérei hármas körtetag profilúak, fejezeteik növényi díszűek. Terében az északi fal mellett áll a szentségház, a déli oldalon hármas *sedilia* kapott helyet. A hajó déli falát és a poligonális szentély oldalait mérműves, csúcsíves ablakok világítják meg. A sekrestye eredetileg a szentély északi oldalán kapcsolódott az épülethez.[267]

Mátyás halála után, 1490–1491-ben, a trónigénylő János Albert lengyel herceg vette ostrom alá Kassát, s az ágyúzás következtében a Szent Erzsébet-templom déli tornya is megsérült.[268] II. Ulászló 1492-ben a templom elhunyt, Márton nevű papjának hagyatékát rendelte a templom kárainak kijavítására fedezetül.[269] A harcok során talán megsérülhetett a Szent Mihály-kápolna is, s Szatmári-féle bővítése talán éppen az ekkori helyreállítással állt kapcsolatban.

Szatmári György a kápolnát északi oldalán bővítette, s az itt a szentélyhez csatlakozó lebontott sekrestye pótlására a hajó (és különös módon nem a szentély) déli oldalához építtetett – valószínűleg a bővítéssel egyidejűleg – egy új sekrestyét.[270] A mellékkápolna 1903-ig nagyjából változatlan formában állt fenn (bár a belsőben az elpusztult késő gótikus berendezés helyett barokk készült) a következő évszázadok viszontagságos története ellenére.[271] A századunk elején purista helyreállításkor lebontott építmény egykori formáját a rendelkezésünkre álló képi források alapján rekonstruálhatjuk. A kápolnát helyreállító Sztehlo Ottó 1903 januárjában mérte fel az épületet alaprajzilag, majd februárban készült a keresztmetszet *(4., 5. kép)*. Ezek szerint az eredeti kápolna teljes északi oldalához csatlakozott a téglalap alaprajzú, egyhajós, északi oldalán három támpillérrel megtámasztott bővítmény, amely mellékkápolnaként szinte a főtérrel volt egyenlő rangú és nagyságú. Sztehlo a nyugati oldali kaput feltüntette, de az északi falon nyíló ablakokat sajnos nem.[272]

Az épület külsejéről több ábrázolással is rendelkezünk. A legkorábbi fénykép, amelyen az épület megjelenik, az egyik legelső műemléki fotó, 1854-ben készült *(6. kép)*. A Szent Erzsébet-templomot és a kápolnát örökíti meg déli irányból. A fotón a kápolna déli oldalának nyugati része a déli oldali, új sekrestyével és a kis toronnyal jól kivehetően látszik.[273] A székesegyház Fábry Ignác püspök által finanszírozott, Gerster Károly és Frey Lajos építészek vezette első XIX. századi helyreállítását (1857–1863)[274] követően 1863-ban Doby Jenő (1834–1907) kassai mester, Henszlmann Imre unokaöccse örökítette meg a kápolna főhomlokzatát *(7. kép)*. A hitelessége miatt helyszíninek ítélhető rajz alapján Párizsban, az épületekről számos képet készítő híres műteremben, Alexandre Soudainnél készíttette el rézkarcát. Ezen mind a mellékkápolna nyugati homlokzata a kapuval, mind az új sekrestye jól látszik.[275] Csaknem ortogonális nézetben maradt fenn egy másik fényképfelvételen a főhomlokzat restaurálás előtti állapota[276] *(8. kép)*. Az eredeti építmény kapuját egy fametszet ábrázolja, a múlt század végéről.[277]

A Szatmári-kápolnának nemcsak nyugati, de oldalról északi homlokzatát is megörökítette az ábrázolások következő csoportja. 1866-ban a *Vasárnapi Ujság*ban jelent meg Myskovszky Viktor egy rajza, amely a kápolnát északnyugat felől mutatja[278] *(9. kép)*. Csaknem azonos nézőpontú – s a kőfaragványokat elkerítő kerítés alapján a dóm múlt század végi második, Steindl Imre vezette helyreállítása (1877–1896) idejére datálható – az a fénykép, amely északnyugati irányból a legtöbb információt adja a Szatmári-mellékkápolnáról[279] *(10. kép)*. E szerint nyugati oldalán csúcsíves kapu nyílt (mellé később Szent Flórián barokk szobrát[280] állították), északi falát pedig két csúcsíves ablak törte át. Néhány más, nyugati, illetve délnyugati irányból készült fotó mellett Myskovszky 1885-ös rajzalbumában fennmaradt, délnyugat felől készült rajzát is megemlítem, amely a négyzet alaprajzú, sarkain átlós támpillérekkel megtámasztott, nyeregtetővel fedett új sekrestyét is mutatja[281]

(11. kép). Az említett ábrázolások a Szatmári-féle építkezések egységes voltát is igazolják, ugyanis mind az északi három, mind a sekrestye két diagonális támpillére érdekes, önállóan lefedett, háromszögű oromzatban végződik. Déli oldaláról Ludwig Rohbock rajza után Johann Poppel készített acélmetszetet a múlt század közepén, ahol az új sekrestye is látszik[282] *(12. kép)*.

A Szatmári-mellékkápolna belsejéről is maradtak fenn a századforduló idejéből, a purista helyreállítást megelőzően készített fényképek. Az eredeti kápolna bejárata felől készült a századfordulón egy annak belső terét mutató fotó[283] *(13. kép)*. Ezen jól látszik az a hatalmas teherhárító félkörív, amellyel az új mellékkápolnát – valószínűleg 1492-es építésekor – a régi kápolnatérbe kapcsolták. Középen egy pillér osztja meg, amely a kápolna második és harmadik boltszakasza határán áll. A két szerkezet statikai összedolgozása furcsa, ugyanis a boltozat oldalnyomását viselő pillér miatt a teherhárító ív nem működhetett rendeltetésszerűen. A bővítményben a barokk padok és egy hatalmas, lépcsős pódiumra emelt barokk oltár is kivehető.[284] A mögötte érzékelhető fényből úgy tűnik, hogy a keleti falat is egy gótikus ablak törte át. A kápolnáról Gerecze Péter öt, 1901 körüli felvétele került a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) gyűjteményébe. Ezekből egy fénykép a mellékkápolna belsejének nyugati oldalát örökíti meg, amelyen a Sztehlo-féle alaprajzzal megegyezően egyetlen keresztboltozatra támaszkodó, falazott mellvédű karzat látszódik, déli oldalán sokszögű fallal körülvett csigalépcsővel *(14. kép)*. Míg Sztehlo metszete inkább fiókos dongaboltozatra utal, a fotóból egyértelműen kitűnik, hogy a mellékkápolna terét bordás keresztboltozat fedte.[285]

A mellékkápolna a késő gótika egyszerű, nem túl díszes alkotása. Érdekes módon a régi kápolna hossztengelyére merőleges gerincvonalú nyeregtető fedte le. Részletformái: a csúcsíves kapu, vállvonalánál és csúcsán egymásba metsződő tagozatokkal, a három feltehetően csúcsíves mérműves ablak, a támpillérek, belül pedig a gyámköveken nyugvó bordák a XV. század végi királyi műhelyek stíluskörébe – pl. Pannonhalma, Bencés monostor; Pest, Belvárosi templom – sorolják. A Felvidéken is elterjedt stílustendencia emlékei természetesen nem a királyi műhely alkotásai, de az ezeken jelentkező újításokat vették át.[286] Keleti oldalán minden bizonnyal gótikus szárnyasoltár állhatott.[287]

A mellékkápolnából mára csupán egyik címerköve maradt fenn *(15., 16. kép)*. A művészettörténet-írás régóta számon tartja ezt a kvalitásos, minden bizonnyal itáliai mester által alkotott faragványt, amelyet – másodlagosan – a kassai régi Városháza (ma: Megyei Könyvtár) lépcsőházának falába építettek be.[288] A gazdag plaszticitású vörösmárvány-kövön középen a Szatmári-címer kapott helyet, a harántnégyelt pajzsot harántpólya bővíti: ebben oroszlán lép, a negyedekben egy-egy liliomot és rózsát láthatunk. A kő szimmetriatengelyében végighúzódó felfüggesztésre „van erősítve" nemcsak a pajzs, hanem felette és a kő felső részén egy-egy ívelt szalagpár, valamint a címerpajzs alatt a *tabula ansata*. Erre a következő, hexameterekből álló feliratot vésték be: LILIA ' BINA ' ROSIS ' TOTIDEM ' / CONIVNCTA ' GEREBAM ' REX '/ DEDIT ' AVRATVM ' CORVINVS '/ ET IPSE ' LEONEM ' M'CCCC'LXXXXII – azaz: „A két liliomot ugyanannyi rózsával egyesítve viselém, Corvinus király maga adta hozzá az arany oroszlánt is. 1492."[289] A címerpajzsot gyümölcsfüzér veszi körbe, kompozicionális megoldása nagyon emlékeztet

a Báthori család ecsedi vagy bátori várába készült 1484-es címerkövére.[290] A Szatmári-címerkő feliratában szereplő évszám nem az 1490-ben meghalt Mátyás király címerbővítésének időpontját jelzi, hanem a címerkő (valamint az építkezés) elkészültét datálja. A faragvány funkciója éppen ez volt: a mecénási tett dokumentálása.[291] Mivel az 1492-es dátum Szatmári életpályáján még nagyon korainak tűnik, felvetődhet egy másik lehetőség is: a kancellária kezdő munkatársa esetleg a címerkövet a budai udvarban faragtatta ki egy itáliai mesterrel, s először a kassai családi kápolnába került. Majd amikor később a Szent Mihály-kápolna mellékkápolnáját megépíttette, áthelyeztette oda.[292] A *terminus ante quem* 1508, mert ekkor említi a kassai tanács már idézett irata alapítványával kapcsolatban a mellékkápolnát.

A legújabb művészettörténeti irodalomban feledésbe merült a címerkő származási helye, pedig erre vannak múlt századi források. Budai Ferenc 1805-ös *Polgári Lexikon*ában ez szerepel: „Ő újíttatta 's bővítette meg Kassánn a' Sz. Mihály templomát maga költségénn. Két márvány követ találtak 1783 eszt. mellyekenn az ő nemesi tzimere vólt kimetszve, illyen irással..." A felirat évszámánál 1498-at ad meg.[293] Budai nyomán Tutkó József 1861-ben publikált Kassáról szóló történelmi művében így írt: „a kápolnának 1783-ik évben tett igazítása alkalmával [...] bent jó mélyen a földben két czímeres márványkő találtatott, s mindkettején Szathmáry György nemes címere vésve volt, melyeknek egyike a városházi lépcsőzetének baloldalára tétetett".[294] A másik említett kőről nincs tudomásunk, azóta elkallódott.

A Szatmári-mellékkápolna késő gótikus összhatását alig befolyásoló 1492-es reneszánsz címerkő a magyarországi művészeti fejlődésbe jól beleilleszthető: hasonlóan egyetlen faragványban jelentkezik a reneszánsz Báthori Miklós nógrádi és váci címerkövei esetében (1483, illetve 1485), a Báthori család címerkövében Ecsed vagy Bátor várából (1484), illetve Báthori Istvánéban a nyírbátori Szent György-templomból (1488), valamint az Aragóniai-címerben az esztergomi székesegyház Alfarellus Ferratius által épített Szent Mihály-kápolnájából.[295]

A Szatmári-féle mellékkápolnát[296] Schulek Frigyes és Sztehlo Ottó 1903–1904-ben lezajlott purista restaurálása során bontották le.[297] Ezt a beavatkozást a műemlékvédelem neves szakemberei készítették elő. Baljós előjel volt, hogy Henszlmann Imre 1846-ban *Kassa városának ó német stylü templomai* című könyvében a Szent Mihály-kápolnát bemutató főhomlokzati és alaprajzi ábráról teljesen elhagyta a mellékkápolnát, csak az új sekrestye szerepel rajta. Henszlmann a Szatmári-kápolnáról azt hitte, hogy az evangélikusok építették 1600 körül.[298]

A kápolna egy „felmérése" a Wiener Bauhütte[299] keretében készült el, Friedrich Schmidt professzor[300] irányításával, majd Theodor Reuter rajzai a vezetése alatt álló társaság kiadványában jelentek meg 1863-ban. A rajzok azoban nem felmérések, hanem a purista műemlék-visszaállítás ideáltervei.[301] 1880-ban Myskovszky Viktor írt egy rövid cikket, amelyben ugyancsak a kápolna stílszerű helyreállítását sürgette.[302]

A Szent Erzsébet-templom Steindl Imre 1877–1896 közötti purista átépítése után déli tornyának helyreállítási munkáival párhuzamosan került sor a Szent Mihály-kápolna hasonló szellemű restaurációjára is, amelyre Schulek Frigyes és Sztehlo Ottó[303] kapott megbízást. A tervezés szellemi irányítója az idős Schulek (1841–1919) lehetett, de a gyakorlati munka oroszlánrésze Sztehlóra maradt.[304] A helyre-

állítás célja világos volt: Henszlmann és Schmidt nyomdokain a gótikus épület első, eredeti formájának a visszaállítása.[305]

Szatmári Kassán létrehozott műalkotásai ismertetése után a mecénási gesztus másik oldalával kell foglalkoznunk: hogyan biztosította ezek további karbantartását, működését. Mint pécsi püspök és királyi kancellár írt Kassa városának 1508. augusztus 4-én. Ebben kéri, hogy az általa rendelt zsolozsmák díját fizessék helyette ki.[306] (Valószínűleg addig rendszeresen visszajárt szülővárosába). Még ugyanabban az évben meglátogatta Kassát, átadta a Szent Erzsébet-templom Szatmári-kápolnájának kegyúri jogát, s alapítványt tett a templomban, valamint a Szent Mihály-kápolnában mondandó misékre és zsolozsmákra. A kassai tanács terjedelmes okmányban rögzítette az adományokat és kötelezte magát Szatmári előírásainak betartására: „...mindenekelőtt itt Kassán, a Boldog Erzsébet plébániai templom déli oldalán, a kegyes Istenanya angyali üdvözlésének tiszteletére szentelt s ősei által létesített és épített kápolna kegyúri jogát, szabadon adományozta, reánk átruházta és átszármaztatta. Aki éppen ugyanott, a saját, valamint szülei és vérrokonai lelkének nyugalmáért és üdvösségeért ezeknek az ünnepélyes isteni szolgálatok végzését és éneklését állapította meg és rendelte el [...] Végül az ő főtisztelendő urasága által a Boldog [helyesen: Szent – F. P.] Mihály főangyal temploma oldalához emelt és alapított kápolnában minden nap minden szentmisén tíz iskolásfiú a már kijelölt nevű megkezdett misék szerint énekeljen [...] az ő főtisztelendő uraság[a] által elrendelt és megállapított istentiszteleteket örökre sértetlenül megtartani, megőrizni s magukat a kápolnákat gyertyákkal s minden hozzávalókkal ellátni tartozzunk és kötelezve legyünk."[307] Az alapítvány kiterjedt Szatmári (a tokaj-hegyaljai borvidéken fekvő) Olaszliszka Szűz Mária-templomában eltemetett édesanyjának, Liszkai Annának lelkiüdvéért mondandó napi misékre is. Az alapítvány vagyonául Szatmári két kassai házát (az egyik, amelyben lakik, a másik Goebel Tamás egykori háza), Kassa területén fekvő kertjeit, szőlőit és rétjeit, Abaújszántón és Tállyán lévő házait, szőlőit, egész forrói birtokát rendelte, valamint átadott 3333 forintot is készpénzben. 1523-ban Rozgonyi István halála után Szepsi mezővárost és Szinye falut II. Lajostól adományként megszerezte, és ezeket is az alapítványnak juttatta. Ez utóbbinak birtokba adását azonban már nem érte meg.[308] Elképzelhető, hogy a forrói plébániatemplom 1500 körüli átépítése Szatmári, illetve Kassa kegyuraságának idejére esett.[309]

Kassai mecénási tevékenysége egész életét végigkísérte. 1519-ben Eck Bálint, a Thurzók házitanítója írt hozzá egy már említett verset (lásd: Források, 166–170. oldal). A dicsőítő költemény a szokásos humanista toposzokat tartalmazza, kassai mecénási tevékenységéről konkrétumokat sajnos nem találunk benne.

PÉCS (1505–1521)

Egyelőre semmilyen adat nem maradt fenn Szatmári veszprémi mecenásságáról, de egyébként is csak igen rövid ideig, két évig volt itt püspök (1499 végétől 1501 végéig). Ennyi idő alatt nem is lehetett módja bármiféle nagyobb építkezésre.[310] Feltételezhető az is, hogy Szatmári pályafutása első felében igen-igen keveset tartózko-

dott püspöki székhelyein: működésének elsődleges helyszíne Buda, a királyi kancellária volt. Ahogy pályája során egyházi tisztségeit és így egyházmegyéjét is egyre komolyabban vette, úgy bontakozott ki az egyes püspöki székhelyein műpártolói tevékenysége.

A források hiánya miatt a művészettörténeti szakirodalom eddig nem számolt azzal, hogy Váradon Szatmári idején (1501 végétől 1505 végéig) is folyhattak a püspöki palotán építkezések.[311] A váradi palota építéstörténete az elmúlt években átértékelésre került. Míg Balogh Jolán Filipecz János püspökségének idejére (1476–1491) inkább a vár erődítésének és a székesegyház egyes részleteinek átépítését tette,[312] nemrég Mikó Árpád azt a hipotézist vetette fel, hogy a lakópalota egyes késő gótikus–reneszánsz részletei is az ő idején készülhettek. Fő érve a budai ún. II. sz. kőkeresztes ablak és egy váradi ablakkeret-töredék hasonló anyaga és profiljai.[313] Az egyezés ellenére az anyaga miatt biztosan Esztergom környékéről származó ablak későbbi keletkezését sem zárja ki semmi, viszont Filipecz idején ez egyedülállóan korai jelentkezése lenne a budai reneszánsz építkezések hatásának.

Szatmári püspök-utódja, Thurzó Zsigmond (1506–1512) építkezéseit tradicionálisan két forrásra alapozták: Oláh Miklós *Hungariá*jára, aki név szerint az ő építkezéseiről ír („Vára szembetűnő… ezeket Thurzó Zsigmond püspök, az én egykori nevelőm építette"),[314] valamint egy névtelen szerző 1509-es tudósítására.[315] Mint tudjuk, Oláh 1505 és 1510 között a váradi káptalani iskolát látogatta, így ez a megjegyzése személyes tapasztalaton alapult. Szatmárinak, későbbi feljebbvalójának nevét biztosan említette volna, ha valamit épített volna Váradon. Ez tehát negatív érv. Az 1509-es leírás viszont a lépcső kapcsán a nagyteremről újonnan építettként („ad gradum aulae superioris noviter constructae") emlékezik meg. A palota több termét is ekkorra keltezi Balogh Jolán.[316] Véleményem szerint, ha 1509-ben már kész volt a váradi püspöki palota nagyterme, az építkezés korábban elindulhatott. Az egész szárny építésének koncepciója így feltehetően már meglehetett Szatmári idejében, sőt az építkezés el is kezdődhetett.

Szatmári későbbi pécsi építkezéseinek intenzitása ismeretében valószínű, hogy Váradon is építkezett. A pécsi Szatmári-tabernákulummal és az esztergomi Bakóczkápolna ornamentikájával rokon két váradi kőtöredék (baluszter-törpepillér) azt jelzik, hogy ugyanazt az esztergomi, itáliaiak vezette kőfaragóműhelyt foglalkoztatták.[317] Szatmáriról Váradon – Magyi Sebestyénnek már említett, a *Guarino-panegyricus*hoz írt bolognai ajánlása alapján – csak annyi biztosat tudunk, hogy Fehérvári Fülöp váradi főesperest támogatta, aki korán jeleskedett literátori talentumaival.[318]

Következő püspöki székhelyéről, Pécsről – s Szatmáriról – így emlékezett meg Oláh Miklós *Hungaria* című művében: „Eztán Pécs tűnik szemünkbe, várát a magas Mecsek hegy lábánál építették, annak lejtőit és csúcsát hatalmas tölgyek övezik, a pécsi püspök székhelye. Híres a Szent Péter székesegyházáról, valamint azokról az épületekről, melyeket Szatmári György, egykor itteni püspök, aki aztán esztergomi érsek lett, ez az igen kegyes és igazságos és helyes gondolkodású s hozzá még nem kis műveltséggel rendelkező férfiú emeltetett, a vár nagy díszére… Van egy püspöki kert a mondott hegy északi oldalán, ahol forrás buzog, melynek folyása a város felé haladtában mintegy negyven malmot forgat sorjában."[319]

Milyen volt az a Pécs, amelynek püspöki székét 1505-ben Szatmári megkapta?[320] Elődje, Ernuszt Zsigmond (akit meggyilkoltak, és ezt a tényt sikerült a kortársak és a történetírás elől is eltitkolni),[321] szintén bőkezű mecénás volt. 1473–1505 között volt püspök. Apja, Ernuszt János 1476-ban készült és a következő évben a budai káptalan által átírt végrendeletében meghagyta fiának, a három éve hivatalba lépett pécsi püspöknek, hogy az elődei gondatlansága miatt rossz állapotú székesegyházát – amint lehet – restaurálja.[322] Zsigmond püspök megfogadta az atyai intelmet: VI. Sándor pápa 1500. október 10-én kelt, hozzá írt levelében mint a boltozat készíttetőjét említi. Ernuszt egy bizonyos Jakab szerzetes ügyében fordult a pápához, hogy a munkában való részvételét engedélyezze.[323] A székesegyház 1882-es átépítéséig fennállt, a szentélyt lefedő késő gótikus hálóboltozatot éppen erre az időszakra datálhatjuk, mind fejlettségi foka, mind az egykor a főszentély középső ablaka feletti festett felirat alapján:

/1/5/0/5/
/LABORE / MAGISTRI / DEMETRI / LAPICIDE

(1505, Demeter kőfaragómester munkája). Valószínű, hogy a szentélyen kívül ekkor készült a hajó új, késő gótikus boltozata is[324] *(17. kép)*. Míg a szentélyé a Schmidt-féle helyreállítás felmérése és fényképek alapján rekonstruálható, a főhajóboltozat Henszlmannnál közölt alaprajzának pontossága kétséges.[325] A templom főhajójának egészét érintő boltozatépítés igen nagy munka lehetett, akár egy-másfél évtizednyi időt is igénybe vehetett. Így az 1490-es évektől a XVI. század első évtizedéig tarthatott, s az 1505-ből származó felirat alkalmasint a feltehetően a hajótól a szentélyig haladó építkezés befejezését jelezhette. Elképzelhető, hogy Szatmári pécsi püspöki hivatalba lépésekor, 1505 végén még folytak a befejező munkálatok.

1500 körülre tehetjük a pécsi Szent Benedek-plébániatemplom maradványaiból sejthető hatalmas – a nyírbátori Szent György-templomhoz hasonló méretű – teremtemplomának építését.[326] Ugyancsak ekkori a ferences templom új, a nyolcszög három oldalával záruló szentélye, amely a XVI. század végén elpusztult. A domonkos kolostor templomának átalakítása 1491 után a Szent Vér ereklye kápolnájának építésével kezdődhetett el, majd a főhajót és az északi oldalon állt mellékhajót csarnokszerkezetűvé alakították, végül a főhajó új, késő gótikus hálóboltozatot kapott. A feltárt bordatöredékekből rekonstruálható (délnémet, svábföldi kapcsolatokat mutató) boltozat vonalrajza és részletei igen hasonlóak a székesegyház szentélyének már említett boltozatához, annak műhelye az 1505 körüli befejezést követően építhette meg. Az ásatás egy reneszánsz szemöldökpárkány, valamint két – egy vörösmárvány- és egy mészkő – sírkő töredékeit is megtalálta, amelyek a reneszánsz megjelenését jelzik az 1510 körüli pécsi építkezéseken.[327]

A pécsi templomok közül csak a székesegyházzal hozható Szatmári kapcsolatba. Boros László Ernuszt vagy Szatmári püspökségének idejére keltezi a szentély főapszisát – a főoltárral együtt – elrekesztő, díszes vasrácsot. Ez a keleti első pillérpárt kötötte össze a főoltárhoz felvezető három lépcsőfok mögött. 1690-ben, a vár elfoglalását követően a hochkircheni ezred a székesegyház berendezését fosztogatta, s egy 1710 körüli jelentés szerint az 1686 utáni második városparancsnok, Gabriel Vecchi tábornok vitette el a vasrácsot.[328]

Ez a vasrács zárta el a magyarországi reneszánsz egyik legkiválóbb szobrászati alkotását is: a Szatmári által készíttetett tabernákulumot. A főapszis evangéliumi (északi) oldalán állt, a főoltár mellett, egy befalazott román kori ablak helyén[329] *(18. kép)*. Tévesek azok a vélemények, amelyek szerint a szentségház a szomszédos káptalani épületben, az *Aedes*ben (*Domus*ban) lett volna, illetve romként hevert volna száz évig mai helyén.[330] Az azóta többször áthelyezett, de ma is meglévő tabernákulum az 1505 végén pécsi püspökké kinevezett Szatmári pécsi mecénásságának első emléke lehet *(19., 20. kép)*.

A magyar művészettörténetírás már régóta – Fabriczy Kornéltól[331] Balogh Jolánig és Gerevich Lászlóig[332] – felfigyelt arra a kapcsolatra, amely az esztergomi Bakócz-kápolna és a Szatmári-tabernákulum plasztikai díszét összefűzi. A rendkívül finoman faragott akantuszleveles-indás díszítés felső-itáliai, velencei eredetű, Pietro Lombardo, Mauro Codussi és Ambrogio da Milano műhelyeiben jelentkezett 1470 körül. Az 1470-es évek végén az urbinói Palazzo Ducalében is feltűnik, Ambrogio Barocci, Francesco di Simone Ferrucci és Domenico Rosselli alkotásain, majd Firenzében a XVI. század elején Benedetto da Rovezzano korai művein is megfigyelhető[333] *(21–24. kép)*. Ez az ornamentika az 1500-as évek elején Magyarországon is sok helyen megjelent, többek közt az esztergomi Bakócz-kápolnán és a nyéki villa faragványain.[334]

A magyarországi kora reneszánsz építészet fejlődése nem volt egyenletes. A kapott itáliai impulzusokat követve a legjobb művekkel meghatározott elkülönülő szakaszokat figyelhetünk meg. Így az első fázis Mátyás uralkodásának második felére, az 1470-es évek második felétől az 1480-as évtizedig terjedő időszakra tehető, amelynek főműve a budai királyi palota kora reneszánsz átalakítása. A második nagy impulzus 1500 körülre datálható, amikor egy újabb mestercsoport érkezhetett – talán több lépcsőben – Itáliából. E műhely hozta létre e periódus legfontosabb alkotásait: a budai királyi palota Ulászló-kori részleteit,[325] a nyéki villákat,[326] majd a Bakócz-kápolnát és a Szatmári-tabernákulumot. Az itáliai mestercsoport ekkor is királyi meghívásra jöhetett Magyarországra, talán Bakócz révén, de nemcsak II. Ulászlónak dolgozott. Az itáliai mestereket kézről kézre adhatta a néhány legbefolyásosabb országnagy, mint ahogy a külföldi mestereknek sem érte volna meg csak egy munkáért Magyarországra utazni. Hasonlóan egyszerűen „egy kalap alá véve" királyi megbízásnak tekinti (és nem részletezi) a firenzei *Opera del Duomo* 1517-ben egy iratban Andrea Ferrucci magyarországi munkáit, amelyek közé a Bakócz-kápolna oltára is tartozott.[337]

Az Eucharisztia jelentőségének hangsúlyozásaként 1264-ban rendelte el a *Corpus Christi* ünnep megtartását IV. Orbán pápa *Transiturus* kezdetű bullájában.[338] A XV. században az 1438-ban Ferrarában elkezdett és a pestis miatt Firenzében befejeződött zsinat összeegyeztette az Eucharisztia eltérő római, görög, örmény és kopt felfogását. Ezek után érthető, hogy a quattrocento idején sok reneszánsz tabernákulumot építettek, kezdetben különösen Toszkánában. 1441-ben készült Luca della Robbia peresolai tabernákuluma.[339] A legfontosabb emlék talán Desiderio da Settignanónak a firenzei San Lorenzóban álló tabernákuluma (1461). Ez megteremti a

műfaj reneszánsz archetípusát: a konzolokon nyugvó menza felett a centrumban elhelyezett fülke ajtaja *(sportello)* egy perspektivikus hatású, kazettás dongával fedett „helyiség" mélyén nyílik, oldalt angyalok őrzik, felül az Atya alakja kapott helyet. E központi mezőt pilaszterek keretezik, s háromrészes főpárkány, majd félkörös oromzat zárja le. A Frigysátort és a Szent Sírt is felidéző „kápolna" aediculás homlokzataként kialakított fali domborművet két kandeláberes angyal őrzi. A falba süllyesztett tabernákulumforma a tridenti zsinatig (1545–1563) virágzott, ekkortól ugyanis előírták – a különálló szentségkápolnával rendelkező székesegyházak és szerzetesi templomok kivételével – a szentségház főoltárra helyezését.[340]

Balogh Jolán szerint a Vitéz János könyvtárához tartozott, Firenzében 1465 után készült *Livius-kódex* első lapjának hátán (fol. 1[v]) található tabernákulumszerű díszítménnyel tűnik fel a kompozíció először Magyarországon.[341] A szobrászatban a visegrádi kápolna (talán Benedetto da Maianónak tulajdonítható) szentségháza lehetett az első emlék, az 1480-as évekből, s ismerünk töredékeket egy-egy diósgyőri, gyalui és budai (valószínűleg a Szent Zsigmond prépostsági templomból származó)[342] tabernákulumból is. A főműveket követő több provinciális alkotás mellett a pécsin kívül azonban csak a pesti (belvárosi) plébániatemplom két szentségházát sorolhatjuk az elsőrangú alkotások közé. Nálunk a reneszánsz tabernákulumok késő gótikus templomtérben töltötték be a már említett dekorációs szerepet.[343]

Szatmári pécsi vörös márvány szentségháza főmű, az emlékcsoport legkiválóbb hazai emléke. A szentségfülkét aedicula-motívumba komponálták: alsó részét a keretezés nélküli talapzati rész alkotja, felette a szentségfülkét pilaszterek keretezik, háromrészes párkány és félköríves oromzat zárja le. A talapzat középpontjában Szatmári címere kapott helyet *(25., 26. kép)*. A pajzsot a Sárkány-rend jelvényének címertartóként használatos része veszi körül,[344] felül püspöki infula látható, a két alsó szalaggal. A címert szabályos kör alakú babérkoszorú övezi.[345] E címeres medaillont kehelyszerűen két finoman faragott akantuszleveles ág fogja közre. A középső részt keretező pilaszterek tükrét kandeláber-motívum tölti ki *(27., 28. kép)*. A pilaszterfejezeteken az akantuszlevelek szélső kihajló elemére a helixek helyén félalakos oroszlánok támaszkodnak (jellegzetes *protomé*-ábrázolások), a tengelyben „égő" kandeláber áll *(29., 30. kép)*. A tabernákulum középpontját az Oltáriszentség őrzésére szolgáló félköríves záródású, fémajtóval lezárt fülke képezi, amelyet a dongaboltozatos teret illuzionisztikusan megjelenítő keretarchitektúra vesz körül. Alaplapját perspektivikus hálóbeosztás tagolja. Kétoldalt – szintén félköríves záródású fülkében – három-három imádkozó angyal sorakozik egymás felett, a „csarnok" párkánya felett három kerub fordul a szentségfülke felé *(31., 32. kép)*. Az ívháromszögekben egy-egy lebegő angyalfigura kapott helyet: a bal oldali kenyereskosarat, a jobb oldali égő fáklyát tart. A frízben középen akantusztőből indulnak kétoldalt a leveles indák, köztük akantuszlevelek hajladoznak. A félköríves, akrotérionokkal díszített oromzat lunettájában – akárcsak a frigyládánál – két kerub kíséri az Atyaisten büsztjét, aki jobbját áldásra emeli, baljában könyvet tart[346] *(33., 34. kép)*.

A tabernákulum ikonográfiája a teológiai tartalomra épül. A középpont Krisztus teste: az Eucharisztia. Ezt őrzi a három kerub a *sportello* felett és ezt imádja a három-három oldalsó angyal. A tabernákulum Szent Sír jelentésére utal néhány más részlet. Az ívháromszög lebegő, kenyereskosarat, illetve fáklyát tartó angyalai az

antik Victoria-alakokat[347] idézik fel. A pilaszterfejezeteken az égő kandeláber Krisztus szeretetét jelképezi, ezt őrzik az oroszlánok. Ez utóbbiak nemcsak az erő szimbólumai, de Krisztus feltámadására is emlékeztetnek, mivel a legenda szerint a kisoroszlánok élettelenül jönnek a világra, s három nap múlva támadnak életre, amikor apjuk rájuk lehel.[348] A pilasztereken látható kalász Krisztusra, az élet kenyerére utal. A lunetta Atyaisten-büsztjét kísérő két kerub ugyancsak a szentség jelenlétét jelzi. A talapzat címerével a donátor szerepét emeli ki.

Szatmári szentségházát már többször kísérelték meg attribuálni. Fabriczy Kornél például Andrea Ferrucci művének tartotta.[349] Balogh Jolán Bakócz-kápolna monográfiájában így írt: „Feltehetőleg a kápolna lapicidái faragták a pécsi vörösmárvány tabernakulumot... A pécsi emlék egyben a műhely sokoldalúságáról és dekoratív stílusának nagy fejlődéséről tanúskodik. Feltehetőleg már az 1510-es években készült."[350] Gerevich László 1959-es tanulmányában Ioannes Fiorentinust tartja a pécsi tabernákulum mesterének, viszont esztergomi működését nem látja bizonyítottnak.[351] Miközben Fiorentinust a Bakócz-kápolna vezető kőfaragómesterének tarthatjuk, s szignált művei alapján az épület egyes részleteit is lehetséges nevéhez kötni,[352] a pécsi tabernákulumon közreműködése nem igazolható.

Az biztos, hogy a szentségházat az esztergomi Bakócz-kápolna műhelye faragta, vagy 1506–1507 körül, vagy esetleg épp akkor, amikor Bakócz 1511 októberétől 1514 márciusáig tartó itáliai utazása miatt feladatai alól részben felszabadult,[353] s az esztergomi palotaépítkezésen esetleg amúgy is Szatmári foglalkoztathatta. Mestere(i) elsőrangú(ak) volt(ak), színvonala a műfaj legjelesebb itáliai alkotásaihoz mérhető, s a maga nemében az egyik legkiválóbb ismert hazai emlék. Összehasonlítani leginkább a pesti Belvárosi templom két hasonló korú és kvalitású szentségházával lehet. (Ezeket 1500 és 1507 közé datálhatjuk).[354] Felépítésükben, szerkezetükben sok a hasonlóság, ám a pestieket konzervatívabb, a firenzei quattrocento előképek tradícióit jobban megőrző komponálásmód jellemzi: az eltérő szerkezeti részek szigorúan elhatároltak (például a talapzati rész keretező tükrös mezői és a címeres középrész). Struktúrájuk így világosabb, felépítésük architektonikusabb: ebben a vonatkozásban a cinquecento elejének fejlődésébe illeszkednek. A pécsi emlék felfogása sokkal inkább szobrászi, művésze felületekben gondolkodott, ornamentikája a szóban forgó firenzeinél későbbi lombard-velencei divatot követi. Kisebb eltérés, hogy míg a pestieknél a középrészt félkörív zárja le, a pécsi felső íve laposabb. Az anyaghasználat is különbözik: a pécsi homogén vörös márvány, a pestieknek csak középső részük készült ebből az Esztergom környéki anyagból, a többi rész budai márga.

A pécsi tabernákulum további sorsa viszontagságos volt: elsőként 1748-ban helyezték át a sekrestye keleti zárófalára.[355] Az új, a szentély teljes végfalát betöltő barokk főoltár miatt volt erre szükség. Fennmaradt Berényi Zsigmond püspök és a káptalan 1741. szeptember 22-én kelt szerződése Johann Peter Krail pozsonyi kőfaragóval. Ennek 5. pontja az északi ablaknál álló „régi tabernákulum" eltávolításáról és helyének kijavításáról szól: az új főoltár miatt be kellett falazni az apszis középső nagy ablakát és helyette egy kisebbet nyitni a tabernákulum mellett.[356] Krail halála miatt a tabernákulumot a sekrestyében Volger Bernát pozsonyi kőfaragó állította össze, majd a török idők sérüléseit Speth Ferenc pécsi szobrász javította ki. Ekkori

helyzetét egy, a sekrestye 1747-ből származó padlóburkolat-kiosztási terve mutatja be. A rajzból az állapítható meg, hogy a két pilaszter keretezte reneszánsz konstrukció ekkor még érintetlen.[357]

A székesegyház déli oldalán fekvő Corpus Christi-kápolna homlokzatának kialakítására 1718–1720-ban került sor, belsejét Fonyó Sándor újíttatta fel 1730 körül, aki Eucharisztia-társulatot is megszervezett *(35. kép)*. Bár a sírkápolna-funkciót is betöltő szentségi kápolna *renovatiójának* megálmodója Klimó György püspök (1751–1777), a pécsi barokk újjáépítés legnagyobb alakja volt, a megvalósítás utódjára, gróf Eszterházy Pál Lászlóra (1780–1799) maradt.[358] Amikor a kápolna régi, Krammer János alaprajzán *(36. kép)* megörökített faoltára 1783. szeptember 11-én leégett,[359] a régi oltár helyett Eszterházy új márványoltárt kívánt készíttetni, ám olcsóbb megoldásként végül a sekrestyében álló Szatmári-tabernákulumot helyezték át, s alkalmazták oltárként.[360] A káptalan 1783. augusztus 12-én szerződést kötött egy meg nem nevezett bécsi szobrásszal *(sculptor Viennensis)* – aki véleményem szerint Antonio Giuseppe Sartori volt – a kápolna oltárának ily módon való megalkotására 3000 forintért, bécsi márvány felhasználásával.[361] A szentségházat már 1783-ban átvitték új helyére, és Sartori restaurálhatta.[362]

A Szatmári-szentségházat befoglaló barokk oltárról a következő források maradtak fenn: Buck József 1805-ben készült dómalaprajza[363] *(37. kép)*, egy 1829-ből származó *Canonica Visitatio*[364] és egy helyi fényképész, Zelesny Károly fényképe a Schmidt-féle purista restaurálás (1888) előtti állapotról[365] *(38. kép)*. Sajnos elkallódott Kelen (Klein) Árminnak 1880–1881-ben az oltárról készített rajza, amelyet a MOB 1882-ben megvásárolt, habár Forbát Alfréd szerint az oromzat ezen nem volt rajta.[366] Ezeken kívül pécsi kutatásaim során 1986–1987-ben több oltártöredéket is sikerült a püspöki épületekben találnom. Mindezek alapján az oltárt a következőképpen rekonstruálhatjuk.[367]

A reneszánsz szentségházat talapzati részének párkánya felett elvágták s az új mensa antependiumaként használták fel. Az új mensalap és tabernákulum miatt a szentségtartófülke alatti, perspektivikus hálózatú alsó részt is meg kellett csonkítani. Míg a középrész a helyén maradt, a keretarchitektúrát fel kellett emelni. Emiatt a belső fülkét keretező archivolt és a pilaszterekre támaszkodó architráv között bántó üres sáv keletkezett. A reneszánsz szentségfülke elé barokk ívelt homloklapú, aranyozott bronz tabernákulumot helyeztek. Az eredeti pilaszterekhez kétoldalt kissé diagonálisan kifordítva sima törzsű pilasztereket csatlakoztattak, majd az ívesen előrehajló új architrávszakaszokat a két szélen egy-egy sima törzsű oszloppal támasztották alá. Az új fejezetek mind az eredeti kapitelt igyekeztek követni, ám kissé eltérőek lettek: az oroszlánok testesebbek lettek, *protomé*-karakterük elhalványult, mert hátsó részüket is kifaragták, a kandeláber is kissé más, s a Salzburg környéki vörös márvány szemcsés anyaga jelentősen eltér az eredeti süttői vörös márványtól.[368] A szélső, volutaszerű talapzatra angyalokat állított Sartori, kezükben füstölőkkel. Hasonló voluták kerültek a felső architráv széleire is. Az oromzatról hiányoztak a mellékakroterionok. Szőnyi Ottó leírása szerint: „Az oltárfelépítmény csucsára 3 gipsz gyermekangyalt raktak."[369]

A tabernákulumot 1846-ban Bartalits Mihály szobrászművész restaurálta: tisztította és fényezte.[370] Majd 1884-ban, a székesegyház Friedrich Schmidt-féle purista

restaurációja során lebontották a Corpus Christi-kápolna boltozatát, s 1888-ban eltávolították az oltár barokk elemeit, pótolták a szentségház hiányzó részeit s felfényezték a kőanyagot.[371] Azóta a Szatmári-tabernákulum ilyen, visszaalakított, nagyjából eredeti reneszánsz formájában áll a székesegyház szentségi kápolnájában.

A szentségházzal kapcsolatban felmerül az eredeti és későbbi részek elhatárolásának kérdése is. A problémával már Hampel József, Gerecze Péter, Szőnyi Ottó és Forbát Alfréd is foglalkozott. A károk, úgy látszik, a figurális részeket érték elsősorban, így valószínűnek tűnik, hogy az iszlám tilalma miatt a törökök – ahogy máshol is – leverték az arcokat. Már Szőnyi észrevette,[372] hogy a szentségfülke oldalain álló angyalok közül a két elülsőnek le volt verve a feje, a jelenlegiek barokk kori faragások. Sőt, Forbát szerint a többi angyal feje is hasonló: „Ámde e két legelső rokokóízű angyalfej tipusával egyezik a többi fej is, kivéve a jobboldali legfelső angyalt, melynek arcza merőben más jellegű s hajviselete is tömött, rövidre vágott, reneszánsz kori hajviselet, szemben a másik öt fej lágyan leomló, lazán elrendezett hajviseletével. – Ha aztán a márvány illesztéseit is követjük, meg kell győződnünk róla, hogy nem csupán a két elülső angyal feje, hanem a két másodiké is pótlás s stílusából ítélve a bécsi szobrász pótlása a bal felső fej is, bár a kőillesztést felismernem itt nem sikerült. A jobb felső angyalfej is valószínűleg csak úgy kerülte el sorsát, hogy igen mélyen feküdvén a fülkében, nem sikerült összezúzni, mint az erősebben kiemelkedő többieket. – Láthatólag rekonstrukció még a baloldali első angyal imádkozó két keze is, mely a többinek keresztbetett kezeivel szemben, összetett kéz. – A pótlás illesztése itt is jól kivehető."[373] Ezekkel a megállapításokkal teljesen egyetértek. Lehet, hogy az ívmező feletti három kerubfej is kiegészítés.[374]

Mind Hampel, mind Forbát úgy vélte, hogy a félköríves oromzat rokokó újrafaragás.[375] A Zelesny-fotóból az állapítható meg, hogy a szélső kerubok szárnya leért csaknem a főpárkányhoz, ma a kerubok szárnyainak végei hiányoznak. Forbát szerint a szentségház felső része eshetett le és zúzódhatott össze legkönnyebben, azonkívül ezt egy kődarabból faragták ki. Mivel azonban a keret tagozatai eredetieknek tűnnek, ehhez a véleményhez nem csatlakozom. Az eredeti főakroteriont már a század elején a püspöki kőtárban őrizték, ma a pécsi Reneszánsz kőtár egyik jeles darabja.[376] Ezt tehát bizonyosan újrafaragták. A már említett 1888 előtti Zelesny-fotóból egyértelmű, hogy a barokk oltáron a mellékakroterionok nem voltak rajta, ezeket így a Schmidt-féle restaurálás idején faraghatták újra – talán a valahol meglévő reneszánsz darabok alapján.[377] Ezek után valószínű, hogy a mai főakroterion is 1888-ban készült. Semmiképpen sem gondolom – Hampel Józseffel szemben –, hogy a háromrészes főpárkány későbbi újrafaragás lenne.[378] A barokk kori kiegészítések vagy 1748-ban, a sekrestyébe helyezéskor készülhettek (ekkor Speth Ferenc helyi szobrász javította ki a sérüléseket), vagy 1783-ban, amikor mai helyére állították a szentségházat. Ekkor Sartori volt a mester. A két időpontban történt restaurálásokról részletes forrásunk nincsen, gyaníthatóan inkább Sartori nyúlhatott bele mélyebben a reneszánsz alkotásba.

A pécsi püspöki palota reneszánsz átépítése

Az első pécsi székesegyházat Sopianae római város temetőjének területén emelte Péter király (1038–1041, 1044–1046), minden bizonnyal az ókeresztény mártírok maradványaihoz kapcsolódva, őrizve a keresztény hagyományok kontinuitását.[379] Az 1360 körül keletkezett *Képes Krónika* szerint már ehhez is csatlakozhatott valamiféle püspöki szállás, mert egy 1064-ben bekövetkezett tűzvészről így számol be: „hirtelen tűzvész támadt és elborította az egész egyházat, mind a palotákat és többi épületeket és mindazt, ami hozzájuk tartozott: a szörnyű tűzvész mindent elemésztett."[380] A második székesegyház a XII. század első negyedétől a XIII. század elejéig épült fel, az első helyén.[381] Az újabb, XI. század végén épült püspöki palota közelebb lehetett a maihoz, a kazánházban talált középkori maradványok és a téren zajlott kisebb ásatások arra mutatnak, hogy valószínűleg a mai keleti szárnytól kelet felé helyezkedhetett el.[382] A káptalani épület a székesegyháztól délre kvadrumot zárhatott körül három szárnyával. A kolostorelrendezést a székeskáptalanok XI–XIII. századi együttlakása indokolta. Hajós Géza a keleti szárnyba lokalizálja a székeskáptalan székhelyét.[383]

Egy 1291-es oklevélben is szerepel a vár és várnagy említése.[384] Az Árpád-ház kihalása utáni évek harcait követően került sor arra, hogy Miklós kanonok kijavíttatta a püspöki palota tetőzetét.[385] Az épület állapotára következtethetünk Kálnói András (1444–1455) négy leveléből, aki ezeket így jelöli meg: „Datum Quinqueecclesiensis, in palacio nostro episcopali." (Kelt Pécsett, püspöki palotánkban.) Ebből Petrovich Ede büszkeséget vélt kihallani: annak tanúbizonyságát, hogy ő építette jelentősen tovább a püspöki palotát.[386] A mai épület kazánházában középkori falrészleteket, a padlástérben a délkeleti sarkon gótikus zárterkély maradványait találták meg.[387] Petrovich Ede a levéltári torony építését Janus Pannonius (1459–1472) idejére teszi.[388] Ez ekkor csillagászati megfigyelésre is szolgált.

Az Árpád-kori Püspökvárat kapukkal ellátott várfal védte a XIV. századtól. A Püspökvár falainak megerősítésére Ernuszt püspök idején került sor. Bonfini *Decades*ében is megemlékezik e munkákról, Pécs 1490-ben Ulászló parancsára, Kinizsi Pál által lefolytatott hűségvizsgálatával kapcsolatba hozva.[389] Joseph de Haüy ismert, 1687-es Pécs-városalaprajza[390] jól mutatja a Belsővár vagy Püspökvár még a törökök előtt kiépült erődítésrendszerét: a várat kettős falrendszer vette körül *(39. kép)*. A téglalap alaprajzú belső területet a még az Árpád-korból származó falak övezték, amelyeket későbbi tornyok erősítettek (pl. a délkeleti oldalon a mai levéltári torony), ezt vizesárok kísérte, végül a külső bástyás erődítésövezet egészítette ki.[391] Szerkezetét az előbb említett Haüy-rajzhoz tartozó, eddig kevéssé felhasznált keresztmetszet örökítette meg: a Püspökvár külső és belső fala között faszerkezetű, két cölöpsoron nyugvó gyilokjáró húzódott *(40. kép)*. A külső várárkon kívül fekvő *contrascarpá*k XVI. századiak lehetnek.

1498-ban épült át az Ernuszt-címerrel és felirattal díszített, a Haüy-alaprajz szerint a várfalaknál jóval vastagabb falú, tehát rendkívül erős kaputorony a Püspökvár déli oldalán *(41. kép)*. A vizesárok felett cölöphíd vezetett hozzá, kapuját Ernuszt Zsigmond püspök faragott kőcímere díszítette, amelyet ma a pécsi Reneszánsz kőtárban őriznek. A túlnyomórészt gótikus stílusjegyeket mutató címerkő a gótika és

reneszánsz határvonalán áll *(42. kép)*. A püspöki infulával koronázott Ernusztcímert két, már reneszánsz vonásokat is mutató ifjú tartja, a felső részen vésték be a kissé elnagyolt feliratot: SIGISMV̄dVS ERNES/TUS EPV̄S QVINQVEECL/ ESIĒSIS ME FIERI FECIT / 1498.[392] Cselebi török utazó leír egy kétfejű sasos címert is, amelyet a törökök nem távolítottak el. A címer valószínűleg Zsigmond jelvénye lehetett,[393] akinek idejében a Palisnay–Horváthy-lázadást követően a sérült várfalakat kijavították.[394] A két címer alapján tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a kaputornyot alighanem a XIV. század első felében emelték, majd Ernuszt Zsigmond építtette át 1498-ban.[395] Hermanng József alaprajza a torony nyugati oldalán jelzi az őrség épületét: *Vigiliae* felirattal. Haüy (de valamennyire Hermanng) rajza is tanúsítja azt, hogy a székesegyház déli előtere – szemben a mai állapottal, amelyben itt van a tér – el volt kerítve, és a bejelölt lépcső miatt magasabban is feküdt, mint ahová a kaputorony vezetett. A székesegyház nyugati homlokzata előtti térhez a püspöki palota déli fala és a belső várfal közti falszoroson (*zwinger*en, ma: „sötét folyosó") át, majd a püspöki rezidencia nyugati oldalán lehetett feljutni. (A terep itt észak felé emelkedik.) A folyosó felirata a Hermanng-térképen: *3. Fornices, per quas via ad Residentiam Episcopalem*[396] *(43. kép)*. Ezt az említett útvonalat járta be Cselebi török utazó is, aki így ír: „A belső kapun bemenve, még egy várfal van. Bemenet sötét boltozatok alatt elhaladva, ha egy kissé megyünk, a Szulejmán szultán dzsámijára [azaz a székesegyházra – F. P.] találunk."[397]

Ernuszt halála után Szatmárinak már nem kellett a vár erődítésrendszerével foglalkoznia, mert az az 1500-as évek elejére valószínűleg már teljesen elkészült. Így figyelmét a reprezentatív építkezéseknek szentelhette, többek közt a püspöki palota átalakításának.[398] Az utóbbin a legfontosabb változás a déli szárny átépítése volt: ekkor készülhetett az emeleten az északi traktus és a „sötét folyosó" fölötti beépítés. Petrovich Ede a püspöki palotáról írt tanulmányában a Haüy-metszet alapján úgy véli, hogy az emeleti déli traktus épülhetett Szatmári idejében, az északi nem[399] *(40. kép)*. Kétségtelen, hogy az aszimmetrikus tetőforma két építési fázisra utal, ám véleményem szerint az itt meglévő korábbi emeleti traktus is átépülhetett a Szatmári alatt készült újjal együtt, így a déli szárny emeletének egészét érinthették az átépítési munkák. Koller nevezetes pécsi püspökség-történetében arról ír – Oláhra hivatkozva –, hogy a püspök a pécsi várat épületekkel díszítette, s hogy a kápolna épületrészét is Szatmári építhette, mivel az ajtókereteken (nyilván a vízszintes architráv-részeken) az ő címerei voltak láthatóak még Koller idején is: „Castrum Quinqueecclesiense aedificiis exornavit"; majd az „s" jegyzetben: „Censeo eam Palatii Episcopalis partem, in qua nunc sacellum exstitit, Georgii nostri opus fuisse, indicio Insignium Ejus gentilitiorum, quae postibus insculpta visuntur..."[400] Mint látni fogjuk, a barokk kori alaprajzok szerint a déli szárnynál a kápolna egészen biztosan az északi traktus keleti végében volt (ma a főlépcsőház van a helyén), így ezt a helyiségsort alakíthatta át Szatmári, ugyanakkor a déli traktusnál Koller azért nem ír a püspök címereiről, mert ezt Klimó később átépítette.[401]

A déli szárny déli homlokzatánál vannak más bizonyítékok is, amelyek az itteni építkezéseket Szatmári idejére datálják. Dercsényi Balázs az 1967-es homlokzathelyreállítást megelőző falkutatása során reneszánsz ablakkeretek töredékeit találta meg: az „egyik fajta profilozott, másik a gazdag tagozódás mellett rozettákkal díszí-

tett és az eddig ismert, e korbeli pécsi épületplasztikánál lényegesen díszesebb... A kőanyag első csoportja a palotaszárny ablakkereteihez, második része a díszes toronyablakhoz tartozott."[402] Az egyik ablaktípus kőkeretét tükrös mélyített mezők és tárcsák[403] díszítették, a másik típusú keretben kymatagokat és lemeztagokat láthatunk. A falból kibontott kerettöredékeket az emeleti teraszon fektették le, ezt a fázist dokumentálják a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) fotótárában őrzött felvételek[404] *(45., 46. kép)*. Ma a pécsi Reneszánsz kőtár kiállításán és tanulmányi raktárában őrzik a köveket. G. Sándor Mária könyvében ezeket keresztosztósként rekonstruálja.[405] Mivel a köveken ezek helyét nem látjuk, nem bizonyított, hogy az ablakok kőkeresztesek voltak, bár ez természetesen nem kizárható: Magyarországon ez volt a kora reneszánszban a legelterjedtebb ablaktípus. G. Sándor Mária az 1686–1687-ben készült Pécs-látképen látható püspöki palota homlokzatrajzot is emelletti bizonyítékként hozza fel,[406] ami valószínű, ám nem kizárható a szalagkeretes megoldású ablak sem: ennek is bizonyosan voltak további fa-osztói, amelyeket a rajzoló észlelhetett *(44. kép)*. A fényképek alapján a kannelúrás ablakkőkeretek is e homlokzatról kerültek elő[407] *(47. kép)*. A déli szárny északi, udvari homlokzatát még sohasem kutatták meg, holott itt is várható a reneszánsz ablakkeretek előbukkanása a külső falban, legalábbis másodlagos elhelyezésben.

Az említett 1686–1687-ben készült látkép igen fontos a pécsi reneszánsz szempontjából, hiszen a székesegyházon kívül a püspöki palotát és a *Domus*t is megörökítette. A rajzot Pataki Vidor fedezte fel Bécsben.[408] Dercsényi Balázs a rajzon hat reneszánsz ablakot lát, amelyből egy – a legkeletebbi – a délkeleti gótikus tornyon nyílt.[409] Az ábrázolás nehezen kivehető, ennél több ablak is lehetett itt *(44. kép)*.

A déli szárny északi oldalának Szatmári-féle beépítésével lehet egykorú – mert ahhoz kapcsolódik – a nyugati végén felvezető lépcső. Ez a látogató számára a „sötét folyosót" követően a székesegyházhoz felvezető út felől a palota új, reprezentatív megközelítését jelentette. Innen bontakozott ki a reneszánszban átépített püspöki palota új látványa. A külső díszlépcső a terep emelkedése miatt a földszint és emelet közötti közbenső talajszintről indulva egy rövid szakasz után déli irányban, erre merőlegesen indult fel az első emeletre. A korábbi Haüy-alaprajz és a metszet ugyanezt a feljáratot jelöli, de még szabad lépcsőként. A Szatmári-féle reneszánsz külső díszlépcső minden bizonnyal fontos állomást jelenthetett a reneszánsz építészet hazai fejlődésében.

A Szatmári-féle reneszánsz átépítésekre alapvető források a barokk felmérések, hiszen az épület évszázadokon át őrizte középkori magját. Az alább ismertetendő barokk alaprajzokon (két és fél évszázaddal később) még mindig megvan ez a lépcső, de itt már falak közötti, zárt kialakításban, nyilván kissé átalakítva. A püspöki palota déli szárnyának átépítését Franz Wilhelm Nesselrod püspök (1703–1732) kezdte el, majd Klimó György püspök (1751–1777) folytatta. A halála után felvett ingóságleltár,[410] illetve a következő évben, 1778-ban készült összeírás[411] valamelyikéhez kapcsolódott (így 1777-re vagy 1778-ra datálható) az az eddig publikálatlan, az Országos Levéltárban őrzött tervsorozat, amelynek öt lapja a pécsi püspöki épületek felmérését tartalmazza[412] *(48., 49. kép)*. 1805 augusztusában Joseph Tallherr (1737–1807), az 1788-ban alakult Országos Építészeti Igazgatóság[413] első építésze foglalkozott a püspöki palota átépítésének problémájával. Egy 1819-es iratcsomó[414]

aktái közt maradtak fenn tervlapjai: két rajz[415] az épület földszinti és emeleti alaprajzi felmérését tartalmazza (amelyek precizitásban messze felülmúlják a már említett 1777–1778-ból származókat, s így a középkori épületrészek legfőbb dokumentumai) *(50., 51. kép)*.

A déli szárny földszintjén az egykori belső várfal határolja a déli oldalán a „sötét folyosót", északi oldalán a palota korábbi része látható, nyugati végén a konyhával. Emeletén – amelyet az 1777-ben felvett leltár *In Tractu Hospitum ad Capellam*[416] cím alatt tárgyal – középfolyosó fut végig, amely a szárny nyugati végén – a déli helyiség hiányában – itt kiszélesedik. A déli homlokzat előtt a középkori fal támpillérein két barokk terasz nyugodott. A folyosó két oldalán a helyiségsor barokk módra *enfilade*-szerűen van kiképezve, azaz a termek tengelyében ajtók nyílnak. Koller leírása alapján a folyosóról az északi oldalon lévő helyiségekbe nyíló, itt jelölt két ajtaja felett lehetett Szatmári-címer. Az 1778-ban készült leírás szerint: „Az ajtón keresztül juthatunk a negyedik szobába, mely egyablakos és zöld kályhája van. Különben mennyezete és padlózata hasonló az előzőéhez. Jobb oldalt kijárat van az említett folyosóhoz, a keleti falon át ajtó vezet a házi kápolnába, melynek két ablaka van, kályhája kávé színű. A kápolna jobb oldalán ajtó nyílik az ismételten említett folyosóra..."[417] Az alaprajz szerint a kápolna az északi oldal legnagyobb méretű helyisége,[418] délnyugati sarkában kályhával, keleti falán (s ez esetleg a helyiség középkori eredetére mutat) az oltárral.[419] Tallherr felmérései is megörökítik a Szatmárinak tulajdonítható szabad lépcső átépített barokk formáját, valamint a déli szárny északi traktusát. Az utóbbi épületrésznél az előszoba után három vendégszoba következik, amelyekből csak a harmadiknak van kijárata a középfolyosóra. A *Capelen (sic!)* feliratú kápolna a legkeletibb a folyosón, keleti végfalán az oltárral. 1808-ban a szekszárdi Wenzeslaus Schmidt kőművesmester átépítési tervein ugyancsak szerepel a kápolna.[420]

A XIX. század közepén, Scitovszky János püspökségének (1838–1852) idejében, 1841. június 7-én írta egy pozsonyi lap: „A' pécsi püspöki lak, melly alkotására nézve a' régi nagyszerűségnek századok viharival daczolt ritka rococo-példánya, tetemes kijavitási változásoknak néz elébe, eddig, azon, mintegy 40 öl hosszu és a' beszállót conritiora intő sötét kapuboltozatnak szinte 2 1/2 öl széles fala, mindjárt a' bémenetelnél keresztül töretvén 's az ezen fekvő kápolnaszoba lebontatván, ennek helyén pompás felmenetü márvány-lépcsőt készülnek épiteni."[421] 1840–1846 között készült Windisch Ferenc építész tervei alapján a keleti szárny keleti homlokzatának déli része és a déli szárny új főlépcsőháza a korábbi kápolna helyén, egyúttal lebontották a nyugati szárny egy részét a reneszánsz eredetű szabad lépcsővel együtt. Ekkor váltották fel az épület manzárdtetejét is a mai nyeregtetővel. Ez az átépítés pusztította el azt a két épületrészt, amelyet nagy valószínűséggel Szatmári Györgyhöz lehet kötni: a szabad lépcsőt és az emeleti kápolnát, amelyek mindaddig fennmaradtak.[422] A keleti szárny keleti homlokzata déli részének újabb állapotát egy 1847-es rajz mutatja, ahol hármas, félköríves ablakokat láthatunk ezen a homlokzatrészen.[423] Egy 1863–1879 közé datálható, a Dóm teret megörökítő fénykép még ezt a romantikus architektúrát ábrázolja. A helyi sajtó szerint a térre néző új, ma is meglévő neoreneszánsz architektúra 1879 körül készült.[424]

A középkori káptalanház átépítése (ún. Aedes vagy Domus Sacmarianae)

A pécsi Püspökvár együttesének, a mai Dóm térnek még egy további épülete hozható kapcsolatba Szatmárival. Ez a székesegyház déli oldalára merőlegesen állt észak–déli hossztengelyű épület volt, a Püspökvár keleti várfala mentén. Ennek utódjaként épült fel a barokk, a Káptalani levéltárat és a Dómplébániát befogadó, ma is álló épület kissé keletebbre. Ez utóbbi építéstörténetét Petrovich Ede írta meg, tanulmánya fontos szempontokat ad a középkori épület történetéhez is.[425]

A középkori épület egykori helyzetéről több forrással is rendelkezünk. Haüy már említett, 1687-ben készült térképén a székesegyház délkeleti tornyához csatlakozóan, attól délre jelöl egy épületet, amely ezzel azonosítható. Déli végén egy épület határoló falát láthatjuk, amelyhez két támpillérszerű elem csatlakozik (talán a magasabb épületrész ér itt véget, s ennek végfalát erősítik a pillérek). Hermanng 1754-ben készült térképe nagyjából ugyanide lokalizálja a szárnyat *(43. kép)*. Az épület szélessége ugyanannyi, mint Haüy térképén *(39. kép)*, s nagyjából megegyezik a püspöki palota hasonló méretével. A két térkép abban is megegyezik, hogy az épületnek itt sincs igazán déli vége. A Hermanng-rajz domborzati viszonyokat is jelöl: ebből kitűnik, hogy – akárcsak ma – a terep a déli várfal felé erőteljesen lejt. Így ahhoz, hogy az épület – Petrovich Ede feltételezése alapján – egészen a várfalig terjedjen, igen nagy alépítményre lett volna szükség. Őszerinte ez azért volt lehetséges, mert – ahogy egy 1752-ben készült leírás is említést tett erről – a Hermanng-térképen 18. számmal jelölt *vetus introitus*, azaz régi bejárat a Püspökvár délkeleti sarkában az Ernuszt-féle kaputorony elkészültével szükségtelenné vált.[426]

Hajós Géza szerint a székesegyházhoz szigorúan formált kolostoregyüttes csatlakozott. Ennek keleti részét képezte a szóban forgó középkori épület, amely a székeskáptalan székhelye lehetett.[427] Funkciójára a barokk kori források vetnek fényt. Az épület későbbi formájában, még a XVIII. századi forrásokban is a káptalan közös házaként szerepel. 1735-ben egy meg nem nevezett kőműves írta össze a pécsi egyházi épületeket. Itt *Communis domus Capitularis cum conservatorio* néven, azaz közös káptalanház-tárházként emlegetik. A leírásban a következőt olvashatjuk: „A déli torony mellett romok sora látszik, melynek alsó szintjén két kápolna, köztük az egyik a Boldogságos Szűz Aranyosnak mondott kápolnája. Itt három oltár volt és benne a lelkészek naponként énekes misét mondtak. Boltozata most is ép, mert azt teljesen kőből készült oszlopok támasztják alá. A másik kápolna boltozata nemrég beomlott. Az épület összesen 20 öl hosszú, 4 és 2/4 öl széles. A falak sérültek, egymástól szétválnak és 115 darab mázsás vasrúd volna szükséges összefogásukhoz."[428] (Az Aranyos Mária elnevezés valószínűleg téves, mert Oláh és Koller is a székesegyház északi oldalára helyezi az építményt.) Egy 1752-es leírás ugyancsak e szárnyba helyezi a káptalan *consistoriumának* közös helyiségét, valamint a levéltárat és a könyvtárat: „In quo tractu erat locus Consistorii, Archivii et Sacristae mansionesque diversae."[429] Az épület északi végének földszintjén helyezkedett el a káptalanterem, amelyet később kápolnává alakítottak. Ezt később egy barokk tervrajz meg is örökítette. A mai épülethez hasonlóan nyilván itt volt a káptalan levéltára és könyvtára is.[430] Az biztos, hogy a *Domus Capitularis*ban egy vagy esetleg két régi, középkori eredetű kápolna létezett. Ismerjük az épület méretét és azt, hogy a XVIII.

században már romos volt. Míg Petrovich a kápolnák közül leginkább a Szent Móricról elnevezettet azonosítaná azzal a helyiséggel, amely az épület északi végén volt, szerintem – későbbi halotti kápolna szerepe miatt – valószínűbb a Szent Mihály titulus, mivel ezt gyakran használták temetőkápolnáknál, a szent „lélekmérő" szerepe miatt.[431] Egy 1500 körüli forrás szerint a székesegyház déli oldalán állt a Szent Mihály-kápolna.[432]

Az írásos források állításait a képi dokumentumok erősítik meg. A Petrovich által 3. számmal jelölt barokk alaprajz és 4. számú homlokzatterv örökítette meg a délkeleti toronyhoz csatlakozó hat boltszakaszos, kétoszlopos földszinti helyiséget, amelynek keleti oldalán három oltárt jelöltek be *(52., 53. kép)*. Belsejéből egy egykarú lépcsőn lehetett a kétpilléres kriptába lemenni: tehát egy kétszintes kápolnáról van itt szó.

Szatmári ezek szerint a székesegyházi káptalan meglévő korábbi épületét építette át reneszánsz stílusban. Ennek több bizonyítéka is van. Oláh már említett Pécs-leírásában Szatmári által a vár díszére emelt épületekről beszél, többes számban, minden további pontosítás nélkül. Koller pécsi egyházmegye-történetében erről lényegesen pontosabb információt ad: „ugyanazokat a címereket mutatják azok az épületek *(aedes)*, melyeknek a romjai néhány évvel később a székesegyház tornyának déli részéhez csatlakoztak, illetve nyugat felé néztek, most azonban, hogy helyet adjanak egy másik építkezésnek, alapjaikig ki lettek ásva, ezeket az épületeket ugyanő [mármint Szatmári] építtette."[433]

A mérlegelendő további képi források közül először Pécs 1543 és 1605 között készült pecsétjét kell említenem. Ezen Holub József szerint a kapu felett látszó háromszög a *Domus* oromfala lehet, ami nem kellően megalapozott állítás.[434] A már említett, 1686–1687-ben készült, Pécs ostromát megörökítő tollrajz ugyancsak ábrázolja épületünket.[435] Tetőzete nincs, már leéghetett, csak zárófödéme maradt meg. Egyemeletes lehetett, déli végén valóban egy alacsonyabb, a végfalhoz támaszkodó nyeregtető nyoma látszik, két oldalán egy-egy kisebb ablakkal. A főépület keleti homlokzatán nagyobb ablakokat jelöl a rajzoló. Ez a rajz teljesen világosan mutatja a székesegyházzal kvadrumot alkotó keleti épület mellett a csatlakozó déli földszintes épületrészt, amely romos, tetőzete elpusztult. Csak nyugati, rizalitszerűen dél felé kiugró szakaszát fedi tetőzet.

1762-ben az épületet még le akarták bontani a raktárként felhasználandó kápolna kivételével.[436] 1773-tól viszont elindult az új barokk épület tervezése, ami szorosan összefügg a káptalanház épületével is. Tíz éven át az volt a koncepció, hogy az új barokk káptalani épület a korábbi középkori helyén épüljön, annnak egyes részeit is felhasználva. Eközben ötféle tervváltozat született, amelyeket Petrovich Ede ismertetett. Elemzésük nem haszon nélküli, mert a középkori épületről adnak információkat.[437]

A legfontosabb, Petrovich által 4. számmal jelölt tervet Krammer János szignálta, s azt is rávezették, hogy a káptalan 1777. május 22-én jóváhagyta. A lap a három szint alaprajzát tartalmazza, Petrovich szerint a fekete színnel meglévő szerkezetként tünteti fel a rajz az alagsor hosszanti falait, a földszinten a kápolna nyugati falát, pilléreit és boltozatindításait. A kápolna alatti pilléres kriptába a keleti oldalon nyílik a bejárat, az alagsor ablakai mind újak.[438] Ehhez a változathoz tartozhat a

megmaradt egyik (nyugati) homlokzati terv, többek között azért, mert ez az alaprajz jelöl középrizalitot. E terven láthatjuk a földszint északi homlokzatszakaszába foglalt román templomhomlokzatot.[439]

Milyen közös vonásokat találunk a terveken, s így milyen következtetést lehet levonni az elöd-épületre vonatkozóan? Mindegyik terv egyemeletes és – egy kivétellel – alápincézett épületet mutat. A tervezett épületek mind nagyjából ugyanazt a területet fedik le, nyugati homlokzatuk a délkeleti torony nyugati falának meghosszabbításába esik, míg a keleti néhány méterrel annak keleti fala elé ugrik.

A négy terv összevetéséből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Szatmári korabeli káptalanház hossza 38–40 méter között lehetett, szélessége pedig kb. 11–13 méter.[440] Így tehát valószínűleg egytraktusos épület volt, folyosó nélkül, a helyiségek egymásból nyílnak. Homlokzati nyílásrendszerére is a 4. tervből következtethetünk: ha a középső kétaxisos rizalit helyére is a homlokzat oldalsó szakaszainak ablakkiosztását rajzoljuk fel, kiderül, hogy ide éppen három ablak „fér el", tehát a reneszánsz homlokzaton valószínűleg 12–13 tengely lehetett, minden bizonnyal egyenletes kiosztásban.

A pécsi ókeresztény–középkori kontinuitás kérdése már az újkortól felmerült a történetírásban, s a legtöbb kutató elfogadta. Ennek egyik kézzelfogható pontja éppen az I. számú sírkamra *(cubiculum),* amely felett a legtöbb vélemény szerint nem véletlenül épült ki a középkori káptalanterem-kápolna.[441] Pécs történetével kapcsolatban már igen sokan rámutattak arra, hogy az államalapítás idején, a középkorban ismerték az I. számú ókeresztény sírkamrát Szent Péter és Pál ábrázolásaival.[442] Az I. számú sírkamra felett a felszínen kis kápolna állt, ahogy ezt Dyggve dán régész feltételezte.[443] A kápolnát azután valószínűleg átépítették, s ennek helyén készült a káptalani épület említett oszlopos káptalanterme,[444] amelyet később kápolnává alakítottak. A román kor emlékét a reneszánsz idején is tisztelték, mert azt – ahogy a 4. sz. barokk változat homlokzati terve mutatja – változatlan homlokzati és belső kialakításával belefoglalták az épületbe. Joggal feltételezhetjük, hogy a kápolnán kívül tudtak az alatta fekvő ókeresztény sírkamráról is, amely számukra a város római, antik előzményét jelenthette, s talán a felső kápolnát is egyidejű antik épületnek gondolták (akárcsak Firenzében a reneszánsz kezdetén a román kori épületeket). Sajnos, erről forrás nem maradt fenn. Viszont Koller megállapítja azt, hogy a középkorban a Szatmári-épület (vagy inkább a kápolna) munkálatai során a sírkamra boltozatát egy kővel megerősítették, tehát szerinte akkor tudtak róla: „Egyáltalán nem kételkedem, hogy mialatt a Szatmári-féle épület megépült, a munkások beleütköztek, de úgy vélem, hogy nem törődtek vele, és mivel elég szilárdnak tűnt a falak megtartására, a maradék tömeget ráterhelték egy kőtábla közbehelyezésével, amelyet a kiásandó romok között találtak."[445]

Ahogy Koller feljegyezte, az új káptalani épület falainak ásása közben bukkantak rá a *sacellum*ra (azaz a festett sírkamrára) és tizenhárom római sírra, amely alapvető változásokat hozott az építkezésben.[446] Az 1801-es káptalani jegyzőkönyv szerint Batschek hadmérnök fedezte fel 1782 júniusában az I. számú sírkápolnát, ám Petrovich nem fogadja el az adatot, szerinte már az 1782 márciusában a jegyzőkönyvben szereplő tervmódosítás is e felfedezés következménye, s ezután született Pethő József kanonok június 1-jei mentőakciója[447] *(54. kép).*

Az új épület alapozása miatt el kellett volna pusztítani az ókeresztény sírkamrát, viszont ha a káptalanházat más helyen építik meg, akkor a román kori kápolna nem maradhatott volna meg, mert zavarja a templom összképét. Végül is a római vagy középkori sírkamra/kápolna dilemmában az előbbi megtartása győzött, s 1783. október 29-i elfogadása után véglegesen az a terv valósult meg, amely a föld alatti sírkápolna megmentése érdekében a korábbi középkori épület teljes lebontásával az új Káptalani levéltárat és Dómplébániát némileg keletebbre, a ma is álló formájában építette fel[448] *(55. kép).*

A középkori, Szatmári által átépített káptalanház maradványait ezután nem bolygatták évszázadokig, mígnem a Dóm téren századunkban több ásatás is folyt. A munkálatok 1913-ban indultak el, amikor Szőnyi Ottó és Möller István az I. festett sírkamrát víztelenítették. Ekkor bukkantak az *Aedes* egyes maradványaira: „E nagyszerű renaissance-faragványokkal ékes házból most egy nagy faltömb a cubiculum előfülkéjének délkeleti sarka felett és egy két méter vastag, hatalmas fal tűnt elő, mely a folyosótól nyugatra úgy 30 méter hosszúságban húzódik. A Szakmáry-ház korából lehet, betűvésténck stílusa után ítélve, az a kis kőtábla is, melyen ennyi olvasható: USQ. REG." Ezenkívül román és gótikus stílusú töredékeket is találtak, bizonyítva, hogy a korábbi középkori épület több periódusban épült.[449] Az egyes darabokat Szőnyi építési naplójában örökítette meg. Az ásatásból az is kitűnt, hogy a káptalanház hosszanti falai nem voltak teljesen merőlegesek a székesegyház déli határoló falára.[450]

1922-ben a Dóm tér nyugati részén folytattak ásatásokat, s felfedezték egy „támpilléres, valószínűleg csúcsíves épület hatalmas méretű falmaradványá"-t (azaz a kvadrum déli szárnyát), ennek nyugati végén az ún. II. festett sírkamrát, északabbra pedig a *cella trichorát.*[451]

A tettyei püspöki villa

Az itáliai kora reneszánsz villák a középkori erődített vidéki *castellum* épülettípusából fejlődtek ki. Legkorábbi – még középkorias, erődítésjellegű – példáit Michelozzo építette meg a quattrocento derekán (Medici-rezidenciák: Trebbio, Cafaggiolo, Careggi; már eltérő új típusú: Fiesole),[452] majd az épülettípus igazán reneszánsz emlékei a XV. század végén épültek fel: Giuliano da Sangallo villái a Firenze környéki Poggio a Caianóban (az 1480-as évek elejétől) és a Nápoly melletti Poggio Realéban (1487–1488).

A kora reneszánsz villákat Ludwig H. Heydenreich három csoportba sorolja:[453]

1. a *villa-castello:* amely az erősségből fejlődött ki és vált a gyönyörűség helyévé, *luogo di deliziává.* Ilyen pl. a careggi Villa Medici.

2. a *villa suburbana:* a város perifériáján fekvő épület. Meghatározását Alberti adta.[454] Példái: a fiesolei Villa Medici, Bessarion bíboros háza a via Appián, a Nápoly melletti *Duchessa* és a Poggio Reale-i villák.

3. a tulajdonképpeni *villa:* azaz vidéki birtok és központja. Ehhez tartozik pl. a Villa Medici Poggio a Caianóban.

A magyarországi reneszánsz villaépítészet kezdetei igen homályosak, ugyanis a Mátyás-kori emlékeket csak írott forrásokból ismerjük, ásatások nem tárták fel ma-

radványaikat, sőt egyáltalán lokalizálásuk is nehéz. A budai Várhegy nyugati lejtőjén, a királyi palota alatt itáliai módon kialakított, szabályos kertben állt az ún. *Villa Marmorea*. Bonfini szerint az épület előtt *propyleum*, azaz előudvarnak, oszlopos térségnek értelmezhető épületrész terült el.[455] Az épületben ebédlő és hálószoba is volt, faragott mennyezetek, nagyméretű ajtók és szép ablakok ékesítették, oldalán *porticus* húzódott. Kőfallal körülzárt kertben, a városon kívül állt Mátyás pesti villája, amelynek egykori létét sok forrás bizonyítja.[456] Míg ezek alapján az épületet biztosan Mátyáshoz köthetjük, kérdés, hogy az ugyancsak sokat emlegetett csepeli királyi kúrián építkezett-e valamit az uralkodó.[457] Nem tudunk sokat a pozsonyi királyi kúriáról sem (itt korábbi eredetű épületet alakíttatott át Mátyás), amely 1486-ban kápolnájával együtt már készen volt. A prépostság három szomszédos házának lebontásával nagy kertet alakított ki, benne egy *coenaculum*mal, azaz vacsorázóházzal.[458] Elképzelhető, hogy ez az épület egyetlen teremből állt, s így a nyéki fogadópalota megoldását előlegezte meg.[459]

A fentieknél sokkal jelentősebb volt a Buda melletti nyéki királyi vadaskert villaegyüttese. A tettyei villával együtt ezek képezik a magyarországi kora reneszánsz villák építészetileg is értékelhető, alapfalaikban, illetve romjaikban fennmaradt emlékeit. Horler Miklós felfogását osztva úgy vélem, hogy Nyéken az itt álló Zsigmond-kori vadászházat Mátyás csak átalakíttatta, majd ennek lebontásával az új reneszánsz épületeket II. Ulászló emelte.[460] Igen keveset tudunk Bakócz Tamás Esztergom melletti érseki nyaralójáról, a szentgyörgymezői villáról (ún. Ákospalota), ahol a főpap a korábbi épületet alakíttatta át élete végén, 1520 körül.[461]

A magyarországi kora reneszánsz villaépítészet a nyékiek mellett legfontosabb – sőt romosan ma is álló – emlékét, püspöki nyaralópalotáját Szatmári György építette a Pécs feletti Tettye dombján *(56., 57. kép)*. Ez az épület a *villa suburbana* típusába tartozik: közel van a városhoz, sőt arra néz. Helykiválasztása eszményi: a gyönyörű kilátás irányába, dél felé orientált. A Tettyén a középkorban kőbánya működött, amely a városfalak építéséhez szolgáltatta az építőanyagot. Ezek elkészültével, éppen a XV–XVI. század fordulójára a dombon lepusztított részt a növényzet lassan belepte, s egy nagyméretű plató alakult ki. Északi végén fakadt a Tettye-forrás, amelyből a városnak a középkor (esetleg a rómaiak) idejétől működő vízvezetékét táplálták. E sík terület déli részén épült Szatmári nyaralója. A fennsíktól délre a Tettye-patakon vízimalmok épültek, Oláh Miklós negyvenről emlékezett meg[462] *(58. kép)*.

A villa mára rommá lett, a tető, illetve födémek nélküli főfalak az első emelet magasságáig állnak *(59. kép)*. A nyílásoknak a helye látszik, de a formájuk már nem. Az épület feltárása mindmáig csak részleges, tervszerű ásatás csak 1957-ben folyt itt. A falak anyaga tettyei kő, tégla kiegészítésekkel, az egykori nyíláskeretek kőből készültek. A kötőanyag a habarcs, az ún. forrómész volt. Az épület fokozatos romlása miatt eredeti formájáról alkotott képhez fontos információkat adnak a korábbi rajzok, fotók, illetve publikációk.

1860-ban Rohbock Lajos örökítette meg a villa romjait és környezetét[463] *(61. kép)*. 1861-ben a fiatalon elhunyt Schmidt-tanítvány, Schulcz Ferenc vázolt fel egy konzolt, majd az 1904-es konzerválás után is készült fényképfelvétel a romról[464] *(60. kép)*. 1890–1896 között Wurm Károly építőmester rajzolta le a romokat, 1904-ben pedig Szikorszky-Zsolnay Júlia.[465] Forrásértékűek Forbát Alfrédnak a villa két

szintjének alaprajzi felmérését tartalmazó rajzai is a század elejéről, amelyeket a pécsi Káptalani levéltárban találtam.[466] 1897-ben Németh Béla írt az épületről, s említést tett falképekről is: „Az épület délkeleti sarkán állott az épület zöméből kiemelkedő torony s közvetlenül mellette a kápolna, melyet egyenlő nagyságú, fölül félívben végződő képekkel díszítettek. E képek nyomai a falakon ma is láthatók."[467] Németh tehát a keleti szárnyba helyezi a kápolnát, amelynek falait szerinte falképek borították. Nagy jelentőségű ez a forrás, mert ez az egyetlen adat arra, hogy Szatmári falfestményeket is készíttetett. 1911-ben Reéh György a Tettye-monográfiájából megjelent romantikus alaphangulatú szemelvényében foglakozik a villával is: „körülöttem a legendás romok rég letünt időket hivtak vissza a multból." Reéh ír az U alaprajzról, szerinte a főbejárat a kapusarokkó alapján a keleti szárnyon lehetett, a két mellékbejárat az északi és nyugati oldalon nyílhatott *(62–65. kép)*. A falak tisztán felismerhető gerendafészkei miatt gerendás sík famennyezetekre következtet, az északkeleti, szerinte kápolna céljára szolgált sarokhelyiségben azonban kilenc boltmezőből álló keresztboltozatot rekonstruált, holott a határoló falakon látta a négy konzolt *(66. kép)*. Az északi kijárat mellé lokalizálta a konyhát az itt található kémény miatt, a délkeleti sarokban lévő (valószínűleg későbbi) torony aljában lépcső nyomait látta. Ír az itt talált baluszterről, és szerinte a félköríves, Szatmári-címeres ajtókeretek innen valók. A vakolatokon és főként a múzeumban őrzött töredékeken sgraffitószerű díszítést regisztrált. De a legfontosabb – bár nem autopszián alapuló – közlése ez: „pár évtized előtt még láthatók voltak a romok oszlopfőin a liliomos és rózsás Szatmáry címerek."[468] Ezeket az „oszlopfőket" (fiókos) donga-, illetve tükörboltozatok konzolfejezeteinek (*peducciók*nak) tarthatjuk, hacsak nem az igen valószínű loggiára vonatkoznak, ahol oszlopok vagy pillérek kapiteljei lehettek.

1943-ban Pécs neves építész-kutatója, Gosztonyi Gyula közölt cikket a tettyei villáról. Az északkeleti helyiségnél már – helyesen – felismeri a fiókos tükörboltozatot, az emeletnél „udvari emeleti árkád egy vállpárkány tagozata" szerepel leírásában[469] *(67. kép)*.

Végül 1957-ben került sor először – egy igen limitált – régészeti feltárásra, amelyet Parádi Nándor végzett *(68. kép)*. Sajnos csak 17 kutatóárkot húztak, főleg a keleti szárnynál, valamint az épület környezetében, a feltárás azonban sok fontos kérdésre nem adott választ. Így nem tudunk semmit az udvari esetleges árkádokról, a lépcsőház helyéről. Viszont az épület keleti falánál az őt érdeklő IX–X. századi lakóház alapfalait és egy földbe ásott, szabadban álló kemencét tárt fel.[470]

A tettyei épület alaprajza (bár a régészeti feltárás sajnos csak részleges volt) karakteresen U formájú *(69. kép)*. Ez a konfiguráció egyedül áll a magyar kora reneszánsz történetében, ám párhuzamait könnyen megtalálhatjuk az itáliai kortárs építészetben.[471] Francesco di Giorgio Martini *Trattato di architettura civile e militare* című műve a saját korában nem jelent meg nyomtatásban, először csak 1841-ben publikálták.[472] Viszont a kortársak már használhatták: számos kéziratos verzióját ismerjük.[473] Magyarországon is fennmaradt egy: a Fővárosi Szabó Ervin könyvtárban lévő, ún. *Zichy-kódex*ben.[474]

Az egyik legfontosabbat, a *Codice Saluzzianó*t Torinóban, a Biblioteca Realében őrzik. Keletkezését legújabban kb. 1482–1486-ra teszik.[475] Ebben láthatunk egy épü-

letet, amelynél a háromosztatú, lényegében kétmenetes törzsépülethez két keskenyebb oldalszárny csatlakozik, amelyek így U alaprajzot alkotnak *(70. kép)*. A három szárny árkádos udvart vesz körül, a loggiákat mindkét oldalon azonos szélességű helyiségek zárják le, így a folyosó nem ér el a házat a negyedik oldalon lezáró végfalig. A kétkarú lépcsőházak a fő- és mellékszárnyak találkozási pontjában, az utóbbiakban találhatóak, szimmetrikus elrendezésben.[476] Még közelebb áll a tettyei villához a kódex egy másik lapjának rajza, amelynek felirata: *chasa sichondo el modo grecho*, azaz „ház görög modor szerint" *(71. kép)*. Itt a mellékszárnyak és a főszárny szélessége nem tér el annyira. E tervnél a loggia a végfalig ér, s lépcsőház csak az egyik csuklópontnál van. Az alaprajz mellett itt a homlokzatot bemutató centrális perspektívát is láthatunk.[477]

Francesco di Giorgio gondolatai, építészeti ideái azonban meg is valósultak. Siena mellett a montagnolai út mellett áll a Villa Chigi a Le Volte *(72., 73. kép)*. A birtokot 1492-ben a neves gazdag sienai bankárcsalád egy tagja, Mariano Chigi vásárolta, aki valószínűleg 1496-tól kezdte kiépíteni a villát, majd 1504-ben bekövetkezett halála után egyik fia, Sigismondo fejezte be. Ennek állít emléket a homlokzat felirata: *SIGISMUND CHISIUS HOC/CURARUM REFUGIUM/EXTRUXIT/ A.D. MDV.* (Sigismondo Chigi építtette ezt a menedékhelyet, az Úr 1505. esztendejében). Az épület U alaprajzú, egyemeletes és felső mezzaninszintes, udvari oldalán eredetileg kétszintes árkádos loggia húzódott (az emeletit később befalazták). Főszárnya kéttraktusos, a mellékszárnyak egymenetesek. Az udvari árkád négynyílásos, a villa főtengelyébe pillér esik, így a bejáratok nem is itt, hanem a mellékszárnyakon nyílnak. Az ablakokat egyenes fríz és szemöldök zárja le. Francesco Paolo Fiore szerint az épület elrendezésének tervezője valószínűleg Francesco di Giorgio lehetett, aki az 1490-es években sokat tartózkodott szülővárosában, Sienában, a későbbi évek egyes részletmegoldásai azonban a fiatal Baldassarre Peruzzira (1481–1536) utalnak.[478]

Ugyancsak Peruzzi volt az, akit Mariano másik fia, Agostino Chigi (1465–1520), a fényes római karriert befutó bankár Rómába hívott, s ott felépíttette vele a Villa Chigi presso porta Settimianát, későbbi ismert nevén a Villa Farnesinát *(74. kép)*. Ez az U alaprajzú épülettípus legnevezetesebb emléke, amely 1509–1511 között épült fel. Az egyemeletes épületben a főszárny a domináns, a loggia a főszárny oldalára korlátozódik.[479]

Természetesen nem kívánom közvetlen kapcsolatba hozni a sienai és római Chigi-villákkal Szatmári pécsi nyaralóját. De azt állíthatom, hogy tervezője itáliai lehetett, aki ismerte Francesco di Giorgio *Trattato*jának gondolatvilágát, s az ott szereplő U-alaprajzú villatípus egy változatát valósította meg. A fenti épületek építési idejét megnézve megállapítható, hogy ez a konfigurációs gondolat felmerült a kor építészeti gondolkodásában, s a megépült itáliai példáknál alig később, az 1510-es években építette fel Szatmári pécsi nyaralóját, a legkorszerűbb reneszánsz építészeti gondolatokat megvalósítva.[480]

Az analógiák alapján valószínűnek tartom, hogy a tettyei épületen (legalábbis az udvar északi oldalán) loggia futott, amelyre a megtalált baluszter és Gosztonyi megfigyelése utalnak, a lépcsőház(ak) pedig az alaprajzi csuklópontban, a mellékszárny(ak)ban lehetett (lehettek). A régi fényképek alapján valószínűnek tartom, hogy a

földszinti nyílások eredetileg félköríves záródásúak lehettek,[481] ugyanakkor az emeletiek – csupán az analógiák alapján, miután erre képi forrás már nincs – egyenes záródásúak. Az épület teljes régészeti feltárása és helyreállítása igen fontos lenne![482]

1543-ban a törökök elfoglalták Pécset, a villát derviskolostorrá alakították. Talán ekkor épült a keleti oldal mellé a torony, ami minaret lehetett. A Parádi-féle ásatás csak annyit tisztázott, hogy ennek alapfalai nem épültek egyszerre a villáéival. Ekkor a helyet *Tekia* (= kolostor) néven kezdték nevezni, amely a magyarban (ellágyítva) „Tettye" szóvá alakult. A török kiűzését követően Gabriel Vecchi tábornok kapta meg. Az adományozási okmány már romról tesz említést, az épület tehát a felszabadító harcok során súlyosan megsérülhetett: „Ezenkívül átadatik Ő Excellentiájának a budai kapu előtt, a hegy lábánál, a hol egy nagy kőépület romjai végződnek, lejjebb, a völgyben, egész a malmokig, egy szántóföld egy része körül-belül 2 holdnyi, tisztán felismerhető és látható határköveivel, mely földtelek azonos a török (hamis) remetékhez tartozott, mint az említett nagy romok lakóihoz és e völgy birtokosaihoz."[483]

Egy 1701. augusztus 12-én kelt okmányban a káptalan Kazó István nagyprépostot és püspöki helytartót megbízta, hogy 500 rhenusi forintért a *Tete* (itt először említik ezen a néven!) birtoktestét vegye meg. A lőpormalom mellett a hegy tetején fekvő rongált épület és a hozzá tartozó kellemes kert egykor a pécsi püspök tulajdonában volt. A villa közelében állt két lőpormalom 1714. június 11-én robbant fel. 1780-ban Pécs szabad királyi város lett, s a Tettye is birtokába került. Április 19-én a magaslaton nagy népünnepély köszöntötte az eseményt,[484] de ugyanezen birtokosváltozás miatt keletkezhetett Eisenhut György mérnök térképe (1780) is *(69. kép)*. A rajzon világosan látszik a hegy tövében a forrás (a) és az innen kiinduló Tettye-patak, az itt álló lőpormalom (b) és az U alaprajzú Szatmári-villa (c: Rudera).[485] 1830 körül a város – kérelmére – Piatsek Antal helyi kőművesmesternek adta, hogy bontsa szét, és követ építőanyagként használja fel, ám a 90 cm vastag, ún. meleghabarccsal készült falakkal a munkások nem bírtak, így a munkát félbehagyták. Lehet, hogy sérült tetőzetét is ekkor bontották le. A század második felében a Tettye kedvelt kirándulóhely lett, s céllövő egyesület alakult itt. 1891-ben és 1892-ben Ferenc József is meglátogatta. 1897-ben a város a veszélyessé váló omladozó részeket lebontatta, ekkor pusztult el a keleti szárny déli része. 1904-ben – miközben állandóan felröppentek a hírek az épület lebontásáról – egy népünnepély jövedelméből a romokat tatarozták.[486] Gosztonyi szerint ekkor az épületet megerősítették, „a földszinti falnyílások értelmetlen, patkóíves aláfalazásával és a falak felső felületének lebetonozásával".[487] A pusztulás és a kiegészítések miatt műformákat az épület mai állapotáról már nem lehet leolvasni. Szatmári villája ideális helyszíne lehetett pécsi humanista köre összejöveteleinek, *symposion*jainak is.

*

Pécstől északkeletre, a Mecsekben fekszik Szászvár, amely a középkorban mezőváros és püspöki birtokközpont volt. A központjában épült vár püspöki palotájának maradványait a ma is álló volt plébániaház őrzi. A várat feltehetően Burgundiai Bertalan pécsi püspök (1219–1252) emelte 1235 körül. Gótikus palotaszárnyának eme-

letén Gerő Győző szerint a díszudvari gótikus ablakokat Szatmári György püspöksége idején reneszánsz keresztosztósakra cserélték. Az épület megmaradt reneszánsz töredékei a pécsi Káptalan u. 2. sz. épület és a márévári vár részleteivel mutatnak rokonságot, tehát a regionális reneszánsz műhely dolgozott itt is.[488]

1516-ban Szatmári Lőcse városától *Magister Greyer Zimmermann*t, Greyer ácsmestert kérte el egy munkára, akit – mivel magyarul nem tudott – Paulus Prendorfer is elkísért Pécsre. Mivel azonban szerszámot nem vitt magával, a püspök mérgesen hazaküldte.[489] A megbízás tehát nem valósult meg. A kissé anekdotaszerű adatot épülethez nem lehet kötni.

Szintén Szatmári pécsi mecénásságához kapcsolódik az a tény, hogy püspöki orgonistát is foglalkoztatott a székesegyházban, aki selmecbányai volt: Stek Józsefről apjához, Stek Boldizsár selmeci jegyzőhöz 1513-ban írt leveléből tudunk.[490]

Pécsi reneszánsz kőtöredékek

A pécsi reneszánsz legnagyobb része töredékekben maradt ránk. Ráadásul ezek provenienciája tisztázatlan, a legtöbbről azt sem tudni, hogy mikor került elő. Az első pécsi kőtárat 1899-ben, a székesegyház nagy restaurációját követően állította fel Gerecze Péter. Ekkor még csak kilenc reneszánsz követ számozhatott be. A Püspöki kőtárat a következő évtizedben Szőnyi Ottó vette jegyzékbe.[491] 1952-ben Lux Kálmán tervei szerint, Szakál Ernő közreműködésével helyezték át a dómkőtár anyagát.[492] Legutóbb Gerőné Sándor Mária vette számba a töredékeket, először a pécsi Reneszánsz kőtár-kiállítás általa történt kialakításakor, amely 1972-ben lett készen.[493] Ezt 1981-ben átrendezte,[494] majd 1984-es könyvében kőjegyzéket is közölt az itt őrzött töredékekről.[495] Már G. Sándor Mária is megpróbálta anyaga, illetve strukturális szerepe szerint csoportosítani a kőtöredékeket. 1975-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Ásvány- és Földtani Tanszékén Kertész Pál docens vezetésével a Reneszánsz kőtár néhány darabját kőzettanilag megvizsgálták, ám mindmáig várat magára az összes kőelem geológiai meghatározása.[496] Végül 1988-ban a *Lapidarium Hungaricum* első kötetében regisztrálták újra a pécsi Reneszánsz kőtár állományát.[497]

Mivel a G. Sándor Mária könyvének függelékében közölt faragványjegyzék darabjainak egy részét nem tudtam azonosítani, a kiállítás sorrendjében a töredékeket újra beszámoztam, hogy tárgyalhatók legyenek. A pécsi reneszánsz anyag igen sokrétű, egy részük a XVI. század első negyedében folyamatosan helyben készült, másik részüket készen szállíthatták ide. A legszínvonalasabb kőfaragványok nyilván Szatmári épületeihez készültek, ám sokszor ugyanazok a mesterek dolgozhattak más városi megrendelőknek, illetve ezeknek a kőfaragványoknak a hatását láthatjuk a provinciális jellegű, nyilván helyi mester vagy műhely által kifaragott munkákban.

Az anyagra vonatkozó egyik fontos megállapításom, illetve hipotézisem az, hogy a Szatmári-címeres, belül félköríves, de kívül nyilván egyenes szemöldökpárkánnyal záródó két ajtókeretet (13. és 15. számú töredék, az utóbbinak csak a vállvonal feletti része maradt meg, a hozzájuk tartozott párkányokat nem ismerjük) a tettyei villával hozható kapcsolatba *(75., 76. kép)*. Ennek többféle indoka van: a leletek a többitől eltérően Horváth Antal régész hagyatékából kerültek a kőtárba,[498] és

már korábban felmerült tettyei származásuk.[499] Kőanyaguk szemmel láthatóan lényegesen eltér a többi fragmentumtól: színük és rétegesen málló felületük miatt. A már említett BME-kővizsgálat szerint (e kőnél csak szemrevételezés alapján) ugyanis valószínűleg budai márgáról lehet szó.[500] A pécsi építészeti repertoárból is „kilógnak": a konzervatívabb jellegű nyíláskeretekhez képest újabb tendenciát képviselnek a belül félköríves nyílással záródó, ám egyenes szemöldökpárkányú ajtók, amelyek Francesco di Giorgio[501] és követői alkotásain tűnnek fel a XV. század végén, majd terjednek el szerte Itáliában. Így például Rómában, többek között a Palazzo della Cancelleria homlokzatainál is feltűnnek (ezt legújabban Baccio Pontellinek attribuálják).[502] A két töredék keretének profilja egyszerű: lemez, és kymatag keretezi a mélyített tükröt, a záradékban a plasztikus sárkány körülölelte Szatmári-címerrel. A liliom és rózsák közti harántvágás hiányzik, így a címerek heraldikailag nem teljesen korrektek. Az oroszlánok kidolgozása esetlen, egymással szembe néznek. Az ívháromszögekben sarokdíszeket faragtak ki: az egyiken két stilizált delfin levélköteget és rozettákat fog közre, a másikon hasonló rendszerben két bőségszarut láthatunk, a sarokban a rozetták között puttófejjel.[503] A közepes színvonalú keretek – anyaguk miatt, ha valóban budai márgák – akár Budán is készülhettek. Az eltérő címerek miatt bizonyosan nem egy kéztől származnak. E keretek kisugárzását Máréváron vehetjük észre.[504] Végül nem köthető épülethez az a két fehér mészkő keretkőtöredék sem (8. és 9. sz. kövek), amelyek félköríves nyílás alkotóelemei voltak[505] *(77., 78. kép)*. Azt mutatják, hogy a félköríves keretezések népszerűek voltak a pécsi reneszánsz építészetben. A tettyei villa ablakkereteit egyelőre nem ismerjük. Viszont biztosan az épületből származik egy balusztertöredék, amely valószínűleg emeleti loggia mellvédjéhez tartozott.[506] Ugyancsak baluszterorsó kis töredéke került elő a vasasi kőtárból (56. sz.), amelyet talán szintén itt találtak. A tettyei faragványok – s így az épület is – Szatmári pécsi püspökségének második felére, 1515–1520 tájára datálhatók, mert az építkezések valószínűleg a legfontosabbal, a püspöki palota átépítésével kezdődhettek.

A Szatmári számára készült építészeti elemek, ornamentumok közül egyedül a püspöki palota déli homlokzatának Dercsényi Balázs 1967-ben végzett falkutatásai során előkerült ablakkereteket lehet biztosan épülethez kötni. Dokumentáció híján a kutató rövid beszámolójára és a feltáráskor készült fényképekre vagyunk utalva.[507] Ezek szerint kétféle ablakkerettípus került elő: a díszesebb keretszárkő, homloklapján kymataggal szegélyezett tükrökkel, köztük rozettás díszítéssel (48. sz. töredék). Keresztosztós ablak része lehetett, de a keresztosztás megléte a töredékekből nem igazolható.[508] Anyaguk mészkő vagy mészmárga lehet. A másik típus egyszerűbb, kymatagozatos ablak (47. sz. töredék)[509] *(79. kép)*. Profilja nagyon hasonlít a Káptalan u. 2. sz. ház kőkeresztes ablakai osztóinak tagozataihoz,[510] amely épület reneszánsz átépítését eddig Brodarics István prépositt hozták összefüggésbe.[511] G. Sándor Mária 1524–1526 közé datálja ezt az építkezést,[512] amit nem tartok indokoltnak. Brodarics már az 1510-es években pécsi kanonok volt, 1521–1524 között II. Lajos itáliai követe, majd 1524-től esztergomi kanonokságot is kapott, életrajzi adatai szerint tehát a húszas években már nem nagyon fordult meg Pécsett.[513] Viszont, ha építkezett ott az 1510-es években, akkor ennek helyszíne nem lehetett a préposti palota, mivel ő ekkor még csak kanonok volt. Így a préposti ház reneszánsz átalakítását

– a püspöki palotával való összefüggései miatt az 1510-es évek második felére datálva – talán az akkori prépostnak, Csulai Móré Fülöpnek lehet tulajdonítani.[514]

A kutatási fényképek alapján a püspöki palotában találtak kannelúrás keretkövet is.[515] Így a kannelúrás kőfaragványcsalád többi töredéke is valószínűleg a palotához köthető (22., 23., 37., 38., 53. sz. töredékek). Mindre a finom, gondos faragás a jellemző, amely árnyékhatásaival plasztikussá teszi a köveket. A kannelúrás nyíláskeretező tagozatokhoz hasonló kialakítású vájatolt pilaszter csatlakozik, lábazati elem is fennmaradt. A kannelúrás felületkialakítás már a Mátyás-korban megjelent, a Jagelló-korban ugyancsak gyakran alkalmazták.[516]

Szőnyi Ottó közölt – egy azóta elkallódott – mészkő oszlopfejezetet, amely ugyancsak a püspöki palotából került a püspöki kőtárba: „Az 57 cm széles négyszegű abacus alatt gyűrűszerű párna van, ez alatt egy lemez és homorú kehely alul a gyürü. Az abacus négy sarka alá a gyürüből négy lándzsás, eres levél nyulik fel."[517] G. Sándor Mária közölte egy volutás, palmettás, abakuszrózsás oszlopfő töredékét. Nem tudjuk, honnan származik. Feltehetően loggiához tartozott, talán a püspöki palota lépcsőjéhez vagy a tettyei villa árkádjaihoz.[518] Ugyancsak a pécsi püspöki palotában készült egy mindmáig közöletlen fénykép egy kis plaszticitású reliefről vagy sgraffitóról, amelyen két delfin farkánál palmettát fog közre[519] *(80. kép)*.

A pécsi reneszánsz anyag legkvalitásosabb csoportját vörös márványból faragták ki. Ezek mind nyíláskeretkövek. Színvonaluk – elsősorban a figurális díszüeké – eléri a Szatmári-tabernákulumét. Emiatt és az Esztergom környéki vörös márvány anyag miatt itt is – a tabernákulumhoz hasonlóan – az esztergomi Bakócz-kápolna műhelyének munkáját kell feltételeznünk. A tagozatok egy része ablakhoz tartozott, a másik része belső ajtót keretezhetett.

Két faragványnál az általánosan használt beforduló alsó tagozatot figyelhetjük meg. Az egyik bal alsó szárkő (1. sz.), homlokfelületét két szalag között homorú mélyített mezőben rozetták és köztük középen pánttal összefogott levelek töltik ki *(81. kép)*. Az ötszirmú rozetták váltakozva egyenes, illetve örvénylő állásúak. Ettől minimálisan tér el egy másik vörös márvány ablakkeret az alsó, beforduló tagozaton a levélköteg hármas végződésében (2. sz.), amely viszont jobb alsó nyílásdarab *(82. kép)*. Míg a rozetta-levéldíszes mező töredékesebb, a belső sarkon egy asztragaloszsort és egy belső lemeztagot is láthatunk (amely az előző töredékről már letört). A két töredék nyilván ugyanannak az épületnek a homlokzatait díszítette. Az ablakok a püspöki palota déli szárnyának udvari, északi homlokzatára is készülhettek, mivel a déli homlokzat ablakait ismerjük, de eltérő anyaguk miatt még inkább a káptalan épületére (a *Domus*ra) gondolhatunk. Arra, hogy az ablakok félköríves, vagy egyenes záródásúak lehettek, semmilyen forrásunk nincsen.[520] A levelekkel kapcsolt rozettasor igen általános reneszánsz díszítőmotívum, hasonló formában már Donatellónál, Albertinél is feltűnik, majd ezt a kapcsolt díszítőelemet Benedetto da Maiano alkalmazza művein. Magyarországon – többek között – a budai királyi palota egyik frízén, egy, a visegrádi Fellegvárból való töredéken és a sajókazai tabernákulumon is előfordul.[521] E motívum a pécsi reneszánsz egyik fontos kérdésére is választ ad.

E faragványok igen közeli rokona a Győrben, a Martinovics tér 1–2. sz. ház falából kibontott nagyméretű keretkő.[522] Az azonosság arra mutat, hogy mindegyiket

egy esztergomi vagy környékén lévő műhelyben faraghatták, s onnan szállították őket készen Pécsre, illetve Győrbe.[523] A számításba vehető megrendelő nemcsak Bakócz Tamás öccse, a Szatmári vagy Mester vezetéknévvel emlegetett (Bakócz) Ferenc győri püspök lehet (aki 1509-ben meghalt),[524] hanem még inkább Gosztonyi János, Szatmári támogatottja és bizalmasa, aki 1502-ben kíséretében Prágában is járt. Gosztonyi 1506–1509 között kancelláriai titkár, 1509-től 1524-ig győri püspök volt.[525] A pécsi építkezések időrendjében talán az 1510-es évek elejére datálhatjuk ezeket az ablakkereteket, ami Gosztonyi győri püspökségének idejébe jobban beleilleszthető.

Finomságuk miatt épületbelsőbe készülhetett három fennmaradt másik töredék. Ezek pilaszter vagy nyíláskeret töredékei lehetnek. Az egyik (5. sz.) jobb oldali keretének profilja kívülről: lemez, kyma, keskenyebb lemez *(83. kép)*. Az enyhe homorlattal kialakított, gyöngysorral szegélyezett töredékes mezőben kandeláber (vagy váza) van kifaragva. Középső részén figurális jelenetet láthatunk: az *aulos*t (fuvolát) fújó tritónt és a hátán ülő Néreist.[526] Az antik szarkofágokon a halhatatlanságra utaló *thiasos*-motívumot a reneszánszban a XV–XVI. század fordulóján sok helyen alkalmazták (Firenze, S. Trinità, Francesco Sassetti sírkápolnája [1485–1491], Nera Sassetti síremléke, Giuliano da Sangallo; Velence, SS. Giovanni e Paolo, Vendramin-síremlék, Tullio Lombardo [1490-es évek első fele]; Nápoly, Székesegyház, T. Malvito márványtáblája, 1508).[527] Teljesen ugyanilyen profilú egy másik, csak gyöngysoros vörösmárvány-töredék (6. sz.) *(84. kép)*. Végül szintén azonos tagozású az a kerettöredék, amelyen ugyancsak kandeláberrészletként fáklyát és szalagot faragtak ki (4. sz.) *(85. kép)*. A kandeláberes dísz az olasz reneszánsz épületszobrászat igen népszerű motívuma, így eredetének behatárolására nem is érdemes törekedni.[528] Az ajtókeretek – vörös márvány anyaguk miatt – talán ugyanahhoz az épülethez tartozhattak, mint az előbb említett ablakkeretek: tehát inkább a *Domus*hoz, mint a püspöki palotához. Az ikonográfia ugyancsak nem döntő: az antik mitológiai jelenet a püspöki palotában éppúgy elképzelhető a korban, mint a káptalani épületben.

Fehér márvány anyagú és igen finom faragású, a vörös márványokkal megegyező kvalitású relieftöredék is fennmaradt (7. sz.)[529] *(86. kép)*. Korlátarchitektúra része lehetett.[530] Alsó talapzati részletét keretezhette a pilaszter, amelynek palmettás, abakuszrozettás kapitelje, az e fölötti indás fríz, valamint a lapos, ellipszis keresztmetszetű féloszlop attikai lábazata is megmaradt. Bizonyosan itáliai mester faragta. Feltételesen akár a püspöki palota emeleti, Szatmári által legalábbis átalakított kápolnájába, vagy a káptalani épület földszinti, hasonló funkciójú helyiségébe, esetleg (ha volt ilyen) a tettyei villa kápolnájába lokalizálhatjuk.

A pécsi reneszánsz faragványok egy részét szépen faragott növényi díszítés jellemzi. Ilyen egy érdekes konzolkő (21. sz. faragvány), valamint egy másik faragvány a vasasi kőtárban, amelyre emberi arcot is kifaragtak (58. sz. kő).

A növényi díszes fragmentumok további nagy csoportját az elsősorban rozettákkal kifaragott nyíláskeretek alkotják. Anyaguk mészkő vagy mészmárga. Színvonaluk közepes, semmiképpen sem hasonló kvalitásúak az eddig említett töredékekkel, így valószínűleg nem Szatmári épületeibe készültek. Mivel ornamentikájuk az általános reneszánsz formakincshez tartozik, nem kell feltétlenül a Szatmári-épületek

hatását látni bennük, de alkalmazásuk pécsi népszerűségéhez[531] bizonyosan hozzájárult az a tény is, hogy formavilágúk Szatmári épületein is szerepelt. Mivel sok múzeumi töredék a Cséby-házból (az egykori püspöki *praefectus* háza, Széchenyi tér 9. sz.) került ki, lehet, hogy eredetileg a helyén állt épületbe készült néhány darab, és csak másodlagosan kerültek oda. A múzeumi leltárkönyv Horváth Antal régész ajándékaként regisztrálja ezeket, de azonosítani nem lehet őket.[532]

Az egyik nagy család a rozettás díszítésű. Az ötszirmú rozettákat középen szalaggal (pánttal) összefűzött hármas levélköteg kapcsolja össze. A díszítés részletei: a rozettalevelek és a hármas levélköteg aránya, kompozíciója szétesőbb, mint a pécsi vörösmárvány-faragványoké (25., 29., 31., 33. és 57. sz. fragmentumok). Miután a Széchenyi tér északnyugati oldalán egy olyan töredék került elő, amelyen a rozettás keretdíszhez akantuszos-palmettás fejezet kapcsolódik,[533] komolyan felmerül az a feltételezés, hogy ez a faragványcsalád mind az előbb említett Széchenyi téri házhoz tartozott. Ennek a csoportnak a rokona egy másik keretkő, ahol a rozettákat medaillonok veszik körül, ehhez simul a hármas levélköteg (30. sz. töredék).

Egy másik csoportban a rozettákat szalagfonatok veszik körül (20. számú töredék, amely önmagában is érdekes, mert mind a négy oldala ki van faragva, így talán pillér-rétegkő lehetett; egyik oldalán delfinpárt faragtak ki). E csoporthoz tartoznak továbbá a 32. és 51. sz. faragványok is.

Igen provinciális két további faragvány is, az egyik megmaradt jobb oldalán bőségszaru keretez egy címert (18. sz. töredék), a másik palmettás szárkőtöredék (19. sz. fragmentum).

G. Sándor Mária a pécsi reneszánsz anyagot a következőképpen jellemezte: „Az anyag nagy részét kitevő rozettás, virágos, indadíszes faragványok, valamint azok dalmáciai párhuzamai arra engednek következtetni, hogy Szatmári György szolgálatában Pécsett dalmát mesterek dolgoztak."[534] Miközben nem vitatom az általa említett dalmáciai analógiák jogosságát,[535] a következőkre kell rámutatni: igen nagy a valószínűsége, hogy Szatmári épületeinek reneszánsz vörösmárvány-ornamentumai nem Pécsett, hanem Esztergomban vagy környékén készültek, és ide készen szállították őket. Amennyiben a kőzettani mintavétel is igazolja a szemrevételezéssel megállapított budai márga anyagot, úgy az is lehetséges, hogy a felül egyenes záródású, belül félköríves nyíláskereteket pedig anyaguk miatt Budán vagy környékén faragták ki.[536] Ezekben a műhelyekben – a Mátyás-korhoz hasonlóan – az itáliaiak mellett nyilván dolgoztak dalmát és magyar kőfaragók is. A pécsi reneszánsz anyag másik része helyben készült, de nem Szatmári, hanem környezetének és a város polgárainak megrendelésére. A pécsi mesterek között is lehettek dalmátok, de a pécsi reneszánsz kőfaragványokat nem lehet kizárólag csak Dalmáciából eredeztetni. Ezek a motívumok a reneszánsz épületplasztika általánosan használt elemei, nem lehet egy területhez kötni őket, bár a Velencei Köztársasághoz tartozó Dalmáciának fontos szerepe volt – periferiálisan Itáliához tartozó művészeti provinciaként – az itáliai reneszánsz Magyarországra való közvetítésében.[537]

A Pécsett és környékén működő helyi műhely vagy műhelyek termékei közt színvonalasakat is találunk (Káptalan u. 2. sz. épület részletei; a Ferences kolostor egyes reneszánsz töredékei), de még inkább provinciálisakat. A pécsi Munkácsy u. 5. számú házban talált töredékek, a márévári és pécsváradi faragványok mindazonáltal azt

mutatják, hogy a XVI. század első évtizedeiben egy jellegzetes regionális kora reneszánsz stílusváltozat alakult ki Baranyában.[538] Az utóbbi években ehhez a körhöz tartozó kőtöredékeket fedeztek fel a szomszédos Tolna megyében Ozora, Nyék és Dombó várainak ásatásain is.[539] Ezek az emlékek a késő reneszánszban kibontakozó öntörvényű, helyi jellegzetességeket mutató vernakuláris stílust előlegezik meg.[540]

ESZTERGOM (1521–1524)

Esztergomról Oláh Miklós így ír: „A Duna partján egy elég magas, kör formájú szirt tör a magasba, a Duna felé eső oldalán roppant meredek, s mindenfelé kb. háromszáz lépés hosszú. Ide építették a várat, az érsek székhelyét, ez természetes és mesterséges erődítményeinek köszönhetően igen erős, s leginkább palotái és épületei díszitik szép fekvése mellett."[541]

A középkori művészet jeles emlékei találhatók Esztergomban, ahová a reneszánsz az 1480-as években érkezett meg, Aragóniai János (1480–1485) és Ippolito d'Este (1486–1497) érseksége idején, a Szent Adalbert-székesegyház kápolnái és az érseki palota egyes épületrészei átépítésénél.[542] Szatmári György az ország politikai életében betöltött kiemelkedő szerepe ellenére a hazai egyházi hierarchiában csak élete utolsó három évében (1521–1524) tudott a csúcsra – az esztergomi érseki méltóságra – feljutni. Ennek oka az igen hosszú életet élt Bakócz Tamás volt, aki 1497-től töltötte be ezt a tisztséget, s csaknem nyolcvanévesen halt meg 1521. június 15-én vagy 16-án, azokban a napokban, amikor Szulejmán hadaival Magyarország déli határa felé közeledett. Bakócz a római pápaválasztási kudarc (1513), majd az óriási belpolitikai fiaskó, az általa meghirdetett kereszteshadjáratból – akarata ellenére – parasztháborúvá fajult 1514-es belháború után háttérbe szorult. Szatmári mintegy tizenöt évvel fiatalabb volt Bakócznál: hatvannégy éves korában nyerte el a primási széket.[543]

Szatmári esztergomi nyomait keresve elsőként a Bakócz-kápolnával foglalkozom. A kupola egyik csegelyében Szatmári címerét faragták ki *(87. kép)*. Széless György[544] így írta le, kissé hibásan: „Szemben vele, keresztirányban a jelvény mely körbefut, egy krokodil farkának a vége, mely csaknem a szájáig elér körben, de a szájat nem érinti. Mellette látható a püspöksüveg és a pásztorbot. A boltív közepén a szemlélőnek teret nyújt jobbról baloldalig, ahol egy kicsi oroszlán vagy gyors kutya tűnik fel. Gondoltam arra, hogy ez az Oláh család (címere), de a krokodil lehetetlenné teszi, hogy az Oláhoké legyen, még ha a kutya-ábrázolás erre is utalna. Egyébként sem volt valaki Oláh ilyen méltóságban ismert ember, hacsak nem volt a püspök barátja. De más, hitelt érdemlőktől azt hallottam, hogy a Turzóké. Abban az időben csak Turzó Zsigmond nyitrai püpök lehetett, hatalmas ember, akinek talán reménye lehetett az érsekségre, amelyet kor szerinti rang alapján Bakócz nyert el."[545] A címerben természetesen oroszlán fut, és sárkány veszi körül. A csegelyen látható Szatmári-címer egyébként heraldikailag hibás: felcseréli mind alul, mind felül a liliomokat és rózsákat, a pólya és négyelés vágásai nem futnak a felső sarkokba.[546] Amúgy a faragás igen magas technikai tudásról tesz tanúbizonyságot, alkotója itáliai mester lehetett.

Az esztergomi reneszánsz egyik legérdekesebb és mindmáig megoldatlan problémája az, hogy Szatmári címere hogyan került riválisa, Bakócz esztergomi székesegyházbéli sírkápolnája egyik csegelyére érsekségénél jóval korábban. Ennek alapkövét 1506-ben tették le, és főpárkányának frízfelirata szerint a következő évben e magasságig készen volt, Balogh Jolán szerint 1512-ben már használták, bár Ferrucci márványoltára csak 1519-ben került a helyére.[547] Kézenfekvő lenne a feltevés: a címert egy másik helyett csak később, Szatmári idején faragták ki mai helyén (ezt a véleményt képviseli Tóth-Szabó Pál is),[548] ám Horler Miklós, a kápolna legutóbbi helyreállítója szerint utólagos beillesztésnek semmi nyoma. Balogh Jolán a problémával nem is foglalkozik, Horler monográfiájában ügyes diplomáciai gesztusként értékeli a mecénási szempontból igen furcsa tényt.[549] Tóth Sándor az országos főméltóságok (király, prímás, kancellárok) „négyességét" demonstráló szándékra vezeti vissza a címer-összeállítást.[550]

Egyébként egy másik Szatmári-címert is találtak a kápolnában, a múlt századi bontás közben, a sekrestye feletti körablaknál *Cancellarius Regis* felirattal. Mathes így ír: „Ehhez hasonló címer a kápolna romjaiban a falba van illesztve, és midőn azt a követ, amelybe be van vésve a családi címer ezekkel a szavakkal: királyi kancellár, egy kórus feletti körablak keretezéseként újra a falba illesztették."[551] E felirat felveti azt a lehetőséget, hogy a címer nem Szatmári prímássága idején, hanem előbb készült, mert akkor az *archiepiscopus* is benne lenne a feliratban.

Ha a Bakócz-kápolna problémái nem is, de az érseki palota nagyszámú, Szatmári építőtevékenységére utaló jele eddig fel nem vetett lehetőség végiggondolására is módot ad. Esztergom kutatói nem különösebben foglalkoztak azzal a ténnyel, hogy Bakócz 1511 végétől 1514 elejéig itáliai útja miatt elhagyta Esztergomot. A főpapok gyakorlatában – különösen annál, aki udvari tisztséget töltött be, s nem nagyon tartózkodott székhelyén, sőt nem is volt pap – ebben a korban általános volt a püspöki helynök, kormányzó léte, aki a főpásztor távollétében az egyházi ügyeket intézte.[552] Esztergomban is szó esik az okmányokban ilyenről: Nyási Demeterről. Mégis az említett 1511–1514 közötti időszakban mintha ez másképpen történt volna. Bár az általános felfogás szerint Bakócz és Szatmári ellenfelek voltak, Pietro Pasqualigo velencei követ 1511. szeptember 21-én arról tudósította a velencei dogét, hogy – II. Gyula pápa (tévesnek bizonyult) halálhíre miatt – Bakócz a pécsi püspökkel, azaz Szatmárival, Beriszló Péter fehérvári prépposttal és vele tanácskozott a pápai trón megszerzésére irányuló teendőkről![553] Sőt Rómába való indulása előtt Szatmárit beajánlja a velencei követnek.[554] Ezek után érdekes színezetet nyer az az okmány, mely szerint az esztergomi káptalan egyes tagjait, akik néhány távollévő kanonokot – kihasználva, hogy egyeseket, akik Bakócz kíséretében Rómában voltak, illetve másokat, akik tanítottak – jövedelmükben megrövidítettek, Szatmári utasítja rendre egyházi ügyben. Ez arra enged következtetni, hogy Szatmárit Bakócz valamiféle helyettesévé nevezte ki, s nemcsak a kancelláriában járt el helyette, hanem bizonyos esetekben esztergomi érsekként is![555]

Az érseki palotában[556] Szatmári építőtevékenységének nyomát lehet felfedezni a palotakápolna előtti lépcsőnél. A területet, ahol a romokat a századok alatt a törmelék fedte el, 1934-ben Lepold Antal pápai prelátus javaslatára kezdte kutatni Alaxa Kálmán és Toldy János, majd a lépcső és a kápolna homlokzatának előkerülése után

a feltárást a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) vette át *(88–91. kép)*. A munkák vezetésével Várnai Dezsőt bízták meg, a helyreállítás tervező építészévé Lux Gézát nevezték ki.[557]

Várnai szerint a kápolna melletti lépcső három fázisban alakult ki: IV. Béla idején a kaputól lefelé vitt a lépcső, Telegdi Csanád idején (1330–1349) ezt megtörték, s a lépcsőt merőlegesen folytatták. Végül Szatmári idején a kápolna melletti kétárkádos teraszra felvezető lépcsővé alakították át.[558] Ezt a néhány mellette talált budai márgából készült[559] baluszterorsó, illetve törpepillér datálja, amelyek közül az utóbbiak Szatmári címerét viselik.[560] A lépcsőnek tizenhat fellépője volt, közülük – az alátámasztó gyámív leszakadása után – csak tíz maradt eredeti helyén *(92–93. kép)*.

Mivel a tizenhat lépcsőfok belemetszett a kápolna lábazatába, Luxék az 1936-os helyreállításkor a gyámívet – keskeny bontott téglákból – kifalazták, és a lépcsőt meredekebbre vették. Ezzel egyidejűleg a palota padlószintje is csökkent, hiszen az összes XV–XVI. századi padlóburkolatot – sajnos dokumentálás nélkül – eltávolították. A beavatkozás előtti és utáni állapotot Lux közli is cikkében.[561] Valószínűleg 1937-ben ébredtek rá arra, hogy a meredekség megváltoztatásával nem lehet az indító törpepillért a lépcsőre tenni, ezért azt újra átalakították: a boltívet elvékonyították, a kőfokokat vasbeton lemezre helyezték, a beavatkozás eredményeképpen az egész lépcső lejjebb és hátrébb került. Visszahelyezték az első – lépcsős – törpepillért, valamint részleges kiegészítéssel négy baluszterorsót, a korlátot ezután pálcarács kiképzéssel folytatták tovább. Ez az állapot 1988-ig állt fenn. A budai márga baluszter kőanyagának pusztulása és a kápolnabelső északnyugati sarkában lévő falfestmények vizesedése miatt 1983-ban lezárták a lépcsőt, új vasbeton gyámolító lemez, valamint új mészkő fokok és orsók készültek, csak az indító törpepillér másolata műkő anyagú.[562]

A törpepillért 1938-ban fényképen már megörökítették,[563] jelenleg az ún. kaszárnyaépület nagy pince-kőtárában található (I. sz. töredék) *(94. kép)*. Az egykori balusztrádpillér kb. felét kitevő töredék hosszoldalát keret veszi körül, a tükörben Szatmári címerét láthatjuk, amelyet a Sárkány-rend névadó állatfigurája övez. A faragvány töredék volta miatt nem tudjuk, hogy a címer fölött volt-e püspöki infula. A törpepillér jobb oldalához fél baluszterbáb gyűrűje és alsó része csatlakozik. A kő hátsó része nincs meg, valószínűleg azt is kifaragták.

Mivel fennmaradt olyan törpepillér is, amely közbenső elem volt, ebből arra lehet következtetni, hogy a lépcsőhöz egy vízszintes teraszt vagy loggiát szegélyező balusztrád is csatlakozott. A töredéken az indítópillérhez hasonlóan a Szatmári-címer alatt felfüggesztett trófeadíszt láthatunk (II. sz. töredék).[564] A címer felett egy másik trófeadísz és illuzionisztikus felfüggesztés lehetett a hasonló kora reneszánsz balusztrádelemekhez hasonlóan. A harmadik balusztrád-törpepillér eltérő kiképzésű és csak 16 cm széles (szemben a másik fajta 27 cm-es szélességével), keresztmetszete öt részre osztott: a szélsők és a középső tagozat lemez, míg a két közbenső lapos ívben domborodik ki (III. sz. töredék) *(95. kép)*.

A balusztrád középső részének (tehát lábazat és fedkő nélküli) magasságát a megmaradt orsóbáb elemek (IV. sz. töredék)[565] alapján 89–91 cm körüli méretre (Koppány Tibor közbenső baluszterpillér-kiegészítése szerint 88,8 cm-re) tehetjük, amely méret a Mátyás-kori 68 cm körüli és az 1510-es évekbeli 77–80 cm közötti

baluszterorsó-magasságoknál jóval nagyobb. E tények alapján megerősítve látom korábbi véleményemet az épületelemnek a hazai kora reneszánsz építészetben mutatkozó magasságnövekedési tendenciájáról.[566] Koppány Tibor egy harmadik – szintén közbenső, vízszintes korláthoz tartozó – törpepillérdarabot is felmért a külső kapu melletti rondella török kori belső kazamata falán.[567] Ugyancsak Szatmári-címer töredéke az a két finom faragású kő, amelyek szintén a Lux–Várnai-féle kutatás során kerültek elő. Míg az egyik (amelyen a címerpajzs bal felső része látszik egy liliommal és rózsával és az azt körülvevő sárkány kis része) mintha csak címerkő lenne (VIII. sz. töredék),[568] a másik (amelyből csak a sárkány kis része és felkunkorodó farka őrződött meg, VII. sz. töredék) lehetne balusztrád-törpepillér része is, ám túl nagy a hátteréül szolgáló sík felület[569] *(96., 97. kép)*. A kövek mindenesetre egy időben készülhettek a balusztráddal, mert a címerrajz és a sárkánytest kevésbé lekopott faragása, a pontozásos és rovátkolt vésőnyomokkal teljesen megegyeznek. A méretek szintén egészen hasonlóak.

A kápolna északi oldalán a kis udvarra nézően az eddigi álláspontok szerint vagy a földszinti három pillér alátámasztotta reneszánsz loggia, vagy a földszinti helyiség feletti függőkert lehetett.[570] Az előbbi változatra Koppány Tibor készített – eddig publikálatlan – rekonstrukciót *(100., 101. kép)*. A téglából készült földszinti pilléreket a simontornyai loggiánál is megtaláljuk,[571] a budai díszudvarnál ugyancsak pillérekről lehetett szó, anyagukat nem ismerjük. A földszinti három falazott pillér kiosztásával különösebb kapcsolat nélkül az emeletre három félkörös záródású loggiaívet rajzolt, a tengelytáv kb. 3,5 méter. Az archivoltok oszlopokra támaszkodnak, vállmagasságuk a tengelytáv másfélszeresénél van, az archivolt a padlószinttől számítva kétszeres tengelytávnyi magasságban záródik. A loggiáról páratlan kilátás nyílhatott – a dunai szárny emeleti részének szemközti beépítetlensége miatt – a környező tájra.[572]

Az esztergomi reneszánsz kőanyag jelenleg igen nehezen kutatható, a dunai teraszon Várnai Dezső által kialakított Reneszánsz kőtár 1968-ban történt (felmérés nélküli) megszüntetése után a köveket jelenleg az udvari „reneszánsz kőtár" barakkban, illetve a kaszárnyaépület nagy pincéjében őrzik.[573] Nem ismerünk olyan talplemezt, illetve könyöklőt, oszlopbázist, amely a fenti árkádhoz tartozhatott. Kutatásaim során találtam egy budai márga anyagú kannelúrázott oszloptöredéket (V. sz. töredék), amely tartozhatott ehhez a loggiához, s így igazolhatja annak egykori meglétét[574] *(98. kép)*. A töredékből kikövetkeztethető oszlopátmérő kb. 20–25 cm, amely megfelelő ehhez a szerkezethez. Ugyancsak előkerült a raktárból egy oszlopfőtöredék (VI. sz. töredék), amelynek félpálca alatti hengeres részét akantuszlevelek borítják[575] *(99. kép)*. Reménykedhetünk abban, hogy az esztergomi új kőtár létrehozása után a lépcsőhöz és árkádhoz további töredékek is előkerülnek, illetve azonosíthatók lesznek.[576]

A legutóbbi időkig a volt konyha külső, dunai falába volt másodlagosan beépítve egy reneszánsz ablakkeret. Az egyenes záródású, az egyik töredék szerint keresztosztós, alul beforduló tagozatos, lemez–kymatag–lemez–kymatag–lemez profilú keretkövek budai márga anyagúak (IX. sz. töredék),[577] ezért – a baluszterhez hasonló anyaguk miatt – indokolt ezeket is Szatmári építkezéseihez számítani *(102. kép)*. Bakócz építkezései idején ugyanakkor főként vörös márványból faragták a tagoza-

tokat.[578] Az ablak eredeti helye valamelyik palotahomlokzaton lehetett, talán éppen a loggia mögötti, az első emeleten. Ezt az L alakú palotaszárnyat Szatmári építhette át.

Az anyag és építtető előbbi összefüggésével ellentétes következtetést vonhatunk le azokból a töredékekből, amelyek egy vörös márvány anyagú, félköríves kapulunettához tartozhattak (X. sz. töredék). Egyik darabja a Szent Tamás-hegy alján lévő házból került elő, három másik töredék a Vármúzeum raktárában található *(103., 104. kép)*. A követ szalagfonat, keskeny lemez, majd pálcatag szegélyezte, egy másik töredéken ötszirmú rozetta és ebből kinövő hármas levél látható. A középen kifaragott infulát középen szalag osztja meg, ezt és az alsó szegélyt, valamint a többi felületet drágaköveket imitáló berakás díszíti. Az infula alapján Horváth István – teljes joggal – arra a következtetésre jutott, hogy Szatmári címere lehetett a lunetta középső részén – hasonlóan a Bakócz-kápolnában található címeréhez –, mivel Bakócz címerén mindig kardinálisi kalap szerepel.[579]

Ugyancsak budai márga az anyaga annak a konzolfejezet *(peduccio)* töredéknek, amely Nagy Emese régész ásatásai során került elő a hatvanas években az érseki palota területén (XI. sz. töredék) *(105. kép)*. A töredék homloklapja kannelúrázott, majd homorlat után lemez, végül szímatag következik.[580] Hasonló, de kannelúrázás nélküli, sima homloklapú konzolt őriznek a Balassa Bálint Múzeum igazgatósági épületének udvarán (XII. sz. töredék) *(106. kép)*. A konzolfejezet a hazai kora reneszánsz építészetben gyakori épületelem.[581]

Balogh Jolán közölte azt a budai márga vagy mészkő anyagú kandalló-párkánykövet, amelyet Szentgyörgymezőről származónak vélt (XIII. sz. töredék)[582] *(107. kép)*. A kő igen tekintélyes méretű (42,8×248,5 cm), a lemeztaggal és kymatagozattal keretezett tükörben szalag tekereg, a középső medaillonba Luxék tévesen egy vörös márvány Bakócz-címert illesztettek *(108., 109. kép)*. Míg Balogh Jolán szerint ez kapuzat fríze lehetett, Horler Miklós és Koppány Tibor szerint inkább kandallóhoz tartozhatott, és valószínűleg a vári érseki palotából kerülhetett elő.[583] Ezt az is alátámasztja, hogy Nagy Emese palotaásatása során 1965-ben egy, a frízbe illő Szatmári-címeres darabot talált, amely a kő Szatmári-féle készítését igazolja[584] *(110. kép)*. A több darabból álló kő a címert, a sárkány fejét és testének nagy részét, valamint a körülvevő babérkoszorú felső és bal alsó szakaszát tartalmazza. Ezenkívül egy rozetta- és két szalagtöredék is ehhez a frízhez tartozhatott.[585] Várnai Dezső és Koppány Tibor, majd később Horváth István fedezte fel a kandalló további darabjait is: a keretező egyik lizéna töredékét, valamint volutás, rozettával díszített konzol darabjait (XIV., XV. sz. töredékek).[586] Ugyancsak Nagy Emese kutatásai során került elő 1965-ben egy vörös márvány sárkányfej, amely szintén egy Szatmári-címer darabja lehetett (XVI. sz. töredék).

Balogh Jolán egy 1933-as tanulmányában ír még arról, hogy egy leírás szerint Szatmári jelmondatával díszített reneszánsz ajtók is készültek az érseki palotába.[587] Ezt a jelmondatot láthatjuk Georg Hoefnagel Esztergom 1595. évi ostromát megörökítő kettős látképén felül jobboldalt is: *Dominus det nobis et regno pacem*[588] (Adj Uram nekünk és az országnak békét) *(111. kép)*.

Az esztergomi érseki palota helyzete Bakócz idején érdekes következtetésekre ad alkalmat. Mint tudjuk, Mátyás halála (1490) után az érsek, Ippolito d'Este (1486–

1497) a palotát Beatrix exkirálynénak engedte át.[589] Bakócz prímássá kinevezésekor (1497) nem is tudott ide költözni, ezért a régi érseki kúriát építette át saját maga számára, Zolnay László szerint 1500-ig lakott itt.[590] 1510. május 17-én II. Ulászló – Bakócz betegsége miatt – az esztergomi érseki palotában fogadta a velencei követet, amelynek egy része – Tóth-Szabó Pál szerint – a királynak volt fenntartva. Az esemény után Szatmári is találkozott a követtel Esztergomban, ám nem tudjuk hol, talán szintén a palotában.[591] Koppány Tibor a sok Szatmárira utaló érseki palotai töredék alapján ezért arra a feltételezésre jutott, hogy Szatmári már Bakócz életében építkezett az érseki palotában mint kancellár.[592]

1527-ben a drégelyi várban írták össze az esztergomi székesegyház, illetve a Bakócz-kápolna odamenekített kincseit.[593] A mohácsi vész után ugyanis Várdai Pál érsek ide menekült, és megerősítette a birtokában lévő Hont megyei várat.[594] Ezek közt szerepel egy Szatmári által készíttetett drágakövekkel díszített rubinvörös atlaszfüggöny:

> Item Quedā Cortina ad Inuestiendos
> parietes apta, ex Raso siue atlasio,
> Rubro facta. Gemmis florida ac
> elaboratu acu. In cuius Medio
> sunt insignia condā Gheorgij Archiēpi
> In formā scuti, que tamē Remouere
> possunt, tota sunt gemmata.[595]

A székesegyház sekrestyéjében maradt többi tárgyat vette számba egy másik jegyzék, amely egy évvel később, 1528. június 22-én készült Esztergomban. Ezek közt van egy másik, piros atlaszból készült, drágakövekkel szegélyezett, közepén György érsek címerével díszített ajtófüggöny: „Spaletium aliud ex athlasio Rubro cum copiosissimus et Egregiis gemmis valde speciose fallerato in medio insigne seu Signetum Reverendissimi condam Domini Georgii Archiepiscopi continens."[596] E jegyzékben van egy másik tétel is, amely eddig elkerülte a kutatás figyelmét: „Una particula Bona de veluto nigro pro tectura sepulchri condam Domini Georgii Archiepiscopi."[597] Itt tehát Szatmári fekete bársony[598] ravataltakarójáról kapunk híradást, amelyet nyilván temetésekor használtak. A leltárban feltűnik, hogy több Szent Györggyel kapcsolatos tárgy is fel van sorolva: egy aranyozott réz ereklyetartó, egy nagy aranyozott ezüsttabernákulum a szent ereklyéjével és a szent büsztje, készíttető említése nélkül, amelyek között alighanem volt olyan, amelyet védőszentje tiszteletére éppen Szatmári csináltatott.[599]

Szatmári György Oláh Miklós szerint 1524. április 7-én halt meg.[600] Sírköve az esztergomi székesegyházban állt, a főszentély vagy a hosszház főoltárának[601] közelében, ezt Reinhold Lubenau 1587. évi utazása során még látta. A hatodik fejezetben így ír: „Ott ahol a nagy oltár állt, mely többé nem áll fenn, feküdt egy kő szép, vörös márványból, amely olyan piros mint a vér, és olyan kemény, hogy az ember nem tud késsel bele karcolni, rajta egy érsek az ő habitusát viselve, és körülötte: Szatmári György ennek az esztergomi egyháznak érseke, kancellár meghalt 1524. április 11-én."[602] Szatmárinak sírkövet és nem tumbát állítottak, ez figurális sírkő

volt a főpap egészalakos portréjával.[603] A kora reneszánsz hazai főpapi sírkövek ikonográfiailag nem különböznek a középkoriaktól, csak a feliratok gótikus betűit változtatták antikvákká.[604] A változás a sírkövön ábrázolt alak viseletében és az ornamentikában érhető tetten. Míg a magyarországi kora reneszánsz sírköveken sok a figura nélküli, csak címeres, *tabula ansatás* megoldás, addig Esztergomban a megmaradt érseki sírköveken tradíció az alakos ábrázolás (Szécsi Dénes és Vitéz János sírköve). Szatmári síremlékénél ezt a hagyományt követték a reprezentatívabb figurális ábrázolással.[605]

SZATMÁRI KÖNYVEI

Szatmári kancelláriai pályafutását és hivatalát, valamint a Tóth-Szabó-féle életrajz itinerá riumát figyelembe véve az a következtetés vonható le, hogy egyes püspöki székhelyein (Veszprémben, Váradon, Pécsett, végül Esztergomban) a püspöki, illetve érseki könyvtárakat nyilván gyarapította és használta, de magánkönyvtárának súlyponti része inkább ott lehetett, ahol kancelláriai tisztsége miatt a legtöbb időt eltöltötte: Budán.

Buda középkori topográfiáját – az erre vonatkozó oklevelek alapján – Pataki Vidor rekonstruálta.[606] Ebből tudjuk, hogy bár a Dísz tér 4. számú épület a pécsi püspökség háza volt, Szatmárinak saját palotája is volt az Úri u. 6. szám alatt: 1506-ban és 1514-ben is megnevezik a források mint tulajdonost.[607] A második fejezetben már említett, Szatmári utolsó napjaival kapcsolatos tanúvallomásokban ugyancsak a Mindszent (Úri) utcai ház szerepel az érsek utolsó lakóhelyeként.[608] Az utcában sok főúrnak és főpapnak volt palotája. Ezzel szemben Fógel József – nem tudjuk, milyen indokok alapján – a Tárnok utca elejére helyezi Szatmári házát, pár lépésnyire Bethlenfalvi Thurzó Elekétől. Sőt a kassai Szatmári-címerkőt írja le az épület utcai homlokzata kapcsán, mint amelynek gyümölcs- és levéldíszítése a firenzei Battistero Ghiberti-féle bronzkapujára emlékezteti.[609] Szatmári címere nyilván kint volt a ház falán, de ennek kialakítására semmilyen forrásunk sincsen. Csak borospincéjét említi egy anekdota, amikor a királyi palotában kifogyott a bor, s ő segítette ki az udvart az itallal.[610]

Az Úri utcai palota lehetett tehát a Szatmári által rendezett tudós összejöveteleknek és magánkönyvtárának is a helye. Szatmári könyvgyűjteményének nagyságáról és összetételéről adat nem maradt fenn.[611] Wehli Tünde hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1500 körüli főpapi könyvtárak nem voltak annyira nagyok és karakteresek, mint Vitéz János és Janus Pannonius gyűjteménye, s súlypontjuk a liturgikus könyvekre esett.[612] Így lehetett Szatmári könyvtárában is, amelynek csak néhány darabját ismerjük: kódexet éppúgy, mint nyomtatott könyvet.

Csak a zágrábi székesegyház egy 1502-es inventáriuma őrzi egy kódex emlékét: „Item posuimus ibidem unum Breviarium, manu scriptum, in pargameno [sic!], cum insigniis episcopalibus episcopi waradiensis signatum, cum fibulis argenteis et duobus pontificalibus."[613] A breviárium valószínűleg Kálmáncsehi Domonkosé[614] (aki 1495–1501 között volt váradi püspök), vagy az 1501 őszén kinevezett Szatmári Györgyé lehetett,[615] valamelyikük ajándékozhatta Thuz Osvát (1466–1499),[616] illetve Szegedi Lukács (1500–1510)[617] zágrábi püspöknek a könyvet. Thuz 1499-ben készített végrendeletében egyébként nemcsak Kálmáncsehire, hanem Szatmári-

ra is hagyott tárgyakat: „Domino Georgio preposito, secretario regio, gradarium unum et cuppam deauratam novam unam."[618]

A budapesti Országos Széchényi Könyvtár őrzi Janus Pannonius[619] *Guarino-panegyricus*ának 1513-ban Bolognában megjelent kiadásának egy példányát, amely pergamen anyaga miatt ritkának számít. Ennek A1 oldala versójára négy festett címer készült: az első Szatmáriéra emlékeztet, a három másik egyelőre feloldatlan *(112. kép)*. Ezeket Sajó Géza – a könyv vételekor – Thurzó Elek, Perényi Péter és Magyi Sebestyén címereinek tartotta.[620] Ezekből a Thurzó- és Perényi-címer azonosítása helytelen, a Magyi-címert egyelőre nem ismerem. A könyv címerhasználata nem túl korrekt – s így valószínű, hogy a festett címerek Itáliában készültek – ugyanis a B1 levél festett keretezésén alul középen látható címer a Sárkány-rend jelvényén belül talán Báthori-címer lehet, de hibás: a három farkasfog 90 fokkal el van forgatva *(113. kép)*. A festett dísz és a papírtáblás, aranyozott díszű, barna bőrkötés bizonyosan fontos személy számára készült.[621]

Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekben őrzik azt a kódexet, amely az arianizmus ellen küzdő IV. századi egyházatya és poitiers-i püspök, Hilarius Pictaviensis *De synodis contra omnes haereses* című munkáját tartalmazza. A kötés előtábláján csillagszerű sarokmegoldású domború kereteket láthatunk sűrű fonatdíszítéssel, csipkés kézibélyegzőkkel és kettős köröcskékkel *(114. kép)*. A legbelső részen rombusz alakú keretben nyolcágú csillagot alakítottak ki, fonatdísszel. Hermann szerint a kódex az írás és a könyvkötés alapján a XV. század harmadik negyedében Itáliában, Firenzében készült, s úgy véli, hogy Magyarországon elsőként Janus Pannonius könyvtárába került.[622] A díszes címlapot kitépték a könyvből, a címlap festett kerete és címere átnyomódott a következő oldalra, amelyen Hoffmann Edith a címer alján kivehető farkasfogszerű háromszögből a Báthori-címert sejtette. A könyvet vizsgálva ez teljesen elfogadható, így a könyvet eredetileg nem Janus, hanem feltehetően Báthori Miklós váci püspök (1475–1506) rendelte meg. Az eltűnt vörös-zöld-fehér címlap egykori fehér szalagfonatos dísze Hoffmann szerint Felső-Itáliában készülhetett.[623] A kötéstábla versóján vörös minuszkulával a következő bejegyzés olvasható: *Is liber datus est mihi a Georgio quinque ecclesiensi episcopo in urbe sua Cassowie Anno 1518.* (Ezt a könyvet György pécsi püspök adta nekem az ő Kassa városában 1518-ban). Hermann szerint ez Johannes Gremper, Johannes Cuspinianus bécsi humanista barátjának és titkárának kezétől származik. 1518-ban a Krakkóba utazó Szatmárit Kassán érte II. Lajos március 17-én kelt, Zsigmond lengyel királynak írt levelével egy időben küldött visszahívó levele. A városban az április 17-ét követő napokig tartózkodott. Kassai tartózkodása idején adhatta Grempernek a kötetet. Később a kódex Cuspinianus (1473–1529), majd Johannes Fabri bécsi püspök (1530–1541) könyvtárába került, akinek *ex librise* 1540. január 10-i dátumot visel. Halála után először a Szent Miklós-kollégium könyvtárában, majd az egyetem gyűjteményében őrizték, végül 1756 óta van mai helyén.[624] A kódexben mindössze három C iniciálét találunk. A négyzetes befoglaló formában piros-zöldkék alapon aranyozott betűk láthatóak, egyéb festett dísz nem készült. A kódex tehát minden bizonnyal az 1506-ban meghalt Báthori Miklós váci püspök hagyatékából, vagy még előbb jutott Szatmárihoz, s így 1518-ig legalább tizenkét évig volt a könyvtárában.

Feltételezhetően a konkrétan említett Vergilius és Horatius művein kívül több más klasszikus auktor Aldus Manutiustól származó zsebkiadása is megvolt könyvgyűjteményében, erre Thurzó Zsigmondnak már említett, 1501. december 20-án Budán kelt leveléből következtethetünk.[625]

A fenti adatokkal „megfogható" könyvek egyikének jelentősége sem mérhető Szatmári mecénásságában a jelenleg Párizsban, a Bibliothèque Nationale-ban őrzött Esztergomi breviáriumhoz *(Breviarium Strigoniense).*[626]

A párizsi Breviarium Strigoniense

A kódex a szakirodalomban mindig is megkapta a neki járó elismerő értékelést: Hoffmann Edith szerint: „pazar fénnyel készült",[627] Mikó Árpád „királyi mű"-ként értékeli és a „Jagello-kori magyar bibliofília legmagasztosabb emléké"-nek tartja,[628] amely a „corvinákkal azonos kvalitású".[629] Valóban, a kódex Szatmári mecénásságának csúcsa, amely a leginkább összemérhető Mátyás műpártolásának színvonalával. Sőt ebben a vonatkozásban tudatos mecénási gesztusról lehet szó: Szatmári olyan firenzei művésztől rendelte meg a könyv kifestését, vagy vette meg a nagyrészt már kifestett, akkor már szinte csak a megrendelő címerével ellátandó konfekciós kódexet,[630] aki a Bibliotheca Corvina számára is dolgozott.

A kódex miniátorának a múlt században még Attavantét tartották,[631] majd Paolo d'Ancona 1914-ben megjelent összefoglalásában stíluskritikai alapon Attavante tanítványa, Boccardino il Vecchio (Giovanni di Giuliano Boccardi [Firenze, 1460–Firenze, 1529])[632] oeuvre-jébe sorolta.[633] Véleményét nem fogadta el nyomban a szakirodalom, így Seymour de Ricci 1926-os publikációjában még mindig Attavante stílusához kötötte.[634] Azóta a szakirodalom konszenzusra jutott a Boccardino-attribúció tekintetében. Boccardino valószínűleg több kötetet is készíthetett Mátyás számára, de azok később a Mediciek könyvtárába kerültek, címerüket átfestették és ma már nem (vagy nehezen) ismerhetők fel.[635] Hoffmann Edith és Balogh Jolán szerint az ő munkája a budapesti *Philostratus-kódex*[636] és ezzel egy időben Attavante és Boccardino közös művének tartották a párizsi *Ptolemaeus-kódex*et is.[637] A kódex kvalitásához képest meglepő, hogy Paolo d'Ancona rövid ismertetésétől[638] és néhány említéstől[639] eltekintve kívül feldolgozatlan.[640] Az Annarosa Garzelli által szerkesztett, a firenzei miniatúraművészetet feldolgozó legújabb összefoglalásban is olvashatunk róla Boccardino il Vecchio művei között, de azonosítatlan püspök számára készült kódexként.[641]

Az esztergomi liturgia a XII. század második felében egy reform eredményeképpen jött létre, amely együtt járt a liturgikus zene magyar változatának megalkotásával s egy magyar kottaírás kifejlesztésével.[642] A főegyházmegye liturgikus kikristályosodása hatott a többi egyházmegye ehhez alkalmazkodó, mégis sajátos egyedi gyakorlatára.[643] A XIV–XV. században *ad libitum* kiegészítő elemekkel bővült a liturgia, másrészt az ország peremvidékén fekvő városok gyakorlata tovább önállósult. A XV. század végén összeállították az esztergomi *missale* és *breviarium*[644] emendált példányát, majd ki is nyomtatták, ami még inkább hozzájárult a rítus egységesüléséhez. Ettől kezdve szinte évenként megjelent nyomtatásban.[645]

A *breviarium* az év négy szakára, illetve minden napra tartalmazza az imádságokat, zsoltárokat és himnuszokat a Szentírásból, szemelvényeket egyházatyák irataiból és szentek legendáiból.[646] VII. Gergely pápa alakította ki jelenlegi formáját. Részei: A) zsoltárok *(psalmodium)* B) a Szentírásból vett egyes részletek C) rövid szentírási helyek *(canticum, lectiones breves)* D) rövid feleletek *(responsoria)* E) versek *(versus)* F) antifónák *(antiphonae)* G) *cantriea* H) himnuszok.

A mi kódexünk már a számtalan nyomtatott kiadás idején készült, püspöki vagy prímási felszerelés díszes egyedi darabjaként.[647] Scriptorát nem ismerjük, de nyilván Firenzében készült, ahol miniálták is.[648] A breviárium elején naptárt találunk, januártól kezdve az egyházi év ünnepeivel.[649] Kódexünk túlnyomó része szöveges lap, ahol csak a sorok kezdőbetűit emelték ki. Az 529 lapból álló kódex öt teljesen kifestett oldalt tartalmaz, valamint számos iniciálét és festett keretdíszt.

A breviárium három fő részre oszlik: a fol. 11^{r}-ón kezdődik a *Psalterium,* azaz a zsoltároskönyv, a fol. 77^{r}-tól a *Proprium de tempore*, azaz az egyházi év főbb ünnepeihez kapcsolódó rész, majd a fol. 285^{r}-tól a harmadik szerkezeti rész, a *Proprium Sanctorum*, vagyis az egyes szentek ünnepein mondandó imák következnek. A teljesen kifestett lapok kijelölik a kódex struktúrájának határpontjait: az első részt kettős címlap, a második és harmadik részt pedig egy-egy kezdőlap. Az ötödik festett lap a *De sanctorum* részben található, a Mindenszentek ünnepénél, ahol Szent Péter mint a pécsi egyházmegye védőszentje és Szent Pál apostolfejedelmekként kiemelt szerepet kapnak az ábrázolásban.

Az első részt, a zsoltároskönyvet tehát kettős címlap nyitja meg: a fol. 10^{v} és a szemben lévő fol. 11^{r}, amely egységes kompozíciót képez.[650] A bal oldali lapon felül, bal oldalt és alul keret öleli körbe a fonatdísszel határolt, félköríves lezárású képmezőt *(116. kép)*. Az aprólékosan kidolgozott háttér előtt Dávid király térdel, lába előtt a köves útra helyezte le koronáját és hárfáját. A főalak díszes kék-arany színű palástot (vállkendőt), vörös köpenyt és kék, hosszú ruhát visel. Arcát szakáll és hosszan leomló göndör haj keretezi, felül dicsfénnyel. Dávid király kitárt két kezével imádkozik Istenhez, akit a képmezőn kívüli drágakő felől kiinduló sugárkoszorú jelez csak. Ugyanakkor Krisztus is hangsúlyosan kapcsolódik a jelenethez: a félkörív záradékában medaillonban profilképe jelenik meg – S M (= Salvator Mundi) betűkkel –, felette pedig a keretdíszen két puttó tartotta IHS-emblémát (itt YHS formában) láthatunk. Ez a hangsúlyozott krisztológiai tartalom a kódex egészére jellemző.

Baloldalt íves kapunyílással megnyitott hegy magasodik, amelyre – a perspektívából furcsán „kilógó" – fennsík került, rajta kis kápolnával. Az előtérből induló úton három figurát láthatunk: a pásztorbotot vivő, kutyás alak feltehetően szintén az ifjú Dávid lehet. Dávid jobb oldalán a háttérben magas fallal körülvett város terül el, amely Firenzét idézi fel.[651] Középen a centrális épület a Battisteróra emlékeztet, tőle jobbra talán a Campanilével, a jobb szélen pedig a magas torony a Badia harangtornyára hasonlít. A város mögött egy tengeröböl látszik, hátsó földnyelvén egy magas hegy lábánál fekvő kikötővárossal.

A kompozíció előképeit Firenzében találhatjuk meg: Domenico Ghirlandaio Szent Ferenc stigmatizációjának jelenetében (Firenze, Santa Trinità, Cappella Sassetti, 1480 körül),[652] hasonlóan faragta ki a témát Benedetto da Maiano a firen-

zei Santa Croce templom szószékén (1472–1475),[653] de Attavante Brüsszelben őrzött Missáléjának Dávid királyt ábrázoló lapjára is emlékeztet a Szatmári-kódex bal oldali címlapja.[654] A firenzei Biblia III. kötetének Gherardo és Monte di Giovanni del Fora által díszített fol. 1^{v} lapján is hasonlóan a térdelő Dávid király került a kép középpontjába, a gazdag tájháttér előtt. Boccardino más szakrális kódexeiben is találunk hasonló jelenetet.[655]

A lap geometrikus fonatdíszes keretmezőjében egy medaillonba (balra középen) Szent György, Szatmári védőszentje került, amint a sárkány ellen harcol. Alul középen pedig Szatmári címere kapott helyet, körbevéve a Sárkány-rend jelvényével, felül püspöki infulával. A külső sarokban két evangelistát (felül Szent Jánost, alul Szent Lukácsot) helyezett el a miniátor, ezek a szemben lévő 11^{r} oldal külső sarkaiban lévő, hasonlóan kialakított keretbe foglalt másik két evangelistával (felül: Szent Máté, alul: Szent Márk) alkotnak egységet. A két lap belső sarkaiban kisebb, ovális mezőkben szentek kaptak helyet, a belső keretek közepén egy-egy őz jelenik meg.

Az őz a kódex emblémaszerű ábrázolásain többször feltűnik. A korábbi századokban, de még ekkor is sűrűn forgatott *Physiologus* szerint jelentése: „Az őz tehát Isten bölcsességének jelképe…", valamint „az őz élesszemű, s ez azt jelképezi, hogy az Üdvözítő minden cselekedetünket látja."[656] A XV. század végi firenzei miniatúraművészetben, az ott készült Corvinák ikonográfiájában viszont az őzet az érzéki örömöket jelképező nyúl vagy a majom párjaként, antitéziseként a tisztaság, jóság és ártatlanság megtestesítőjeként láthatjuk, pl. a besançoni *[Pseudo-] Dyonisius Areopagita-* és a milánói *Porphyrio-kódex* egy-egy lapján.[657] Ugyanakkor az őz sokszor szerepel a firenzei művészetben csupán dekoratív céllal: láthatjuk Ghirlandaio említett freskóján, Szent Ferenc mellett, a jelenet jobb oldalán alul, valamint Boccardino sienai kódexében is.[658] A corvinákban is sokszor használják csak díszítésképpen.[659] Ez utóbbiak miatt úgy vélem, hogy az őz alkalmazásának Szatmári kódexében nincsen speciális ikonográfiai szerepe.

A 11^{r} oldal középső mezőjében kezdődik az 1. zsoltártól két hasábban a szöveg *(117. kép)*. A *Beatus* szó kezdőbetűjének incipit-iniciáléjában újra Dávid királyt jelenítette meg a művész, mint auktort. Alul ugyancsak egy szentet láthatunk a pusztában, amely kompozicionálisan a szemközti nagy Dávid-kép párhuzama. A jobboldalt középen lévő jelenetet Boccardino egy másik, Londonban őrzött művének egyik lapja[660] alapján lehet azonosítani: alul a győztes Dávid jelenik meg, kezében Góliát fejével, felül pedig ugyancsak Dávid áll egy király előtt, aki Saul lehet. A kompozíció hasonlít a mi jelenetünkre, így az is a trónon ülő Sault és Dávidot ábrázolhatja.[661] Felül középen medaillonban a 112. [más számozás szerint a 113.] zsoltár kezdőszavait láthatjuk: *LAV/DATE/PVERI/DNM* [Dominum].

A keret további figurális díszei a monokróm kámeák: a fekete alapon, római pénzek alapján készült világos profilképek, a személyeket nevük kezdőbetűi azonosítják.[662] Közöttük azonban a római profilportrékhoz hasonló módon ábrázolva ószövetségi prófétákat és keresztény szenteket is találunk, például S P: Sanctus Petrus (Szent Péter). A középső medaillonokat és a portrékat puttók veszik körül.

A Psalterium-részben a 20^{v} lapon Dávidot a 26.[27.] zsoltár D incipit-iniciáléjában *(Dominus illuminatio mea)* és a lapalji festett keretdíszben is láthatjuk *(118. kép)*, a fol. 27^{r} *(119. kép)*, 32^{r} és 37^{r} incipit-iniciáléiban pedig feltehetően auktor-

portrékat. (38. [39.] zsoltár: *Dixi: Custodiam vias meas*, illetve 51. [53.] zsoltár: *Dixit insipiens*, 68. [69.] zsoltár: *Salvum me fac, Deus.*) Így Ászáf-auktorportré lehet a fol. 44^{r}-ón a 80. [81.] zsoltár kezdő iniciáléjában: *Exultate Deo, adiutori nostro*. Két alak nézi a könyvet a fol. 49^{r}-n a 97. [98.] zsoltár incipit-iniciáléjában: *Cantate Domino canticum novum*. A fol. 56^{v}-n az Atyaisten az A és ʊ betűket mutatja fel a 109. [110.] zsoltár iniciáléjában: *dixit Dominus Domino meo*. A 72^{v}-n kezdődik a halotti vesperás, iniciáléjában egy koronás koponyával.

Teljesen kifestett lappal (fol. 77^{r}) kezdődik Advent első vasárnapján a *Proprium de tempore (120. kép)*. (A szöveg ezt jelzi a breviárium kezdetének, tehát a *psalteriumot* külön egységnek veszi.) A jobb oldalon és alul szélesebb, bal oldalon, felül és középen keskenyebb keretdísz kéthasábos szöveget keretez, a bal oldali incipit-iniciáléja Szent Pál háromnegyed-alakos ábrázolását tartalmazza.[663] A négy sarokban félalakos szenteket, felül YHS feliratot, alul Szatmári-címert láthatunk. A kiegészítő figurális ábrázolások közt a portrékat tartalmazó kámeák mellett nemcsak puttók, de kivételesen tritónok is helyet kaptak (ezek fogják közre a Krisztus-monogramot).[664] Jobboldalt középen újra egy őz tűnik fel, előtte meztelen férfialak.

Ugyancsak Szent Pál ábrázolása jelenik meg (fol. 98^{v}) a 97^{v}-ón kezdődő *Vigilia nativitatis Domini* lapon, karácsony szentestéjén, ahol a *capitulum*ban Pál rómaiakhoz írt levelének kezdete szerepel. Újévkor, Jézus körülmetélésének ünnepén az egyik *Oratio* incipit-iniciáléjában háromszög-kompozícióban örökítette meg a miniátor a jelenetet (fol. 116^{v}): felül a főpappal, alul középen a Kisdeddel, akit Szűz Mária és Szent József fog közre[665] *(121. kép)*. A lapközepi díszen kerek medaillonba Szatmári egyszerűsített címere került: a ferde pólyában oroszlánnal, többi részén vörös alapon ezüst liliomokkal, a rózsák és a harántvágás hiányoznak.

A Vízkereszt ünnepi *oratió*hoz kapcsolódik a D-iniciálé ábrázolása a fol. 122^{r}-ón *(122. kép)*. A könyörgés kezdősora: *Deus, qui hodierna die Unigenitum tuum gentibus stella duce revelasti...* Az ovális kép közepén az idősebb király profilban, a másik, fiatalabb szemből látszik (a harmadik hiányzik), a főalak a bal oldalon felül világító csillagra néz fel.

Az egyházi év legnagyobb ünnepét, a húsvétot újra egy díszesebb lap (fol. 198^{r}) emeli ki *(123. kép)*. A figurális ábrázolás itt nem iniciálében kapott helyet, hanem az alsó medaillonban (a felső Krisztus-monogrammal párban). A feltámadt, zászlót tartó, álló Krisztust hegyes táj veszi körül, kétoldalt egy-egy katona fekszik a földön. Krisztus mennybemenetelének ünnepét *(Ascensio Domini)* a könyörgés kezdő iniciáléja jeleníti meg: a mandorlás, felemelkedő Krisztust kétoldalt kerubok kísérik (fol. 220^{v}).

Pünkösd ünnepén, a Szentlélek eljövetelének ünnepéhez kapcsolódóan a fol. 227^{r} *(124. kép)* D-iniciáléjában az előtérben három figura jelenik meg: két apostol között Mária a főalak. A többi apostolra a dicsfények utalnak. Szentháromság vasárnapján az *oratio* incipit-iniciáléja a háromfejű Szentháromság-ábrázolást tartalmazza (fol. 233^{v}).[666] Firenzében is népszerű volt a quattrocentóban ez az ikonográfiai típus: például az Orsanmichele külső szoborfülkéin, a szobrok felett több helyen is kifaragták (pl. Donatello Toulouse-i Szent Lajos és Verrocchio Krisztus és Szent Tamás szobrai fölött a timpanonban).[667] Az Úrnapjánál a kezdő D-iniciálét Eucharisztia-ábrázolás, a Szentostya és kehely tölti ki (fol. 236^{r}).

A 285[r] lapon kezdődik a breviárium tulajdonképpeni harmadik szerkezeti része, a *Proprium Sanctorum* Szent Szilveszter ünnepén (december 31.) *(125. kép)*. A szöveg szerint ez csak a breviárium második része. A felületfelosztás megegyezik a többi teljesen kifestett lappal. A keretben felül kör alakú medaillonban YHS-felirat kapott helyet Az incipit-iniciálében Boccardino I. (Szent) Szilveszter pápát (314–335) ábrázolta, alul ugyancsak ő kereszteli Constantinus császárt. Az uralkodóra a földre tett korona utal.[668] A pápát a mindkét ábrázoláson a kezében tartott Szent Péter és Szent Pál kettős ábrázolása[669] azonosítja, ami a pápaság apostolfejedelmekre visszavezethető eredetét demonstrálja.[670] A XIII. században a római SS. Quattro Coronati-templomban Szent Szilveszter legendájából a Constantinus császárral való találkozást[671] festették meg.[672] A pápa előtt letérdelő uralkodó (aki a Lateránt és a pápai tiarát, azaz a nyugat-római birodalmat a pápaságnak adta) az Egyház világi hatalmának eredetét mutatja be. Ugyanezt a tartalmat fejezte ki, de koncentrált formában a kettős diptichont felmutató pápaábrázolás.[673] Az ikonográfiai típusnak ez volt a jelentése a quattrocentóban is. Az őzt két emblémában is megfestette a lapon Boccardino. Jobboldalt középen az írásszalag *JACOBUS* felirata Szent Jakab apostolt azonosítja.

Az Angyali üdvözlet *(Annuntiatio B. Mariae Virginis)* ünnepének (március 25.) könyörgése az iniciálében Máriát és Gábriel arkangyalt mutaja be (fol. 317[v]). Június 24-én ünnepli az egyház Keresztelő Szent János születését. Az *oratio* incipit-iniciáléja őt állítja elénk egy másik lap bal oldalán, a festett keretdísz mellett (fol. 342[r]). Ezek a breviáriumban ún. *Duplex I classis* napok.

A *Duplex II classis* napok közül Szent Bertalan apostol ünnepén (augusztus 24.) egy *oratio* alatt a medaillonban félalakos képmása jelenik meg, kezében attribútumával: a késsel (fol. 404[r]) *(126. kép)*. A másik szeptember 21., Szent Máté apostol és evangélista ünnepe. A könyörgés alatt a lapalji medaillonban zöld drapéria és tájháttér előtt a szent olvas, balra tőle attribútuma: az inspiráló angyal (fol. 424[r]). A lap tetején – ugyancsak kör alakú mezőben – Szatmári címere kapott helyet, amely heraldikailag csonka: a ferde pólyát közrefogó vörös színű mezőkben egy-egy liliomot láthatunk. A Mindenszentek november 1-jei ünnepét az *oratio* kezdő iniciáléjában elhelyezett ábrázolás jeleníti meg: a középen álló apostolfejedelmet, Szent Pétert szentek óriási csoportja veszi körül.

A *Proprium Sanctorum* utolsó díszített lapja újra teljesen kifestett (fol. 486[v]) *(127. kép)*. A *vigilia unius apostoli,* az apostolok ünnepének vigiliáján a kéthasábos szövegmező felső, bal sarokban elhelyezett incipit-iniciáléjába szokványos ábrázolás került: a középső alak Szent Péter, aki mellett balra feltehetően Szent Pál áll, őket dicsfénnyel jelzett apostolok kísérik. Felül a keret középtengelyében egy szent portréját láthatjuk, alul a művész a tengelyben újból a megrendelő címerét festette meg. Baloldalt a kameában az őzes-meztelen figurás „embléma" újabb változatát láthatjuk.

Az öt festett lap közös jellegzetességeit az alábbiakban foglalhatjuk össze. A felületfelosztás a firenzei miniatúrafestészetben, így az Attavanténál is jelentkező típusba tartozik: a lapok alsó és külső kerete szélesebb, mint a felső és belső keretméret. A keretet növényi ornamentika tölti ki, amely téglalap alakú felületekre van felosztva. Ezek a mezők mindig diakrómok: a váltakozóan egyszínű alapfelületen

egyszínű ornamentika burjánzik. A váltakozó színek: arany, fehér, vörös, kék, zöld. Jellegzetes díszek még a foglalatos drágaköves és gyöngyös berakások, amelyek ötvösművek gazdagságát idézik elénk. A lapokat egyszerű keret veszi körül, legkívül egyszerű virágdísz fut körbe. Néhány további lapon szerényebb díszítést láthatunk: vagy a két hasáb között, vagy valamelyik szélen függőleges sáv húzódik, amelyet festett virágok töltenek ki. Legtöbbször felül és alul vízszintes tengelyre fűzött virágdísz kapott helyet, középen medaillonnal.

A kódexnek erősen hangsúlyozott krisztológiai tartalma van, amely megfelelt a megrendelő szándékának is. Az IHS-trigram Boccardino más műveiben is megjelenik, s a firenzei reneszánszban különösen népszerű. Feltűnik a Sassetti-kápolnában a bejárat feletti ív belső oldalán, az Augustus capitoliumi látomását ábrázoló Ghirlandaio-falképen is.[674] A trigramot a középkorban a domonkosok és a ferencesek propagálták, köztük elsősorban sienai Szent Bernardin (1380–1444), aki fölött prédikálás közben egyszer megjelent a jel.[675] Ugyanakkor a körformába foglalt IHS-jel sugárkoszorúban a Szentostyára utal, amelynek Szent Bonaventuránál különösen hangsúlyozott *signum pacis,* azaz „béke-jel" jelentése volt.[676] A firenzei miniatúrafestészetben így az IHS-trigramnak tehát ilyen allúziói lehettek, amelynek békeszerző vonatkozására különösképpen rezonálhatott Szatmári, akinek püspöki jelmondata éppen erre irányult: *Dominus det nobis et regno pacem.*[677] Az ország békéjének és nyugalmának helyreállítása volt II. Ulászló uralkodásának alapeszméje – ezt hangsúlyozza okleveleiben is.[678] Államférfiként, a kancellária vezetőjeként ezt a programot vette át Szatmári.[679] Kódexünkben nemcsak a drágaköves keretbe foglalt YHS-trigram, de ennek sugarakkal bővített, az Eucharisztiát jelképező változata is megtalálható (fol. 27[r]).

Hoffmann Edith elsőként, a kézirat *Esztergomi breviárium* volta miatt azt 1522–1524-re, Szatmári esztergomi érsekségének idejére keltezte.[680] Később revideálta álláspontját, s 1929-ben írt könyvében a kódex keletkezését korábbra, Szatmári pécsi püspökségének idejére, 1505–1522 közé módosította.[681] A schallaburgi katalógus ugyanennél a datálásnál maradt, majd legutóbb Mikó Árpád próbált ezen pontosítani, a kódex keletkezését feltételesen 1506-os pécsi püspökké való szentelésével kapcsolatba hozva.[682]

Bár a figurális ábrázolások közt kiemelt helyet kap(nak) Szent Péter (és Pál),[683] a pécsi egyházmegye patrónusa(i), ez a két szent gyakori, általános ábrázolása miatt még nem érv arra, hogy a kódex megrendelését Szatmári pécsi püspöki idejére (1505–1521 között) tegyük. Megkísérlem viszont – egyéb datált műveivel való összevetés révén – a kódex Boccardino il Vecchio életművében való elhelyezését. A bal oldali címlap Dávid-ábrázolásának két analógiája is van munkásságában. Az egyik a londoni hóráskönyv (London, British Library, ms. Thompson 30) egy lapja,[684] amely – Annarosa Garzelli szerint – Laudomia de' Medici és Francesco Salviati 1502-ben tartott esküvőjére készült *(115. kép),* a másik, még közelebbi párhuzam: a perugiai San Pietro-templom *T. Psalteriuma*, amelynek egy lapja szinte teljesen megegyezik a mi kompozíciónkal. Ezt a kódexet 1518-ban fizették ki.[685] Dávid testhelyzete, koronája és hárfája, a háttér, valamint a fonatos keretdísz a legszorosabb kapcsolatban van a párizsi Szatmári-kódexszel. Emiatt a párizsi kódex szorosan összefügg a perugiai *Psalteriumm*al, amelynek 1518-as elkészülte a Szat-

mári-kódex datálásához is támpontot ad. Mivel Garzelli szerint Boccardino önálló működése 1515–1522-re tehető,[686] s a breviáriumon belül csak Boccardino keze nyomát látjuk megjelenni, ezért a fenti érvek alapján a Szatmári részére készült kódex keletkezését is az 1510-es évek második felére tehetjük. Ez a datálás az eddigiekkel szemben Szatmári pécsi püspöki idejének második felére, a tettyei villaépítés általam feltételezett időszakára esik, amikor II. Lajos uralkodása s Szatmári politikai pályafutásának utolsó időszaka éppen csak megkezdődött.

A kódex néhány évvel Szatmári halála után, 1530-ban a Vatikáni Könyvtárba került, majd onnan – több más kézirattal együtt – Napóleon magával vitte Párizsba.[687] Azóta a Bibliothèque Nationale féltett kincse.[688] Kötése poncolt aranymetszéses, középen VI. Pius pápa (1775–1799) címerével, akinek idejében a kódex mai, újabb kötése a Vatikáni Könyvtárban az eredeti, XVI. sz. elejéről származó firenzei helyett elkészült.[689]

SZATMÁRI CÍMER- ÉS PECSÉTHASZNÁLATA

A középkorban a műalkotáson megjelenő címer a mecénási gesztus legszembeötlőbb megnyilvánulása volt. Ebben a rövid kitérőben az eddig említett épületplasztikai, szobrászati, könyvfestészeti emlékeken szeretném Szatmári címer-, és pecséthasználatát elemezni.

Címerének eddig ismert legkorábbi megjelenése a kassai Szent Mihály-kápolna bővítéséhez kapcsolódik (a vörös márvány címerkövet másodlagosan a kassai régi városháza falába falazták be). A címerkép: balharánt vágott és jobbharántpólyával szelt pajzs, az első és negyedik háromszögben liliommal, a második és harmadik negyedben rózsával. A pólyában lépő arany oroszlán kapott helyet. A címerkő feliratát a Kassával foglalkozó fejezetben a 35. oldalon már ismertettük. Mint már említettük, az évszám csak a címerkő készítését, illetve (ha egyidejű) az építkezést datálhatja, a címeradományozást nem, mivel ekkor Mátyás már nem volt életben.[690]

Sajnos a címereslevelet eddig sem eredetiben, sem forrásközlésben még nem leltük fel: a heraldikai szakirodalom nem tud róla.[691] Az is lehet, hogy a címer a Szatmári család által használt polgári címer volt, amelyet Mátyás a pólyával és a lépő oroszlánnal kibővített és birtokadományozás is kapcsolódhatott az aktushoz. A címert valószínűleg Szatmári Ferenc kaphatta, aki Mátyás korában a család legtekintélyesebb tagja volt. Hasonló, de balharántvágáson lépő oroszlán látható Nagylucsei Orbán 1480. február 2-án Mátyás királytól származó címereslevelén.[692] A Szatmári-címer liliomai alighanem a Kassának Nagy Lajos 1369-es oklevelében adományozott címer hasonló virágaiból eredeztethetők.[693] A Szatmári-címer bővítését az 1470-es évek végére datálhatjuk, mivel Szatmári Ferenc 1480-ban halt meg.

Szatmári időrendileg következő címerei Pécsről származnak. Ezeken egy új elemet figyelhetünk meg: a Sárkány-rend jelvényét. A rendet Zsigmond király alapította 1408. december 12-én kelt oklevelében. A pajzsot övező rendi jelvény XV. század végi magyarországi heraldikai népszerűsége főként a Báthoriak révén nőtt meg, s feltehetően erre reflektált Szatmári is, aki XVI. századi ismert címerein mindig használta, pedig ekkorra a rend már elvesztette korábbi jelentőségét.[694] Nem tudjuk, hogy Szatmárit (vagy családjának egy másik tagját) mikor vették fel a rendbe, vagy hogy ekkor már királyi adomány nélkül is használhatta-e valaki a jelvényt. A pécsi szentségház talapzati részének középpontjában a sárkánnyal körülvett Szatmári-címert faragták ki, a pajzs felett püspöki mitrával.[695] Furcsamód a pajzson hiányzik a balharántosztó. Az ismeretlen provenienciájú (talán a Tettyéről származó), a Reneszánsz kőtárban őrzött két, belül félköríves, felül egyenes záródású nyíláskereten a záradékban ugyancsak sárkánnyal körbevett címer látható, az infula, valamint a bal-

harántosztó nélkül. Érdekes, hogy a jobbharántpólya az egyik kövön rendellenesen alacsony hajlásszögű[696] *(128., 129. kép)*.

Heraldikailag még helytelenebb a vágás és a pólya elhelyezkedése a pajzson, az esztergomi Bakócz-kápolna csegelyén kifaragott Szatmári-címeren: egyik sem ér a felső sarokba. Sőt a liliomokat és rózsákat is felcserélték. A sárkány és a pécsinél díszesebb infula egészítik ki a pajzsot. Az itáliai mester által faragott kő a legfinomabb, a legjobb kvalitású az összes ránkmaradt Szatmári-címerkő közül.[697]

Az érseki palota lépcsőjének és vízszintes (loggia)korlátjának balusztrád-törpepillérei egyszerűbb kivitelűek, a sárkánnyal körbevett címerpajzs ábrázolása heraldikailag korrekt, ám nem tudjuk, hogy mitra volt-e felette, mert ez a rész hiányzik a töredékekről.[698] Az ugyancsak az érseki palotából származó kandallófríz hatalmas, virágkoszorús medaillonjában a sárkánnyal körülvett pajzsot láthatjuk, az infula egykori megléte bizonytalan, mert a kő ezen része hiányzik.[699]

Nem tudjuk, hogy az Esztergomot ábrázoló 1595-ben született Houfnagel-metszeten a látkép[700] feletti jobb felső Szatmári-címert honnan másolta a művész: a Bakócz-kápolnából bizonyosan nem, mert az ottani címeren felcserélték a liliomot és rózsákat. Lehet, hogy egy ma már ismeretlen műalkotás emlékét őrizte meg (a sírkőét, vagy esetleg az érseki palota ajtókereteiét).

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött bolognai *Guarino-panegyricus*-könyv[701] említett A1^{v} lapjának címerei közül a bal oldali Szatmáriéra emlékeztet. A sárkány-jelvény és a pajzs balharántosztója hiányzik, a mitra viszont felül lebeg. A címerrajz állatalakja – akárcsak a többié – gyakorlatlan, anatómiához nem értő kézről árulkodik, olyan könyvfestőről, aki a magyar heraldikával nem volt tisztában. A címer színhasználata ugyancsak téves. Ezt a Párizsban őrzött *Esztergomi breviárium* alapján tudjuk, mert egyedül ez őrzött meg színeket a címerrel kapcsolatban *(130. kép)*. A több lapon is szereplő díszítmény szerint a felső és alsó háromszögben vörös alapon ezüst liliomok, az oldalsó háromszögekben ezüst alapon aranykelyhű kék rózsák kaptak helyet, a harántpólya fekete, benne lépő arany oroszlánnal.[702] A fol. 116^{v} lapon szerepel egy egyszerűsített címer is, amelyen csak a harántpólya van meg, a bal harántosztó és a két rózsa elmaradt.

Szatmári pecsétje[703] az irodalomból három okmányon ismert. Pécsi püspök idejéből származik az 1511-es pecsét, amely hibátlan: a harántnégyelt pajzsot sárkány és infula egészíti ki. Az iratban az 1511. április 24-én megnyílt országgyűlés végzéseit foglalták írásba.[704] Egy 1517. február 23-án Budán kelt oklevélben Szatmári Várdai Jánost, Bodrog vármegye ispánját tolnai jobbágyainak zaklatásától tiltotta el.[705] Egy másik, 1523. június 12-én kelt okmány hitelesítéseként került rá az országnagyokéi sorában az a függő gyűrűspecsétje, amelynek másolatát az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete őrzi pecsétgyűjteményében. Ez már esztergomi érsek korában készült, egy évvel halála előtt. Kialakítása megegyezik az előzővel. A nyolcszögletű gyűrűfejen belül a pecsétmező ovális alakú[706] *(131. kép)*.

A Szatmári-címer heraldikai hatását is érdemes nyomon követni. Oláh Miklós 1548-ban kapta címereslevelét I. Ferdinándtól. Kompozíciója teljesen megegyezik Szatmáriéval, az ezüsttel és arannyal hasított reneszánsz pajzson kék jobbharántpólyában azonban nem oroszlán, hanem ezüst egyszarvú ágaskodik, míg a vörös rózsák ugyanabban a háromszögben találhatók, de a liliomok helyén zöld halomból

kinövő babérág kapott helyet[707] *(132. kép)*. Az adományozó szöveg – habár említi Oláh havasalföldi fejedelmi rokonságát – új nemességről („nova nobilitate") szól, azzal a megjegyzéssel, hogy: „átengedjük neked és kibővítjük ezt a nemesi címert, melynek nagyobbik részét ezelőtt te már amúgy is használtad". A címerképet tehát korábban Oláh választotta a patrónusa iránti tiszteletből, azt némiképpen átalakítva, s ezt szentesítette később az uralkodó.[708]

A Szatmáriéhoz hasonló címert használt a Hosszútóthy és a Kovacsóczy család is, ám mivel rokoni kapcsolatukról nem tudunk, így valószínűleg heraldikai kapcsolat sincs a címerek között.[709]

Viszont a Szatmári-címerhez tudatos kapcsolódás látszik a Pécs barokk kori *renovatió*ját célul kitűző Klimó György püspök[710] (1751–1777) címerválasztásából. Ezt is az uralkodó ismerte el a címeradományban. A hasonlóságra a szakirodalom mindmáig nem figyelt fel. Az *ex libris*ein szereplő címerkép[711] mindössze a haránt-pólyánál tér el Szatmáriétól, ugyanis az ottani oroszlánt itt nyíl helyettesíti *(133. kép)*. A liliomok és rózsák elrendezése teljesen egyezik a püspökelőd címerével, a balharántvágás közöttük – akárcsak Szatmári többi ismert pécsi címerén – hiányzik, így Klimó nyilván éppen ezeket vette mintául.[712] A török utáni barokk kori megújhodásban Klimó számára a nagy középkori püspökelőd mutatta a kiindulási pontot Pécs újjáépítésében.[713]

ÖSSZEFOGLALÁS

A reneszánsz szellemi, kulturális jelensége egy rendkívül tragikus, ellentmondásokkal és küzdelmekkel teli világban bontakozott ki, s így szinte a külvilág ellenében próbálta az „aranykort" megvalósítani.[714] Ez a súlyos ellentmondás jellemző a magyarországi XVI. század viszonyaira is: a török végveszély árnyékában, az ország társadalmának darabokra szaggatottságában virágzik a késő gótika és a kora reneszánsz a művészetekben, fejlődik a kultúra és művelődés szinte minden területe.

Paradox módon Mátyás halála teremtette meg az alapvetően késő gótikus közegben a szűk körű udvari művészetként indult reneszánsz elterjedésének feltételeit. Az általa foglalkoztatott itáliai művészek egy része hazatért, de az itt maradtak a főpapi, főúri rezidenciákban vállaltak munkát. Míg Mátyás idején az uralkodói mecénásság túlsúlya a jellemző, a Jagelló-korban a királyi udvar szerepe lényegesen kisebb, helyét a főpapi, főúri mecénások révén a vidéki, városi művészeti központok veszik át. A Jagelló-kor legfontosabb mecénása két főpap volt: Bakócz Tamás és Szatmári György. Míg Bakócz politikai és mecénási szerepe sokkal jobban ismert, Szatmári legalább annyira fontos személyisége eddig háttérbe szorult.

Szatmári György a városi polgárság kiemelkedő képviselőjeként jutott a magyarországi világi és egyházi hatalom csúcsaira. A mecénási egyéniség kialakulásában fontos szerepe lehetett tanulmányainak, a családi hagyományoknak, de még inkább azoknak a műalkotásoknak, amelyekkel személyesen találkozott.[715] Ifjúkorában, a Kassán töltött években a legnagyobb benyomást a Szent Erzsébet-templom építkezései tehették rá. 1472-re készült el a délkeleti Cromer-kápolna, 1474–1477 körül folyt az új főszentély emelése, majd itt állították fel a pompás főoltárt,[716] s ezeken kívül éppen 1477-ben lett kész nagybátyja, Szatmári Ferenc kápolnája is. Ugyanettől az évtől a fiatal Szatmári krakkói tanulmányai miatt sokkal kevesebbet tartózkodott szülővárosában, a külföldön látott műalkotások viszont sokat finomíthatták ízlését. Krakkóba a reneszánsz ekkor még nem érkezett meg, de virágzott a késő gótika. 1473-ban készült el a városban a legkorábbi nyomtatott könyv[717] – ugyanabban az évben, mint Hess András budai nyomdájában[718] –, s ettől kezdve Közép-Európa Bécs mellett legfontosabb könyvnyomtató központja lett. A lengyelországi szárnyasoltár-készítő műhelyek egyik fő működési helye is Krakkó volt: 1467-ben fejezték be a Wawel-székesegyház Szentháromság-oltárát, 1468-ban az ágostonosok templomának főoltárát, 1480 körül készült el ugyancsak a Wawel székesegyházában a Szent Kereszt-kápolna Fájdalmas Mária-oltára. Szatmári éppúgy 1477-ben érkezett Krakkóba, mint Veit Stoss, aki ekkor kezdte el a Mária-templom Mária-oltárának munkáját, ám az csak 1489-ben készült el, így készen nem láthatta.[719] A lengyelországi táblaképkészítő-művészet elsősorban a Felvidékre volt nagy hatással, de az

építészetben is szoros kapcsolatok álltak fenn, például a XV–XVI. század fordulóján Kassán dolgozó Krompholcz Miklós és Hans Blatfuss építőmesterek Krakkóban is kimutathatók.[720]

Szatmári bolognai tartózkodása csak hipotetikus, egyelőre nem bizonyított, kapcsolatai viszont nagyon intenzívek voltak e város humanistáival. Az 1480-as években Bologna Itália egyik legfontosabb szellemi centruma volt egyetemével, s a pápai állam részét képezte a Bentivogliók helyi irányításával.[721]

Szatmári mecénási személyiségére bizonyosan igen nagy hatást gyakoroltak Mátyás budai építkezései (amelyek éppen az 1480-as években teljesedtek ki, majd 1490-ben félbeszakadtak) és a Corvina-könyvtár. A kancellária kezdő hivatalnoka ezekkel nap mint nap találkozott. Mátyás a hazai reneszánsz mecénásság fő alakja lehetett szemében – éppúgy, mint kortársaiéban.

A tanulmányait befejezve Kassára hazatérő és anyagi ügyeit rendbe tevő Szatmári első dokumentált mecénási tette címerkövének kifaragtatása volt 1492-ben vagy később és egy saját kápolna megépítése a kassai Szent Mihály-kápolna oldalán, amely 1508-ban már állt. Evvel a XV. századi Magyarország főpapjai, főurai és gazdag polgárai példáját követte, akik mind igyekeztek kápolnájukat megépíteni. De hasonlóakat láthatott a Thurzóknál is – legalábbis a krakkóit személyesen ismerhette –, akik ebben az időszakban emelték sorra kápolnáikat.[722] Szatmári késő gótikus épületén csak címerkövei jelezték az új divatot, a reneszánszot. Azonban a címer éppen a leghangsúlyosabb részlet volt: a mecénási gesztus legnyilvánvalóbb demonstrációja. A kápolna jelentőségét mutatja Szatmári életében az, hogy egész életében igyekezett itteni alapítványát gazdagítani, szinte örökösévé tenni, akárcsak Bakócz tette ezt esztergomi sírkápolnája esetében. Síremléke mégsem itt, hanem az esztergomi érseki székhelyén, a Szent Adalbert-székesegyházban készült el. Kassához kapcsolódik az is, hogy a Szent Erzsébet-templomot felszerelési tárgyakkal, miseruhákkal látta el. Családi kápolnáját egy szárnyasoltárral gazdagíthatta, de szinte kizárható, hogy ennek töredéke a ma a káptalani sekrestyében őrzött két oldalán festett tábla.

Szatmári humanista kapcsolatrendszere elsősorban Bolognához kötődött, itt taníttatta familiárisait, rokonait, akik a kancellárián később keze alatt dolgoztak, és egyházmegyéiben javadalmasai, kanonokjai lettek. Nemcsak hazaiakat támogatott anyagilag, de itáliai humanistákat is, akik műveikben megörökítették, s ezek kinyomtatására is áldozott. A már említett Giovan' Antonio Modesti 1510-ben Bécsben megjelent művének[723] ajánlásában így fordul Szatmárihoz, amelyben mintegy összefoglalja mecénási törekvéseit:

„Míg Itáliában tartózkodtam és hallottam sokaktól, kik megfordultak Magyarországban, hogy a te jelességeidet a dicséretek minden nemével ünneplik, csudálatos vágy fogott el, hogy az ily nagy főpapot láthassam, üdvözölhessem, vele beszélhessek. Mert a te határtalan jóságod mindenkivel szemben, a te országos tekintélyed, minden dologban való jártasságod, szelidséggel párosult méltóságos komolyságod a legnagyobb csodálatra ragadtak... Te egyeseket pénzzel támogatsz, másokat egyházi állásokkal avagy hivatalokkal kitüntetve szoktál magadtól elbocsátani, a miért is kedvességben állsz mindenek előtt. [...] Mert egy tudós főpapnak semmi sem lehet kedvesebb és kellemesebb, mintha tapasztalja, hogy a tudományok hivatott művelői

olyannak tartják, a milyennek mutatja magát: a tudósok patronusának, minden erények legnagyobb pártfogójának."[724]

Igen fontosnak tartotta (feltehetően főként Brodarics István hatására) Janus Pannonius irodalmi hagyatékának ápolását. Támogatta műveinek kiadását, akit nemcsak a humanista költészet kiemelkedő magyar alakjaként, de pécsi püspök-elődjeként is tisztelhetett.[725]

Szatmári nem volt irodalmár, az 1515-ös bécsi királytalálkozón Miksa császárt köszöntő orációját választékosnak, de hosszadalmasnak találták a kortársak.[726] Fennmaradt egy vigasztaló levele is, amelyet Zsigmond lengyel királynak küldött felesége, Szapolyai Borbála halálára 1515. október 31-én. Ebben a halálról és a túlvilági boldogságról elmélkedik az Isten akaratában való megnyugvás jegyében, a Szentírás alapján.[727] Viszont jelentős szerepe volt a Jagelló-kori humanizmusban: Pécsett és Budán humanista kör alakult ki körülötte, az utóbbi révén bekapcsolódott a rövid életű *Sodalitas litteraria Danubiana* tevékenységébe is. A kancelláriai értelmiség számos tagját is ő képeztette itáliai egyetemeken.

Sajnos, nem ismerjük a főpap képmását, Magyarországon csak kissé később, a XVI. század közepén jelenik meg az önálló, nem uralkodót ábrázoló portré.[728] Ugyanakkor az egyéb történeti ábrázolásokon sem találtuk meg eddig képmását.[729] Nagy a valószínűsége, hogy akárcsak más kortársai, ő is vásárolt külföldi műtárgyakat (például Megyericsei Jánosról tudjuk, hogy Antonio Bini firenzei kereskedőtől vett olasz képeket és ötvöstárgyakat).[730]

Mecénási tevékenysége életútján idővel szaporodó, ismert eredményeiből visszakövetkeztetve úgy tűnik, hogy egyre több időt töltött püspöki székhelyein. Veszprémből és Váradról semmilyen adat nem maradt fenn erre vonatkozólag, az utóbbinál viszont valószínűsíthető, hogy már püspöksége idején elkezdődött a püspöki palota reneszánsz átépítése. Pécs számos épülete s a tabernákulum léte már nemcsak hosszú hivatali idejével és számos itt-tartózkodásával magyarázható, hanem tudatosabbá váló mecénásságával is.

Hagymási Bálint így írt erről már említett *Elegidion* című művében 1512-ben:[731]

Szerte e földeken itt díszes, pompás palotákat
Látni, amelyek az ég polusait keresik.
És Messala, Licinius, és Crassus fejedelmi
Épületit fényben csaknem elérik azok.
S mit ragyogó korokon szerzének régi vezérek,
Művészkéz remeke bővibe' versenyez itt.
Színes s változatos képeknek díszteli sergét
Nézve gyönyörködnek, püspököm, itt szemeid.
Sőt márványművekben is oly életteli arcok
Állnak előtted s még várod a hangjukat is.
A természet utánzataképen tündköl annyi
Drága remekmű itt változatos-szinesen:
Vélnéd Protogenes, Polycletus, Zeuxis, Apelles
Készítette talán mindezeket remekül.

És ezeken kívül gyönyörű nagy városa láttán
Érzel a lelkedben tiszteletet s örömet:
Öt nagy temploma van s így Quinquecclesia néven
Ily különösképen ismerik és nevezik.
– –
S nem marad el versenyben a nyelvnek tiszteletében,
Mely Latiumtól van; otthonos itt a latin.
S mint egykor Tarzus tudománnyal megnemesíté
Vad Cilices népét s bőkezűen segíté;
Vagy mint Nagy Sándornak híres vára emelte
Múzsa s Apollóval nagyra Eg[y]iptomot is:
Épp így Pannoniát is Quinquecclesia révén
Díszessé teszi most ünnepi római szó.[732]

Mecénási profiljában Mátyáshoz hasonló az, hogy Szatmári is nagyon szeretett építkezni, mint ahogy azt a velencei Francesco Massaro külön kiemelte. Mind a püspöki palotának, mind a káptalanháznak (a *Domus*nak) alkalmazkodnia kellett a meglévő középkori adottságokhoz. Az utóbbinál mind a román kápolna, mind az ezalatt fekvő ókeresztény sírkamra megőrzése Szatmári tradíciótiszteletét mutathatja, mégha az ezt alaátámasztó írásos források nem maradtak is meg. A székesegyházba készült (esetleg a pesti plébániatemplomhoz hasonlóan oltárral együtt) a tabernákulum, amely a kortárs itáliai (főként lombard–velencei) plasztika legmagasabb színvonalát éri el. Az esztergomi Bakócz-kápolna mesterei készíthették. A megmaradt pécsi reneszánsz faragványok közül néhány nagyon kvalitásos: így a kandelábermotívummal díszített vörös márvány nyíláskeretek és egy fehér márvány korlát töredéke.

Ezeken kívül egy teljesen új, a legkorszerűbb itáliai építészeti tendenciákhoz illeszkedő, Francesco di Giorgio építészeti gondolatainak hatását mutató villát emelt a Tettye magaslatán. Itt van tudomásunk az egyetlen források által regisztrált falfestészeti alkotásról, amely az ő megrendelésére készült. Pécsi reneszánsz építkezéseinek nagy hatása volt nemcsak a város, de az egész régió, a Dél-Dunántúl reneszánsz építészetének további fejlődésére.[733]

Minden bizonnyal pécsi évei alatt rendelte meg Firenzében Boccardino il Vecchiónál *Esztergomi breviárium*át, nyilván szándékosan egy olyan művésznél, aki a Mátyás Corvina-könyvtárának is dolgozott. A kódex a firenzei reneszánsz könyvdíszítő-művészet XVI. századi utolsó szakaszának egyik főműve. Mivel az ekkoriban készülő miniatúrák már inkább az északolasz–velencei, illetve német művészethez kapcsolódtak,[734] Szatmári a már kissé régiesnek számító firenzei megrendeléssel konzervatív mecénási attitűdről tett tanúságot.[735] Ebben lényegesen eltér mecenásságának más területeitől, például az építészettől, ahol – leginkább a tettyei villánál – egy európailag is korszerűnek számító alkotást tudott létrehozni. Ezt a konzervatizmust csak Mátyás személyéhez és könyvtárának hagyományaihoz való ragaszkodásával tudjuk magyarázni – amelynek java részét a firenzei illuminált kéziratok tették ki. Mátyás iránti elkötelezettségét ő maga demonstrálta kassai címerkövének feliratában, de ez jelentkezik a Mátyás által is használt sárkány-jelvényhez[736]

való ragaszkodásában is. Mátyás mecénásságának fő területei az építészet és a Corvina-könyvtár voltak. Hasonló irányultságot vehetünk észre Szatmárinál is, elsősorban az építészet terén, és a párizsi kódex miatt a díszített könyvek szeretetében is.

Szatmári mecénási működésének utolsó helyszíne Esztergom, ahol építkezései talán még érseksége előtt elkezdődhettek. Erre mutat több, az érseki palotában neki tulajdonítható épületrész és számos fragmentum. A kápolna melletti lépcső kétszintes loggiára vezethetett fel, amelynek töredékei a Jagelló-kori építészet egyik fontos alkotását őrizték meg. Címerével díszített kandallója azt mutatja, hogy az érseki palota interieurjeit is jelentős részletekkel gazdagította. Esztergomi építkezései az érseki palota pusztulása miatt már nem mutatják azt a rendkívül jelentős tényt, hogy az épületek átalakításában mecénásságának színvonala Bakóczéval vetekedett.[737]

Esztergommal kapcsolatban a forrásokban szerepel még – többek közt – egy rubinvörös atlaszfüggöny és egy fekete bársonykárpit, amelyet temetésekor használhattak. Mindkettőt címere díszítette. A heraldikai reprezentáció fontossága mindenütt megfigyelhető a Szatmári létrehozta műalkotásokon. A Sárkány-rend jelvényével hangsúlyozott címerével a gazdag, polgári származású Szatmári mindig a szerzett – és az ősi magyar főúri családok által bizonyosan nem nagyon respektált – nemességét akarta demonstrálni.[738] Ez a címer díszítette – hagyományos, középkorias módon – vörös márvány sírkövét is, amely sajnos – nyilván számos más, számunkra már ismeretlen, általa megrendelt műalkotás mellett – nyomtalanul elenyészett a századok során.

RÖVIDÍTÉSEK

AÉ	*Archaeologiai Értesítő (Bp.)*
AH	*Ars Hungarica (Bp.)*
AHA	*Acta Historiae Artium (Bp.)*
Analecta nova	*Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Ed.: ÁBEL, EUGENIUS–HEGEDÜS, STEPHANUS. Bp., 1903.
App H	*Hungarica–Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander Apponyi.* I. Bd. XV. und XVI. Jahrhundert. München, 1903.
Balogh 1943	BALOGH JOLÁN: *Az erdélyi renaissance.* I. köt. 1460–1541. Kolozsvár, 1943.
Balogh 1955	BALOGH JOLÁN: *Az esztergomi Bakócz-kápolna.* Bp., 1955.
Balogh 1966	BALOGH JOLÁN: *A művészet Mátyás király udvarában.* Bp., 1966. I–II. köt.
Balogh 1982	BALOGH JOLÁN: *Varadinum (Várad vára).* 1–2. köt. Bp., 1982. (*Művészettörténeti füzetek* 13/1, 2.)
Balogh 1985	BALOGH JOLÁN: *Mátyás király és a művészet.* Bp., 1985.
BiblCorv	CSAPODI CSABA–CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA: *Bibliotheca Corviniana.* 4. kiadás. Bp., 1990.
Bónis 1971	BÓNIS GYÖRGY: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon.* Bp., 1971.
Bónis 1997	BÓNIS GYÖRGY: *Szentszéki regeszták.* I. köt. Bp., 1997.
Boros 1985	BOROS LÁSZLÓ: *A pécsi székesegyház a 18. században.* Bp., 1985. (*Művészettörténeti füzetek* 18.)
Borsa 1983	BORSA GEDEON: *Bornemissza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi, Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány.* ItK LXXXVII. (1983). 48–58.
BTM	Budapesti Történeti Múzeum

Bunyitay 1883 — BUNYITAY VINCZE: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* I. köt. *A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig.* I. köt. Nagyvárad, 1883.

Bunyitay–Rapaics–Karácsonyi 1902 — *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Szerk.: BUNYITAY VINCE–RAPAICS RAJMOND–KARÁCSONYI JÁNOS. I. köt. 1520–1529. Bp., 1902.

Cybeleius opera — VALENTINUS CYBELEIUS VARASDIENSIS: *Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae.* Edidit RÉVÉSZ, MARIA. Bp., 1939. (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*).

Dankó 1880 — DANKÓ JÓZSEF: *Történelmi műirodalmi és okmánytári részletek az Esztergomi Főegyház kincstárából.* Esztergom, 1880.

Dercsényi 1968 — D. B. (DERCSÉNYI BALÁZS): *A pécsi püspöki palota helyreállítása. Műemlékvédelem* XII. (1968). 113–114.

Dercsényi–Pogány–Szentkirályi 1966 — DERCSÉNYI DEZSŐ–POGÁNY FRIGYES–SZENTKIRÁLYI ZOLTÁN: *Pécs városképei – műemlékei.* Bp., 1966.

Eberhard–Strnad 1996 — *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation.* Hg.: EBERHARD, WINFRIED–STRNAD, ALFRED A. Köln–Weimar–Wien, 1996.

ÉÉT — *Építés – Építészettudomány (Bp.)*

Farbaky 1988 — FARBAKY PÉTER: *A budai középkori királyi palota díszudvara.* AH XVI. (1988). 143–171.

Farbaky 1993 — FARBAKY PÉTER: *A kassai Szent Mihály-kápolna Szatmári-féle bővítése és purista restaurálása.* In: Mt–Mv IV. 287–304.

Farbaky 1997 — FARBAKY PÉTER: *Reneszánsz a barokkban. A pécsi székesegyház Szatmári-tabernákulumának oltárrá alakítása.* AH XXV. (1997). 327–344.

Farbaky 1999/2000 — FARBAKY, PÉTER: *György Szatmári (c. 1457–1524), patron of renaissance architecture in early 16th century Hungary.* AHA XLI. (1999/2000). 213–278.

Farbaky 2000 — FARBAKY PÉTER: *Szatmári György és a pécsi reneszánsz.* In: *Humanista műveltség Pannóniában.* Szerk.: BARTÓK ISTVÁN–JANKOVITS LÁSZLÓ–KECSKEMÉTI GÁBOR. Pécs, 2000. 133–146.

Farbaky 2001 — FARBAKY PÉTER: *Szatmári György érsek (1521–24) esztergomi mecénássága.* In: *„Lux Pannoniae" – Esztergom az ezeréves kulturális metropolis.* F. k.: HORVÁTH ISTVÁN. Esztergom, 2001. 211–223.

F. di Giorgio kat. — *Francesco di Giorgio architetto. A cura di* FIORE, FRANCESCO PAOLO–TAFURI, MANFREDO. (A sienai kiállítás katalógusa). Milano, 1993.

Feuerné 1977 — FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: *Reneszánsz építészet Magyarországon.* Bp., 1977.

Feuerné 1986 — FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: *A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai.* (Sajtó alá rendezte, az új rekonstrukciókat és a jegyzeteket készítette: FARBAKY PÉTER). AH XIV. (1986). 17–50.

Forbát 1918/19 — FORBÁT ALFRÉD: *A pécsi székesegyház Szathmári-oltára.* AÉ új folyam XXXVIII. (1918–1919). 42–56.

Garzelli 1985 — *La miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525.* A cura di GARZELLI, ANNAROSA. Firenze, 1985. Vol. I–II.

Gerézdi 1968 — GERÉZDI RABÁN: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok.* Bp., 1968.

Gosztonyi 1943 — GOSZTONYI GYULA: *Szathmáry püspök palotájának romjai a pécsi Tettyén. Építészet* III. (1943). 88–90.

G. Sándor 1984 — G. SÁNDOR MÁRIA: *Reneszánsz Baranyában.* Bp., 1984.

G. Sándor 1991 — G. SÁNDOR MÁRIA: *A pécsi Püspökvár és káptalansor középkori topográfiája.* In: *Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia, 1989. március 16–18.* Szerk.: UHERKOVICH ÁKOS. Pécs, 1991. 157–164.

G. Sándor–Szijártó 1999 — *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi Püspökvár. Régészet és épületkutatás.* Szerk.: SZIJÁRTÓ KÁLMÁN–G. SÁNDOR MÁRIA. (*Hefte des deutschen Nationalkomitees* XXII). Bp., 1999.

Hajós 1966 — HAJÓS GÉZA: *A pécsi románkori székesegyház „népoltára" (Története, ikonográfiája és jelentősége).* MÉ XV. (1966). 185–193.

Hoffmann–Wehli 1992 — HOFFMANN EDITH: *Régi magyar bibliofilek.* Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette: WEHLI TÜNDE. Bp., 1992.

Horler 1980 — HORLER MIKLÓS: *A simontornyai vár. Kandidátusi disszertáció.* Kézirat, 1980.

Horler 1986 — HORLER MIKLÓS: *A buda-nyéki királyi villa épületei.* AH XIV. (1986). 51–80.

Horler 1987 — HORLER MIKLÓS: *A Bakócz-kápolna az esztergomi Főszékesegyházban.* Bp., 1987.

Horváth 1935 — HORVÁTH JÁNOS: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus.* Bp., 1935.

HumLevelek — *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század.* Közreadja: V. KOVÁCS SÁNDOR. *(Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet)* Bp., 1971.

HumSzövgyűjt — *Régi irodalmi szöveggyűjtemény. I. Humanizmus.* Szerk.: ÁCS PÁL–JANKOVICS JÓZSEF–KŐSZEGHY PÉTER. Bp., 1998.

ItK — *Irodalomtörténeti Közlemények (Bp.)*

JPM RO — Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály

JPM RK — Pécs, Janus Pannonius Múzeum, Reneszánsz Kőtár

Kardos 1955 — KARDOS TIBOR: *A magyarországi humanizmus kora.* Bp., 1955.

Kemény 1894 — IFJ. KEMÉNY LAJOS: *Kassa város levéltárából. Szatmáry György prímás leveleiből. Történelmi Tár 1894.* 183–185.

Kemény 1916 — KEMÉNY LAJOS: *A kassai dóm. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* L. (1916). 243–245.

Kiss–Sziklay 1902 — *A katholikus Magyarország.* Szerk.: KISS JÁNOS–SZIKLAY JÁNOS. I. köt. Bp., 1902.

Klaniczay 1993 — KLANICZAY TIBOR: *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete. (Humanizmus és reformáció* 20.) Bp., 1993.

Kollányi 1900 — KOLLÁNYI FERENCZ: *Esztergomi kanonokok 1100–1900.* Esztergom, 1900.

Koller 1801 — KOLLER, JOSEPHUS: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum.* Tom. V. Posonii & Pestini, 1801.

Koller 1804 — KOLLER, JOSEPHUS: *Prolegomena in historiam Episcopatus Quinqueecclesiarum.* Posonii, 1804.

Köblös 1994 — KÖBLÖS JÓZSEF: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában.* Bp., 1994.

KÖH — Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (korábban OMF, OMvH)

LapHung I. — *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye.* 1. köt. *Általá-*

nos helyzetkép. Szerk.: FELD ISTVÁN–HORLER MIKLÓS–KOPPÁNY TIBOR–LŐVEI PÁL–SZEKÉR GYÖRGY. Bp., 1988.

LK — *Levéltári Közlemények (Bp.)*

Lukcsics 1913 — LUKCSICS JÓZSEF: *Szatmári György esztergomi érsek breviariuma. Religio* LXXII. (1913). 555–556.

MagyHum — *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták.* Szerk.: KLANICZAY TIBOR. *(Magyar remekírók)* Bp., 1982.

Mályusz 1971 — MÁLYUSZ ELEMÉR: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp., 1971.

Marosi 1969 — MAROSI ERNŐ: *Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez.* I. MÉ XVIII. (1969). 1–45.

Marosi 1971 — MAROSI ERNŐ: *Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom építéstörténetéhez.* III. MÉ XX. (1971). 261–291.

Marosi 1993 — MAROSI ERNŐ: *Mátyás király és korának művészete. A mecénás nevelése.* AH XXI. (1993). 11–38.

MÉ — *Művészettörténeti Értesítő (Bp.)*

Mihalik 1904 — MIHALIK JÓZSEF: *A kassai Szent Mihály kápolna.* Kassa, 1904.

Mikó 1984 — MIKÓ ÁRPÁD recenziója: *Riznica Zagrebačke Katedrale.* Zagreb, Muzejski prostor, 1983. (Kiállítási katalógus). MÉ XXXIII. (1984). 189–195.

Mikó 1986 — MIKÓ ÁRPÁD: *Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről.* AH XIV. (1986). 97–113.

Mikó 1998 — MIKÓ ÁRPÁD: *Rész és egész. A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk.* In: Mt–Mv X. 207–225.

Mikó 2001 — MIKÓ ÁRPÁD: *Reneszánsz.* In: GALAVICS GÉZA–MAROSI ERNŐ–MIKÓ ÁRPÁD–WEHLI TÜNDE: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig.* Bp., 2001. 212–317.

MKsz — *Magyar Könyvszemle (Bp.)*

MM — *Magyar Művészet (Bp.)*

MNG — Magyar Nemzeti Galéria

MNM TKcs — Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok

MOB — Műemlékek Országos Bizottsága

MOL — Magyar Országos Levéltár

Mon. Rom. Vespr.	*A veszprémi püspökség római oklevéltára. (Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis).* IV. köt. 1492–1526. Bp., 1907. Kiadta: LUKCSICS JÓZSEF.
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
Mt–Mv IV.	*Horler Miklós hetvenedik születésnapjára – Tanulmányok.* Szerk.: LŐVEI PÁL. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem* IV.) Bp., 1993.
Mt–Mv IX.	*A magyar műemlékvédelem korszakai – Tanulmányok.* Szerk.: BARDOLY ISTVÁN–HARIS ANDREA. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem* IX.) Bp., 1996.
Mt–Mv X.	*Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára – Tanulmányok.* Szerk.: BARDOLY ISTVÁN–LÁSZLÓ CSABA. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem* X.) Bp., 1998.
MvSz	*Műemlékvédelmi Szemle (Bp.)*
OláhHung	OLAHUS, NICOLAUS: *Hungaria – Athila.* Edd. EPERJESSY, COLOMANNUS ET JUHÁSZ, LADISLAUS. Bp., 1938. *(Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum)*
OMF	Országos Műemléki Felügyelőség (l. KÖH)
OMvH	Országos Műemlékvédelmi Hivatal (l. KÖH)
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
Pannonia Regia kat.	*Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa). Szerk.: MIKÓ ÁRPÁD–TAKÁCS IMRE. Bp., 1994.
Parádi 1958/59	PARÁDI NÁNDOR: *Beszámoló a pécsi Tettyén 1957-évben végzett ásatásról. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1958.* Pécs, 1959. 129–134.
Petrovich 1963/64	PETROVICH EDE: *A pécsi Káptalani Levéltár épületének története. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1963.* Pécs, 1964. 177–206.
Petrovich 1975	PETROVICH EDE: *Janus Pannonius Pécsett.* In: *Janus Pannonius. (Tanulmányok).* Szerk.: KARDOS TIBOR–V. KOVÁCS SÁNDOR. (*Memoria Saeculorum Hungariae* 2.) Bp., 1975. 119–173.
Petrovich 1981	PETROVICH EDE: *A pécsi püspöki palota. Adalékok a történetéhez.* (Kézirat, 1981. PKL).
PKL	Pécs, Káptalani Levéltár
Reéh 1911	REÉH GYÖRGY: *Részletek a Tettye monografiájából. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület" értesítője* IV. (1911). 4. füzet. 127–136.

Ritoókné 2002	RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *„Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből.* Bp., 2002.
RMK	SZABÓ KÁROLY–HELLEBRANT ÁRPÁD: *Régi magyar könyvtár.* III. kötet. Bp., 1896. I. rész.
Schallaburg kat.	*Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541.* (A schallaburgi kiállítás katalógusa. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge Nr. 118.) Wien, 1982.
Schmitth 1758	*Archiepiscopi Strigonienses Compendio Dati.* A P. NICOLAI SCHMITTH, e Societate Jesu. Pars Secundo. Tyrnaviae, 1758.
Sz	*Századok (Bp.)*
Szőnyi 1906	SZŐNYI OTTÓ: *A pécsi püspöki múzeum kőtára.* Pécs, 1906.
Szőnyi 1929	SZŐNYI OTTÓ: *A pécsi székesegyház. A pécsi dómmúzeum.* MM V. (1929). 455–507, 508–536.
Szőnyi 1933	SZŐNYI OTTÓ: *Régi magyar templomok.* Bp., é. n. [1933].
Tóth-Szabó 1906	TÓTH-SZABÓ PÁL: *Szatmári György prímás (1457–1524).* (*Magyar Történeti Életrajzok* XXII. évf. 1–3. füzet: 49. köt.) Bp., 1906.
TSz	*Történelmi Szemle (Bp.)*
Veress 1941	VERESS ENDRE: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864.* Bp., 1941.
Vukov 1991	VUKOV KOSTANTIN: *Egy lépcső kórtörténete. Pavilon* 6. szám (1991). 8–13.
Wick 1936	WICK BÉLA: *A kassai Szent Erzsébet dóm.* Košice, 1936.
Wick 1941	WICK BÉLA: *Kassa története és műemlékei.* Kassa, 1941.
Zolnay 1961	ZOLNAY LÁSZLÓ: *Esztergomi érsekek palotái a középkorban.* In: *Művészettörténeti tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959–1960.* Szerk.: DÁVID KATALIN–NÉMETH LAJOS. Bp., 1961. 201–228.
Zsigmond kat.	*Művészet Zsigmond király korában 1387–1437.* Szerk.: BEKE LÁSZLÓ–MAROSI ERNŐ–WEHLI TÜNDE. Bp., 1987. I–II. köt.

JEGYZETEK

[1] „Adj Uram nekünk és az országnak békét". (A külön nem jelöltek a szerző fordításai.) A jelmondatot Georg Hoefnagel 1595-ben készült kettős Esztergom-látképén örökítette meg, felül, címere mellett. Egy példánya: MNM TKcs T 1206 (111. kép).

[2] A kortárs történetírók közül lásd Szerémi György értékelését: SIRIMIENSIS, GEORGIUS: *Epistola de perditione regni Hungarorum.* Kiadta: WENZEL GUSZTÁV. Pest, 1857. Magyar fordítása: SZERÉMI GYÖRGY: *Levél Magyarország romlásáról.* ERDÉLYI LÁSZLÓ fordítását átdolgozta JUHÁSZ LÁSZLÓ. A bevezetést és a jegyzeteket írta: SZÉKELY GYÖRGY. Bp., 1961. és egy részlete, in: *Humanista történetírók.* Szerk.: KULCSÁR PÉTER. Bp., 1977. 391–401. Kulcsár jegyzetei a műről: uo. 1103–1106. Lásd még: BAJÁK LÁSZLÓ: *Szerémi György világképe. Magyar Egyháztörténeti vázlatok* I. köt. Bp., 1989. 123–136.

[3] KLANICZAY TIBOR: *Mi és miért veszett Mohácsnál?* In: UŐ: *Hagyományok ébresztése.* Bp., 1976. 191–224. Idézett hely: 194.

[4] Schallaburg kat., a késő gótikus és kora reneszánsz korszak (1470–1540) építészetéről a legújabb összefoglalás: FARBAKY, PÉTER: *Late Gothic and Early Renaissance Architecture ca. 1470–1540* (Chapter 3). In: *The Architecture of Historic Hungary.* Edited by WIEBENSON, DORA–SISA, JÓZSEF. Cambridge, Massachusetts–London, 1998. 45–64; illetve ennek magyar változata: *Magyarország építészetének története.* Szerk.: SISA JÓZSEF–WIEBENSON, DORA. Bp., 1998. 3. fejezet: 63–83. Szatmári építkezéseiről: uo. 79.

[5] A lengyel Jagelló-korszakról lásd *Polen in Zeitalter der Jagiellonen 1386–1572.* [Az 1986-os schallaburgi kiállítás katalógusa]. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge Nr. 171.] Wien, 1986; *The Polish Renaissance in its European Context.* Ed.: FISZMAN, SAMUEL. Bloomington–Indianapolis, 1988.

[6] A cseh Jagelló-korszak művészetéről: HOMOLKA, JAROMÍR–KRÁSA, JOSEF–MENCL, VÁCLAV–PEŠINA, JAROSLAV–PETRÁŇ, JOSEF: *Pozdně gotické umění v Čechách (1471–1526).* Praha, 1984. és KOTRBA, VIKTOR: *Baukunst und Baumeister der Spätgotik am Prager Hof. Zeitschrift für Kunstgeschichte* XXXI. (1968). 181–215.

[7] Benedikt Ried magyarországi kapcsolatairól: FEHR, GÖTZ: *Benedikt Ried. Ein deutscher Baumeister zwischen Gotik und Renaissance in Böhmen.* München, 1961; ZOLNAY LÁSZLÓ: *Csonkolt faágas motívumok későgótikus épületplasztikánkban.* MÉ XXIX. (1980). 117–130.; MAROSI ERNŐ: *Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei.* ÉÉT XV. (1983). 295. Hans Spiess körének feltételezett hatásáról: BUZÁS GERGELY–LASZLOVSZKY JÓZSEF–PAPP SZILÁRD–SZEKÉR GYÖRGY–SZŐKE MÁTYÁS: *A visegrádi ferences kolostor.* In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. (Művészettörténet – Műemlékvédelem* VII.) Szerk.: HARIS ANDREA. Bp., 1994. 281–304. A közép-európai helyzetről (Ausztriát is beleértve) lásd még: TÖRÖK, GYÖNGYI: *Die Kunstförderung der verschiedenen gesellschaftlichen Schichten in Mitteleuropa.* In: *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung.* Hg. von: BUCK, AUGUST–KLANICZAY, TIBOR. Wiesbaden, 1992. 119–138. A festészet német késő gótikus orientációjáról: RADOCSAY DÉNES: *A középkori Magyarország táblaképei.* Bp., 1955; UŐ: *Der Hochaltar von Kaschau und Gregor Erhart.* AHA VII. (1960). 19–50.; *„Magnificat anima mea Dominum" M S mester vizitáció-képe és egykori selmecbányai főoltára.* A MNG kiállításának katalógusa. Szerk.: MIKÓ ÁRPÁD–POSZLER GYÖRGYI. Bp., 1997; MAROSI ERNŐ: *Gótika.* In: GALAVICS GÉZA–MAROSI ERNŐ–MIKÓ ÁRPÁD–WEHLI TÜNDE: *A magyar művészet a kezdetektől 1800-ig.* Bp., 2001, „Az új szárnyasoltár-típus" és az „Oltárművészet 1500 körül" című fejezetek (195–211).

[8] Balogh 1966. A hozzá tartozó tanulmánykötetet a szerző először csak németül tudta megjelentetni; UŐ: *Die Anfänge der Renaissance in Ungarn. Matthias Corvinus und die Kunst.* Graz, 1975; magyarul csak később: Balogh 1985.

[9] Katalógusa: Schallaburg kat. 1983-ban a kiállítást – részben redukált, részben bővített formában – Budapesten, a Magyar Nemzeti Galériában is bemutatták. Ennek katalógusa: *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541.* Szerk.: TÖRÖK GYÖNGYI. Bp., 1983.

[10] 1955-ben jelent meg először a magyar művészettörténet összefoglalása, ennek ötödik kiadásában: BALOGH JOLÁN: *A reneszánsz kor művészete.* In: *A magyarországi művészet története.* Szerk.: FÜLEP LAJOS–DERCSÉNYI DEZSŐ–ZÁDOR ANNA. Bp., 1970. 193–256. Jagelló-kor: 205–215. Ugyanakkor megfigyelhetjük a kor művészettörténet-szemléletének korlátait: az eltérő stílusok külön fejezetbe kerültek, így a késő gótika egy másik fejezetben került tárgyalásra, GEREVICH LÁSZLÓ tollából: uo. 166–182. A Jagelló-kor legújabb művészettörténeti összefoglalása, amely továbblép a Balogh Jolán-féle szintéziseknél: Mikó 2001. 247–281.

[11] A Jagelló-kor átértékeléséről és jelentőségéről: Horler 1980; UŐ: *Reneszánsz építészet Magyarországon Corvin Mátyástól a török hódoltságig.* In: *A reneszánsz Magyarországon.* Tudományos tanácskozás. Kivonatok. Szerk.: CABELLO, JUAN. Sárospatak, 1991. 1–12; UŐ: Horler 1986. Főként: 51; valamint MAROSI, ERNŐ: *Die „Corvinische Renaissance" in Mitteleuropa. Wendepunkt oder Ausnahme? Bohemia* XXXI. (1990). 326–338; és UŐ: *Die Corvinische Renaissance in Ungarn und ihre Ausstrahlung in Ostmitteleuropa.* In: Eberhard–Strnad 1996. 173–187, különösen: 183; Mikó 1986; Mikó 1998. A legutóbbi kutatásokról szóló áttekintés: VÉGH JÁNOS: *A magyar reneszánsz építészet kutatásának jelenlegi helyzete.* AH XXII. (1994). 36–44; FARBAKY, PÉTER: *Renaissance Art and Architecture in Hungary. Bulletin of the Society for Renaissance Studies* XIV. (1997). 7–14.

[12] RITOÓK-SZALAY, ÁGNES: *Der Humanismus in Ungarn zur Zeit von Matthias Corvinus.* In: Eberhard–Strnad 1996. 157–171. Magyar változata: Ritoókné 2002. 9–21.

[13] Horler 1986.

[14] HIRSCHFELD, PETER: *Mäzene. Die Rolle des Auftraggebers in der Kunst.* Müchen, 1968; *Patronage in the Renaissance.* Ed.: LYTLE, GUY FITCH–ORGEL, STEPHEN. Princeton, New Yersey, 1981; *Patronage, Art, and Society in Renaissance Italy.* Edited by F. W. KENT–PATRICIA SIMONS–J. C. EADE. Canberra–Oxford, 1987; KEMPERS, BRAM: *Painting, Power and patronage. The Rise of the professional Artist in the Italian Renaissance.* Harmondsworth, Middlesex, 1992; HOLLINGWORTH, MARY: *Patronage in Renaissance Italy. From 1400 to the Early Sixteenth Century.* London, 1994. A reneszánsz építészeti műpártolásról: HEYDENREICH, LUDWIG H.: *Pius II. als Bauherr von Pienza. Zeitschrift für Kunstgeschichte* VI. (1937). 105–146. és UŐ: *Federico da Montefeltro as a Building Patron. Some Remarks on the Ducal Palace of Urbino.* In: *Studies on Renaissance & Baroque Art presented to Anthony Blunt on his 60th birthday.* London–New York, 1967. 1–6; GOMBRICH, E(RNST) H.: *The Early Medici as Patrons of Art.* In: *Early Renaissance Studies.* Ed. by JACOB, E. F. London, 1960. 279–311; FEUER-TÓTH, RÓZSA: *Art and Humanism in the Age of Matthias Corvinus.* Bp., 1990. (Studia Humanitatis 8.); Marosi 1993.

[15] Például: SIKLÓSSY LÁSZLÓ: *Verancsics Antal, mint műpártoló. Budapesti Szemle* 3. folyam, 174. köt. (1918). 394–420.

[16] KAPOSSY JÁNOS: *A Grassalkovichok mint műpártolók. Napkelet* II. (1924). 304–309.

[17] SZMRECSÁNYI MIKLÓS: *Eszterházy Károly és a művészet.* In: *Galanthai Gróf Eszterházy Károly egri püspök emlékének ünneplése.* Eger, 1926. 5–50; UŐ: *Barkóczy Ferenc gróf egri püspök a barokk-rokokó kor mecénása (1745–1761).* MM VIII. (1932). 220–252. Újra megjelent in: UŐ: *Eger művészetéről.* Bp., 1937. 63–88. Ugyanebben a kötetben lásd még UŐ: *Esterházy Károly gróf, Eger nagy püspöke (1762–1799).* 104–131.

[18] DERCSÉNYI DEZSŐ: *Nagy Lajos kora.* Bp., é. n. [1941].

[19] HORVÁTH HENRIK: *Zsigmond király és kora.* Bp., 1937.

[20] Balogh Jolán kézirata már a II. világháború éveiben kész volt, de a kefelenyomatok elpusztultak. A munka ezért jelenhetett meg csak két évtizeddel később: Balogh 1966. Viszont 1940-ben publikálták: *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázadik évfordulójára.* Szerk.: LUKINICH IMRE. I–II. köt. Bp., é. n. [1940].

[21] ENTZ GÉZA: *Jankovich Miklós a műgyűjtő.* AÉ LII. (1939). 165–186, UŐ: *Barkóczy Ferenc gróf a magyar barokk-kor nagy mecénása. Történetírás* III. (1939). 167–187; UŐ: *Klimó György pécsi püspök*

kultúrális tevékenysége. Pannónia VI. (1940). 197–221. és UŐ: *Magyar főpapok művészeti és műveltségi tevékenysége a XVIII. században. Regnum* 1942. 253–273.

[22] SZABÓ ERZSÉBET: *Adatok Gr. Esterházy Károly egri püspök építési tevékenységéhez (1784–1795).* MÉ VII. (1958). 200–204; BALOGH, JOLÁN: *I mecenati ungheresi del primo rinascimento.* AHA XIII. (1967). 205–212. Ugyanennek a tanulmánynak német nyelvű változatai: *Die ungarische Mäzene der Renaissance. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz.* V. (1970). 23–31. és: Schallaburg kat. 73–80; RÓZSA GYÖRGY: *Nádasdy Ferenc és a művészetek.* MÉ XIX. (1970). 185–202; MITHAY SÁNDOR: *Adatok Esterházy Károly gróf építő tevékenységéhez.* MÉ XXVIII. (1979). 131–152; ezek mellett – a mecénásra is különös figyelmet fordít VAYER LAJOS: *Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén.* [Bp., 1962] című monumentális munkája [III. fejezet].

[23] A teljesség igénye nélkül: JAKÓ ZSIGMOND: *A művészetpártoló Oláh Miklós esztergomi érsek. Korunk* XXVII. (1968). 200–204. Újabb, jegyzetelt változata, in: UŐ: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bp., 1997. 351–357; ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT, EWA: *Queen Elizabeth as a Patron of Architecture.* AHA XX. (1974). 13–36; CSAPODI CSABA: *Bakócz Tamás, a humanista.* ItK LXXXVII. (1983). 59–66; KOPPÁNY TIBOR: *Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659.* TSz XXVII. (1984). 539–555; *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok.* Szerk.: BELITSKA-SCHOLTZ HEDVIG. Bp., 1985; HORVÁTH ALICE: *Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései.* MÉ XXXIV. (1987). 54–85; MIKÓ ÁRPÁD: *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586).* MÉ XXXVII. (1988). 109–135; GALAVICS GÉZA: *A mecénás Esterházy Pál. (Vázlat egy pályaképhez).* uo. 136–161; BUZÁSI ENIKŐ: *II. Rákóczi Ferenc mint mecénás.* uo. 162–185; DÁVID FERENC: *Az idősebb Grassalkovich Antal jegyzéke egyházi építkezéseiről, 1771-ből.* In: *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve.* Szerk.: TAKÁCS IMRE–BUZÁSI ENIKŐ–JÁVOR ANNA–MIKÓ ÁRPÁD. Bp., 1991. 225–231; RÓZSA, GYÖRGY: *Gabriel Bethlen und die Kunst.* AHA XXXV. (1990–1992). 53–62; Marosi 1993. A környező országok szakirodalmából csak két kortárs, Jan Łaski és Thurzó János műpártolásáról szóló írásokat említem: KOZAKIEWICZOWA, HELENA: *Mecenat Jana Łaskiego. Biuletyn Historii Sztuki* XXIII. (1961). 3–17; SMACKA, J.: *Jan Turzo. Humanista i mecenas kultury renesansowej. Roczniki Sztuki Śląskiej* II. (1963). 77–91.

[24] Tóth-Szabó 1906. (*Magyar Történeti Életrajzok.* 49. kötet, másképpen: XXII. évf. 1–3. füzet). Ismertetése: LUKCSICS JÓZSEF. *Századok* XLI. (1907). 668–670.

[25] HENSZLMANN IMRE: *Pécsnek középkori régiségei.* Pest, 1869. 6.

[26] KÖVÉR BÉLA (HAMPEL JÓZSEF): *A pécsi székesegyház.* AÉ XI. (1891). 289–295.

[27] C. DE FABRICZY: *Due opere di Andrea Ferrucci, esistenti in Ungheria. L'Arte* XII. (1909). 302–307. Magyarul: *Andrea Ferrucci két műve Magyarországban.* In: *Fabriczy Kornél kisebb dolgozatai.* Bp., 1915. 306–315.

[28] Forbát 1918/19.

[29] NÉMETH BÉLA: *Baranya szent-Istvántól a jelenkorig.* In: *Baranya multja és jelenje.* Szerk.: VÁRADY FERENCZ. II. köt. Pécs, 1897. 211–730. Vonatkozó rész: 362–367; és Reéh 1911.

[30] Dankó 1880. 17; Lukcsics 1913.

[31] Szőnyi 1906.

[32] SZŐNYI OTTÓ: *A pécsi ókeresztény temető. Religio* LXXII. (1913.) I. közl. 577–579, II. közl. 596–597; UŐ: *A pécsi belső vár egyik maradványa. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeumi Egyesület" Értesítője* VII. (1914). 136–137; UŐ: *A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában.* uo. 8. (1916). 43–94; UŐ: *Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* II. 1923–1926. (1927). 172–195; Szőnyi 1929. Munkásságáról lásd – többek között: SONKOLY KÁROLY: *Szőnyi Ottó (1876–1937). Műemlékvédelem* XXXI. (1987). 275–277; LENGVÁRI ISTVÁN: *Szőnyi Ottó régészeti és művészettörténeti munkássága.* In: *Tanulmányok Pécs történetéből 2–3.* Szerk.: VONYÓ JÓZSEF. Pécs, 1996. 173–180.

[33] HOFFMANN EDITH: *Régi magyar bibliofilek.* Bp., 1929. 185–187. Új reprint kiadását szerkesztette és újabb adatokkal kiegészítette WEHLI TÜNDE: Hoffmann–Wehli 1992.

[34] RESATKÓ ENDRE: *A kassai Szent Mihály kápolna. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei 16. Technika* XXIII. (1942). 315–322. A purista korábbi restaurálás idején íródott: Mihalik 1904.

[35] Wick 1936. és Wick 1941.

[36] GOSZTONYI GYULA: *A pécsi Szent Péter székesegyház eredete.* Pécs, 1939; *A pécsi vár. Pécs város „Majorossy Imre Múzeumának" 1939–40. évi értesítője* 55–69; *Pécs középkori műemlékei. Technika* XXII. (1941). 3. sz. 95–96; *A pécsi ókeresztény temető.* Pécs, é. n. [1943]; Gosztonyi 1943.

[37] Balogh 1955.

[38] Parádi 1958/59.

[39] Dercsényi 1968.

[40] PETROVICH, EDE: *L'opera di Giuseppe Antonio Sartori a Pécs. 1778–1783. Cultura Atesina* XV. (1961). 85–101; Petrovich 1963/64; Petrovich 1975; kéziratban maradt: Petrovich 1981. (PKL)

[41] SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *Garázda Péter, Nagylucsei Orbán és Szatmári György ismeretlen könyvei.* MÉ VII. (1958). 120–124.

[42] G. SÁNDOR MÁRIA: *A baranyai művészet a reneszánsz stilusáramlatában. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXV. (1980). Pécs, 1981. 111–142; G. SÁNDOR, M.: *L'inizio e lo sviluppo del rinascimento nei dintorni di Pécs (Cinquechiese). Acta Archaeologica* XXXIV. (1982). 249–277; G. Sándor 1984.

[43] Vita G. SÁNDOR MÁRIA: *Reneszánsz Baranyában* című kandidátusi értekezéséről. (Entz Géza és Kubinyi András opponensi véleményeivel, a szerző válaszával) MÉ XXX. (1981). 65–73. Könyvének recenziója: FELD ISTVÁNTÓL, MÉ XXXIII. (1984). 283–284.

[44] G. Sándor 1991.; UŐ: *A pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXXVII. (1992). Pécs, 1993. 105–114; UŐ: *A pécsi Püspökvár a korai és késői középkorban.* In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára – Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem* VI.) Szerk.: PAMER NÓRA. Bp., 1994. 143–157; G. Sándor–Szijártó 1999.

[45] Schallaburg kat. Esztergom (HORVÁTH ISTVÁN) 615; kat. no. 600. Szatmári-breviárium (T. PAJORIN KLÁRA–TÖRÖK GYÖNGYI) 545–547; kat. no. 639/a, b, c. a pécsi püspöki palota töredékei [az épülethez való kötésnek nincs bizonyítéka – F. P.] (G. SÁNDOR MÁRIA) 569–571; kat. no. 827. pécsi tabernákulum (BALOGH JOLÁN) 674–675.

[46] Pannonia Regia kat.: MIKÓ ÁRPÁD a *„Pannonia újjászületése"* című fejezetben ír Szatmári Györgyről: 42–46; kat. no. VI-54. és 55. Három pécsi töredék (MIKÓ ÁRPÁD) 371–372; kat. no. IX-27. Janus Pannonius: *Sylva panegyrica...* (W. SALGÓ ÁGNES) 447–448; kat. no. VII-37. esztergomi lunettakeret töredékei infulával (HORVÁTH ISTVÁN) 361.

[47] Farbaky 1993; Farbaky 1997; Farbaky 2000; Farbaky 2001.

[48] Farbaky 1999–2000.

[49] BIALOSTOCKI, JAN: *The Art of the Renaissance in Eastern Europe. Hungary–Bohemia–Poland.* Oxford, 1976. A legújabb szintézis: DACOSTA KAUFMANN, THOMAS: *Court, Cloister & City. The Art and Culture of Central Europe 1450–1800.* London, 1995; németül: *Höfe, Klöster und Städte. Kunst und Kultur in Mitteleuropa 1450–1800.* Köln, 1998.

[50] Az első kollokvium 1999 elején Nürnbergben, a Germanisches Nationalmuseumban, a második 2000 szeptemberében Kutná Horában, a harmadik 2001 májusában Lipcsében zajlott le. Remélem, hogy a konferenciák anyagait mielőbb publikálják. (Vö. 138. oldal).

[51] Témavezetőm (tutorom) Horler Miklós címzetes egyetemi tanár, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Művészettörténeti Doktori Iskolájának vezetője Passuth Krisztina tanszékvezető professzor volt.

[52] Az 1999. június 10-én lezajlott vitáról: *Farbaky Péter „Szatmári György mint mecénás" című PhD értekezésének vitája.* MÉ XLVIII. (1999). 224–228. Az értekezés két opponense Koppány Tibor és Prokopp Mária, a bizottság elnöke Marosi Ernő, tagjai Kubinyi András és Pajorin Klára voltak.

[53] Végül e helyen is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Horler Miklós címzetes egyetemi tanárnak, aki értékes tanácsaival mindvégig önzetlenül segítette munkámat, valamint a következő kollégáknak, akik kutatásaimban támogattak: Ács Pál, Balázsik Tamás, Bartos György, Békés Enikő, Bognár Gábor, Czigány Ákos, Eörsi Anna, Karsay Orsolya, Kiss Erika, Koppány Tibor, Körmendy Kinga, Krähling János, Kubinyi András, Lővei Pál, Marosi Ernő, Nagy Emese, Pajorin Klára, Pócs Dániel, Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes, Sajó Tamás, Simon Zoltán, Soltész Zoltánné†, Szekér György, Szentesi Edit, Tímár Árpád, Tóth Melinda, Török Gyöngyi, Váliné Pogány Jolán, Végh János, Vukov Konstantin, Wehli Tünde, W. Salgó Ágnes, Zentai Loránd (Budapest), Boda Miklós, Boda Miklósné, Boros László, Ecsedy István, Kárpáti Gábor, Kóbor Miklós, Maráz Borbála, Molnár Péter, Móró Mária Anna, Sonkoly Károly (Pécs), Horváth István, Klinger László (Esztergom), Kovács András (Kolozsvár), Alexander Balega, Krcho János (Kassa, Műemléki hivatal – Pamiatkový ústav), Josef Kirst (Kassa, Városi

Levéltár – Archív Mesta Košíc), Henryk Bułhak (Varsó, Biblioteka Narodowa, Zakład Starych Druków), François Avril és Marie-Pierre Laffitte (Párizs, Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits).

Köszönet illeti a tours-i Centre d'Études Superieures de la Renaissance-t és vezetőjét, Jean Guillaume professzort 1994-es franciaországi konferencia-meghívásomért, valamint a Magyarországi Soros Alapítványt, amely részvételemet az útiköltséggel támogatta. Az ő segítségük révén tudtam Szatmári Párizsban őrzött kódexét tanulmányozni. Úgyszintén a Soros Alapítványnak köszönöm a PhD-disszertáció befejezésének támogatására adott egyéves belföldi doktorandusz-ösztöndíjat, amely lehetővé tette munkám lezárását. Köszönettel tartozom volt munkahelyemnek: a Hild–Ybl Alapítványnak, ottani kollégáimnak, valamint e könyv két lektorának: Mikó Árpádnak és Wehli Tündének értékes megjegyzéseikért. A fotók esetében Kőhegyi Zoltán (Pécs, Janus Pannonius Múzeum), Szilágyi Edit (Hild–Ybl Alapítvány), Czikkelyné Nagy Erika (MOL) és a KÖH fotóműhelye (Galacanu Efstatia, Hack Róbert és Szikits Péter) fényképészeinek készséges munkáját köszönöm, hasonlóan a KÖH gyűjteményeiben: fotótárában (főként Bakó Zsuzsanna Ildikó, Laár Erika és Kovács Klára) és tervtárában (Váliné Pogány Jolán, Fenesi Lívia, Köntzey Mercédesz, Nyikos László) dolgozó kollégákat is köszönet illeti munkám segítéséért. E helyen is szeretném megköszönni családom türelmét és támogatását munkámmal kapcsolatban, elsősorban feleségemét, Farbakyné Deklava Lilláét, aki ezenfelül nemcsak a szöveget javította, de több hasznos adattal is segített.

Végül hálával emlékezem a néhai Klaniczay Tiborra, aki témámat érdekesnek találta és feldolgozására biztatott. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében általa létre hozott Reneszánsz–barokk kutatócsoport előadásain a korszak iodalomtörténészei, történészei, művészettörténészei találkozhattak és cserélhettek eszmét egymással. Itt tanulhattuk meg – ami Klaniczay írásaiból mindig is kiviláglik –, hogy egy korszak, egy téma áhított teljességének megragadásához az egyes diszciplínáknak nemcsak saját szakterületükre, de egymás eredményeire, gondolataira is nagyon oda kell figyelniük.

[54] A fordítást közli: Balogh István: *Velenczei diplomaták Magyarországról (1500–1526).* Szeged, 1929. XXXI. Az eredeti olasz szöveg publikációja: Marino Sanuto *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai* III. Közli: Wenzel Gusztáv. *Magyar Történelmi Tár* XXV. köt. Bp., 1878. 153–154. „...lo Episcopo di Cinque Chiesie di anni 62, homo di grandissima reputaziom, e quello e uol in quel Regno e fato. E di nation Todescha di Casouia di bassa conditiom, fo fiol di vno sartor a intrada ducati-; et caualcha per Buda solo con 200 zenthilomeni a piedi. Questo a grandissima reputaziom, monstra praticho in cosse di stado; e stat al tempo dil Re Lodouico dadre di questo Re sempre al governo dil Regno, homo fedolo, ma praticho, a di contadi ducati 800 milia."

[55] Szerémi 2. jegyzetben i. m. (magyar fordítás) 106.

[56] Balogh 54. jegyzetben i. m. LIX, LX; illetve: Wenzel uo. i. m. 288–289. „Del altra mano el primo e il Reuerendissimo domino Georgio Archiepiscopo Strigoniense, homo sauio et de grandissima auctoritate, et e de tanta elatione, chel si fa adorare, e uol qual, chel vole; ne alcun pol obtenir, si questo non li e propitio. E molte volte il Re fa vna cossa e questo la disfa; adeo le omnipotente in quel Regno, e grande persecutore de li soi inimici; ha in se molte bone parte. Quando el uede el suo inimico humiliarsi, el li perdona e li da beneficii; e magnanimo e liberal in le cosse, doue el cognosse poter consequir fama, honor et gloria; ma in le altre cosse e stretto. Si dilecta molto di fabrichar."

[57] Tóth-Szabó 1906.

[58] A városra gondol: Bunyitay 1883. 343.

[59] Például egy 1518-as kassai városi jegyzőkönyvben *Jörig Czotmar* formában említik nevét: Tóth-Szabó 1906. 257/36. jegyzet.

[60] A sóbányákra Marosi Ernő hívta fel a figyelmemet.

[61] Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* Bp., 1996. I. köt. 218.

[62] MOL E 683. Magyar Kamara Archívuma. *Libri Dignitariorum. Dignitariorum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber Ius.* (primus) 122. könyv. 137. Az egyházi méltóságok között pécsi püspökként 1505–1523 között *Georgius I. Zathmáry de Alsó-Borsa ex Varadieñ* címen említik, ez az adat azonban nem túlságosan megbízható. Amennyiben az Alsóborsa helynév hiteles, inkább a Borsai-hágó melletti máramarosi Borsára, semmint Kolozsborsára gondolhatunk.

[63] Csoma József: *Mohácsi vész előtti czímerlevelek nyomai. Turul* XXIV. (1906). 13–25. Idézett hely: 17, 27. számon.

[64] Tóth-Szabó 1906. 9.

[65] Kassa város jegyzőkönyvei alapján az adatokat közli: uo. 10–12.

[66] Lásd az 54. jegyzetet. Ugyanakkor az Antonio Surian velencei követnél szereplő 1516-os 42 éves kor irreális, mert akkor 1476-ban kellett volna születnie, holott apja 1464-ben meghalt. BALOGH uo. i. m. XIX. Lásd még ugyanerről: Tóth-Szabó 1906. 16.

[67] A három kassai ház: az egyik Grenczer [Greniczer?] Ágoston, a másik Passauer János és Taisik János házai mellett állt, a harmadik pedig az Alsó-kapunál. Tóth-Szabó 1906. 19. Szatmári Ferenc vagyonáról: uo. 18. Ebben is voltak kassai házak, tokaj-hegyvidéki szőlők és besztercebányai bányák.

[68] Tóth-Szabó 1906. 30. Szatmári Péter és Ferenc csak feltételezésen alapuló adataival kiegészítette: Köblös 1994. 424/5. jegyzet.

[69] KOVÁCS BÉLA: *Az egri egyházmegye története 1596-ig.* Eger, 1987. 41.

[70] Köblös 1994. 366–367, 425.

[71] Uo. 424–425. és Kollányi 1900. 130.

[72] A Thurzó család családfája: NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* XIV. köt. Pest, 1865. 199. Lásd még: FEKETE NAGY ANTAL: *A bethlenfalvi Thurzó-család eredete. Turul* XLVIII. (1934). 1–15.

[73] WENZEL GUSZTÁV: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében.* [*Értekezések a történelmi tudományok köréből.* X. köt.] Bp., 1883. IV. szám. 1–70. Legújabban: POSZLER GYÖRGYI: *Selmecbánya és a Mária-templom főoltára.* In: *„Magnificat anima mea Dominum".* 7. jegyzetben i. m. 123–130.

[74] ERDÉLYI GABRIELLA: *Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek.* In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk: TUSOR PÉTER. Szerkesztőtársak: RIHMER ZOLTÁN–THOROCZKAY GÁBOR. Bp., 1998. 118–132.

[75] WENZEL GUSZTÁV: *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz. Négy egykorú püspök a Bethlenfalvi Thurzó családból. 1497–1540.* (*Értekezések a történelmi tudományok köréből* VII. köt. Bp., 1878. IX. szám.) 1–63.; Horváth 1935. 243–247. Thurzó Zsigmondról lásd még: Köblös 1994. 369–370.

[76] *„Georgius Zatmarij de Cassouia conservator sigilli regis Hungariae et Bohemiae."* VARGA IMRE: *Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV–XVI. századfordulón.* ItK LXXIX. (1975). 211–218. Vonatkozó helyek: 213/6. jegyzet és 214.

[77] Tóth-Szabó 1906. 12–13, 20, 124–125. A besztercebányai bányákat a Szatmáriak a szepesi Tilmann és Jung családoktól örökölték: IPOLYI ARNOLD: *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata.* Sz VIII. (1874). 637–647. Vonatkozó hely: 646–647.

[78] KUBINYI ANDRÁS: *Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján.* TSz XXXVI. (1994). 1–52. Vonatkozó hely: 31–32.

[79] GÜNDISCH, KONRAD G.: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter.* Köln–Weimar–Wien, 1993. 263–269. Gündisch Kretschmer Lőrinc feleségével, Zsófiával kapcsolatban felveti, hogy esetleg Szatmári-lány lehetett: uo. 267. Abb. 24.

[80] FÜGEDI ERIK: *A XV. századi magyar püspökök.* TSz VIII. (1965). 477–491, vonatkozó hely: 486. [újra megjelent az életrajzokat tartalmazó függelék nélkül in: UŐ: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Bp., 1981. 89–113.] és Köblös 1994. 316–317.

[81] Kollányi 1900. 127. A Bakócz-család genealógiájáról lásd BOTKA TIVADAR: *Adalékok az Erdődi Bakócz-család elsőkori elágazásához.* Sz IX. (1875). 547–556, aki a fenti Szatmári–Bakócz-rokonság hipotézishez nem ad fogódzókat. Lásd még Mátyás 1489-es bécsi címeradományát Bakócz rokonainak: *Magyar czímeres emlékek.* Közli: FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ. I. füzet. Bp., 1901. 83–84.

[82] Tóth-Szabó 1906. 17–18.

[83] Horváth 1935. 192; KOVÁCS ENDRE: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez.* Bp., 1964. 73.

[84] SCHRAUF KÁROLY: *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakói Magyar Tanulók-Háza lakóinak jegyzéke (1493–1558).* Bp., 1893.

[85] *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. Tom. I. ab Anno 1400 ad Annum 1489.* Ed.: CHMIEL, ADAM. Cracoviae, 1887. 232. és *Indeks studentów Universytetu Krakowskiego w latach 1400–1500.* Ed.: ZATHEY, JERZY–REICHAN, JERZY. Wrocław, 1974. 83.

[86] CHMIEL előző jegyzetben i. m. 234.

[87] Magyi János formuláskönyvéről: FITZ JÓZSEF: *A Nyírkállói-kódex genetikus leírása. Közlemények a Pécsi Erzsébet-Tudományegyetem könyvtárából 1931–32.* 6–7. sz. 12–26. és pótlás: uo. 1–2. Legújabban: *Kódexek a középkori Magyarországon.* Bp., 1985. 144–145. A Magyi-családról: JAKUBOVICH EMIL:

Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága. Turul XXXII. (1914). 43–45. Vonatkozó hely: 45.

[88] MUCZKOWSKI, JOSEPHUS: *Statuta nec non Liber promotionum philosophorum ordinis in Universitate Studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849.* Cracoviae, 1849. 88. Ugyanekkor még 22 másik diák kapta meg a fokozatot, köztük négy magyar: Joh. de Pescht [Pest], Mathias de Zegedino [Szeged], Petrus de Cibinio [Szeben], Georg de Varadino [Várad].

[89] GERÉZDI RABÁN: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés.* In: Gerézdi 1968. 267–274; VARJAS BÉLA: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei.* Bp., 1982. 69. Legújabban: GLOMSKI, JACQUELINE: *Early Humanism at Cracow (1510–1530). Bulletin of the Society for Renaissance Studies* XIV. (1996). Number 1. 1–7. A tanulmány már a XV. század 70-es éveitől foglalkozik témájával.

[90] Krakkó és Magyarország kapcsolatáról: WALDAPFEL JÓZSEF: *A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában. Egyetemes Philologiai Közlöny* LXIX. (1946) 27–46; DABROWSKI, JAN: *A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai.* MÉ V. (1956). 31–36; UŐ: *Les relations de Cracovie et son Université avec la Hongrie a l'époque de l'humanisme.* In: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650).* Réd.: SZÉKELY, GYÖRGY–FÜGEDI, ERIK. Bp., 1963. 451–464; UŐ: *Krakkó és a krakkói egyetem szerepe a magyar kultúra történetében.* In: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Hrsg.: CSAPLÁROS ISTVÁN–HOPP LAJOS–REICHMAN, JAN–SZIKLAY LÁSZLÓ. Bp., 1969. 57–70; GERÉZDI, RABÁN: *A krakkói egyetem és a hazai művelődés.* uo. 71–78; Schallaburg kat. 336. kat; no. 281.

[91] Veress 1941. 75. Vö.: Köblös 1994. 330.

[92] Veress 1941. i. h. A Beroaldónál való lakásról: Köblös 1994. 331. is. Tulajdonképpen Veress mindkét állítása igen gyenge lábakon áll, ám abból, hogy Szatmári később minden támogatottját Bolognában taníttatta, mégis itteni tanulmányaira következtethetünk.

[93] GERÉZDI RABÁN: *A levéliró Váradi Péter.* In: Gerézdi 1968. 81–83. [Eredetileg megjelent: *Egy magyar humanista: Váradi Péter. Magyarságtudomány* 1942. 305–328, 532–563.]

[94] Életéről: GILMORE, M.: *Beroaldo, Filippo, senior.* In: *Dizionario biografico degli italiani.* Roma, 1967. IX. köt. Roma, 1967. 382–384. 1505-ben halt meg Bolognában. Magyar kapcsolatairól: RÉVÉSZ MÁRIA: *Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összeköttetéseihez. Egyetemes Philologiai Közlöny* LXV. (1941). 164–166. Lásd még: Gerézdi 1968. 119.

[95] Tóth-Szabó szerint Thurzó Márton pártfogolhatta: Tóth-Szabó 1906. 20.

[96] A forrásokat teljes körűen számba vévő Balogh Jolán csak 1492-es kassai címerköve és pécsi tabernákuluma, valamint reneszánsz kőtöredékei kapcsán említi Szatmárit, a Mátyás-korban nem: Balogh 1966. 111, 113, 117, 123, 194, 219, 250/1. jegyzet.

[97] Bónis 1971. 312.

[98] ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–KUBINYI ANDRÁS: *Magyarország története 1301–1526.* Bp., 1998. 343.

[99] Köblös 1994. 331.

[100] KÁROLY JÁNOS ÉS NYIRÁK SÁNDOR: *Emlékkönyv a székesfehérvári püspöki megye százados ünnepére 1877.* Székesfehérvár, 1877. 154. A prépostság a falakon kívül volt: „extra muros"; idézi uo. 153.

[101] Mon. Rom. Vespr. 53. XLVIII. sz. okmány. [1495. augusztus 28.]

[102] Uo. 88–89. LXXIV. sz. okmány, melyben a pápai káplánságért folyamodik. [1498. november 10.]

[103] Köblös 1994. 330.

[104] Bónis 1971. 312.

[105] Az időpontot Köblös József határozta meg egy 1499. november 3-i oklevél alapján: Köblös 1994. 331/14. jegyzet. A budafelhévizi annatát 1500. április 13-án fizeti be: Mon. Rom. Vespr. 92. LXXIX. sz. okmány. Lásd még: *Annatae e regno Hungariae provenientes in Archivo Secreto Vaticano 1421–1536.* Ed. JOSEPHUS KÖRMENDY. Budapest, 1990. 100–101. (199. sz.) Szatmári II. Ulászló leányának, Annának keresztapja volt. Lásd FÜGEDI ERIK szócikkét in: *Magyar Életrajzi Lexikon.* Főszerk.: KENYERES ÁGNES. Bp., 1969. II. köt. 715.

[106] Uo. 330. és 331/19. jegyzet.

[107] Mon. Rom. Vespr. 92/1. jegyzet és *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár.* Szerk.: MÁRKUS DEZSŐ. 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp., 1899. 660–661. II. Ulászló 1500. évi decretuma (IV.) 31. cikkely. NÉMETHY LAJOS: *Adatok a budai felhévvizi Szent-Háromságról nevezett prépostság és káptalan*

történetéhez. Bp., 1883. 18–19. az országgyűlés határozatát tévesen Frangepán Györgyre vonatkoztatja, holott ekkor a veszprémi püspök Szatmári volt. Ugyanerről: Köblös 1994. 330.

[108] Szatmári 1500. június 27-én kérte először VI. Sándor pápát felszentelésének elhalasztására, majd ezt még háromszor megismételte: 1502. június 4-én egyévi halasztást kapott, 1503. július 28-án hat hónapra, 1504. január 28-án másik hat hónapra kapott haladékot. 1504. november 16-án újból felszentelésért folyamodott, amelyet II. Gyula pápa 1505. szeptember 4-én engedélyezett, s egyúttal a híveknek teljes búcsút is adott. Mon. Rom. Vespr. 95. LXXXII. sz. okmány és 95–96/2. jegyzet.

[109] Kubinyi András szóbeli reflexiója. A Sárkány-rendről újabban: Lővei Pál: *A Sárkányrend fennmaradt emlékei.* In: Zsigmond kat. I. köt. 148–179. Szatmáriról: 160–161.

[110] Tóth-Szabó 1906. 70. Előzőleg II. Gyula eloszlatta Szatmári aggodalmait a búcsúk érvényessége felől: Theiner, Augustino: *Vetera monumenta historica Hungaria Sacram illustrantia.* Tom. II. 1352–1526. Róma, 1860. 570. [kelt: 1506. április 22-én]. A Szatmárira vonatkozó okmányok a kötetben: 560–564, 568–570, 629, 633–635.

[111] Mályusz 1971. 195. Hivatkozott oklevél: MOL Dl. 30241. Kérdés, hol találkozott Szatmári és a Somogy megyei birtokos család sarja, Somi Józsa. Talán Kinizsi Pál lehet az összekötő kapocs, akinek korábban a szolgálatában állt Somi, aki máramarosi sóispán is volt. Hangácsi Mihály alnádor 1500-ban kelt végrendeletében ugyancsak hagyott tárgyakat Szatmárira: MOL Dl. 72087. Az okmányra Simon Zoltán hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

[112] Mon. Rom. Vespr. 105–106. XCI. sz. okmány; pápai engedély: uo. 110. XCIV. sz. okmány, ugyanakkor felmenti minden egyházi büntetése alól, ha ilyen lett volna: uo. 110–111. XCV. sz. okmány. Váradi püspökségéről: Ganoczy, Antonius: *Episcopi Magno-Varadienses.* Pars prima. Viennae, 1776. 473–493. és Bunyitay 1883. 344–353.

[113] Knauz Nándor: *A magyar érsek- és püspökségek jövedelmei. Magyar Sion* III. (1865). 552–557. és Mályusz 1971. 180–182. Lásd még: Fügedi Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén.* Sz XCIV. (1960). 82–122, 505–554. Újra megjelent in: Fügedi 80. jegyzetben i. m. (1981). 114–237.

[114] Fügedi 80. jegyzetben i. m. (1965) 477–498, 496/14. táblázat; újraközlése Fügedi 80. jegyzetben i. m. (1981). 89–113, lásd a 111/14. táblázatot; uő: *Hungarian Bishops in the Fifteenth Century. Acta Historica* XI. (1965). 375–391, különösen a 390/14. táblázat.

[115] Az útról egy, a győri könyvtárban található inkunábulum (Ö. IV. 14. a. b.) Gosztonyitól származó bejegyzése is tanúskodik. Lásd még: *Vegyes közlemények.* MKsz VIII. (1883). 219. Az utazásról nem tud: Tóth-Szabó 1906. Vö. 180. jegyzet.

[116] Bónis 1971. 312. Neki adta: „secretum sigillum ac cancellariatum nostrum", azaz „a titkos pecsétet és a mi kancellárságunkat".

[117] Kubinyi András: *Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei* XX. Bp., 1963. 125–136. Vonatkozó hely: 125. Ekkortól emelkedett a titkárok száma is. A kancelláriával foglalkozó korábbi feldolgozás: Szilágyi Loránd: *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526.* Bp., 1930. 12–13. (Klny. a *Turul* XLIV. [1930]. évi kötetéből, 45–83.) Legújabban lásd Kubinyi András: *A központi igazgatás a késő középkori Magyarországon. Rubicon* 1998/9–10. 76–82.

[118] Köblös 1994. 330.

[119] A szerződésről: Tóth-Szabó 1906. 62, 64; a pécsi püspöki kinevezésről: Koller 1801. 10–15.

[120] Tóth-Szabó 1906. 73–123; Fraknói Vilmos: *Magyarország és a cambrayi liga, 1509–1511.* Sz XVI. (1882). 177–201, 366–387, 705–727, 793–811.

[121] A királytalálkozó fő forrása: Cuspinianus: *Congressus ac celeberrimi conventus Caesaris Max. et trium Regum Hungariae, Boemiae, et Poloniae.* In Vienna Pannoniae, 1515. [App H 106.], valamint lásd: *Diarium Johannis Cuspiniani de Congressu Maximiliani I. Caesaris.* In: Bel, Matthias: *Adparatus ad Historiam Hungariae.* Posonii, 1735. 280–302.

[122] Tóth-Szabó 1906. 176–184; Hermann Zsuzsanna: *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló-szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez.* (*Értekezések a történeti tudományok köréből,* új sorozat 21.) Bp., 1961; Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt.* Bp., 1978. 35–38. és Baczkowski, Krzysztof: *Zjazd wiedeński 1515. Geneza, przebieg i znaczenie.* Warszawa, 1975.

[123] ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI 98. jegyzetben i. m. 343. Szalkai kancellárságáról és a hármas kancellárságról: KUBINYI ANDRÁS: *Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. Aetas* 1994/1. 102–119. Vonatkozó hely: 107–108.

[124] Tóth-Szabó 1906. a jászói konfliktusról: 84–201; a nádorválasztásról: 234–238. Szapolyai János nádori aspirációinak téveszméjét Szerémi vitte be a köztudatba: SZERÉMI 2. jegyzetben i. m. (magyar fordítás [1961]). 84.

[125] Tóth-Szabó 1906. 296–299. és Horváth 1935. 194.

[126] Tóth-Szabó 1906. 129, 275, 277–281. Forróról és Szikszóról lásd még: ÁGOSTON PÉTER: *A magyar világi nagybirtok története.* Bp., 1912. 151.

[127] *Az esztergomi főkáptalan fekvő, s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára.* Pest, 1871. XVIII. 41.

[128] Bónis 1971. 313. Szatmári 1521-es érseki kinevezéséről: Schmitth 1758. 241. Szalkairól lásd MÉSZÁROS ISTVÁN: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Bp., 1972. és legújabban: KUBINYI 123. jegyzetben i. m.

[129] SÖRÖS PONGRÁC: *Jerosini Brodarics István (1471–1539).* Bp., 1907. 12.

[130] Bunyitay–Rapaics–Karácsonyi 1902. 110–111. 114. számon. Lásd még: TÖRÖK JÁNOS: *Magyarország primása.* Pest, 1859. 165.

[131] Másképpen Dömötör. 1504–1525 között esztergomi kanonok, az egyházjog tudora *(doctor decretorum),* érseki, majd káptalani helynök az esztergomi egyházmegyében. 1510-ben Esztergomban és a Szepességben, 1520-ban újból az egyházmegye székhelyén tartott zsinatot. 1513-ban santoriai felszentelt püspök és nyitrai főesperes, 1521-ben szentgyörgymezei prépost. Formuláskönyvét az esztergomi főegyházmegyei könyvtár őrzi: *Nyás Demetrii Vicarii Generalis Formularium Ecclesiae Strigoniensis* 1529. Életéről lásd: Kollányi 1900. 124. A helynöknek saját pecsétje volt *„VICARIATUS STRIGONIENSES"* felirattal: Bónis 1997. 608.

[132] 1521-ben érsekként kihirdette a Luthert elítélő pápai bullát: KOVÁCS 69. jegyzetben i. m. 157.

[133] Bunyitay–Rapaics–Karácsonyi 1902. Nyásiról: uo. 74. 67. számon; a szebeni dekanátus ügye: 91. 93. számon; pannonhalmi ügy: uo. 117–119. 122. számon.

[134] WURZBACH, CONSTANT VON: *Biographischer Lexikon des Kaiserthums Oesterreich.* 41. Theil. Wien, 1980. 135; KULCSÁR PÉTER: *Kapisztrán János.* Bp., 1987. 221–222.

[135] SZÁNTÓFY ANTAL: *A Bakacskápolna Sion hegyén Esztergomban. Magyar Sion* V. (1867). 513–517; és Bunyitay–Rapaics–Karácsonyi 1902. 94–97. 97. számon.

[136] Kollányi 1900. 130–131. és KÖRMENDY KINGA: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk.: FÜGEDI ERIK. Bp., 1986. 176–202. Cséziről uo. 192. 1516-ban császmai prépost, majd 1520–39 között volt esztergomi nagyprépost és a Boldogságos Szűz Mária plébánia temetőjében lévő Szent László-kápolna igazgatója. II. Lajos bezáratta, mert nem akarta Bakócz hagyatékát átadni. Oláh Miklóssal Németalföldre levelezett. Zágrábi kanonokságáról: Bónis 1997. 594.

[137] Az okmányt és tartalmát Kubinyi András szóbeli közlése folytán ismerem, amelyért e helyen is hálás köszönetet mondok. Jelzete: MOL Dl. 24941.

[138] Schmitth 1758. 35. és 241. Lubenau, aki leírja Szatmári síremlékét, április 11-ét jelöli meg a halál napjaként: *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau.* Herausgegeben von W. SAHM. 1. Teil. Königsberg, 1912. (*Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr.* IV.) 72.

[139] Tóth-Szabó 1906. 301–302; *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár.* Szerk.: MÁRKUS DEZSŐ. 1000–1526. évi törvénycikkek. Bp., 1899. 834–835. II. Lajos 1525. évi decretuma (VI.) 26. és 27. cikkely. és KOLLÁNYI FERENCZ: *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története.* Bp., 1896. 100–101. Hagyatékának nagyságáról Guidoto velencei követ írt: Bunyitay–Rapaics–Karácsonyi 1902. 129–130. 1333. sz. okmány; lefoglalásáról: Tóth-Szabó 1906. 302–303; lásd még: KUBINYI ANDRÁS: *Az Egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén.* In: *Egyházak a változó világban.* Szerk.: BÁRDOS ISTVÁN–BEKE MARGIT. Esztergom, 1991. 19–27. Vonatkozó hely: 22.

[140] Gerézdi 1968. 268–271.

[141] KUBINYI ANDRÁS: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények* XXIII. (1971). 58–78. Idézett helyek: 67/3. ábra (Bécs); 68/4. ábra (Krakkó).

[142] Borsa 1983.

[143] LOWRY, MARTIN: *The World of Aldus Manutius. Business and scholarship in Renaissance Venice.* Oxford, 1979. 287; *Aldus Manutius and Renaissance Culture. Essays in Memory of Franklin D. Murphy.* Ed. by ZEIDBERG, DAVID S. with the assistance of GIOFFREDI SUPERBI, FIORELLA. Florence, 1998. [*Villa I Tatti. The Harvard University Center for Italian Renaissance Studies* 15.]

[144] A Milánóban őrzött (Cod. Abros. E 30 inf. vol. VII. jelzetű) levelet Ábel Jenő szívességéből közölte: Bunyitay 1883. 357; majd újra Ábel Jenő in: Analecta nova 452. Magyar fordítását lásd: HumLevelek 447–448. [235. levél].

[145] Bunyitay 1883. 358; *Aldo Manuzio tipografo 1494–1515.* Catalogo a cura di BIGLIAZZI, LUCIANA–DILLON BUSSI, ANGELA–SAVINO, GIANCARLO–SCAPPECHI, PIERO. Firenze, 1994. 100, 154.

[146] Közölte: ÁBEL JENŐ: *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon.* Bp., 1880. 30.; magyarul: HumLevelek 558–559. [265. levél] és MagyHum 683.

[147] GERÉZDI RABÁN: *Egy magyar humanizmus-történet margójára.* In: Gerézdi 1968. 165–203. [Eredetileg megjelent: ItK LXII. (1958). 544–561.] Vonatkozó hely: 169. és UŐ: *Aldus Manutius magyar barátai.* uo. 205–266. [Eredetileg megjelent: MKsz LXIX. (1945). 38–98.] In: Gerézdi 1968. 233.

[148] Horváth 1935. 212; MEZEY LÁSZLÓ: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről.* In: *Janus Pannonius. (Tanulmányok).* Szerk.: KARDOS TIBOR–V. KOVÁCS SÁNDOR: Bp., 1975. 523–533. Vonatkozó hely: 527. [RMK III. 177.] Magyi Pál ekkor Perényi Imre mellett volt alnádor. Crosnensis, a neves lengyel humanista – aki 1507–1517 között kis megszakítással a krakkói egyetemen tanított – a Magyi család révén került kapcsolatba a Perényiekkel. 1509-ben Crosnensis kötetét Perényi Gábor adatta ki Bécsben Syngrenius és Vietor kiadásában: Gerézdi 1968. 172. A Szent László-panegyricusról legújabban: KERNY TERÉZIA: *Szent László lovas ábrázolásai.* AH XXI. (1993). 39–54, vonatkozó hely: 43; WEHLI TÜNDE: *Szent László ábrázolása egy Bécsben, 1509-ben nyomtatott könyvben.* uo. 55–60.

[149] Magyi Sebestyén életéről: Horváth 1935. 212–213, 242; HumLevelek 458. és MagyHum 1337–1338. A Guarino-panegyricus kétféle nyomdai változatáról: Borsa 1983. 57. [„A" variáns: App H 90, „B" variáns: RMK III. 182]

[150] Magyi bevezetéséből való idézetünk kiadása: Analecta nova. 212–214. Kapitánffy István magyar fordítása megjelent: HumLevelek 458–460. [240. levél] és MagyHum 662–664. Pollio: Caius Asinius Pollio író és politikus, Vergilius pártfogója, Caius Proculeius Varro Murena sógora volt Maecenasnak. János: Vértesi János, Bakócz Tamás unokaöccse volt. Ezekről lásd: V. KOVÁCS SÁNDOR jegyzetei in: HumLevelek 460. Fehérvári Fülöpöt (Philippus Albaregaliust) említi még a többiekkel együtt: Horváth 1935. 213.

[151] RMK III. 241.

[152] Bónis 1997. 605. No. 4300. Váradi kanonokságát Balogh Jolán 1516–1522 közé teszi: Balogh 1982. 1. köt. 34.

[153] Horváth 1935. 209.

[154] App H 1605; Tóth-Szabó 1906. 289. és Borsa 1983. 56.

[155] Hagymási négy versét közölte: *Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aque.* In: Cybeleius opera 1–4.

[156] App H 77; az ajánlás előtti rövid vers: „In Carum Lucretium poetam Commentarii a Ioanne Baptista Pio edite, codice Laurentiano diligenter emendato ... Bononiae. MDXI. Kal. Maii." [közli: Analecta nova 422.]; a dedikáció további része: R(everendissimo) ac Augusto Antistiti Domino Georgio Cassovio Regis Illustrissimi Pannonii ac Boiemici supremo secretario, Episcopo Quinqueecclesiensi, Patrono colendo Ioannes Baptista Pius Bononiensis. [közlése: Veress 1941. 452–459., idézett hely: 452.]. Erről lásd még: Tóth-Szabó 1906. 286; Kardos 1955. 211. A fizetett humanista magasztalásokról: KLANICZAY TIBOR: *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században.* ItK LXXXVI. (1982). 135–149. Újból megjelent in: UŐ: *Pallas magyar ivadékai.* Bp., 1985. 41– 58. Vonatkozó hely: 53–57.

[157] Köblös 1994. a 356/1. jegyzetben Kretschmer Lőrinccel azonosítja – feltételesen – a Krakkóban 1498–1500 között *„baccalaureus artium"* fokozatú *„Martini Cuczmer de Bistricia"* nevű diákot, ő azonban Kretschmer Márton, aki 1510-ben volt besztercei tanácstagként Szatmári szolgálatában állt: KUBINYI ANDRÁS: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban.* LK XXXVII. (1966). 227–291. Vonatkozó hely: 258. Lásd még a Kretschmer-családfát, in: GÜNDISCH 79. jegyzetben i. m. 267. Abb. 24.

[158] Közli: Veress 1941. 451–452. No. 10; fordítása: HumLevelek 455–456. A Kassa és Gönc között fekvő Mislye prépostsága 1498-ban Szatmárié volt: Köblös 1994. 330. Valószínűleg ő örökítette unokaöccsére a stallumot.

[159] Életéről: Horváth 1935. 213; Kubinyi 157. jegyzetben i. m. 258; HumLevelek 454–455; Köblös 1994. 356.

[160] A négy vers: *„Ad lectorem librorum Ioannis Baptistae Pii", „Ad invidum"* [ez a kettő Pio verseit dícséri], *„Ad Laurentium de Bistritia"* és *„Ad Pannoniam"*. Közli őket: Cybeleius opera 1–4. Életéről: uo. Bevezetés: III–V. Lásd még: HumLevelek 469; MagyHum 1330. Legújabban: HumSzövgyűjt 485. [Tóth Tünde].

[161] A verset eltérően értékeli Kardos Tibor és Gerézdi Rabán. Az előbbi szerint ez „megindítóan gyengéd, honvágytól áthatott költemény" [Kardos 1955. 267–268]. Gerézdi rámutat Kardos tárgyi tévedésére, mármint hogy ez a vers Hagymásinak Pio tiszteletére megjelentetett verseskötetében jelent volna meg, szerinte a költemény: „sablonos, iskolai versgyakorlat ... mely olcsó körítésül szolgál, hogy Szatmári Györgynek szertelenül hízelegve jóhírét költse." [Gerézdi 1968. 202. A két félmondatnak az eredeti cikkbeli sorrendjét felcseréltem – F. P.]. Szerintem meghatóan szép és költői Pannonia megidézése a távoli Itáliából, de az is igaz, hogy a versben Szatmári magasztalása túlteng, s felborítja a vers egyensúlyát.

[162] Kiadása: Cybeleius opera 2–4. és HumSzövgyűjt 486, 488, 490. Magyar fordítása Takáts Gyulától: MagyHum 223–226. és HumSzövgyűjt 487, 489, 491.

[163] App H 1956; RMK III. Pótlások 1. Bp., 1990. 5071. Teljes címe: *„Elegidion ad Georgium episcopum Quinqueecclesiensem pro canonicatu collato"*. Közli: Cybeleius opera 5–11. A hely és idő megjelölése nélkül kiadott mű feltehetőleg Bolognában jelent meg. Először 1509-re datálták: Veress 1941. 74. Révész Mária később ezt 1512-re módosította a kanonokság időpontja miatt: Cybeleius opera Bevezetés III–V. Ezt a datálást elfogadta: Gerézdi 1968. 201. és Borsa 1983. 56.

[164] A dedikációt közölte: Cybeleius opera 12–13. Az életrajzokban szó van fehérvári prépostságáról, viszont Köblös 1994. prozopográfiájában nem említi a fehérvári káptalan tagjai között.

[165] A személyt Kardos Tibor Kesserű Mihállyal azonosítja (Kardos 1955. 263.), Gerézdi szerint Keserű nem volt pappá szentelve, így nem lehetett vikárius sem: Gerézdi 1968. 194.

[166] App H 118; RMK III. 215. A könyv az elzászi Hagenauban jelent meg, 1517-ben. Kardos Tibor fordítása: *A renaissance Magyarországon*. Szerk.: Kardos Tibor. Bp., 1961. 450–458; részletek ugyanebből: MagyHum 1033–1043. Míg Kardos Hagymásinál Rotterdami Erasmus *A Balgaság dicsérete* című művének hatását véli felfedezni (Kardos 1955. 263.), Gerézdi recenziójában ezt a vélekedést élesen bírálja: Gerézdi 1968. 195–196. Lásd még: MagyHum 1330.

[167] Klaniczay Tibor: *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában*. In: Klaniczay 156. jegyzetben i. m. (1985). 9–31. Vonatkozó hely: 25.

[168] A teljes traktátust közölte: Cybeleius opera 13–50. Ajánlás: HumLevelek 469–472. [244. levél], Kapitánffy István fordítása; egyéb részletek az értekezésből: in: MagyHum 1033–1043. A műről lásd még: Horváth 1935. 210–212.

[169] Rozsondai Marianne: *Valentinus Pannonius*. In: Hoffmann–Wehli 1992. 245–246.

[170] Életéről: Gerézdi 1968. 189–193; HumLevelek 456; Borsa 1983. 55.

[171] RMK III., Pótlások 1. Bp., 1990. 5059; App H 1957. A datálásról: Gerézdi 1968. 192. és Borsa 1983. 55–56.

[172] A szöveget közölte: Analecta nova 107–108. Magyar fordítás: Kapitánffy István. In: HumLevelek 457. [239. levél].

[173] Kubinyi András: *Budai Kakas János és történeti feljegyzései. Tanulmányok Budapest múltjából* XVIII. Bp., 1971. 59–79.

[174] Életéről: K. Obermayer Erzsébet–Horváth István Károly: *Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben*. Sz XCIII. (1959). 773–801; MagyHum 1336–1337. Beszédei: Ladislaus de Macedonia: *Orationes*. Kiad.: Horváth István Károly–Valaczkay László. Szeged, 1964.

[175] Némethy Lajos: *A pesti főtemplom története*. I. köt. Bp., 1890. 98. és Tóth-Szabó 1906. 289–290.

[176] A névsort közölte: Horváth 1935. 199.

[177] Beroaldónál tanult Bolognában, 1502–1503-ban a Budán tartózkodó Bohuslav köréhez tartozott. Titkári funkcióját követően Anna királynő udvarmestere. Prépostsági javadalmakat kapott (már 1502-

ben bácsi prépost), 1524-től Szatmári utóda a pécsi püspöki székben, 1526-ban a mohácsi csatában esett el. Aldus Cicero episztoláit, Beroaldo és Raphael Regius kommentárjaikat ajánlották neki. Életéről: Koller 1801. 149–153; Horváth 1935. 207–208; Gerézdi 1968. 235–239. Könyveiről: Hoffmann–Wehli 1992. 238.

[178] Gömör megyei család sarja, Sánkfalvi Antalnak, Mátyás kedvelt diplomatájának az öccse. Bécsben járt egyetemre, 1496-tól alkincstartó, majd 1502–1511 közt kimutathatóan királyi titkár. 1500-tól pozsonyi prépost. 1514-ben javadalmát Girolamo Balbival egri őrkanonokságra cserélte, s ott is halt meg. Pályafutásáról: Köblös 1994. 466–467.

[179] 1475-ben a dalmáciai Trauban született, először Váradi, majd Bakócz támogatta. Diplomáciai feladatokat látott el. 1511 végén vagy 1512 elején veszprémi püspök, majd kincstartó. 1520-ban a törökök elleni csatában halt meg. Levelezést folytatott Pietro Bembo bíborossal, X. Leó pápa titkárával. Lásd: Horváth 1935. 201; KUBINYI ANDRÁS: *Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei* XX. Bp., 1963. 125–136; Köblös 1994. 337. Szabatkai Mihálynak róla szóló költeményéről *(Cantio Petri Berizlo)*: GERÉZDI RABÁN: *A magyar világi líra kezdetei.* Bp., 1962. 60–92.

[180] 1460 körül Szelestei Jánosként született, de anyja családnevét használta. A bécsi, majd a ferrarai egyetemre járt. Rokonai, a Gosztonyiak segítik pályáján, 1491-ben már pozsonyi kanonok, 1493-ban esztergomi kanonok, majd őrkanonok. 1502-ben Szatmárival Prágában járt követségben. Erről egy, a győri Papnevelő Intézet könyvtárában őrzött inkunábulum (Ö. IV. 14. a. b.) bejegyzése tanúskodik, amely ekkori esztergomi őrkanonok voltára az egyetlen, eddig még nem hasznosított adat: „Jo. Gosthon, Custos Strigonen. perlegit Prage feliciter, sub famulatu et clientela R.mi D. Georgii Epi Warad, Secretari primarii Invictissimi Wladis. Reg. Hung. Bohe. 8 die Mart. 1502." Eszerint Gosztonyi János, esztergomi őrkanonok György váradi püspök, II. Ulászló magyar–cseh király titkára famulusaként olvasta a könyvet. A prágai útról: Vegyes közlemények. MKsz VIII. (1883). 219. és VÁSÁRHELYI JUDIT: *A győri Székesegyházi könyvtár possessorai* II–III. MKsz XCVI. (1980). 230–267. Vonatkozó hely: 238; Hoffmann–Wehli 1992. 269–270. A bejegyzés pályafutása szempontjából azért fontos, mert eddig legkorábban csak 1503-ból volt adat kanonokságáról: Köblös 1994. 294. 1506-tól budai prépost, 1508-tól alkancellár. 1506-tól váci, 1509-től győri, 1524-től erdélyi püspök, 1527-ben Szapolyai emberei megölték. 1514-ben a párizsi egyetemen tanult, életében jelentős diplomáciai feladatokat teljesített. Jelentős könyvgyűjteménye volt. Életéről: Horváth 1935. 247–249; ECKHARDT SÁNDOR: *Magyar humanisták Párisban. Minerva* VIII. (1929). 70–91; ECKHARDT, ALEXANDRE: *Un prélat hongrois humaniste et érasmien: Jean de Gosztonyi à Paris (1515).* In: UŐ: *De Sicambria à Sans-Souci. Histoires et légendes franco-hongroises.* Paris, 1943. 139–158 [a publikációra Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet]; Köblös 1994. 293–295. Vö. a 115. jegyzettel.

[181] Unokaöccse volt Várdai István (†1471) kalocsai érsek-bíborosnak. 1495-ös fehérvári őrkanonokságából sok pereskedés származott, 1500–1503 között a padovai, majd 1503–1504-ben a bolognai egyetemen folytatott tanulmányokat. Később hájszentlőrinci prépost, 1509-től váci, majd 1514-től haláláig (1524) erdélyi püspök. Pályafutásáról: Horváth 1935. 208; Köblös 1994. 375–376.

[182] A Bodrog megyei Szeremlyén született, egyetemi tanulmányairól nincs adat. Ifjúként a kancelláriában találjuk, jegyzőként. 1503-ban patai főesperes és egri kanonok, 1509-től erdélyi prépost. 1510 táján nemességet kapott. 1525 után halt meg. Lásd: Köblös 1994. 477–478.

[183] Bakócz Tamás unokaöccse volt, aki Beroaldónál, Bolognában taníttatta. Királyi titkárkodását követően 1512-től zágrábi püspök volt. Horváth 1935. 192, 201.

[184] Ő nem szerepel Horváth névsorában, pedig könyvében említi, hogy 1511-ben (V. Kovács Sándor és Balogh Jolán hihetőbb adata szerint 1515-ben) királyi titkárként kap útlevelet Ulászlótól, hogy Loretóba zarándokhasson: Horváth 1935. 174. 1470-ben született a Kőrös megyei Megyericsén. Valószínűleg Itáliában szerezhette kiváló humanista műveltségét, 1497-től Geréb László erdélyi püspök titkára lett, 1498-tól gyulafehérvári éneklőkanonok. 1501–1502-ben Gerébet kalocsai érsekké nevezték ki, ahová Megyericsei is elkísérte. 1504-től kolozsi főesperes haláláig, 1517-ig. Életéről: ÁBEL, JENŐ: *Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik. Ungarische Revue* III. (1883). 373–383; Horváth 1935. 174–176; Balogh 1943. 193–194; V. KOVÁCS SÁNDOR: *A Pieridák harmadik dicsősége (Megyericsei János neoplatonikus költészete).* In: UŐ: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok.* Bp., 1987. 384–395; HumSzövgyűjt 447. [Ács Pál]. Síremlékéről: MIKÓ ÁRPÁD: *Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke).* AH XI. (1983). 49–75. Vonatkozó rész: 60–63.

[185] Apja varga volt, Mátészalkán született, s a sárospataki mezővárosi iskolában tanult. Hasonló rangot elért kortársai közt kivételként külföldi egyetemre nem járt. 1500–1506 között alkincstartó, 1511-től királyi titkár, 1517/18 fordulójától kancellár, s Szatmárival szemben is övé egyre inkább a vezető szerep. Egyházi méltóságai: 1513-tól 1522-ig váci püspök, 1520-ban kalocsai érsek, 1522–1524 között egri püspök, 1524-től Szatmári utóda az esztergomi érseki székben és főkancellárként is. 1526-ban a mohácsi csatában esett el. Pártfogolta Ursinus Veliust, ő maga is verselt, de neki is ajánlottak költeményeket. Pályafutásáról: Horváth 1935. 195–198; KUBINYI 123. jegyzetben i. m.

[186] 1470 körül született, medgyesi szász családban. 1496-tól Bécsben, majd Itáliában tanult, jogi doktorátust Rómában szerzett. Itt ismerkedett meg Erasmusszal. Főként diplomataként működött, de jeles költőként is elismerték. Budai háza humanista központ lett. 1527-ben Pozsonyban halt meg. Életéről: Horváth 1935. 242–243; HumLevelek 448–449. (Ugyanitt közölve két Erasmushoz írt levele); MagyHum 1343–1344. Költői életműve behatárolásáról legújabban: KLANICZAY TIBOR: *A valódi és az ál Piso-versek.* ItK XCVII. (1993). 52–56. és HumSzövgyűjt 451. [Ács Pál].

[187] Thurzó Zsigmond pártfogoltja, Ferdinánd-párti erdélyi püspök volt. Lásd: Horváth 1935. 207, HumLevelek 31, 40.

[188] Klaniczay 1993. 54. és uo. 201. jegyzet; RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: *A veszprémi Camena.* In: *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére.* Szerk.: JANKOVICS JÓZSEF. Bp., 1994. 101–109. Újraközlése: Ritoókné 2002. 137–145.

[189] Köblös 1994. 444–445.

[190] KNAUZ NÁNDOR: Balbi Jeromos II. Lajos király tanára. Magyar Sion IV. (1866). 5–27, 81–106, 161–183, 241–261, 321–352, 401–419, 481–502; FÓGEL JÓZSEF: *II. Ulászló udvartartása.* Bp., 1913. 42, 50; HERMANN ZSUZSANNA: *Egy humanista karrierje (Balbi Jeromos). Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* II. (1964). 225–243. Bécsi prépostságra javaslásáról: Tóth-Szabó 1906. 292.

[191] KNAUZ előző jegyzetben i. m. 417–419, 481–487.

[192] Gerézdi 1968. 168, 232–233.

[193] Thuz Osvát és Laki Thuz János csak rokonok voltak, nem testvérek: TRINGLI ISTVÁN: *Az 1481. évi szlavónai közgyűlés.* In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk.: CSUKOVITS ENIKŐ. Bp., 1998. 291–318. Vonatkozó hely: 301–302.

[194] KUJÁNI GÁBOR: *Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez. (Forrástanulmány).* Bp., 1913. 20. Az általa feltételezett Ernuszt Zsigmond pécsi püspök véleményem szerint kevésbé lehetett Brodarics támogatója. A Sörös Pongrácnál említett feltételezés (SÖRÖS 129. jegyzetben i. m. 8.) – miszerint Szatmári támogatta volna itáliai tanulmányaiban – nem lehetséges, mert Szatmári csak 1505 végén került Váradról Pécsre püspöknek. 1505-ben Brodarics Kazu Albert zágrábi nagypréposttól kért védelmet – valószínűleg hiába. A levelet közölte: *Monumenta Historica Liberae Civitatis Zagrabiae Metropolis Regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae,* edidit: TKALČIĆ, JOANNES BAPT. Zagrabiae, 1896. 48–49. 48. sz. okmány.

[195] A Padovában tanult magyarokról: BÓNIS, GYÖRGY: *Gli scolari ungheresi di Padova alla corte degli Iagelloni.* In: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento.* A cura di BRANCA,VITTORE. Firenze, 1973. 227–244.

[196] KUJÁNI 194. jegyzetben i. m. 21. Fontos forrás Brodarics II. Lajostól származó, 1517. március 25-én Budán kelt címerbővítő oklevele: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei.* 1200–1868. Leírta: ÁLDÁSY ANTAL. I. köt. Bp., 1904. 28–29.

[197] Tóth-Szabó 1906. 290; SÖRÖS 129. jegyzetben i. m; Horváth 1935. 249–256; Gerézdi 1968. 168–170; HumLevelek 553; MagyHum 1323; HumSzövgyűjt 427. [Kulcsár Péter]. Főművének eredeti címe: BRODERICUS, STEPHANUS: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcorum imperatore ad Mohach historia verissima.* Cracoviae, 1527. [RMK III. 270.]

[198] Életéről: KOLLÁNYI FERENC: *Oláh Miklós. Katholikus Szemle* II. (1888). 16–64; SZEMES JÓZSEF: *Oláh Miklós.* Esztergom, 1936; JAKÓ ZSIGMOND: *A művészetpártoló Oláh Miklós esztergomi érsek. Korunk* XXVII. (1968). 200–204. Újból megjelent jegyzetelt változata in: UŐ: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bp., 1997. 351–357; HumLevelek 597–598; MagyHum 1341–1342; HumSzövgyűjt 503. [Kulcsár Péter]. Levelezésének kiadása: *Oláh Miklós levelezése.* Közli: IPOLYI ARNOLD. Bp., 1875. Bornemissza Pál Loyolai Szt. Ignácnak írt 1554-es leveléről egy erdélyi jezsuita kollégium felállítása tárgyában: MIKÓ ÁRPÁD: *Bornemissza (Abstemius) Pál püspök végrende-*

lete 1577-ből. MÉ XLV. (1996). 203–221. Vonatkozó hely: 204. Legújabban: *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós.* Szerk.: MÓZES HUBA. Bp., é. n. [1994].

[199] Klaniczay 1993. 50–56. és MACHILEK, FRANZ: *Konrad Celtis und die Gelehrtensodaritäten, insbesondere in Ostmitteleuropa.* In: Eberhard–Strnad 1996. 137–155.

[200] A Corvina-könyvtár egy tulajdonába került kötetéről: MIKÓ ÁRPÁD: *Az olomouci Alberti-corvina – Augustinus Olomucensis könyve.* MÉ XXXIV. (1985). 65–72.

[201] A budai contuberniumról: ÁBEL JENŐ: *Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság.* Bp., 1880; Klaniczay 1993. 62–77. és KLANICZAY, TIBOR: *Umanisti boemi a Buda all'inizio del Cinquecento. Contributo alla storia della* ‚Sodalitas litteraria Danubiana'. In: *Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore S. Graciotti.* Roma, 1990. 551–564.

[202] BOHUSLAI HASSENSTEINII A LOBKOWICZ: *Epistulae.* Leipzig, 1980. 99–100. Magyar fordítása: Klaniczay 1993. 66.

[203] A pateráról: SPONSEL, JEAN LOUIS: *Das Grüne Gewölbe zu Dresden.* II. Leipzig, 1928. 2–5, 152; GENTHON ISTVÁN: *Egy budai humanista arany csészéje. Tanulmányok Budapest múltjából* III. Bp., 1934. 138–144; képe: uo. 27. kép; Schallaburg kat. 350–351; kat. no. 303. [T. Pajorin Klára].

[204] Klaniczay 1993. 74, 76. Cuspinianusról: ANKWICZ-KLEEHOVEN, HANS: *Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian. Gelehrter und Diplomat zur Zeit Kaiser Maximilians* I. Graz–Köln, 1959.

[205] Közli: HEGEDÜS, STEPHANUS: *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia.* Bp., 1906. 113–114. [1501. november 13-án írt levél]; 114–118. [1502. október 26-án írt levél].

[206] Veress Szatmári bolognai tanulmányait szeretné bizonyítani Modestivel, minden alap nélkül: Veress 1941. 75; lásd még: KEMÉNY JÓZSEF: *Hazai tudósaink a XV. század végén s a XVI-nak elején.* In: UŐ: *Történelmi és irodalmi kalászatok.* Pest, 1861. 46–67. Modestiről: 66–67. (Szerinte személyesen nem ismerte Szatmárit); Tóth-Szabó 1906. 285–286; Kardos 1955. 261. KLIMES PÉTER: *Bécs és a magyar humanizmus.* Bp., 1934. 60, 68–69. Az első említett Modesti-mű 1510-ben Vietornál jelent meg, aki először Bécsben, majd Krakkóban is működött: *Wiens Buchdruckergeschicht bis MDLX von* MICHAEL DENIS. Wien, 1782. 39/39. számon. Vietorról: MAYER, ANTON: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882. Erster Band 1482–1682.* Wien, 1883. 30–36.

[207] PETRUS BEMBUS CARD.: *Epistolarum Familiarium.* Velence, 1512. 193. App H 323. Az Esterházy-gyűjteményből származó, ma a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött, Raffaello által festett ifjúportrében az ő képmását látja GARAS KLÁRA: *Die Bildnisse Pietro Bembos in Budapest.* AHA XVI. (1970). 57–67.

[208] App H 142; RMK III. 209. Kardos 1955. 277–283; *A magyar irodalom története 1600-ig.* Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp., 1964. 304. A művet közölte: Analecta nova. 31–33. [az ajánlás így szól: „Reverendissimo in Christo patri do. ac dno. Georgio Episcopo Quinqueecclesiensi alias Maiestatis Regiae Cancellario supremo, dno. suo gratiosissimo. Bartholomaeus Pannonus. S."] Magyar fordítása megjelent in: *Magyar reneszánsz írók. Magyar irodalmi ritkaságok.* Szerk.: VAJTHÓ LÁSZLÓ. Bp., é. n. [1934]. 100–105. Újabb fordítása Kardos Tibortól: MagyHum 538–541. Könyveiről: Hoffmann–Wehli 1992. 288.

[209] HUSZTI, GIUSEPPE: *Celio Calcagnini in Ungheria. Corvina* II. (1922). 57–71; III. (1923). 60–69; *Celio Calcagnini.* In: *Dizionario biografico degli italiani.* Vol. 16. Roma, 1973. 492–498. Traktátusainak a cédrusfákkal összefüggő ikonográfiai vonatkozásairól SZABÓ JÚLIA: *A mitikus és a történeti táj.* Bp., 2000. 48–49.

[210] RITOÓK-SZALAY, ÁGNES: *Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts.* In: *Erasmus und Europa.* Vorträge herausgegeben von AUGUST BUCK. Wiesbaden, 1988. 111–128. Vonatkozó hely: 113–115. [Magyar nyelvű változata: RITOÓKNÉ 2002. 161–174.] Erasmus magyarországi hatásáról lásd még: ÁCS PÁL: *Erasmus és a 16. századi magyar értelmiség.* In: UŐ: *„Az idő ósága". Történetiség és történetszemlélet a régi magyar irodalomban.* Bp., 2001. 105–110.

[211] CAELII CALCAGNINI *opera aliquot.* Basileae, 1544. [RMK III. 296.]. A műről: Horváth 1935. 108, 195, 213; Kardos 1955. 268–269.

[212] V. KOVÁCS SÁNDOR: *A Dózsa-háború humanista eposza. (Taurinus és műve a keresztes hadról).* In: UŐ: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom.* Bp., 1987. 428–468. és HumSzövgyűjt 461. [Ács Pál].

[213] *Stephani Taurini Olomucen[sis] Stauromachia, id est Cruciatorum Servile Bellum.* Viennae, 1519. Taurinus művének modern kiadása: JUHÁSZ, LADISLAUS. Bp., 1944. Első fordítása: TAURINUS ISTVÁN:

Paraszti háború. Hősköltemény Dózsa György harcáról... Ford.: GERÉB LÁSZLÓ. Bp., é. n. [1946]. Szövegünk az újabb fordításból, Muraközy Gyula munkájából való: MagyHum 227–289, idézett hely: 235.

[214] Baccalaureus fokozatát a bécsi egyetemen szerezte, 1511-ben a krakkói egyetemen működött: MUCZKOWSKI 88. jegyzetben i. m. 152.

[215] App H 117; *Oratio in conventu principum Viennae 1515. nomine universitatis ad Georgium episcopum quinqueecclesiensem dicta.* Megjelent: *Orationes Viennae Austricae ad divum Maximilianum Caesarem aliosque ilustrissimos principes habitae.* Viennae, 1516. A Szatmárit dicsérő szónoklatot közölte: Koller 1801. 32–36. és Analecta nova 207–211.

[216] A beszédről röviden már beszámolt: Tóth-Szabó 1906. 181–182.

[217] Gerézdi 1968. 125/115. jegyzet.

[218] Eck pályafutásáról és műveiről jó összefoglalás: KLENNER ALADÁR: *Eck Bálint. Thurzó Elek humanista pártfogoltja.* H. n., é. n. [Pestszenterzsébet, 1939].

[219] Erről maga Eck számol be a címadó vers után, a Szatmárihoz írt vers ajánlása előtt. A költemény írását így 1519/1520 fordulójára tehetjük.

[220] *Kassa város jegyzőkönyve,* 1519. szeptember 5.; hivatkozik rá: Tóth-Szabó 1906. 238–239.

[221] Bécsben 1510–1531 között működött Vietor nyomdája: KLIMES 206. jegyzetben i. m. 60.

[222] FRANKL (FRAKNÓI) VILMOS: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp., 1873. 350; Tóth-Szabó 1906. 288 és KLENNER 218. jegyzetben i. m. 50.

[223] RMK és az öt füzetből álló Pótlások. Mutatója az V. kötetben, Bp., 1996. Viszont megemlíti: SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái.* II. köt. Bp., 1893. 1175. Eck (Eckius) Bálint, 8. szám alatt: *Apophoreticum Carmen de Christi Nativitate. Elegis compositum...* Cracoviae, 1520. A nyomtatványt tartalmazó lengyel bibliográfiák: JANOCKI, I. D.: *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum mecenatumque memoriae miscellae.* I. köt. Varsaviae, 1776. 67–68. Ecknél a VIII. számon; WIERZBOWSKI, T.: *Bibliographia Polonica XV ac XVI ss.* II. köt. Varsaviae, 1891. 35. 968. számon; ESTREICHER, K.: *Bibliografia Polska 140.000 Druków Czesc* III. Tom. V. Kraków, 1898. [Reprinted New York–London, 1964.] 9.

[224] Itt is szeretném megköszönni W. Salgó Ágnes (OSZK) és Henryk Bułhak (Varsó, Nemzeti Könyvtár) ebben nyújtott segítségét. A példány őrzési helye: Russzkaja Nacionalnaja Biblioteka, Szt. Peterburg, zala (terem) 6, skaf (szekrény) 3, polka (polc) 3, No. 90.

[225] Héra a sokszemű, mindig éber Argosszal őriztette a tehénné változtatott Iót.

[226] A disszertációmhoz készült fordítást Czigány Ákosnak köszönöm.

[227] Horváth 1935. 180–181.

[228] Gerézdi 1968. 93, 206.

[229] KUBINYI ANDRÁS: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban.* LK XXXIX. (1969). 225.

[230] Bónis 1971. 310–311.

[231] KLANICZAY 167. jegyzetben i. m. 25; RITOÓKNÉ 188. jegyzetben i. m. 107–108.

[232] Horváth 1935. 199.

[233] Ez leginkább Ritoókné Szalay Ágnes kutatásainak köszönhető. Lásd 12. jegyzetben idézett tanulmányát.

[234] A magyar humanizmusnak különösen sok jeles személyiséget adott a szlavóniai Kőrös megye: így a Zrednáról származó Vitéz Jánost (V. KOVÁCS SÁNDOR: *Janus Pannonius-problémák.* In: UŐ: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok.* Bp., 1987. 314–324, vonatkozó hely: 318–319.), a Megyericsén született Megyericsei János és a valószínűleg inkább Polyánáról, mint Jerosinról származott Brodaricsot (KUJÁNI 194. jegyzetben i. m. 11.).

[235] HORVÁTH JÁNOS: *Janus Pannonius ismeretlen versei a Sevillai-kódexben.* ItK LXXVIII. (1974). 594–627; CSAPODI CSABA: *A Janus Pannonius-szöveghagyomány.* Bp., 1981. [*Humanizmus és reformáció* 10.] 49.

[236] Brodarics szimpatizált Luther tanaival, s a papi nősülést is engedélyeztetni akarta: SÖRÖS 129. jegyzetben i. m. 111–117.

[237] GARIN, EUGENIO: *Reneszánsz és műveltség.* Bp., 1988. Különösen: 41–60.

[238] „Haec civitas, non minus pulchra quam munita est, civilitate et incolarum comitate inclyta; olim frequens emporium, quo non modo Hungari, sed etiam Poloni et pleraque aliae septentrionis nationes

confluebant. Lingua utuntur pene Saxonica." OláhHung 19. [Cap. X. VII. 28.] Magyar fordítása: OLÁH MIKLÓS: *Hungária.* Bp., 1985. Ford.: Németh Béla. *[Gondolkodó magyarok].* 48.

[239] KEREKES GYÖRGY: *Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. (A lengyel–magyar kereskedelem fénykora).* Bp., 1913. [*Iparosok olvasótára* XIX. (1913). 3–4. sz.] 32. és DIVÉKY ADORJÁN: *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI–XVII. században.* Bp., 1905. Lásd még: GRANASZTÓI GYÖRGY: *A városi élet keretei a feudális Magyarországon. (Kassa társadalma a XVI. század derekán). Kandidátusi értekezés.* 1976; J. UJVÁRY ZSUZSA: *Kassa polgárságának etnikai-politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig.* In: *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára.* Szerk.: DÉNES IVÁN ZOLTÁN–GERGELY ANDRÁS–PAJKOSSY GÁBOR. Bp., 1984. 9–36. és J. UJVÁRY ZSUZSANNA: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében.* TSz XXII. (1979). 577–591.

[240] HALAGA, ONDREJ R.: *Pakty vzájomnosti obchodných stredísk Krakova a Košíc. Historický Časopis* XXXVI. (1988). 5–20. A két fotómellékletben közli a szerződés kassai és krakkói példányát.

[241] FÜGEDI, ERIK: *Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts. Studia Slavica* II. (1956). 185–213. Főként: 195–198. Fügedi történeti-statisztikai módszerekkel elemzi a város társadalmát és gazdaságát. Lásd még: KEREKES GYÖRGY: *A kassai kereskedő-czéh Bruderschaftkönyve 1446–1553. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* X. (1903). 342–352. A 35 forintos adót elsőként közli: IFJ. KEMÉNY LAJOS: *Kassa város régi számadáskönyvei. 1431–1533.* Kassa, 1892. 39. („1480. Taxa media exacta in quartali ultimo feria secunda post concepcionis Marie anno domini MCCCCLXXX. Czothmar [= Szatmári – F. P.] Ffranczin fl. 35 dedit per defalcationem.)

[242] Tóth-Szabó 1906. 10; V. E.: *Tóth-Szabó Pál, Szatmári György prímás (1457–1524).* Budapest, 1906. [recenzió]. *Turul* XXIV. (1906). 141–142. Mikó Árpád lektorom szerint feltehetően Varju Elemér a szerző.

[243] Az alapításról: Kemény 1916. 243–245. A kassai városi tanács a XVI. sz. elején így írt Szatmári elődeiről, mint építtetőiről: „capelle in honore annunciacionis in primis alme dei genitricis semperque virginis Marie dedicate ad latus a parte meridionali ecclesie parrochialis beate Elizabeth hic Cassovie per progenitores eiusdem constructe et edificate." [IFJ. KEMÉNY LAJOS: *A kassai Sz. Erzsébetegyház történetéhez.* AÉ új folyam X. (1890). 341.] A kápolnáról: Wick 1936. 290–297; Marosi 1969. 26, 35. és Marosi 1971. 270–271. A dátumot Henszlmann 1497-nek próbálta olvasni: HENSZLMANN IMRE: *Kassa városának ó német stylü templomai.* Pest, 1846. 15. [Reprint kiadása: Bp., 1996. Benne MAROSI ERNŐ: *Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stylű templomai* című tanulmányával.] Marosi ezt nem fogadja el: Marosi 1969. 35.

[244] Marosi 1971. 270–279. A kassai ferences templom szentélyboltozata is ekkoriban keletkezett, amelyet Marosi Ernő 1440 előttre, Jaroslav Bureš 1460 körülre, legújabban Krcho János és Szekér György legkorábban az 1480-as évekre datál: KRCHO JÁNOS–SZEKÉR GYÖRGY: *Adalékok a kassai ferences templom középkori építéstörténetéhez.* In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon.* Bp., 1994. Szerk.: HARIS ANDREA. [*Művészettörténet – Műemlékvédelem* VII.] 359–376. Vonatkozó hely: 351–352. Lásd még: RADOCSAY 7. jegyzetben i. m. (1960); EISLER JÁNOS: *Megfontolások és javaslatok a kassai Szent Erzsébet templom főoltárának datálásához.* AH XXIII. (1995). 189–203.

[245] A jelenségről: MAROSI, ERNŐ: *Beiträge zur Baugeschichte der St. Elisabeth Pfarrkirche von Kassa.* AHA X. (1964). 229–245. Vonatkozó hely: 242., 245/92. jegyzet; UŐ: *A 14–15. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése.* AH I. (1973). 25–67. Idézett hely: 32; *A magyarországi művészet 1300–1470 körül.* Szerk.: MAROSI ERNŐ. Bp., 1987. 139. A korábban Kubinyi András által is használt patrícius-fogalomról legújabban: KUBINYI ANDRÁS: *Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján.* TSz XXXVI. (1994). 1–52. Idézett hely: 27/215. jegyzet. Ugyanitt javasolja a helyesebb „polgári vezetőréteg" fogalmat, az osztrák szakirodalom alapján. A kettőskápolnák osztrák előzményeiről: BALÁZSIK TAMÁS: *A csütörtökhelyi kettőskápolna.* In: Mt–Mv IV. 173–189.

[246] A déli hajószakasz falának a mellékkápolnák miatt szükségessé vált árkádos megnyitásáról: MAROSI ERNŐ: *A kassai Szent Erzsébet templom és a későgótikus építészet. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* XI. (1967). 565–607. Vonatkozó hely: 570.

[247] Szekér György meghatározása.

[248] Marosi 1971. 270–271.

[249] SZTEHLO OTTÓ: *Megfigyelések a kassai Sz. Erzsébet-templom építése történetének felderítéséhez. A Magyar Mérnök- és Építész-egylet Közlönye* XLVII. (1913). 797–806. Vonatkozó hely: 806.

[250] Erről: Wick 1936. 257–258.

[251] PETTKÓ BÉLA: *Kassa város székesegyházának kincsei 1516-ból és 1552-ből. Történelmi Tár 1882.* 717–728.: „Registrum de omnibus bonis in ecclesia parrochiali sancte elizabeth in Casschouia situata habentibus Primo circa magnum altare in sacristia... – 1516" és „De rebus argenteis et indumentis sacerdotalibus altariumque magnae parochialum ecclesiae de Elizabeth Cassoviensis per dominum Casparum litteratum et Joannem Ewttwes remissis etc. 1552". Idézett helyek: 718, 726, 728. (Mivel később összefoglalólag újra szerepel, kitörölték a listából: „Item vnam C. albam deauratam cum dalmaticis quam dedit dominus czotmarierig." [Szatmári Jörg – F. P.] A Jörg névváltozatra Marosi Ernő hívta fel a figyelmemet.) Szatmári ezen adományairól lásd még: Wick 1936. 59.

[252] Tóth-Szabó 1906. 295., 296, valamint az utóbbi oldalon a 116. jegyzet.

[253] [MIHALIK JÓZSEF et al.] *A Kassai Muzeum gyűjteményeinek leíró lajstroma.* Kassa, 1903. 262–265, 271–272, 274–275 (3678–3707, 3781–3786, 3802–3804. sz. tételek). A publikációra Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet.

[254] KEMÉNY LAJOS: *A kassai szt. Erzsébet-egyház történetéhez.* AÉ új f. XVII. (1897). I. rész. 41–49. Vonatkozó hely: 48; Kemény 1916. 245. Kemény feltételezi, hogy a Jézus keresztelése és az olajbanfőzés képen is látható a donátor a háttérben: Szatmári György. Donátor esetleg az utóbbi jeleneten a baloldalt álló király mögött ábrázolt biretumos, papi viseletű figura lehet.

[255] Gerevich Babocsai János kassai festőnek attribuálta, mert véleménye szerint stílusa a kassai Graduálé (1518) és Kassai Mihály művészetével tart kapcsolatot. GEREVICH TIBOR: *A magyar művészet szelleme.* In: *Mi a magyar?* Szerk.: SZEKFŰ GYULA. Bp., 1939. 445–446.

[256] BERKOVITS ILONA: *A kassai-Graduale és a XVI. századi kassai festészet.* In: *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára.* Bp., 1942. 64–86. Vonatkozó hely: 70. A Gradualéról lásd még: HOFFMANN EDITH: *A Nemz. Múz. Széchényi könyvtárának illuminált kéziratai.* Bp., 1928. 104–106; Balogh 1982. 1. köt. 35–36.

[257] Wick 1936. 262. és RADOCSAY 7. jegyzetben i. m. 347. Másik oldala Krisztus keresztelését ábrázolja, s Radocsay 1505–1510 körülre teszi a keletkezését. Az Egerből való származás lehetőségét tartja valószínűbbnek Tóth Sándor, valamint Török Gyöngyi is, az utóbbi szerint a 155,5×92 cm-es méretű töredékből rekonstruálható szárnyasoltár túl nagy lenne e kápolnába. Az egri székesegyház tituláris szentje: Szent János apostol és evangélista.

[258] *Gotické umenie z košických zbierok.* Košice, 1995. 77–80; 35. kat. szám alatt. A publikációra Török Gyöngyi hívta fel a figyelmemet.

[259] KEMÉNY LAJOS: *A kassai szt. Erzsébet egyház történetéhez.* AÉ új f. XVII. (1897). I. rész: 41–49, II. rész: 414–415. Az első részben Babocsai János vagy Ambrus kassai képírót tartja az oltárkép festőjének, a második részben Ambrus szerzőségének lehetőségét elveti. Idézett helyek: 46, 415.

[260] KEMÉNY LAJOS: *Kassa város műemlékei.* Kassa, 1917. 9; erre hivatkozik: Wick 1936. 292. Lásd még PÁSZTOR LAJOS: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* Sz LXXV. (1941) I. rész: 39–57, II. rész: 140–183. (Önálló kiadványként is megjelent: Bp., 1940. Reprintje: Bp., 2000.) Idézett hely: 149.

[261] A Szatmári családhoz tartozónak vél egy Bertalant Tóth-Szabó is, aki az 1466-ban elhunyt legidősebb testvér (Ferenc bátyja) fia lett volna: Tóth-Szabó 1906. 15–16, családfa: uo. 30.

[262] A táblaképről: RADOCSAY 7. jegyzetben i. m. 349. Berkovits az oltárt Kassai Mihály tanítványának, Babocsai Jánosnak attribuálja: BERKOVITS 256. jegyzetben i. m. 70, s a kassai Gradualét is hozzájuk köti. A teljes oltár fényképét közli: Kiss–Sziklay 1902. 422. A kassai könyvdíszítőkről lásd még: KEMÉNY LAJOS: *Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyvnyomtatók történetéhez.* MKsz XVIII. (1910). 188–191.

[263] A mellékkápolnáról szóló korábbi tanulmányom, ahol publikáltam a képi forrásokat is: Farbaky 1993.

[264] „Tandem in [prefata] capella ad latus ecclesie beati Michaelis archangeli per suam reverendissimam dominationem erecta et fundata..." Az okmányt teljes egészében közli magyarul és latin eredetiben: Wick 1936. 47–56. Vonatkozó helyek: 48, 53.

[265] A város szerkezetének kialakulásával jelenleg KRCHO JÁNOS foglalkozik. Máig kiadatlan disszertációjának publikált részlete: *Kassa városszerkezete, ház- és telektulajdonosai a XVIII. században.* ÉÉT

XXI. (1990). 199–217, amelyben a dóm és a Szent Mihály-kápolna körüli kerítésfalat megörökítő XVIII. századi térképeket is közöl. Az 1725-ös, számozás nélküli házösszeírás két Szakmáry telektulajdonost is megemlít, akik feltehetően Szatmári családjának leszármazottai: Nicolaus Szakmary (1760. évi telekszám: 49.) és Michael Szakmary (1760. évi telekszám: 126.) Lásd még: UŐ: *‚Standing watch in Kassa'. City walls and watchtowers and their phases of construction. Periodica Polytechnica* XXXVI. (1992). 189–213.

[266] A karnerekről: BALÁZSIK TAMÁS: *A kismartoni Szent Mihály-kápolna. Karnerek a középkori Magyarországon. Pavilon* 8. sz. (1993). 2–11. A kassai Szent Mihály-kápolnáról: uo. 8. A Szatmári-féle mellékkápolna építésekor a külső kriptalejárót az északi hajófal nyugati része mellől a poligonális eredeti szentély északkeleti oldala mellé helyezték át: Helena Haberlandová kutatási beszámolója az 1998 májusában Bártfán és Kassán lezajlott Myskovszky-konferencián – Balázsik Tamás szóbeli közlése.

[267] A gótikus kápolnáról lásd még: Mihalik 1904; MENCL, VÁCLAV: *Gotická architektúra Košíc. Vlastivedný časopis* XV. (1966). 3–25; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* Szerk.: MAROSI ERNŐ. Bp., 1987. I. köt. 427. Egyik falpillérét Henszlmann az 1840-es években már lerajzolta. A lap a Szent Erzsébet-templom néhány más részletét is megörökíti. A lapot közölte: MAROSI ERNŐ: *A kassai Szent Erzsébet-templom történetének és restaurálásának rajzi dokumentumai.* In: *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus.* Szerk.: SZABÓ JÚLIA, MAJOROS VALÉRIA. Bp., 1992. 93–104. A lap: 95; kat. 53/a.

[268] SZTEHLO 249. jegyzetben i. m. 804, Marosi 1969. 35.

[269] IFJ. KEMÉNY 243. jegyzetben i. m. [1890] 341.

[270] Kemény Lajos egy 1604-es okirat alapján másként vélekedik: a XVI. század közepére datálja, s szerinte a protestánsok építették: Kemény 1916. 243.

[271] A kápolna történetéről: Farbaky 1993. 287–292.

[272] KÖH Tervtár tervek: K 4814 (alaprajz), K 4870 (keresztmetszet).

[273] Közli: Marosi 1969. 13/13. kép; MAROSI 243. jegyzetben i. m. [1996]. 3/2. kép. A fényképet legutóbb ki is állították: lásd: Mt–Mv IX. 241. 47. tétel. Őrzési helye: KÖH Fotótár poz. sz. 16655; neg. sz.: 148.041. Legújabban: FARBAKY PÉTER recenziója a „A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846–1949" kiállításról és tanulmánykötetéről [Mt–Mv IX.]: *Das erste Jahrhundert der ungarischen Denkmalpflege [1846–1949]; A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok. [Die Epochen ungarischer Denkmalpflege. Aufsätze].* Hrsg. von ISTVÁN BARDOLY–ANDREA HARIS. Bp., 1996.) AHA XXXVIII. (1996). 233–247. Vonatkozó hely: 239. Abb. 7.

[274] Erről: *[A kassai templom javítása]. Budapesti Hírlap.* 1858. dec. 7. 280. sz. 4; FABRY, IGNAZ: *Die Restauration des Elisabeth-Domes zu Kaschau. Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* IV. (1859). 201–203.

[275] MNM TKcs T 4104. [másodpéldány is létezik]. Lásd: PATAKY DÉNES: *A magyar rézmetszés története.* Bp., 1951. 102. 11. kat. sz.; CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA leírása in: *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században.* (A Magyar Nemzeti Galéria kiállításának katalógusa). Szerk.: IMRE GYÖRGYI. Bp., 1995. 264. II. 3b. 6. kat. számon.

[276] Megjelent: Kiss–Sziklay 1902. 423.

[277] Megjelent: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben.* XV. köt. Bp., 1898. 79. Készítője: Rauscher Lajos vagy Rauchbauer Károly. Lásd: MNM TKcs 78.46. katalóguscédulája. Előképe: uo. T 8257.

[278] *Kassa város egy régi s egy uj épülete. 1. Sz. Mihá[l]y-kápolna. Vasárnapi Ujság* XIII. (1866). 11. sz. márc. 18. 125.

[279] KÖH Fotótár poz. sz. 15773. Erre, és a Csányi Károly-hagyatékban található többi, kápolnát ábrázoló fotóra Bognár Gábor hívta fel a figyelmemet. A hagyatékot ismertető cikke: BOGNÁR GÁBOR: *Csányi Károly hagyatéka az KÖH Tervtárában.* MvSz 1992/1. 66–67. Két másik, hasonló nézőpontú s ugyancsak ekkor készült fotó található: KÖH Fotótár 10.447. és 10.449. neg. számokon.

[280] Ez Hartman József kassai szobrász alkotása 1752-ből: Wick 1941. 368. 1904-ben az Orbán-torony déli falához helyezték át. Hartmanról: LUXOVÁ, VIERA: *Príspevok k tvorbe J. Hartmanna. Ars* IX–X. (1975–1976). 53–78, vonatkozó hely: 61; G. GYÖRFFY KATALIN: *Adatok Hartman József kassai szobrász tevékenységéhez.* AH XII. (1984). 51–66.

[281] MYSKOVSZKY VIKTOR: *Magyarország középkori és renaissance stílű műemlékei.* Bécs, 1885. XXI. tábla. Az említett tévedés miatt így forrásértéke fenntartással kezelendő. Az ez alapján készült metszet

(ahol elmaradt a régi sekrestye nyugati ablaka) megjelent: *Ország-Világ* 1880. XVI. füzet. 372. Téves viszont – s így a rajz egy helyszíni vázlat utáni utólagos készítésről árulkodik – a Szatmári-mellékkápolna északnyugati sarkán a támpillér diagonális elhelyezése (ez valójában a nyugati homlokzat síkjában volt).

[282] MNM TKcs T 3184. ltsz. Másod- és harmadpéldány: T 3183. Megjelent: HUNFALVY JÁNOS: *Magyarország és Erdély eredeti képekben.* Rajzolta ROHBOCK LAJOS. II. köt. Darmstadt, 1860. 256/257. között. Ugyancsak a kápolnát örökítette meg egy kezdetleges famodell, amelyet az KÖH fotótárában őrzött 7783 neg. sz. fotója alapján ismerek. Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet a következő adatra, amelynek alapján minden bizonnyal azonosítható: „Kápolna, mahagoni deszkából lombfűrészszel s faragással készült. A kassai Szent Mihály kápolna primitív másolata. Készítette báró Luzsánszky Pál fogságában (1849–1854). Ajánd. Seiler Lőrincz." In: *A Kassai Muzeum...* 253. jegyzetben i. m. 367–368. 4998. sz. tétel. [Az 1848–49-es szabadságharc emlékei között.]

[283] Először megjelent: Kiss–Sziklay 1902. 428. Újra megjelent: Wick 1936. 382. Hasonló fénykép a kápolna belsejéről: KÖH Fotótár poz. sz.: 24898.

[284] Erről: AGGHÁZY MÁRIA: *A barokk szobrászat Magyarországon.* Bp., 1959. 2. köt. 129. Tévesen a jobboldali mellékhajóban jegyzi fel az egykori „gazdagon faragott csavart oszlopos barokk oltár"-t. A kápolnát 1711-ben kapták vissza a katolikusok, ezután készülhetett barokk berendezése.

[285] A fotókat – egy kivételével – publikálta: BAKÓ ZSUZSANNA ILDIKÓ: *Gerecze Péter fényképhagyatéka.* Bp., 1993. *[Forráskiadványok.]* 218–222. számokon. A bővítmény belsejét mutató említett fénykép: 219. szám alatt, lemezszám: 3209. A karzaton egy barokk oltárképet tároltak, talán ez díszítette a mellékkápolna oltárát a későbbi faragott oltár előtt.

[286] PAPP SZILÁRD: *Késő gótikus építkezések Pannonhalmán.* In: *Mons Sacer. Pannonhalma 1000 éve.* Szerk.: TAKÁCS IMRE. Pannonhalma, 1996. I. köt. 237–271. Vonatkozó hely: 260, 269–270/118. jegyzet; PAPP, SZILÁRD: *Die spätgotische Bauphase der Abtei Pannonhalma.* AHA XXXVIII. (1996). 67–87. Vonatkozó hely: 86.

[287] Oltárait 1567-ben törték össze a kassai református magyar polgárok, akiknek az előző évben Schwendi Lázár főkapitány átadta. A pusztítást Bakay Sebestyén és Tóth Ferenc vezetésével hajtották végre. Lásd KEMÉNY LAJOS: *A protestáns egyház első száz éve Kassán 1526–1625.* h. n., é. n. [Kassa, 1891 után.] 3.

[288] A címerkőről: Bunyitay 1883. 346. (tévesen sírkőként írja le); CSOMA JÓZSEF: *Mohácsi vész előtti címerlevelek nyomai. Turul* XXIV. (1906). 17. (27. számon); Wick 1936. 60; Wick 1940. 423; BALOGH 10. jegyzetben i. m. 209; Mikó 1986. 97. A címerkövet Myskovszky Viktor is lerajzolta: *Magyarország renaissance stílű műemlékei (rajzalbum).* 1905. [KÖH Könyvtár F 123.] Az albumról: KERNY TERÉZIA–ZAKARIÁS JÁNOS: *Myskovszky Viktor „Magyarország renaissance műemlékei" című rajzalbumáról.* AH XVIII. (1990). 263–275.

[289] Fordítás: Wick 1936. 60.

[290] Közli például: Schallaburg kat. 581/kat. no. 653.

[291] A dátum ilyen értelmezését már többen is felvetették [Kemény 1916. 243; SZTEHLO OTTÓ: *Megjegyzések a kassai dóm történetének tisztázásához. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* LI. (1940). 335; Mihalik 1904. 45.], de a szakirodalom nem fogadta el egyöntetűen.

[292] Erre a lehetőségre Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel a figyelmemet.

[293] BUDAI FERENTZ: *Magyar ország polgári históriájára való Lexicon a' XVI. század végéig.* III. köt. Nagyvárad, 1805. 276. A másik évszámot ezután többen átvették – mint a megmaradt címerkőre vonatkozót –, tévesen 1497 szerepel: Mihalik 1904. 45. és GENTHON, ÉTIENNE: *La chapelle Saint-Michel de Kassa. Nouvelle Revue de Hongrie* LXIII. (1940). 297–298. Arra a kis valószínűségű lehetőségre, hogy az eltérő évszám nem téves, hanem esetleg az elveszett másik címerkőre vonatkozhat, Szekér György hívta fel a figyelmemet.

[294] TUTKÓ JÓZSEF: *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve.* Kassa, 1861. 84. Szőnyi Ottó és Wick Béla még tudtak a kő származási helyéről: Szőnyi 1933. 193–194. és Wick 1936. 60/1. jegyzet. Tutkó adatát felhasználta: Farbaky 1993. 289.

[295] Az emlékek: KOROKNAY GYULA: *A mátészalkai reneszánsz Báthory címer.* MÉ VII. (1958). 253–256; BALOGH 10. jegyzetben i. m. 201–203; Schallaburg kat. 581. 653. kat. sz.; 609–610, 734–735. kat. sz.; az Aragóniai-címerről: MIKÓ ÁRPÁD: *Ippolito d'Este esztergomi érseki udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon (1487–1497).* AH XVI. (1988). 133–134. A késő gótika és kora reneszánsz

együttéléséről: HORLER MIKLÓS: *Módszertani adalékok a magyar későközépkori építészet kutatásához.* ÉÉT XI. (1979). 35–48.

[296] További történetéről: Mihalik 1904. 48–51; Wick 1936. 383–388; Wick 1941. 64–81, 324, 370–371; Farbaky 1993. 291–292.

[297] Szőnyi Ottó tervezőként csak Schulek Frigyes nevét említi meg, 1903–1904-re téve a restaurálást: Szőnyi 1933. 193–194.

[298] Henszlmann 243. jegyzetben i. m. 3–4. Henszlmann Imrének 1842-ben Frömberg Károly (1809–1855) segített a székesegyház és a Szent Mihály-kápolna leírásában és lerajzolásában: SZENDREI JÁNOS–SZENTIVÁNYI GYULA: *Magyar Képzőművészek Lexikona* I. köt. Bp., 1915. 535. és KOMÁRIK DÉNES: *Bp., V. Arany János utca 16. Tudományos dokumentáció.* 1973. [Kézirat a Hild–Ybl Alapítvány archívumában] 27. Henszlmannak egy, a kápolna falpillérét megörökítő rajza: a 267. jegyzetben idézett kiállítási katalógus (Szerk.: SZABÓ JÚLIA–MAJOROS VALÉRIA) 94. 53/a. tétel. Henszlmannról lásd az 1988-ban Budapesten rendezett konferencia előadásait, megjelent: AH XVIII. (1990). 1. szám; köztük: HORLER MIKLÓS: *Henszlmann Imre műemlékvédelmi elvei.* Uo. 113–121.

[299] A Wiener Bauhüttét 1862-ben alapították Bécsben a bécsi Képzőművészeti Akadémia középkori tanszékének hallgatói. Vezetőjüknek professzorukat, Friedrich Schmidtet választották meg. Nyaranként a Monarchia országainak műemlékeit mérték fel, amelyek az általuk kiadott kötetetekben meg is jelentek. A Wiener Bauhüttéről lásd: *Schulek Frigyes építész (1841–1919) önéletírása 1895. február 22-én.* Szerk.: HORVÁTH ALICE. Bp., 1991. 4–6.

[300] Schmidt ekkor vitathatatlanul a Monarchia legnagyobb tekintélyű műemléki építésze volt. Részt vett a romantika álmait megvalósító, Zwirner vezette kölni dómépítkezésen, Bécsben pedig 1863-ban a Stephansdom restaurálásának vezetésével bízták meg: HORLER MIKLÓS: *A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában.* Bp., 1984. 36; Schmidtről: HAIKO, PETER–KASSAL-MIKULA, RENATA (szerk.): *Friedrich von Schmidt (1825–1891) – Ein gotischer Rationalist.* (Kiállítási katalógus). Wien, 1991. Az ő tanítványa volt a magyar műemlékvédelem három meghatározó jelentőségű alakja: SISA, JÓZSEF: *Steindl, Schulek und Schulcz – drei ungarische Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt. Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien* XXXVII. (1985). No. 3. 1–8.

[301] Wiener Bauhütte, Gothic I. kolligátum Wien, 1864. (Az általunk használt példány őrzési helye: KÖH Könyvtár). Az egyes lapok: Stirn Ansicht (J.II./S.II.40), Seiten Ansicht (J.2./S.2.26); Grundrisse (Sect.II./Jahrg.II.No.6.); Längen Schnitt (J.II./S.II.37). Másik sorozat: MNM TKcs T 5822, 5823, 5824, 5825.

[302] MYSKOVSZKY VIKTOR: *Sz. Mihály kápolnája Kassán. Ország-Világ* XVI. (1880). 379. (Mellékelve már említett rajza délnyugatról: 372.)

[303] Sztehlo Ottó Steindl lemondása után folytatta a kassai székesegyház déli tornyának restaurálását: KÖH Tervtár MOB-iratok: 602/1903. sz. Lásd még: MAROSI ERNŐ: *Steindl Imre és a kassai dóm.* In: *Steindl Imre (1839–1902) építész, műegyetemi tanár emlékezete.* Szerk.: HORVÁTH ALICE. Bp., 1989. 35–48. Sztehlóról és a korszak műemlékvédelmének szemléletéről: HORLER MIKLÓS: *Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922).* In: Mt–Mv IX. 79–144. Vonatkozó hely: 119–122.

[304] A helyreállításról: KÖH Tervtár MOB-iratok: 164, 311. és 574/1903. sz.; MYSKOVSZKY, VIKTOR: *Einige Bemerkungen über die Restaurirung der Kassaer Sct. Michaels-Kapelle. Kaschauer Zeitung* LVI. (1904). Nr. 93. 3. és Farbaky 1993. 293–301.

[305] Az így létrejött épület későbbi, műegyetemi hallgatók általi felméréséről: RESATKÓ ENDRE: A *kassai Szent Mihály kápolna. A M. Kir. József Nádor Műegyetem Középkori Építészeti tanszékének közleményei.* 16. *Technika* XXIII. (1942). 315–322.

[306] Szatmári alapítványairól: Tóth-Szabó 1906. 296–299; Wick 1936. 45–57. Az 1508-as levelet közli: Kemény 1894. [A cím téves, mert mindhárom levelet még pécsi püspökként és nem prímásként írta.] 183–185. I. szám alatt.

[307] Az okmány szövege magyar fordításban: Wick 1936. 47–52. A latin eredetit közli uo. 52–56.

[308] A forrói birtokszerzést csak 1510. január 20-án szentesítette II. Ulászlóval Prágában, mert Jajcza, Tilinium és Klissza végvárainak szükségleteire 2000 forint zálogkölcsönt adott, de ki kellett fizetnie Tóthselymesi Tarczai Jánost is 2000 forinttal. A tállyai és abaújszántói szőlőbirtokokat – részben unokahúga, Thurzó Elekné Szatmári Anna nevében – a jászói prépostság előtt 1522. december 20-án sze-

mélyesen ruházta át. Ezekről: Tóth-Szabó 1906. 128; Wick 1936. 56–57. és Kassa, Városi levéltár, C. Ecclesia Num. 17. [Abaújszántó és Tállya] és 18. [Szepsi és Szinye] jelzeten lévő okmányok.

[309] Szutorcsik József: *Forró krónikája.* I. köt. Forró, 1996. 36. Tévesen a hajó építését teszi ekkorra, az 1997-ben Balázsik Tamás és Szekér György (OMvH) által végzett helyszíni kutatás szerint azonban a korábbi hajóhoz épült hozzá egy késő gótikus szentély a XVI. sz. elején.

[310] Vetési Alberttel (1459–1586) és Beriszló Péterrel (1512–1520) szemben nem szerepel: Gutheil Jenő: *Az Árpád-kori Veszprém.* Veszprém, 1977; címével ellentétben a középkor későbbi korszakából is veszprémi adatokat közlő könyvében. A Mátyás-kor veszprémi emlékeiről: uő: *Mátyás korának veszprémi emlékei.* Veszprém, 1940. Legújabban lásd: *Vetési Albert–Vetési László. Vár ucca tizenhét* VI. (1998). 1. sz. Bevezető tanulmány: Ritoókné Szalay Ágnes: *Humanista veszprémi főpapok.* 7–10.

[311] Balogh 1943. 198–199.

[312] Balogh 1982. 1. köt. 31–32.

[313] Mikó Árpád: *Reneszász paloták a váradi várban.* In: *Váradi kőtöredékek.* Szerk.: Kerny Terézia. Bp., 1989. 99–108. Vonatkozó hely: 100–102, 134–138. (150. sz. tétel). A budai ablak rekonstrukciós rajza: Feuerné 1986. 37/19. ábra.

[314] „Arx huius conspicua est... tum aedium magnificentia quas Sigismundus Turzo episcopus, meus olim nutricius aedificaverat." OláhHung 27. Magyar fordítása: MagyHum 1086.

[315] Bunyitay 1883. 360/1, 362/2.

[316] Balogh 1982. 1. köt. 33. A lépcsőt a budai Friss-palotához köti.

[317] Balogh 1982. 1. köt. 33. és Mikó 313. jegyzetben i. m. 103. Horler Miklós hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Balogh Jolánnál (uo. 33. és 89. kép) és Mikó Árpádnál (uo. 121–122, 134. tétel) is szereplő „átmeneti típusú gyámkő" gótikus ablak könyöklőpárkányának konzolja lehetett. Analógiái: Kőszeg, Vár; Nagyszeben, Régi városháza; Simontornya, Vár. Lásd: Horler 1980. 150–151. A simontornyai ablak rekonstrukcióját lásd: LapHung I. Hátsó borítólap.

[318] Balogh 1982. 1. köt. 32.

[319] „Hinc ocurrunt Quinque Ecclesiae, quarum arx in radice Metsek montis ardui, cuius latera et verticem procera cingunt robora, est condita, sedes episcopi Quinque Ecclesiensis. Haec templo cathedrali divi Petri, tum aedificiis per Georgium Zathmarum eius loci tunc episcopum, qui postea Strigoniensis archiepiscopus fuit, summae pietatis et iustitiae rectique consilii atque non parvae eruditionis virum cum magno arcis decore extructis inclyta est... Est hortus episcopi ad septentrionale latus dicti montis, in quo scaturit fons, cuius fluor civitatem versus quadraginta circiter molas ex ordine circumagit." OláhHung 15. [Cap. VIII. 9. és 13. bekezdés]. Magyar fordítása: In: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták.* Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1982. 1066; illetve Oláh 238. jegyzetben i. m. 39–40.

[320] Pécs Szatmári előtti és utáni képéről: Petrovich 1975, illetve Szakály Ferenc: *Schreiber Farkas, pécsi bíró (1527–1542) (Pályakép néhány gazdaság- és társadalomtörténeti tanulsággal). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XX–XXI. (1975–76). 75–102. Pécs ekkori leírása: 75–81.

[321] Ernuszt meggyilkolásáról: Kubinyi András: *Egy különös középkori per. Ernuszt Zsigmond püspök meggyilkolása és hagyatéka elsikkasztása. História* XXII. (2000). 4. sz. 19–21. Vö.: Weinrich, Lorenz: *Hungarici monasterii ordinis Sancti Pauli primi heremitae de urbe Romae instrumenta et priorum registra.* Roma–Bp., 1995. 355. Az utóbbi adatot Font Mártának köszönöm.

[322] „item rogo filium meum Sigismundum episcopum ecclesie Quinqueecclesiensis ut quantocicius promoveatur ad... [sacr]os clericorum ordines et faciat se consecrari in episcopum ac haberet demum [honoret deum] pro se et pro me ecclesiam eciam kathedralem, que plurimum per incurabilitatem episcoporum destructa est, restauret novis structuris quanto magis [poter]it..." Idézi: Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula: *Zala vármegye története. Oklevéltár* II. köt. 1364–1498. Bp., 1890. 607. A [ ]-ben szereplő helyesbítések az OSZK szabadpolcos példányának ceruzás bejegyzései. Az okmányt idézi: Petrovich 1975. 151. Lásd még: Madzsar Imre: *Ernuszt János és háza Budán.* Sz LII. (1918). 56–71; Balogh 1966. I. köt. 671, 699/4. jegyzet.

[323] Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum.* Tom. IV. Posonii, 1796. 506; Ernuszt Zsigmond építkezéseiről: Balogh Jolán: *A későgótika és a korarenaissance művészete.* In: *Magyar Művelődéstörténet.* Szerk.: Domanovszky Sándor–Balanyi György–Mályusz Elemér–Szentpétery Imre–Varjú Elemér. Bp., 1939. II. köt. 563–565; Gosztonyi Gyula: *A pécsi vár. Pécs sz. kir. város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője.* 1939. 59.; Dercsényi–Pogány–Szentkirályi 1966. 22, 30–32.

[324] SZEKÉR GYÖRGY: *Demetrius lapicida. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkből.* MvSz 1992/2. 15–24.

[325] A restaurálás előtti Schmidt-féle hosszmetszetet és alaprajzot közölte: SZŐNYI OTTÓ: *A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeumi Egyesület" Értesítője,* VIII. (1916). 43–94. Vonatkozó helyek: alaprajz: 58/59. közt, metszet: 60/61. közt; HENSZLMANN IMRE: *Pécsnek középkori régiségei I. A pécsi székesegyháznak építészete.* Pest, 1869. I. 14. 8. kép.

[326] SZEKÉR 324. jegyzetben i. m. 23.

[327] KÁRPÁTI GÁBOR: *Szerzetesrendek megtelepülése a középkori Pécsen.* In: *Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia.* Pécs, 1989. március 16–18. Szerk.: UHERKOVICH ÁKOS. Pécs, 1991. 165–176; KÁRPÁTI GÁBOR–SZEKÉR GYÖRGY: *A pécsi ferences és domonkos kolostorok kutatása.* In: *Koldulórendi építészet...* 244. jegyzetben i. m. 235–254; a két sírkő: Pannonia Regia kat. 372–373; kat. no. VII-57. és 58. [Kárpáti Gábor].

[328] „Comes Gabriel Vecchy... Item ex eodem templo Cathedrali crates ferreas sex variarum portarum et Catacumbae abstulit." PKL Fasc. XXXIII. Nr. 15. Lásd: Boros 1985. 12. és 70/23. jegyzet. Hasonló vasrács zárta el az esztergomi székesegyház szentélyét is, amelyet Zsigmond lengyel király le is rajzoltatott: DABROWSKI, JAN: *A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai.* MÉ V. (1956). 31–36. Vonatkozó hely: 34.

[329] *Epitome Historica Episcopalis Civitatis Quinque-Ecclesiensis... Anno Domini 1752.* Őrzési helye: Pécs, Egyetemi Könyvtár Koller-kéziratok 67038. sz. 143. [mai jelzés: fols. 70^{v}–71^{r}.]. A forrást először felhasználta: Petrovich 1975. 156. A befalazott ablakfülke kibontásáról: CZOBOR BÉLA: *Legújabb pécsi leletek. Egyházművészeti lap* III. (1882). 225–232. Vonatkozó hely: 227. Szerinte akkor falazhatták be, amikor a szentélyt csúcsíves „stylben" átalakították. Ez is megerősíti azt a vélekedésemet, hogy az Ernuszt-féle átalakítások Szatmári püspökségének kezdetén folytatódhattak.

[330] Szőnyi 1906-ban még azt írja, hogy a szentségházat a török hódoltság alatt elásták, 1783-ban találták meg és a sekrestyében állították fel: Szőnyi 1906. 236. Későbbi tanulmányában ugyanezt vallja: Szőnyi 1929. 487. Henszlmann az elásásról ír: HENSZLMANN 325. jegyzetben i. m. 6. Gerecze szerint romként hevert mai helyén: GERECZE PÉTER: *A pécsi székesegyház különös tekintettel falfestményeire.* Bp., 1893. 62. Az újkori források egy középkori szószékről és márvány keresztelőkútról is megemlékeznek: Boros 1985. 11. Pesten egy reneszánsz főoltárat is feltételeznek, a tabernákulumok mellett: TÖRÖK GYÖNGYI–OSGYÁNYI VILMOS: *Reneszánsz kőfaragványokról. I. A pesti Belvárosi plébániatemplom egykori főoltára.* MÉ XXX. (1981). 95–101. A szilágysági Menyőn a Ioannes Fiorentinus-műhely által készített tabernákulum és keresztelőkút maradt meg. Lásd: Balogh 1943. 211–214, 268–270.

[331] FABRICZY 27. jegyzetben idézett publikációi.

[332] BALOGH JOLÁN: *A renaissance építészet Magyarországon. Magyar Művészet* IX. (1933). 24; ezt a megállapítást megismétli UŐ: *A magyar renaissance építészet.* Bp., 1953. 23; Balogh 1955. 36–37; GEREVICH, LÁSZLÓ: *Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance.* AHA VI. (1959). 309–338. Lásd még HORLER MIKLÓS 11. jegyzetben említett tanulmányát is, 10.

[333] Balogh 1955. 36–37, 40; 100, 153, 154, 157, 159, 160. képek; Horler 1987. 27.

[334] A stílustendencia szélesebb értelemben vett emlékeiről lásd Horler 1986. 58.

[335] Az Ulászló nevét tartalmazó 1502-es évszámos ajtófelirat alapján datálhatók ezek a munkák, például a vörös márvány balusztrád készítése. Forrásai: Balogh 1966. I. köt. 57. Lásd még: Farbaky 1988. 149, 151, 154.

[336] A nyéki villa Jagelló-kori datálásáról (amely a simontornyai vár 1508–1509-es átépítési dátumával is szinkronban van): Horler 1986. 55.

[337] GAYE, GIOVANNI: *Carteggio inedito d'artisti dei secoli XIV. XV. XVI.* Tomo II. Firenze, 1840. 494–496. Erre hivatkozik: TÓTH SÁNDOR: *Az esztergomi Bakócz-kápolna történelmi helye.* AH XVIII. (1990). 208.

[338] TÖRÖK JÓZSEF: *A középkori magyarországi liturgia története.* In: *Kódexek a középkori Magyarországon.* [Kiállítási katalógus]. Bp., 1985. 49–66. Vonatkozó hely: 61. A Corpus Christi-ünnep a Szentháromság vasárnapja utáni csütörtökre került.

[339] HORVÁTH ALICE: „Tenplum Domini" [sic] *A magyarországi reneszánsz pasztofóriumokról.* In: *A reneszánsz Magyarországon.* 11. jegyzetben i. m. 30.

[340] A firenzei San Lorenzo tabernákulumáról: BECK, JAMES: *Desiderio da Settignano (and Antonio del Pollaiuolo) problems. Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* XXVIII. (1984). 203–224; a tabernákulumokról: *Liturgikus lexikon.* Szerk.: VERBÉNYI ISTVÁN–ARATÓ MIKLÓS ORBÁN. Bp., 1989. 68–69. Az oltárok történetéről: BRAUN, JOSEPH S. J.: *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung.* I–II. Band. München, 1924. A reneszánsz tabernákulumokról: uo. II. Band 589–590, 634.

[341] Balogh 1966. I. köt. 244/1. jegyzet.

[342] Erre Horler Miklós hívta fel a figyelmemet. A leletek ugyanis a Honvéd Főparancsnokság épületének építésekor kerültek elő: Balogh 1966. I. köt. 119. 66. és 67. tételek. Nem köti a töredékeket a templomhoz: *A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Katalógus.* Szerk.: BUZÁS GERGELY–FELD ISTVÁN. h. n. [Bp.], 1996. 20., illetve ennek recenziója MIKÓ ÁRPÁDtól sem. MvSz 1996/2. 63–70. Vonatkozó hely: 66.

[343] Több emléket felsorol: BALOGH, JOLÁN: *Tabernakel.* In: Schallaburg kat. 653–659. A Belvárosi templom tabernákulumairól ui. 605–606. [Török Gyöngyi]; PATTANTYÚS MANGA: *Nagyrévy András és a pesti belvárosi plébániatemplom reneszánsz tabernákulumai.* MÉ XLVII. (1998). 219–228; TÓTH SÁNDOR: *Észrevételek a pesti reneszánsz szentségházak tárgyában.* In: *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára – Tanulmányok.* Szerk.: BARDOLY ISTVÁN és HARIS ANDREA. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem* XI.) Bp., 2002. 181–227. A visegrádi szentségházról legújabban: RÉTI MÁRIA: *Visegrád reneszánsz szobrászatának újabb kutatásai.* In: Mv–Mt IV. 219–237. A *Livius-kódex* 1[v] lapjának reprodukciója: Schallaburg kat. Abb. 23.

[344] A Sárkány-rend jelvényéről: KOVÁCS ÉVA: *A gótikus* ronde-bosse *zománc a budai udvarban.* MÉ XXXI. (1982). 89–94; főként 89–91. és UŐ: *A Luxemburgi-uralkodók rendjei.* In: Zsigmond kat. I. köt. 135–147.

[345] Hasonló, ám szalagokkal átkötött babérágat faragtak ki egy vörös márvány sírkőtöredéken, ami 1989-ben a pécsi domonkos kolostor Kárpáti Gábor régész vezette feltárásán került elő. Publikációja: Pannonia Regia kat. 372–373; VII-57. kat. számon. [Kárpáti Gábor közlése.]

[346] Lehetne a mennyei dicsőségben megjelenő Krisztus Maiestas Domini-típusú ábrázolása is. Krisztusként értékeli: Szőnyi 1933. 202–203.

[347] *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Hg.: KIRSCHBAUM, ENGELBERT. IV. Band. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1972. 457.

[348] FERGUSON, GEORGE: *Signs & Symbols in Christian Art.* London–Oxford–New York, 1979. 21–22.

[349] FABRICZY 27. jegyzetben i. m. (1915). Vonatkozó rész: 314–315.

[350] Balogh 1955. 40.

[351] GEREVICH 332. jegyzetben i. m. 319. Megállapításaival vitába száll: Balogh 1966. I. köt. 298. Gerevich említett cikkében egy, a krakkói Wawelben talált indás-akantuszleveles motívumos faragványt kapcsol össze Ioannes Fiorentinus műhelyével. A megállapítást a lengyel szakirodalom is átvette: BIAŁOSTOCKI 49. jegyzetben i. m. 18. és 53. kép. Az analógia nem meggyőző, mert egy Itáliában és Magyarországon egyaránt elterjedt motívumról van szó.

[352] Fiorentinusról: Balogh 1955. 40–41; Schallaburg kat. 671. és 740, 819, 840/d) és e) katalógusszámokon, Horler 1987. 21–23. A problémát legújabban tisztázta: HORLER MIKLÓS: *Ioannes Fiorentinus Forgách síremléke.* ÉÉT XV. (1983). 237–259. E felfogást követi: Mikó 1986. 100–101, kibővítve az életművet az Anđela Horvat által már javasolt Szegedi Lukács sírkővel.

[353] FRAKNÓI VILMOS: *Erdődi Bakócz Tamás élete.* Bp., 1889. 114–142. Balogh Jolán szerint 1506–1507 között a belső főpárkányig jutottak, majd 1512-ben már használták a kápolnát: Schallaburg kat. 661, 671.

[354] BALOGH, JOLANDA: *I monumenti del Rinascimento della chiesa parrochiale di Pest. Rivista d'Arte* XX. (1938). 60–77.

[355] Lásd a 329. jegyzetben idézett kéziratot.

[356] PKL Káptalani magánlevéltár, Fasc. 485. Nr. 5. A szerződés 5. pontja így rendelkezik: „5to Siquidem fenestra major in medio occludi, altera vero minor ad Septemtrionem aperiri ac penes Situatum Antiquum Tabernaculum Marmoreum ex pariete debeat excipi, hinc necessarios Lapides ad occlusionem efformationem polire, et accomodare idem Magister Lapicida sit obligatus." A teljes szerződést közli: Boros 1985. 79–80/116. jegyzet. Ugyanerről: Petrovich 1963/64. 186.

[357] A mesterekről: Boros 1985. 35. Krail haláláról: uo. 28. A szerző az angyalfejek javítását Spethnek tulajdonítja: uo. 82/159. jegyzet. A sekrestye alaprajzát lásd uo. a 27. képen.

[358] A székesegyház – és a kápolna – rekonstrukciójáról: Boros 1985. 22–23, 89/252. jegyzet.

[359] Az Egri Érseki Levéltárban lévő Krammer-alaprajz ugyancsak 1783-ban készült. Datálásáról: Farbaky 1997. 327. Krammerről legújabban: SONKOLY KÁROLY: *A pécsi Sóház. Pécs újkori építészete egy belvárosi ház históriájának tükrében.* In: *Magyar Műemlékvédelem* XI. Bp., 2002. 335–407; vonatkozó hely: 362–373. A leégésről: Boros 1985. 55.

[360] Boros 1985. 55.

[361] PKL *Protocollum* VII. 125. Die 12. Aug. 1783. Idézi: PETROVICH, EDE: *L'opera di Giuseppe Antonio Sartori a Pécs. 1778–1783. Cultura Atesina* XV. (1961). 85–101. [Sartori keresztnevei a címben – nyilván sajtóhiba miatt – felcserélődtek, hiszen maga Petrovich tudta legjobban a forrásokból megállapítani a helyes sorrendet: Petrovich 1963/64. 200.] A Sartorinak való attribuálásról lásd ugyanitt 95–98. és Farbaky 1997. 336.

[362] PETROVICH előző jegyzetben i. m. (1961). 98.

[363] A rajz őrzési helye: PKL 39. sz. rajz. Buck munkásságáról: KOPASZ GÁBOR: *Buck József és a pécsi rajziskola első évtizedei.* In: *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok.* Szerk.: ZÁDOR ANNA–SZABOLCSI HEDVIG. Bp., 1978. 353–391.

[364] Közölve: Farbaky 1997. 338–340.

[365] Őrzési helye: PKL Szőnyi-hagyaték. A fotót teljes méretében közölte: Farbaky 1997. 337/8. kép. A barokk oltárkiegészítéseket levágva publikálta: SZŐNYI OTTÓ: *A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeumi Egyesület" Értesítője* VIII. (1916). 43–94. A fotó a 88. és 89. oldalak között található.

[366] A rajzról lásd KÖH könyvtár 6. és 27./1882. sz. MOB-iratok; AÉ új f. II. (1882). II, IV, XXVI, XLIX. Forbát még látta a rajzot: Forbát 1918/19. 46.

[367] A Szatmári-szentségház barokk oltárrá alakításáról részletes tanulmányom: Farbaky 1997.

[368] Osgyányi Vilmos megállapítása. Az ausztriai vörös márvány eredetéről is szól: LŐVEI PÁL: *A tömött vörös mészkő – „vörös márvány" – a középkori magyarországi művészetben.* AH XX. (1992). 3–28.

[369] SZŐNYI 365. jegyzetben i. m. 89.

[370] PKL Székesegyházi levéltár 83. Fasc. 116. Az adatot Sonkoly Károlynak köszönöm.

[371] A székesegyház restaurációjáról: CZOBOR BÉLA: *A pécsi székesegyház restaurátiója.* Bp., 1882. (Kolligátum az Egyházművészeti lapban megjelent cikkeiből); SCHÄFER, G.: *Der Dom zu Fünfkirchen und seine Wiederherstellung. Zeitschrift für Bildende Kunst.* Neue Folge III. (1892). I. rész: 7–19, II. rész: 80–92; CSEMEGINÉ TOMPOS ERZSÉBET: *A pécsi Székesegyház Schmidt-féle újjáépítése. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem. Tudományos Közlemények* X. (1964). 33–97; HAJÓS, GÉZA: *Die Erneuerung und der Neubau der mittelalterlichen Kathedrale von Pécs im 18. und 19. Jahrhundert. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* XXI. (1967). 179–185; HORLER MIKLÓS: *Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon.* In: Mt–Mv IX. 102, 120–121.

[372] Szőnyi 1906. 237.

[373] Forbát 1918/19. 48. Forbáthoz hasonló álláspontot képvisel: RADOS JENŐ: *Magyar oltárok.* h. n., é. n. [Bp., 1938]. 61.

[374] Balogh Jolán véleménye szerint a jobb oldali hármas angyalcsoport felső tagja kivételével az összes figura feje barokk újrafaragás: Schallaburg kat. 674–675. No. 827.

[375] KÖVÉR BÉLA: *A pécsi székesegyház.* AÉ új f. XI. (1891). 289–295. A szerző tulajdonképpen Hampel József, akinek a Kövér Béla álneve volt. [Erre Tímár Árpád hívta fel a figyelmemet.] Vonatkozó hely: 294; Forbát 1918/19. 48.

[376] Szőnyi 1906. 236–237. 765. számon. A Függelékben közölt kőfaragványjegyzékben a 3. számon.

[377] Forbát 1918/19. 54. Az ő megfigyelése, hogy míg a mellékakrotérionok a pécsi emléknél a főpárkányon ülnek, a Bakócz-kápolnánál kissé feljebb vannak (Horler 1987. 47. képe). Az eltérés nyilván az emlékek szétszedésével és új helyre kerülésével magyarázható. Az itáliai példákon – pl. Firenze, Santo Spirito belső főkapuja, Salvi d'Andrea, 1487 – a pécsihez hasonló összefüggések figyelhetők meg. Képét közli: Balogh 1955. 141. kép.

[378] KÖVÉR [HAMPEL] 375. jegyzetben i. m. 294.

[379] ALFÖLDI ANDRÁS: *A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában.* In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk.: SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp., 1938. I. köt. 151–170. Vonatkozó hely: 156, 158; FÜLEP, FERENC: *Sopianae. The history of Pécs during the Roman Era, and the problems of the continuity of the Late Roman Population.* Bp., 1984; TÓTH MELINDA: *A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a románkorban.* In: Pannonia Regia kat. 123.

[380] *Képes Krónika.* Bp., 1964. II. köt. 122; Geréb László fordítása. Az első püspöki rezidencia Petrovich Ede szerint a templomtól keletre állhatott: Petrovich 1981. 11–12., de nem tudjuk, hogy ez min alapul, mert a hivatkozott Alföldi András- és Nagy Lajos-tanulmányokban ilyenről nincs szó.

[381] TÓTH 379. jegyzetben i. m., i. h.

[382] *Régészeti Füzetek. Az 1972. év régészeti kutatásai.* Bp., 1973. 106. 183. sz. Pécs, Püspökvár (G. SÁNDOR MÁRIA); UŐ: *A Pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXXVII. (1992). Pécs, 1993. 105–114. Vonatkozó hely: 110.

[383] Hajós 1966. 187–188.

[384] GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. köt. Bp., 1963. 357.

[385] „tectum Palacii episcopatus Qinqueecclesiensis". Idézi: PÓR ANTAL: *Viszály a pécsi káptalanban (1302–1309).* In: *Történelmi Tár 1889.* 401–420. Vonatkozó hely: 414; GYÖRFFY előző jegyzetben i. m. 358.

[386] KOLLER, JOSEPHUS: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum.* III. köt. Posonii, 1784. 261, 305, 316, 317; Petrovich 1975. 119–171. Vonatkozó hely: 150; Petrovich 1981. 29.

[387] GOSZTONYI GYULA: *Pécs középkori műemlékei. Technika* XXII. (1941). 3. sz. 96. Rajza: uo. 3. ábra.

[388] Petrovich 1975. 150–151. és Petrovich 1981. 29.

[389] „Kinizsi a város alatt elterülő síkon tábort vert, néhányadmagával bebocsátást nyert a városba, és egykettőre megállapította, hogy mind a polgárság, mind a főpap megmaradt a király oldalán, a régi engedelmességen, a várost pedig, továbbá a nemcsak hadianyaggal és csapatokkal, hanem élelemmel és hadiművekkel is remekül fölszerelt várat a közhiedelemmel ellentétben az uralkodó számára őrzi. Melegen üdvözölte a főpapot és a lakosságot, megdicsérte az építményeket és az erődítményeket... (Positis autem in subiecta urbi planitie castris ipse in urbem cum paucis quibusdam admissus facile cognovit et cives et antistitem in fide erga regem et officio pristino permanere et urbem arcemque non modo tormentis et copiis, sed commeatibus etiam et bellicis operibus omnibus egregie munitas ab iis contra, quam opinabantur homines, ad regia commoda custodiri. Itaque antistite et civibus eximie collaudatis et operibus ac munitionibus approbatis inde confestim...) In: ANTONIUS DE BONFINIS: *Rerum Ungaricarum Decades.* Eds: I. FÓGEL–B. IVÁNYI–L. JUHÁSZ. Tomus IV. Pars I. Bp., 1941. 222. [Decas V. Liber II. 16.] Fordítása: BONFINI, ANTONIO: *A magyar történelem tizedei.* Fordította: KULCSÁR PÉTER. Bp., 1995. 957. [V. tized 2. könyv 15.]

[390] Őrzési helye: Karlsruhe, Hofarchiv VIII. 21/a.

[391] A pécsi várról: GOSZTONYI GYULA: *A pécsi vár. Pécs sz. kir. város Majorossy Imre Múzeumának 1939–40. évi értesítője.* Pécs, 1940. 55–70; UŐ: *A pécsi belső vár nyugati kaputornya. Technika* 1942. 57–59; Dercsényi–Pogány–Szentkirályi 1966. 21–23, 28–30; G. SÁNDOR MÁRIA: *Pécs (Baranya megye).* In: *Várépítészetünk.* Főszerk.: GERŐ LÁSZLÓ. Bp., 1975. 212–217; G. Sándor 1991. 157–164; G. SÁNDOR MÁRIA 44. jegyzetben i. m. (1993). 105–114; G. Sándor–Szijártó 1999.

[392] (Ernuszt Zsigmond pécsi püspök csináltatott engem). BONCZ ÖDÖN: *Csáktornyai Ernuszt Zsigmond címere Pécsett.* AÉ új f. XI. (1891). 152–157. Szőnyi 1906. 247–249. 772. sz.; G. Sándor 1984. 71. 1. sz.; G. Sándor–Szijártó 1999. 54, 57/61. kép. A címertartó ifjúk vonatkozásában vö.: MOJZER MIKLÓS: *Két puttó Nagyszebenből és a magyarországi reneszánsz néhány kevéssé ismert emléke.* MÉ XXXI. (1982). 105–119. A tanulmányra Végh János hívta fel a figyelmemet.

[393] Evlia nem az Ernuszt címert írta le – véleményem szerint – tévesen, mert az egészen másféle, hanem valóban egy kétfejű sasos címert, amely leginkább csak Zsigmond királyé és német-római császáré lehetett, hiszen Ferdinánd ezt nem használhatta csak római király révén. Erre a lehetőségre Kubinyi András hívta fel a figyelmemet. Cselebi tévedéséről ír: Petrovich 1981. 30/2; G. Sándor 1984. 14. Zsigmond címerhasználatáról: BODOR IMRE: *Uralkodói pecsétek.* In: Zsigmond kat. II. köt. 13–26.; MAROSI ERNŐ: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon.* Bp., 1995. 128–129.

[394] BONCZ 392. jegyzetben i. m. 154. Zsigmond 1394-ben meglátogatta Pécset. Lásd uo.

[395] A tornyot 1819-ben bontották le: SZŐNYI OTTÓ: *A pécsi belső vár egyik maradványa. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület" Értesítője* VII. (1914). 136–137. Vonatkozó hely: 137.

[396] (Beboltozott út, amin keresztül út vezet a püspöki palotához). Hermanng 1754-ből származó rajzát a pécsi Püspöki Levéltárban őrzik. Szőnyi Ottó másolata: KÖH Tervtár 8926.

[397] *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford. és jegyzetekkel kísérte: KARÁCSON IMRE. Bp., 1904. 198. Hasonlóan a „sötét folyosóra" vonatkoztatja Cselebi leírását: Petrovich 1981. 40. Cselebi pécsi leírásáról: SZŐNYI OTTÓ: Pécs városa Evlia Cselebi tükrében. AÉ új f. XLII. (1928). 241–255.

[398] A püspöki palotáról: Petrovich 1981; G. Sándor 1984. 25–26; G. Sándor–Szijártó 1999. 27–29; Farbaky 1999/2000. 230–236; Farbaky 2000. 137–138.

[399] Petrovich 1981. 32, 33.

[400] Koller 1801. 4. és 5/s jegyzet.

[401] Erről lásd: Petrovich 1981. 34.

[402] Dercsényi 1968. A kutatás dokumentációja az KÖH tervtárában jelenleg nem lelhető fel. Vö.: G. Sándor 1984. 23/34. jegyzet.

[403] Ezek esetleg lefaragott rozetták is lehetnek.

[404] 84348., 84350. és 84351. negatívszámokon.

[405] Sándor Mária–Pusztai Ilona rekonstrukciója: G. Sándor 1984. 126/25. rajz.

[406] Uo. 26. Őrzési helyére lásd a 408. jegyzetet.

[407] Lásd: G. Sándor 1984. 127/26. kép aláírása. Fotó e típusról: KÖH fotótár 84348 (kétféle felvétel van ezen a számon), 84355. neg. sz.

[408] Tollrajz, 1686. október 22.–1687. március 1. közt készült. Őrzési helye: Bécs, Österreichisches Staatsarchiv. Festungen I. Reichsakten 138. Publikációja: GOSZTONYI GYULA–PATAKI VIDOR: *Pécs legrégibb hiteles ábrázolása. Sorsunk* I. (1941). 413.

[409] Dercsényi 1968. 114.

[410] 1777. szeptember 1-én a káptalan, a kamara és a megye küldöttei állították össze a pécsi püspöki palota, valamint a nádasdi és mohácsi kastélyok ingóságainak leltárát. Kivonata közölve: BÓNISNÉ WALLON EMMA–KENÉZ GYŐZŐ–SPRENGER MÁRIA: *Acta Cassae Parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok.* 4. füzet. Bp., 1973. 215–218. Jelzete: No. 20. ff. 486–491. Címe: *Inventarium Rerum Mobilium Georgii condam Klimo Episcopi Quinque Ecclesiensis post mortem Eiusdem in Eodem Episcopatu Quinque Ecclesiensis repertarum sub A.*

[411] Közli: Petrovich 1981. 54–69. Jelzete: PKL Kápt. Magánlvt. Fasc. CXXVII. no. 22. (xeroxban tanulmányozhattam Sonkoly Károly jóvoltából). A háromtagú bizotság tagjai: Agyich István, a káptalan kiküldöttje, Alapi Salamon Sándor Baranya megyei szolgabíró és Orlovics János Baranya megyei esküdt.

[412] OL T 1 *Delineationes Aedilium* 1. téka No. 73. (földszinti alaprajz), No. 72. (emeleti alaprajz). A másik három tervlap a püspökség egyéb épületeinek felméréseit tartalmazza: No. 69, 70, 71. A No. 70. tervet, amely a barokk püspöki kertet ábrázolja, publikálta: SONKOLY KÁROLY: *A barokk püspöki díszkert Pécsett.* AH XXII. (1994). 67–72. 7. kép. A terveken sem datálás, sem a készítőjük nincs feltüntetve. Legújabban: SONKOLY KÁROLY: *Barokk díszkertek Pécsett. Pécsi Szemle* 2000. nyár 22–41.

[413] EMBER GYŐZŐ: *A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788–1867).* LK XX–XXIII. (1942–1945). 345–375; KELÉNYI GYÖRGY: *Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos" építészet Magyarországon a XVIII. század végén.* In: *Művészet és felvilágosodás.* 363. jegyzetben i. m. 123–159. Tallherről uo.: 144–157. Nincs szó itt a pécsi püspöki palotán végzett munkájáról. Lásd még: KUTHY SÁNDOR: *Adatok Tallherr József működéséhez.* MÉ VII. (1958). 32–42; és BIBÓ ISTVÁN: *Tallherr József.* In: *Művészet Magyarországon 1780–1830. Kiállítási katalógus.* Szerk.: SZABOLCSI HEDVIG–GALAVICS GÉZA. Bp., 1980. 302–304.

[414] MOL Helytartótanácsi levéltár. C 73. *Departamentum ecclesiasticum fundationale* 1819. 8. 27. (164. raktári csomó). A publikálatlan anyagra – az őáltala is őrzött Petrovich Ede-tanulmány (Petrovich 1981.) alapján – Boros László hívta fel a figyelmemet. A fol. 153–164. lapokon találhatóak Mathias Fölsinger egyes püspöki épületeket ábrázoló felmérései 1808-ból és Tallherr tervei: *Consignatio Planorum super qualiter restauranda Residentia Epali Vecclesiensi per exmissus Inviduum Coale(?) Talher in Aug 805 VEclesiis, dein Mense Januaris 806 Budae...* fol. 160. (földszinti alaprajz), fol. 161. (emeleti alaprajz és keresztmetszet).

[415] Uo. fol. 160. (földszinti alaprajz), fol. 161. (emeleti alaprajz és keresztmetszet).

[416] (A vendégszárnyban a kápolnánál). BÓNISNÉ–KENÉZ–SPRENGER 410. jegyzetben i. m. 216.

[417] „Hinc itur ad cubiculum quartum una fenestra et viridi fornace instructum, in reliquo prioribus simile. Hinc dextrorsum patet exitus ad sepe attactum ambitum, recta linea vero itur ad capellam domesticam, duabus fenestris et fornace caveacei coloris instructam..." Petrovich 1981. 58, 65 (magyar fordítása).

[418] Itt jegyzem meg, hogy a déli szárny északi oldalán a válaszfalak a földszinten és az emeleten egymás alá esnek.

[419] Az 1777-es leltárban szereplő kelyhek, püspökbotok, keresztek és egyházi ruhák mind barokk koriak. BÓNISNÉ–KENÉZ–SPRENGER 410. jegyzetben i. m. 216. *in capella Domestica 5-a.*

[420] MOL Helytartótanácsi levéltár. C 73 *Dep. eccl. fund.* 1819. 8. 27. fols. 127–151. Felirat a fol. 150-en: „Consignatio Planorum & Sumptuum Projectorum pro Eppali Residentia V. Ecclesiensi novitus e fundamenti reaedificanda per Mag.rem Murarius Sexardiensem Venceslaus Smidt Mensibus Aug 8bis & 9bis. A 808." Az egyes tervlapok: fol. 120: főhomlokzat, fol. 121: földszinti alaprajz, fol. 122: emeleti alaprajz, fol. 123: II. emeleti alaprajz terve, fol. 124: előkert és bejárati kiképzés, fol. 126: tetőalaprajz és metszetek terve, fol.125: keresztmetszet. Schmidt feltehetően ismerte Tallherr terveit, de azoknál nagyszabásúbb, barokkosabb, konzervatívabb tervet vetett papírra.

[421] *Hírnök* V. (1841). június 7. 45. sz. 1. Idézi: Petrovich 1981. 118.

[422] Erről az átépítésről: SZŐNYI OTTÓ: *Útmutató a városban és a környékén.* II. kiadás, Pécs, é. n. [1926]. 73–74; Dercsényi–Pogány–Szentkirályi 1966. 189–190; Petrovich 1981. 111–118.

[423] Közli: Petrovich 1963/64. 200/14. kép.

[424] A datálásról: SONKOLY KÁROLY: *A pécsi székesegyház Bartalits Mihály készítette első apostolszobrai. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXIX. (1984). 257–301. Vonatkozó hely: 268/107. jegyzet és 296/VI. tábla, valamint lásd Mendöl Zsuzsa tanulmányát a Hild–Ybl Alapítvány készülő tanulmánykötetében: *Adatok a pécsi püspöki palota 19. századi építéstörténetéhez.*

[425] Petrovich 1963/64.

[426] Petrovich 1963/64. 185.

[427] Hajós 1966. 187–188.

[428] „Penes turrim ex parte meridionali positam tractus ruderum visitur, ubi olim inferne duo sacella celeberrimum inter alia B Virginis Auratae dictum cum tribus aris, ubi singulis diebus votivale sacrum in chorali concentu presbyterorum fiebat, cuius fornix etiam nunc stat, siquidem columnis ex integro lapideis fulciatur. Alterius fornix ante non multos annos corruit. Hic tractus est orgiarum 20 longitudinis, latitudinis 4 2/4. Muri ruinati ab invicem divisi, ad quos contrahendos et iungendos 115 centennarii ferri necessarii..." PKL Kápt. Levéltár Fasc. 40. Nr. 105. Az irat jelenleg a levéltárban nem fellelhető. Idézi: Petrovich 1963/64. 179. és 201/2. jegyzet.

[429] (Amely szárnyban volt a tanácsterem, levéltár és sekrestye helye és különböző helyiségek). *Epitome Historica Episcopalis Civitatis Quinque-Ecclesiensis, In Inclyto Comitatu Baranyensi sitae, collecta Anno Domini 1752.* Pécs, Egyetemi Könyvtár, *Koller-kéziratok* 67038. sz. Idézi: (kissé hibás címleírással): Petrovich 1963/64. 201/5. jegyzet. Ugyanerre hivatkozik: Hajós 1966. 187. és 192/27. jegyzet.

[430] Funkciójáról, Szőnyi Ottó véleményét némileg módosítva: Petrovich 1963/64. 185. A „Holtak kápolnája" elnevezést nem vonatkoztatja egyértelműen erre: Petrovich 1963/64, 180; vö. SONKOLY 359. jegyzetben i. m. 369., aki viszont ezzel azonosítja.

[431] Szent Mihályról: BALÁZSIK 245. jegyzetben i. m. Különösen: 173, 176. és 186/11. jegyzet.

[432] Petrovich 1963/64. 181.

[433] „eadem Insignia prodebant aedes, quarum rudera paucis abhinc annis Turri Templi in parte eius meridionali adhaerebant, atque ad ortum spectabant, nunc autem, ut alteri aedificio locum darent, funditus eruta sunt, ab Eodem constructas fuisse." Koller 1801. 5.

[434] HOLUB JÓZSEF: *Pécs város pecsétjei. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1958.* Pécs, 1959. 137–146. Reprodukciója: 140/2. kép. Szerinte az A és Ω betűk Krisztusra, s így az épület egyházi rendeltetésére utalhatnak. A pecsét a Batthyány-család körmendi levéltárában a Pécs városa által 1605-ben Rátky Menyhértnek Egerszegre írt levelén található.

[435] GOSZTONYI–PATAKI 408. jegyzetben i. m.

[436] Petrovich 1963/64. 187.

[437] Sajnos, a Káptalani Levéltárban jelenleg nem fellelhetők, ezért csak Petrovich cikke (és Sonkoly Károly néhány tervfotója) alapján tudom ezeket ismertetni. A fekete-fehér reprodukciók nem nagyon adnak módot arra, hogy további rajztechnikai következtetéseket levonjak, illetve, hogy biztosan lássam a barokk terveken a régi és új falak színjelölési különbségét. Ismertetése: 1. terv: Petrovich 1963/64. 188; 182/5. kép. 2. terv: uo. 188, a terv reprodukciója: 183/6. kép. 3. terv: uo. 188, 191; a hozzátartozó terv: 189/7. kép. A terveket (elsősorban a 4. és 6. számút) elemzi legújabban: Sonkoly 359. jegyzetben i. m. 368–371.

[438] Uo. 191, a terv: 190/8. kép.

[439] Uo. 191, a homlokzat: 180/4. kép.

[440] Az egyes tervváltozatok szélességi és hosszúsági méretéről: uo. 188, 191.

[441] Pl. Gosztonyi Gyula: *A pécsi őskeresztény temető.* Pécs, é. n. [1943]. 150; Petrovich 1963/64. 181; Fülep 379. jegyzetben i. m. 285–301; Dercsényi–Pogány–Szentkirályi 1966. 20/24. jegyzet; valamint Tóth Melinda szóbeli közlése. A sírkamra múlt századi ismertetése: Henszlmann, Emerich: *Die altchristliche Grabkammer in Fünfkirchen. Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* XVIII. (1873). 57–83.

[442] Petrovich 1963/64. 181.

[443] Dyggve, Eynar: *Das Mausoleum in Pécs.* Pécs, 1935. (Pannónia-könyvtár 3.)

[444] Az ókeresztény sírkamra és a barokk terv alapján a román kori oszlopos helyiség (káptalanterem?) összerajzolása: Gosztonyi 441. jegyzetben i. m. 149/63. rajz. Valószínűleg ugyanezt a rajzot terjeszthette be Gosztonyi 1941. május 7-én a MOB-nak: KÖH könyvtár, 194./1941. sz. MOB-irat (a hozzátartozó alap- és helyszínrajzot elválasztották az irattól). A helyiség káptalanterem funkciójának feltételezése: Hajós 1966. 187.

[445] „Equidem nihil dubito dum Sacmarianae aedes construerentur, operas in illud incidisse; at coniicio neglectum esse ab iis, et, quod satis firmum videretur, murorum oneri sustinendo, molem reliquam, una interposita lapidea Tabula, quae inter effodiendas ruinas deprehensa est, ei impositam extitisse." Koller 1804. 33.

[446] „Monumentum istud est Sacellum, in quod operae, dum aedium Sacmarianarum Templi Cathedralis Turri a meridie adhaerentium materiam egererent, inciderunt." (uo. 25.) és: „Certe Sacellum istud... nonnisi revulsis aedium Sacmarianarum fundamentis sit detectum... Non multo post detectum hoc sacellum, dum juxta struendis aedibus fundamenta jacerentur, tredecim sepulchra e Romanis lateribus facta deprehendimus..." (uo. 33.). Koller ugyanebben a művében közölte az ókeresztény sírkamra rajzát is: Tab. XI.

[447] Petrovich 1963/64. 194–195. Koller is ír az áthelyezés okáról: Koller 1804. 25. és 33.

[448] Petrovich 1963/64. 196–197.

[449] Szőnyi Ottó: *A pécsi őskeresztény temető. Religio* LXXII. (1913). I. közl.: 577–579, II. közl.: 596–597. Idézett hely: 597.

[450] *A pécsi őskeresztény sírkamra vízmentesítése.* Írta: Dr. Szőnyi Ottó. Ásatási napló (jelentés), 1913 június. A kétlapos fénymásolatot Sonkoly Károly bocsátotta rendelkezésemre, aki viszont Bachmann Zoltántól kapta. Származási helye valószínűleg: PKL Szőnyi-hagyaték. A „IVSQ: REG" feliratú kő párkányfríz lehetett, mérete: 13×265 cm. Felül keskeny lemez és kyma zárta le.

[451] Szőnyi Ottó: *Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. Országos Magyar Régészeti Társulat évkönyve* II. (1923–1926). 172–195. Vonatkozó hely: 183. Az ókeresztény emlékekről összefoglalóan: Szőnyi Ottó: *A pécsi ó-keresztény temető, sírkamrái és kápolnája.* MM V. (1929). 537–544. és Gosztonyi 441. jegyzetben i. m. A két említett ásatásról: uo. 9.

[452] Ferrara, Miranda–Quinterio, Francesco: *Michelozzo di Bartolomeo.* Firenze, 1984. 168–173 (Trebbio), 176–185 (Cafaggiolo), 245–252 (Careggi), 252–255 (Fiesole).

[453] Heydenreich, Ludwig H.: *La Villa: genesi e sviluppi fino al Palladio. Bollettino del Centro Internazionale di studi di Architettura Andrea Palladio.* XI. (1969). 11–22. Idézett felosztás: 12–13. A folyóirat ezen teljes számát a reneszánsz villaépítészetnek szentelték.

[454] V. könyv, XIV. fejezet. Alberti funkciója szerint két villafajtát különböztet meg: a használatra és a kellemességre építetteket: V. könyv XV. fejezet első mondata.

[455] A források: Balogh 1966. I. köt. 39, 97, 100–101. Értelmezésük: Balogh 1985. 115, 150–151; Feuerné Tóth Rózsa: *Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon.* MÉ XXXVI. (1987). 1–53. Idézett hely: 28. A több metszeten is ábrázolt négy oszlopról: Wellner István: *Rene-*

szánsz kerti építmények a budai várban (A Villa Marmorea és Aula Marmorea). MÉ XXX. (1981). 260–265.

[456] A források: Balogh 1966. I. köt. 171–172; Balogh 1985. 157.

[457] Balogh 1966. I. köt. 152–153. A forrásokról: Balogh 1985. 186.

[458] A Ventur (ma Jiráskova ulica) és Pázmány (ma Prepoštská ulica) utcák sarkán állt, az egykori Accademia Istropolitana mellett. Az épületről: Balogh 1966. I. köt. 174–176; Balogh 1985. 156.

[459] Erről: FELD ISTVÁN: *A nyéki királyi villák.* In: Pannonia Regia kat. 349. A (legalábbis egyik szintjén) egyetlen teremből álló álló épülettípus későbbi emlékei: Nagybiccse, Nászpalota; Sopronkeresztúr.

[460] Balogh 1966. I. köt. 161–167; Schallaburg kat. 361–364, 605; Balogh 1985. 157–159; Horler 1986; HORLER, M.: *Les édifices de la villa royale de Buda-Nyék.* AHA XXXIII. (1987–1988). 131–177; HORLER, MIKLÓS: *Die königliche Villa in Buda-Nyék.* In: *Budapest im Mittelalter.* Hg. von BIEGEL, GERD. Braunschweig, 1991. 392–403; FELD ISTVÁN: *Régészeti adatok a nyéki királyi villák építéstörténetéhez.* In: Mt–Mv IV. 259–268; FELD előző jegyzetben i. m. 348–349.

[461] *Esztergom műemlékei.* I. rész. Szerk.: GENTHON ISTVÁN. [*Magyarország műemléki topográfiája* I/1. köt.] Bp., 1948. 212; Balogh 1955. 8, 41, 48/13 és 56/161. jegyzetek; Zolnay 1961. 201–228. Vonatkozó hely: 218–220; ZOLNAY LÁSZLÓ: *Esztergom.* Bp., 1956. 26, 49; Balogh 1966. I. köt. 8, 48/13. jegyzet; HORVÁTH ISTVÁN–H. KELEMEN MÁRTA–TORMA ISTVÁN: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.* Bp., 1979. 219–220.

[462] GOSZTONYI GYULA: *Pécs törökkori vízvezetéke. Pécs szab. kir. város „Majorossy Imre múzeumának" 1941. évi értesítője* 30–39. Vonatkozó hely: 33. és OláhHung 39.

[463] HUNFALVY JÁNOS: *Magyarország és Erdély eredeti képekben.* Rajzolta ROHBOCK LAJOS. II. köt. Darmstadt, 1860. 390–391. között. Metszette: G. M. KURZ. MNM TKcs T 3291.

[464] Mindkettőt közli: Parádi 1958/59. LXIII. tábla 2, 3. képek. Parádi szerint Schulcz rajzának őrzési helye: KÖH könyvtár, 32/1889. sz. MOB-irat, ahol azonban csak az irat található, a rajzot nem találtam meg sem itt, sem a KÖH tervtárában.

[465] Reéh 1911. Idézett hely: 135.

[466] PKL I. szekrény, B oszlop, 2. polc. Rajzok.

[467] NÉMETH 29. jegyzetben i. m. II. köt. 362.

[468] Reéh 1911.

[469] Gosztonyi 1943.

[470] Parádi 1958/59.

[471] Francesco di Giorgio egy rajzára – mint párhuzamra – először HORLER MIKLÓS hívta fel a figyelmet egy előadásában: „Urbino hatása a magyarországi reneszánsz építészetre Budán keresztül". Magyarországi Olasz Kultúrintézet „Urbino és Magyarország" című tudományos ülésszaka, 1994. április 20. Az általa említett rajzok forrása: PAPINI, ROBERTO: *Francesco di Giorgio architetto.* Firenze, é. n. [1946]. Vol. I. 202, 204, 206.

[472] *Trattato di Architettura civile e militare di Francesco di Giorgio Martini architetto senese del secolo XV.* 3. köt. Torino, 1841. A cura di PROMIS, CARLO. A traktátusok modern kiadásai: FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI: *Trattati di architettura, ingegneria e arte militare.* A cura di MALTESE, CORRADO, trasc. di MALTESE DEGRASSI, LIVIA. Milano, 1967. Vol. 1–2.; FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI: *Trattato di architettura. Il codice Ashb. 361. della Biblioteca Medicea Laurenziana.* Vol. 1–2. Firenze, 1979.

[473] MUSSINI, MASSIMO: *La trattatistica di Francesco di Giorgio: un problema critico aperto.* In: F. di Giorgio kat. 358–379.

[474] Erről – többek közt – lásd: HENSZLMANN IMRE: *I. Mátyás király állítólagos építészének kézirati munkája az építészetről. Archaeologiai Közlemények* II. (1861). 165–173; HORVÁTH ALICE: *Adatok a XV. századi építészetelmélet kutatásához a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Zichy-kódexe" alapján.* ÉÉT VI. (1974). 101–119; FEUER-TÓTH, RÓZSA: *Un traité italien du XVe siècle dans le Codex Zichy de Budapest.* In: *Les traités d'architecture de la Renaissance. Actes du colloque tenu à Tours du 1er au 11 juillet 1981.* Études réunies par GUILLAUME, JEAN. Paris, 1988. 99–113; KOLB, CAROLYN: *The Francesco di Giorgio Material in the Zichy Codex. Journal of the Architectural Historians* XLVII. (1988). 132–159. és legújabban: F. di Giorgio kat. XXI. 8. számon: 370–372. [Mussini, Massimo].

[475] F. di Giorgio kat. XXI. 4. számon: 362–365.

[476] DI GIORGIO MARTINI, FRANCESCO: *Trattato di architettura civile e militare.* Fol. 18^v. (reprodukciója: F. di Giorgio kat. 113. középen alul).

[477] Trattato i. m. fol. 24[r]. (fotója: F. di Giorgio kat. 113. jobboldalt felül).

[478] F. di Giorgio kat. 318–325.

[479] FROMMEL, CHRISTOPH LUITPOLD: *Die Farnesina und Peruzzis architektonisches Frühwerk.* Berlin, 1961. Könyvében foglalkozik a sienai Villa Chigivel is: 106–109.

[480] Márcsak az építészeti megoldás analógiái miatt sem lehet a tettyei villát Janus Pannonius pécsi püspökségének (1459–1472) idejére helyezni, ahogy ezt felvetette: KARDOS TIBOR: *Az élő Janus. Jelenkor* XV. (1972). 291–302. Vonatkozó hely: 300.

[481] KÖH Fotótár P 4041 és 21.115. sz. felvétel.

[482] Úgy tűnt, erre 1999-ben végre lehetőség nyílik, az ásató régész Kárpáti Gábor (JPM RO) lett volna, ám a feltárás újra elodázódott.

[483] Reéh 1911. 129, 132.

[484] Uo. 132–133.

[485] A rajzot közölte: Parádi 1958/59. 132, 133; LXIII. t. 1.

[486] Reéh 1911. 135. Reéh az 1897-es bontások kapcsán „csúcsos ablakokról" ír, ám ennek nem sok alapja lehet. Ugyanerről a bontásról s a keleti szárny déli részéről: Gosztonyi 1943. 481. jegyzetben i. m. 90. A tetőzetről lásd uo. 89.

[487] Gosztonyi 1943. 90. és Parádi 1958/59. 129/4. jegyzet.

[488] VÁRSZEGI ALAJOS: *Szászvár.* Szászvár, 1991; GERŐ GYŐZŐ: *Szászvár – A püspöki vár településtörténete és építéstörténete.* In: G. Sándor–Szijártó 1999. 109–143, különösen: 129–131.

[489] Conradi Spervogel senatoris, et judicis Leutschoviensis. Contracti annales scepusienses ab Anno Christi MDXVI ad MDXXXVII. Közli: *Analecta Scepusii sacri et profani.* Pars II. ...Collegit et notis illustravit: WAGNER, CAROLUS. Viennae, 1774. 129–188. A fenti adatot lásd: 132.: „Georgius Zotmar Episcopus Quinque Eccles. petiit a Leutschoviensibus Magistrum Greyer Zimmermannum sibi mittit, cum aliquid aedificare vellet, quod & obtinuit ab eis, qui ei, qua linguae Hungaricae ignaro adjunxerunt socium itineris Paulum Prendorfer, datis ambobus pro viatico tribus florenis Leutschovia usque Quinque Ecclesias; qui Architectus nulla instrumenta secum adportaverat, & re infecta ab Episcopo irato recessit." Lásd még: HENSZLMANN, E.: *Die Kathedrale von Fünfkirchen. Mittheilungen der K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* XIII. (1868). 11–40. Idézett hely: 17–18. A Greyer név tehát nem Gregor keresztnév, mint a későbbi interpretációkban szerepel.

[490] MOL Dl. 47061. Az adatot már közölte: Koller 1801. 246–248; GEYER JÓZSEF: *Az orgona.* II. köt. Szeged, 1933. 136; HOLUB 434. jegyzetben i. m. 138; Boros 1985. 11. és 69/19. jegyzet.

[491] Szőnyi 1906. 271. 758–766. számok, ezeket Gerecze számozta be. Lásd még: GERECZE PÉTER: *Pécsi püspöki múzeum.* AÉ új f. XIX. (1899). 379–380; GERECZE PÉTER ismertetése Szőnyi 1906. könyvéről: AÉ új f. XLI. (1907). 81–85; kettőjük vitája: uo. 175–178, illetve: 178–179; Szőnyi 1929. 508–536.

[492] HORLER MIKLÓS: *Magyarország építészeti töredékeinek helyzetképe.* In: LapHung I. 23–68. Vonatkozó hely: 37.

[493] G. SÁNDOR MÁRIA: *„Reneszánsz kőtár" kiállítási dokumentáció.* Pécs, Janus Pannonius Múzeum. Adattár.

[494] Uo.

[495] G. Sándor 1984. 71–80. 1–78. sorszámon.

[496] KERTÉSZ PÁL–MAREK ISTVÁN: *Felmérés a pécsi Janus Pannonius Múzeum reneszánsz kiállítási és tanulmányi kőtárának kőzetanyagáról.* [7/74–7 számon]; *Felmérés a pécsi románkori kőtár kőanyagairól.* [7/74–8 számon]. Budapesti Műszaki Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék. Bp., 1975. november. Az anyag része az OMF által megrendelt, reneszánsz kőanyag-vizsgálatnak. A füzetet Horler Miklós bocsátotta rendelkezésemre, amit ezennel is köszönök.

[497] LapHung I. 168–170. Adatközlők: GERŐ GYŐZŐ, G. SÁNDOR MÁRIA, SONKOLY KÁROLY.

[498] Horváth Antalról: GÁL ÉVA: *Dr. Horváth Antal (1848–1912). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XXXIV. (1989). 167–174. (A publikációra Sonkoly Károly hívta fel a figyelmemet.) Sajnos, az itt számba vett sok írása alapján sem lehet adatot találni a minket érdeklő töredékek származási helyére. Egy másik forrás szerint a belül félköríves, felül egyenes lezárású töredéket a millenniumi kiállításon már bemutatták: Az I. (történelmi) főcsoport törzskönyve. OSZK Kézirattár Fol. hung. 1173. I–XI. 216: I/1. db. 1007 ltsz. „Ablakkeret, kő, félkörives, iv középen Szakmáry pécsi püspök címerével; sarkain dombormives diszitésekkel; tojás pálcza párkánnyal, összesen 6 darabból" (XVI. sz.). A forrásra Szentesi Edit hívta fel a figyelmemet, amit e helyen is köszönök.

[499] Petrovich 1975. 155. A tettyei származást Petrovich nem fogadta el, éppen az ajtók méreteire hivatkozva. Viszont a címeres keretet a tettyei villa részének tartja: Feuerné 1977. 75. képaláírás és 220. Szőnyi szerint az *Aedes*hez tartozhattak: Szőnyi 1906. 237. 706. sz. és Szőnyi 1933. 110. kép aláírása.

[500] Kertész-Marek 496. jegyzetben i. m. 3, 6–7.

[501] Urbino, Palazzo Ducale, trónterem ajtaja, spirális rámpa földszinti bejárata; Urbino, San Bernardino kapuja. (F. di Giorgio kat. 89. és 236.)

[502] Az urbinói stílusról a római Cancelleria-palota kapcsán: Heydenreich, Ludwig H.: *Architecture in Italy 1400–1500.* (revised edition, by Davies, Paul). New Haven and London, 1996. 73. Legújabban Frommel és Benzi is Urbinóval hozza kapcsolatba a Cancelleria-palota stílusát, az építtető Raffaele Riario bíboros 1480-tól való urbinói pápai legátusi működése okán: Benzi, Fabio: *Sisto IV Renovator Urbis. Architettura a Roma 1471–1484.* Roma, 1990. 83. A pécsi említett ajtókeretek párhuzamaira vonatkozóan hasonló megállapításokra jutott: G. Sándor 1984. 22.

[503] Nem látom az esztergomi Bakócz-kápolnával való összefüggést: Feuerné 1977. 220. A keretek kőfaragás-technikailag gyengébbek, mint az esztergomiak. Lásd például az oroszlán figuráját.

[504] Ún. II. jelű ajtókeret: G. Sándor 1984. 148/60. kép.

[505] G. Sándor 1984. 21, 71/6. sz. töredékek [2 db], 116/9. sz. kép és 117/10. sz. rekonstrukciós rajz (Sándor Mária–Pusztai Ilona).

[506] G. Sándor 1984. 24, 74. 41. sz. A pécsi városi múzeum leltárkönyvében tettyei darabként tüntették fel. Ltsz.: *60.118.*

[507] Dercsényi 1968; KÖH Fotótár 84350/1, 2, 3. sz. negatívok.

[508] Dercsényi 1968. 113. Rekonstrukciójuk (Sándor Mária–Pusztai Ilona): G. Sándor 1984. 126/25. rajz.

[509] KÖH Fotótár 84348/2. és 84351. sz. negatívok.

[510] Ennek rajza (Metzing Ferenc): G. Sándor 1984. 133/37. rajz, b-b metszet.

[511] Csemegi József: *Jelentés a Pécs, Káptalan utca 2. számú épületben végzett műemléki kutatások eredményeiről. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956.* Pécs, 1956. 8–30; Sarkadiné Hárs Éva: *A Pécs, Káptalan-u. 2. sz. épület díszítő elemei.* uo. 48–54; Petrovich Ede: *Adatok a Pécs, Káptalan u. 2. sz. ház történetéhez.* uo. 31–47. és Entz Géza: *A Káptalan utca 2-es számú középkori ház Pécsett. Műemlékvédelem* II. (1958). 72–78.

[512] G. Sándor 1984. 30.

[513] Brodarics életéről lásd: Sörös 129. jegyzetben i. m.; Kujáni 194. jegyzetben i. m.

[514] A pécsi prépostok eddigi legteljesebb névsorát Koller és Aigl nyomán Petrovich Ede állította össze: Petrovich 511. jegyzetben i. m. 33–34. Péter de Laak 1479–1503 között volt prépost, majd a következő adat Móré Fülöpről származik 1520-ból, Brodarics 1524–1526 között töltötte be ezt a tisztséget. [34.] Csulai az 1520 körüli években volt tehát pécsi prépost. Életéről lásd a 177. jegyzetben említett irodalmat.

[515] KÖH fotótár 84348. neg. sz. (két felvétel van erre a számra beleltározva). Lásd még: G. Sándor 1984. 127/26. rajz.

[516] Példái: Balogh 1966. II. köt. 81/109. fénykép: III/33. sz. boltozatgyámkő; uo. 100/039. és 140. fényképek, szentségtartók: III/66. és 67. sz. töredékek. Kannelúrás a Zolnay által talált féloszlopfő is: Zolnay László: *Der gotische Skulpturenfunde von 1974 in der Burg von Buda.* AHA XXII. (1976). 188, 195, Abb. 15; a nyéki peduccio: Balogh 1966. II. köt. 142/205. kép. A Bakócz-kápolnánál a nagy pilasztereken, a stallum kis elválasztó pillérein jelentkezik, de használták a siklósi várkápolna törpepilléreinél is.

[517] Szőnyi 1906. 57. Emlékét feleleveníti: Mikó Árpád: *Pannonia újjászületése.* In: Pannonia Regia kat. 43.

[518] G. Sándor 1984. 24, 74/38. sz. kő, 129/29. sz. fénykép és uo. 30.: rekonstrukciós rajz. Horler Miklós hívta fel a figyelmemet arra, hogy átmérője megegyezik hasonló nyéki és simontornyai oszlopokéval, ezért loggia alkotóelemének tartható.

[519] KÖH Fotótár 68389. poz. szám, a három képből a hátoldali.

[520] Nincs alapja tehát egy félköríves rekonstrukciónak (Sándor Mária–Pusztai Ilona): G. Sándor 1984. 115/7. sz. kép.

[521] A motívum eredetéről és hazai emlékeiről: Balogh 1966. I. köt. 128, 219; Schallaburg kat. 288. kat. no. 191; G. Sándor 1984. 116/8. sz. fénykép; Mikó 2001. 277.

[522] LapHung I. 243/152. számon.

[523] Mikó 1998. 209–211. is hasonló véleményen van, szemben korábbi egyik, viszont megegyezőleg korábbi másik hipotézisével, vö. a következő jegyzetben foglaltakkal.

[524] Ezt feltételezi Mikó Árpád: Pannonia Regia kat. 367. VII-47. kat. szám leírásánál. Mikó másik feltételezését a töredék XVIII. század közepe utáni Pécsről Győrbe való szállításáról egyáltalán nem tartom valószínűnek. Szatmári (Bakócz) Ferenc pályafutásáról: Köblös 1994. 316–317.

[525] Köblös 1994. 293–295.

[526] Szőnyi 1906. 762. sz.; G. Sándor 1984. 19. és 71/2. és Pannonia Regia kat. 371–372. kat. no. VII-55. (Mikó Árpád, aki itt még *hippokamposként* határozza meg), majd saját korábbi véleményét felülvizsgálva legújabban tritónként (vagy inkább *ikhtyokentaurosként*) ír a figuráról: MIKÓ ÁRPÁD: *Szirének, szatírok, kentaurok. Klasszikus mitológiai figurák Jagello-kori címereslevéleinken.* AH XXIII. (1995). 253–258. Vonatkozó hely: 255. és 257/28. jegyzet.

[527] Lásd még: BIAŁOSTOCKI, JAN: *The Sea-Thiasos in Renaissance Sepulchral Art.* In: *Studies in Renaissance & Baroque Art presented to Anthony Blunt on his 60th birthday.* London–New York, 1967. 69–74. A tanulmányt és a Nera Sassetti-sír analógiát már említette: G. Sándor 1984. 19. Lásd még: CSAPODI-GÁRDONYI, KLARA: *Ein antikes Motiv – Meerthiasos – in der Buchillustration der Renaissance.* Gutenberg-Jahrbuch 1976, 432–438.

[528] A G. Sándor 1984. 20. helyen említett traui, Palazzo Cippiobeli analógia igaz lehet, de távolról sem egyedüli példa. Lásd például a genovai Palazzo di Lazzaro udvari kapuzatát: *La scultura decorativa del Primo Rinascimento. Atti del I Convegno Internazionale di studi Pavia 16–18 settembre 1980.* Viella–Roma, 1983. XV/8–10. képek.

[529] G. Sándor 1984. 24, 74: 40. számon, képe: 130/32. sz.

[530] Erre Horler Miklós hívta fel a figyelmemet, megemlítve egy lehetséges hasonló megoldásként a vatikáni Cappella Sistina szentélyzáró korlátját: BAUM, IULIUS: *Baukunst und dekorative Plastik der Frührenaissance in Italien.* Stuttgart, 1926. 310/alsó fénykép.

[531] Erről lásd még: Mikó 1998. 215.

[532] Erről lásd: G. Sándor 1984. 24/43. jegyzet. Az épületről: MADAS JÓZSEF: *Pécs-belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény.* Pécs, 1978. 652–654. (Széchenyi tér 9–10. sz.).

[533] G. Sándor 1984. 21, 72/10. számú kő, 119/14. számú kép. Ehhez teljesen hasonló egy másik töredék, a jegyzékünk szerinti 24. számú: G. Sándor 1984. 24, 74/37. számú kő, 128/28. sz. fénykép.

[534] G. Sándor 1984. 66.

[535] Szatmári raguzai kapcsolatairól: egy alkalommal a város ajándékokkal kedveskedett neki: Tóth-Szabó 1906. 56. 1515-ben a város a király (II. Ulászló) és Szatmári figyelmébe ajánlja Gozze di Vito Jánost, követét: GELCICH JÓZSEF–THALLÓCZY LAJOS: *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára.* Bp., 1887. 676. No. 427.

[536] Ennek alapjáról, a reneszánsz építészet *structura-ornamentum* kettősségéről: FEUERNÉ TÓTH RÓZSA: *A magyar reneszánsz építészet európai helyzete.* AH V. (1977). 7–29; Horler 1980. 194–196. Az ornamentumok „előregyártása" a késő reneszánsz idején Erdélyben valósult meg leginkább, erről: BALOGH JOLÁN: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek XVI. század.* Bp., 1985. A pécsi kőfaragványok központi, budai vagy esztergomi eredetéről lásd: Mikó 1998. 211.

[537] Mikó Árpád így vélekedett: „Ez a díszítés reneszánsz közhelymotívum s ilyenként aligha alkalmas távoli stílushatások kimutatására..." Pannonia Regia kat. 371.

[538] Erről lásd G. Sándor 1984. könyvét és Mikó 1988. 211, 215–216. Márévárral kapcsolatban legújabban az építkezések Bakicshoz való kapcsolását vitatja TIMÁR GYÖRGY: *Márévár és környékének története a középkorban.* In: *Márévár és környéke. Kistáji monográfia.* Szerk.: FÜZES MIKLÓS. Magyaregregy, 1997. 24–27, 72–75, 84–87. Ő vetette fel először, hogy a márévári címer nem Bakics Pálé. Bakics címerét lásd *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch.* IV. Bd. XV. Abtheilung. Der Adel von Ungarn. Supplementband. Bearbeitet v. CSERGHEÖ, GÉZA UND CSOMA, JOSEF VON. Képe: Taf. 6., leírása: 11. De nem fogadható el Timár György véleménye sem, aki szerint Várdai Ferenc építette át a márévári várat reneszánsz stílusban, mert akkor az ő címerének kellene itt lenni. Így valószínűleg Bakics familiárisai: Tardosi István és Nagy Zsigmond építkezhettek itt, habár a pécsi stíluskapcsolatok inkább az 1510-es évek végére datálják a márévári reneszánsz építkezést.

[539] KOPPÁNY TIBOR: *Az ozorai vár.* In: Pannonia Regia kat. 367–370; MIKLÓS ZSUZSA: *A Tolna megyei Nyéki vár (Felsőnyék–Várhegy). A Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve* XIV. köt. Szekszárd, 1988. 205–259; UŐ: *A Tolna megyei Dombó vára.* In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára – Tanulmányok.* Szerk.: PAMER NÓRA. (*Művészettörténet – Műemlékvédelem* VI.) Bp., 1994. 159–168.

[540] Mikó 1998. 216. A stíluskategóriát BIAŁOSTOCKI nyomán használja, aki azt a kifinomult manierizmus ellentéteként határozta meg: 49. jegyzetben i. m. 84–88.

[541] „In ripa Danubii rupes satis alta in orbem enata est, ex ea parte, qua Danubium prospicit, praerupta, undequaque tercentum circiter passus lata. Hic condita est arx, sedes archiepiscopi et loco et munitione fortissima palatiis atque aedificiis praeter situm loci maxime decora." OláhHung 13. (Cap. VII. 1. 3–4.) Magyar fordítás 238. jegyzetben i. m. 35. Esztergomról lásd még: ZOLNAY LÁSZLÓ: *A középkori Esztergom.* Bp., 1983; DÉTSHY MIHÁLY: *A hódoltság előtti Esztergom egy vallomás tükrében. Esztergom Évlapjai (Annales Strigonienses)* 1983. 410–420.

[542] MIKÓ 295. jegyzetben i. m.; Schallaburg kat. 612–615. [Horváth István]; Pannonia Regia kat. 354–356. [Mikó Árpád].

[543] Schmitth 1758. 241.

[544] SZÉLESS, GEORGIUS: *Rudera Ecclesiarum Unius Cathedralis S. Adalberti M. Alterius Collegiatae Ecclesiae Divi Stephani proto-Martyris...* Kézirat, 1761. Esztergomi Prímási Levéltár AEV 1344. 50/a. oldal. Waigand Józsefnek az OMF megrendelésére készült fordítását Horler Miklós szívességéből használtam. A fordítás 1998-ban Esztergomban nyomtatásban is megjelent: SZÉLESS GYÖRGY: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház.* A latin szöveget átírta és fordította WAIGAND JÓZSEF és ROMHÁNYI BEATRIX. Bevezetés és jegyzetek: MAROSI ERNŐ és HORVÁTH ISTVÁN. Széless saját korában nyomtatásban is megjelent műve: *Descriptio inscriptionum Ecclesiae Methropolitanae Strigoniensis Cognominatae Szép templom.* Strigonii, 1765.

[545] „Huic in adverso, seu per crucem, est insigne circumvolutum Crocodilo extremitate caudae ante os paululum circumflexo, os non attingente Mitra pastoralique adjectis, in medio arcae campum patentem Aspicienti a dextris ad sinistram, ubi Leo (est enim parvum) vel canis velocissimus est: cogitavi Olahianum sed intervertit Crocodilus quin (quum?) Olahiano non est: licet ita canis sit pictus, sed neque Olahus in ea dignitate erat ut vel notus esse potuerit nec dum Ep̄pus non ut amicus. Sed Turzoianum aliis adhibui fidem dicentibus: Ex temporis circumstantia solum Sigismundus enim Turzo Nittriensis jam tum fuerit Ep̄pus amplissimus spes fors etiam conceperit Archi-Ep̄patus, illius Bakocs ratione senioratus apposuit." Előző jegyzetben i. m. (1761) fol. 30.

[546] Képét közli: Balogh 1955. 88. kép; felirata szerint a kórustól jobbra eső pendentifben van.

[547] Balogh 1955. 8, 9. és Schallaburg kat. 660–661. [Horler Miklós].

[548] Tóth-Szabó 1906. 300. Itt a kápolnának Szatmári révén 1523-ban szerzett damásdi birtokára vezeti vissza a címer elhelyezését.

[549] Horler 1987. 57–58.

[550] TÓTH 337. jegyzetben i. m. 217. Kubinyi András hipotézisként felveti azt a lehetőséget, hogy Szatmári esetleg adományával támogathatta a kápolna felépítését, s így egy különös kettős mecénásságról lehetne szó. Kubinyi András szíves szóbeli közlése.

[551] „Insigne huic simile jam in dirutione Capellae muro insertum est, et cum lapis ille, cui pars scuti gentilitii cum vocibus: Cancellarius Regis incisa erant, postem fenestrae rotundae supra Chorum effecerit, iterum muro impositus est." MATHES, J. N.: *Veteris Arcis Strigoniensis... descriptio.* Strigonii, 1827. 57.

[552] A püspök joghatóságát Magyarországon az egyházkormányzati ügyekben az őt helyettesítő vikárius látta el: BÓNIS GYÖRGY: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv.* LK XLIV–XV. (1974). 89–101. Vonatkozó hely: 95.

[553] Mon. Rom. Vespr. 193–195. CLXV.

[554] Uo. 196–197. CLXVII. [1511. szeptember 24-i Pasqualigo-jelentés]

[555] Magyar Sion 1866. 129. Ezt említi: Tóth-Szabó 1906. 167. is. Az okmányon dátumot a közlés nem ad meg.

[556] A palotáról lásd: Zolnay 1961; PROKOPP MÁRIA: *Vitéz János esztergomi palotája.* In: *Janus Pannonius. (Tanulmányok).* Szerk.: KARDOS TIBOR–V. KOVÁCS SÁNDOR. [*Memoria Saeculorum Hungariae* 2.] Bp., 1975. 255–264; HORVÁTH ISTVÁN–VUKOV KONSTANTIN: *Vitéz János esztergomi palotája.* Tata, 1986; PROKOPP MÁRIA: *Erényábrázolások Vitéz János esztergomi stúdiójában.* In: *Sub Minervae natio-*

nis praesidio. Tanulmányok Németh Lajos 60. születésnapjára. Bp., 1989. 31–36; VUKOV, KONSTANTIN: *Der Burgpalast in Esztergom/Gran. Architectura* 1991. 9–19; Farbaky 2001.

[557] LUX GÉZA: *Az esztergomi ásatások építészi feladatai.* Építészet II. (1942). 77–81.

[558] KÖH Tervtár, Várnai-hagyaték. 11623. sz. rajz és VÁRNAI DEZSŐ: *Az esztergomi királyi palota építési szakaszai.* In: *Magyar Műemlékvédelem 1971–1972.* Bp., 1974. 75–102. Vonatkozó hely: 78.

[559] Anyagáról: ÁRPÁS ENDRE–EMSZT GYULA–GÁLOS MIKLÓS–KERTÉSZ PÁL–MAREK ISTVÁN: *Az ún. Budakörnyéki márga és jelentősége a magyar építészettörténetben.* In: Mt–Mv IV. 239–258. Vonatkozó hely: 240/2. kép és 256.

[560] Farbaky 1988. 156; Vukov 1991. 8, 12/9. és 10. képek; Farbaky 2001. 215–216.

[561] Lux 557. jegyzetben i. m. 81. jegyzet, két felső ábra.

[562] Vukov 1991. 12–13. Ő közölte a lépcső 1938–1988 közti állapotának felmérési rajzát is: 13/11. ábra.

[563] KÖH Fotótár. Publikálta: Vukov 1991. 12/9. kép.

[564] Jelenleg az esztergomi Vármúzeum ún. „Reneszánsz kőtár" barakkjában őrzik: EVM 69.4.1. leltári számon. Fotója: KÖH 79.873. neg. sz. (1968-as fotó), valamint lásd Koppány Tibor rajzát is. Az elem összmagassága: 88,8 cm.

[565] A kaszárnyaépület pincekőtárában négy budai márga anyagú fél orsóelemet találtam, talpátmérőjük: 15 cm, a talplemez magassága: 4,5 cm, a középső gyűrű legnagyobb átmérője: 12 cm, magassága: 4 cm.

[566] A balusztrádokról: Farbaky 1988. 153–157.

[567] Koppány Tibor 1 : 5 méretarányú rajza.

[568] KÖH fotótár 79.875. neg. számon.

[569] Uo. 79.876. neg. számon.

[570] Vukov 1991. 8.

[571] Horler 1980. 110.

[572] E helyen is hálásan köszönöm Koppány Tibornak, hogy az esztergomi reneszánsz anyag általa készített felmérési és rekonstrukciós rajzainak másolatait rendelkezésemre bocsátotta.

[573] Itt szeretném megköszönni Horváth Istvánnak, az esztergomi Balassa Bálint Múzeum igazgatójának támogatását az esztergomi leletekkel kapcsolatos munkámban, Klinger Lászlónak a kőanyag felmérésében nyújtott segítségét, valamint Horváth Bélának, az esztergomi Vármúzeum igazgatójának a vármúzeumi kőraktárakban való kutatás engedélyezését.

[574] Esztergom, Vármúzeum, „Reneszánsz kőtár"-barakk, 22. jelzetű töredék. A faragvány valószínűleg a Lux–Várnai-anyaghoz tartozhat: Horváth István szíves közlése.

[575] Ezt ugyanabban a kőtárban Koppány Tibor fedezte fel 1998. november 5-i közös bejárásunkkor.

[576] Koppány Tibor, az esztergomi kőtári reneszánsz építészeti anyag legkiválóbb ismerője loggia-archivolt-darabra és oszloplábazat-töredékre is emlékszik.

[577] Felmérte: Vukov Konstantin, 1987. február 25-én. A falat nemrég lebontották, azóta a töredékek a kaszárnyapince-kőtárban vannak.

[578] Ez a véleménye Horváth Istvánnak és Koppány Tibornak is.

[579] Pannonia Regia kat. VII. 37/a. és b. tételek, Horváth István közlése.

[580] Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár 66.18. ltsz.

[581] Schallaburg kat. 672–673; kat. no. 822–824; Pannonia Regia kat. 370–371; kat. no. VII-52, VII-53.

[582] BALOGH JOLÁN: *A magyar reneszánsz építészet.* Bp., 1953. 23. és 19. kép., valamint Balogh 1955. 167. kép.

[583] Horler 1980. 178–179. A frízről lásd Koppány Tibor felmérését.

[584] A követ a nyugati zwinger pincéjének utolsó helyiségében találta Nagy Emese. Szíves szóbeli közlése.

[585] E töredékek az 1990-es évek végén kerültek a BTM raktárából az esztergomi Balassa Bálint Múzeum régészeti raktárába. Ásatásának feldolgozása: NAGY EMESE: *Az esztergomi királyi palota története (Régészeti kutatások 1934–1969).* Bp., 1986. [Kandidátusi értekezés, kézirat]. Egyik példánya jelenleg kiadásra várva az KÖH tudományos osztályán található. Publikációi: NAGY EMESE: Előzetes jelentés az 1964–1967. évi esztergomi várfeltárásokról. Archaeológiai Értesítő XCV. (1968) 102–109; Uő: Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom 1964–1969. Acta Archaeologica XXIII. (1971) 181–198. Itt is szeretném Nagy Emesének megköszönni, hogy disszertációjába beletekinthettem. Ugyancsak ő

írta le a palotát, in: HORVÁTH–KELEMEN–TORMA 461. jegyzetben i. m. 95–101: Királyi, majd érseki palota. Ebben így ír [99.]: „Szathmáry György érsek (1521–1524) építkezéseiről írott forrásaink hallgatnak, de a címerével díszített kőfaragványok tanúsága szerint ő sem maradt ki az érseki palotát tovább alakító, díszítő érsekek sorából."

[586] Horler 1980. 178–179. A lizénatöredék ma nem található, a többi darab őrzési helye: „Reneszánsz kőtár"-barakk az esztergomi várban.

[587] BALOGH JOLÁN: *A renaissance építészet Magyarországon.* MM IX. (1933). 12–26. Vonatkozó hely: 23. Zolnay László szerint Széless György a régi érseki kúriánál említ Szatmári-jelmondatos [bár ő ezt – hibásan – Bakóczénak tartja] követ (Zolnay 1961. 209. és ZOLNAY LÁSZLÓ: *A középkori Esztergom.* Bp., 1983. 85.), ilyet azonban a szövegben (544. jegyzetben i. m. [1761]) nem találtam.

[588] MNM TKcs T 1206; SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: *Régi magyar várak.* Bp., 1993. 28. 6. kép. és Schallaburg kat. 615. [Horváth István].

[589] Beatrix királyné mestereiről legújabban: Mikó 1998. 218.

[590] Zolnay 1961. 207–212.

[591] Tóth-Szabó 1906. 77. és uo. 3. jegyzet. Szatmári május 18-án fogadta a követet: uo. 78.

[592] Koppány Tibor szóbeli közlése.

[593] A leltár lelőhelye: MOL E 210. A Magyar Kamara archívuma. *Miscellanea. Nr. 6. Ecclesiastica et religionaria.* 3. tétel. A Bakócz-kápolnára vonatkozó részeit publikálta: Balogh 1955. 80–81. A függöny a leltár szerint a kápolnához tartozott. A leltárt teljes egészében közölte MIKÓ ÁRPÁD: *Várday Pál esztergomi érsek hagyatéki leltára (1549) és az esztergomi egyház kincseinek sorsa Mohács után.* AH XXI. (1993). 67–71; lásd a 70/(46). tételt.

[594] Zolnay 1961. 223.

[595] MIKÓ 593. jegyzetben i. m. 70/(46). sz. tétel átírása alapján. („Ismét egy másik, falborításra való függöny, rubin színű atlaszból készült. Gyöngyökkel virágmintás és tűvel kidolgozott. Közepében a néhai György érsek címere van. Pajzs formájú, ami mégis levehető róla, az mind drágaköves.")

[596] Dankó 1880. 146.

[597] Dankó 1880. 146.

[598] *A magyarországi latinság szótára.* Szerk.: BARTAL ANTAL. Bp., 1901. 691. *velutum, velurum:* bársony.

[599] Dankó 1880. 141, 147, 148.

[600] Schmitth 1758. 241.

[601] A székesegyházról újabban: MAROSI ERNŐ: *Esztergom középkori Szent Adalbert-székesegyháza – Tíz év múltán. Limes* VII. (1994). 3. sz. 13–28.

[602] „Da das grose Altar gestanden, welches nicht mehr verhanden, leidt ein Stein von schönem, rohtem Marmor, der wie Blutt so roht, und so hartt, das man mitt einem Messer nicht drein ritzen kan, darauf ein Ertzbischof in seinem Habit gehauen, und herumb: Gregorius Thezatmar archiepiscopus Strigoniensis huius ecclesiae cancellarius mortuus anno 1524. 11. April." *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau.* Herausgegeben von W. SAHM. 1. Teil. Königsberg, 1912. (*Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr.* IV.) 72. A forrást már említette Mikó Árpád: Pannonia Regia kat. 42. és 49/23. sz. jegyzet.

[603] MIKÓ 184. jegyzetben i. m. 58. és 71/83. jegyzet és Pannonia Regia kat. 42. [Mikó Árpád].

[604] Mikó 1986. 102. A Jagelló-kori síremlékplasztikáról legújabban: Mikó 2001. 278–281.

[605] A középkori síremlékek állítóiról általánosságban lásd LŐVEI PÁL: *Középkori síremlékeink megrendelői köre. Pavilon* 4. sz. 1990. 8–13.

[606] A források, az oklevelek újraértékelésével jelenleg Végh András régész foglalkozik PhD-disszertációjában: *Buda város középkori helyrajza.* Kézirat, 2002.

[607] PATAKI VIDOR: *A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei* XV. Bp., 1950. 241–299. Vonatkozó helyek: 247, 270, 295/86. jegyzet.

[608] Lásd a 137. jegyzetet.

[609] FÓGEL JÓZSEF: *II. Lajos udvartartása (1516–1526).* Bp., 1917. 7.

[610] Dubravius után közli: Koller 1801. 4–5/r jegyzet.

[611] A kortárs Iohannes Fabri bécsi püspök (1530–1541) könyvtárának fennmaradt a püspök halála évében készült könyvjegyzéke. De ő kimondott könyvgyűjtő humanista volt, így 2114 kötetes könyvtárát nem lehet Szatmáriéval összemérni. [Részlegei: *Theologia, Historia facultas, Libri in mathematica,*

Libri poetarum, Grammatici, Mixti poeta et oratores, Medica facultas]. LHOTSKY, ALPHONS: *Die Bibliothek des Bischofs von Wien Dr. Iohannes Fabri. In: Festschrift Karl Eder zum siebzigsten Geburtstag.* Hg.: MEZLER-ANDELBERG, HELMUT J. Innsbruck, 1959. 71–81. A fontos publikációra Körmendy Kinga hívta fel a figyelmemet, amelyért e helyen is köszönetet mondok. Fabri Luther-ellenes, katolikus erasmista csoportot alakított ki. 1531-ben a protestáns Dévai Mihályt másfél évig tartotta fogságban Bécsben. HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében.* Bp., 1913. 109, 163.

[612] WEHLI TÜNDE: *Megjegyzések Váradi Péter Decretalisának kifestéséhez.* MKsz CI. (1985). 280–287. Vonatkozó hely: 280.

[613] (Hasonlóképpen említhetünk egy kézzel írt breviáriumot, pergamen anyagút, a váradi püspök püspöki címereivel jelöltet, ezüst és (?) csatokkal.): TKALČIĆ, IVAN KRSTITELJ: *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba priestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske. [Monumenta Historica Liberae Regiae Civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae].* XI. köt. Zagreb, 1905. 186.

[614] A mecénás Kálmáncsehiről: Mikó 1984. 192; Hoffmann–Wehli 1992. 111, 259; Köblös 1994. 352–353; Mikó 2001. 242–244.

[615] Erről a problémáról: Mikó 1984. 192. Szatmári váradi kinevezéséről (II. Ulászlónak a pápához írt leveléről): Tóth-Szabó 1906. 48–49.

[616] Thuz Osvát mecénásságáról: Mikó 1984. 191–194; Hoffmann–Wehli 1992. 260; Mikó 2001. 244–245, 260.

[617] Szegedi Lukács is jeles műpártoló volt: Mikó 1984. 192–194; legújabban: Mikó 2001. 260–261.

[618] A *gradarium* szót nem tudom értelmezni, a tétel második fele aranyozott kupáról szól. TKALČIĆ 613. jegyzetben i. m. II. köt. Zagreb, 1895. 518. Ugyanerről lásd még: Mikó 1984. 194/23. jegyzet.

[619] A XVI. századi Janus-kiadásokról: MEZEY LÁSZLÓ: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről.* In: *Janus Pannonius (Tanulmányok).* 148. jegyzetben i. m. 523–533. Vonatkozó hely: 526–527.

[620] JANUS PANNONIUS: *Sylva panegyrica in Guarini Veronensis praeceptoris sui laudem condita.* Bologna, Girolamo de'Benedeti, 1513. A könyv jelzete: OSZK RMK III. 182. (2. példány, „B" változat). A könyvről: W. SALGÓ ÁGNES írt, in: Pannonia Regia kat. 447–448. IX-27. katalógusszámon.

[621] A katalógustétel bevezető leírása (W. SALGÓ ÁGNES); Rozsondai Marianne-ra való hivatkozással, aki római műhelyben készültnek tartja (Pannonia Regia kat. 447.). Wehli Tünde szerint a flamandos lapszélt ekkor Itália-szerte alkalmazták, tehát nem igazolható a római műhelyből való származás.

[622] HERMANN, HERMANN JULIUS: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance. 3. Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom.* Leipzig, 1932. 24–25; Handschriftenabteilung 17872 [Univ. 566.] jelzeten. Husz fellépése, a huszitizmus az eretnekségekkel foglalkozó korábbi teológiai műveknek is új aktualitást adott.

[623] Hoffmann–Wehli 1992. 110.

[624] Hermann „Castoine" városmegjelölést olvasott, Soltészné „Cassovia" szót vett ki. HERMANN 622. jegyzetben i. m. 25; illetve: SOLTÉSZNÉ 41. jegyzetben i. m. 120–124. A kassai tartózkodásról lásd: Tóth-Szabó 1906. 214–218.

[625] A két ókori római szerzőnél Aldus római kiadványait említi: HumLevelek 447–448. (235. levél). Az eredeti szöveg kiadva: Analecta nova 452.

[626] Jelzete: Lat. 8879. Mérete: 23,5×34,5 cm. Pergamen, 528 lap.

[627] Hoffmann–Wehli 1992. 185–187.

[628] Pannonia Regia kat. 42–43.

[629] Mikó 2001. 259.

[630] Erre a lehetőségre Marosi Ernő hívta fel a figyelmemet.

[631] WAAGEN, G. F.: *Kunstwerke und Künstler in England und Paris. III. Theil. Kunstwerke und Künstler in Paris.* Berlin, 1839. 366; Dankó 1880. 17, illetve 53/31. és 32. jegyzetek. Dankó 1878 szeptemberében tanulmányozta Párizsban a kódexet.

[632] Életéről: LEVI D'ANCONA, MIRELLA: *Miniatura e miniatori a Firenze dal XIV al XVI secolo.* Firenze, 1962. 149–154.

[633] D'ANCONA, PAOLO: *La miniatura fiorentina (secoli XI–XVI.)* Firenze, 1914. Vol. II. 863–864. Ugyanakkor tévedett abban, hogy a kódexet *psalterium*ként határozta meg.

[634] SEYMOUR DE RICCI: *Catalogue de l'exposition du livre italien.* Paris, 1926. május–június 9. sz.

[635] Paolo d'Ancona véleményét követve: Hoffmann–Wehli 1992. 78.

[636] Hoffmann–Wehli 1992. 78; Balogh 1985. 306; jelzete: OSZK Cod. Lat. 417. Lásd még: CSAPODI, CSABA: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp., 1973. Nr. 503; Csapodi Csaba Boccardinónak vagy Attavante és tanítványai munkájának tartja: Schallaburg kat. 422–425. kat. no. 409. Legújabban: MIKÓ ÁRPÁD: *Ekphraseis. (A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corvina). A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991. (Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára).* 69–77; Pannonia Regia kat. IX-1. [Mikó Árpád].

[637] Jelzete: Párizs, Bibliothèque Nationale, Lat. 8834. Hoffmann Edith Attavante és Boccardino közös munkájaként is elképzelhetőnek tartja: Hoffmann–Wehli 1992. 78–79, 102; CSAPODI előző jegyzetben i. m. Nr. 557. és Balogh 1985. 306–307; Wehli Tünde szerint Attavante munkája: Hoffmann–Wehli 1992. 253. 121. sz.

[638] D'Ancona 633. jegyzetben i. m. 863–864.

[639] Tóth-Szabó 1906. 284–285; Hoffmann–Wehli 1992. 186; Schallaburg kat. 545–547. Kat. no. 600. [T. Pajorin Klára–Török Gyöngyi]; Pannonia Regia kat. 42–43; Mikó 2001. 259.

[640] Disszertációmban szerepel először részletesebb feldolgozása. Lásd még: Farbaky 1999–2000. 260.

[641] Garzelli 1985. Vol. I. 345.

[642] DOBSZAY LÁSZLÓ: *Az esztergomi liturgia. Vigilia* LII. (1987). 82–92. A cikkre Körmendy Kinga hívta fel a figyelmemet. Lásd még: TÖRÖK 338. jegyzetben i. m. 49–66.

[643] Például a pécsiről: TÖRÖK JÓZSEF: *A középkori esztergomi liturgia pécsi változatának néhány jellegzetessége.* In. *Hermann Egyed emlékkönyv.* Szerk.: SÜMEGI JÓZSEF–ZOMBORI ISTVÁN. Bp., 1998. 185–188. Pécsett nemcsak nyomtatott missáléről, de külön breviáriumról is tudunk: TÖRÖK 338. jegyzetben i. m. 56. és 65/9. jegyzet, amelyben rámutat, hogy az utóbbit csak Bornemissza Pál erdélyi püspök végrendelete őrizte meg: „item Librum quintum breviarii in modum Ecclesiae Quinqueecclesiensis..." A szöveget közölte: IVÁNYI BÉLA: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon.* V. közl. MKsz XXXIX. (1932/34). 13–88. Vonatkozó hely: 23. (újabb kiadása: UŐ: *A magyar könyvkultúra múltjából. [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 11.] Szeged, 1983. 78.) és MIKÓ ÁRPÁD: *Bornemissza (Abstemius) Pál püspök végrendelete 1577-ből.* MÉ XLV. (1996). 220; a pécsi nyomtatott breviárium létéről: uo. 211. A Missale Quinqueecclesiense Pannonhalmán őrzött illuminált díszpéldányáról: Schallaburg kat. 541–542. Kat. no. 595. [Soltész Erzsébet].

[644] Az esztergomi breviáriumok tartalmi jellegzetességeiről: DOBSZAY LÁSZLÓ: *A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai.* AH XVII. (1989). 37–40; lásd még: UŐ: *The System of the Hungarian Plainsong Sources. Studia Musicologica* XXVII. (1985). 37–65; ULLMANN, PÉTER: *Bericht über die vergleichende Repertoire-Analyse der Breviere aus Ungarn.* uo. 185–192; SZENDREI JANKA: *Esztergomi Breviarium Notatum Prágában.* In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Szerk.: SZELESTEI N. LÁSZLÓ. Bp., 1989. 137–154.

[645] DOBSZAY 642. jegyzetben i. m. és GÁRDONYI ALBERT: *Budai könyvkiadók a középkor végén. Historia* IV. (1931). *Pestbudai emléklapok* 1. füzet. 69–75. Vonatkozó helyek: 70 [Feger Theobald kiadása, 1484]; 71 [Kaym Orbán kiadásai: 1503, 1510, 1512, 1513, 1515, 1518, 1519, 1519, 1520]; 72 [Milcher Mátyás kiadásai: 1510, 1514]; [Paep János kiadványai: 1497, 1498, 1500, 1502, 1503, 1504, 1505, 1507, 1509, 1511, 1511]; 74 [Prischwicz Mihály kiadványai: 1523, 1524]; [Ruem György kiadványa: 1493]; [Schaller Jakab kiadványa: 1514]. A legtöbb kiadás Velencében látott napvilágot. Ezekből néhányat a schallaburgi kiállítás is bemutatott: Schallaburg kat. 548, 549, 550, 556; kat. no. 602, 606, 607, 619, 620. Lásd még: HUBAY ILONA: *Missalia Hungarica.* Bp., 1938; UŐ: *L'arte tipografica di Venezia in servizio della Chiesa Ungherese.* In: *Annuario 1940–41. Studi e documenti italo–ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma.* Dir. da GENTHON, STEFANO. IV. 82–92. és BORSA GEDEON: *A Breviarium Strigoniense újabban fellelt ősnyomtatvány kiadása. Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1958.* Bp., 1959. 229–237.

[646] A breviárium kialakulásáról: GÁBRIEL ASZTRIK: *Breviárium-típusú kódexek.* In: *Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934).* Gödöllő, 1934. 109–176. Vonatkozó hely: 109–113. A zsolozsmáról: DOBSZAY LÁSZLÓ: *A zsolozsma.* Bp., 1995. (TÖRÖK JÓZSEF–BARSI BALÁZS–DOBSZAY LÁSZLÓ: *Katolikus liturgika* III. köt.)

[647] Hoffmann–Wehli 1992. 186.

[648] Scriptora nyilván egy (vagy esetleg két) nyomtatott esztergomi breviárium-kiadást használt.

[649] 2–7[v]. Az egyes hónapok idusától a napoknál lévő beírások már a következő hónapot tüntetik fel. Például a december lapon 15-étől a napoknál már január felirat szerepel.

[650] Hasonló kettős címlap található pl. a *Philostratos-kódex* elején is, reprodukciója: Schallaburg kat. Abb. 34, 35.

[651] Firenze mint égi Jeruzsálem-ábrázolás szerepel a *Didymus-corvina* címlapján is. Erről legújabban: PÓCS, DÁNIEL: *Holy Spirit in the Library. The frontispiece of the Didymus Corvina and neoplatonic theology at the court of King Matthias Corvinus.* AHA XLI. (1999–2000). 63–212, különösen: 126–129.

[652] BORSOOK, EVE–OFFERHAUS, JOHANNES: *Francesco Sassetti and Ghirlandaio at Santa Trinità, Florence.* Doornspijk, 1981. 28.

[653] POPE-HENNESSY, JOHN: *Italian Renaissance Sculpture.* London, 1958. 307. és Plate 73.

[654] Fol. 9. Reprodukcióját közli: Balogh 1966. II. köt. 367/530. kép. A brüsszeli Missaléról legújabban: VINCZE, VERONIQUE: *Le Missel de Mathias Corvin. Missel dit de Bruxelles.* (Szakdolgozat, Université Libre de Bruxelles, Section d'Histoire de l'Art et d'Archeologie, 1989–1990). Itt is köszönöm, hogy a disszertációt Wehli Tünde rendelkezésemre bocsátotta.

[655] Hóráskönyv. München, Bayerische Staatsbibliothek ms. 23639. fol. 13[v]. (Garzelli 1985. Vol. II. 674/1071.) és *Psalterium T.* Perugia, Basilica di S. Pietro, fol. 5. (D'ANCONA 633. jegyzetben i. m. Tav. 18.)

[656] *Physiologus. A Zsámboki-kódex állatábrázolásaival.* Fordította MOHAY ANDRÁS. Az utószót és a képmagyarázatokat KÁDÁR ZOLTÁN írta. Bp., 1986. 73. 41. sz.

[657] BiblCorv 2. sorszámon, 88–89, II-tábla. Besançon, Bibliothèque Municipale Ms. 166. fol. 1[r] [őznyúl]; uo. 88. sorszámon, 272, XCIV. képtábla. Milano, Biblioteca Trivulziana, Cod. No. 818. fol. 2[v]. [őz-majom].

[658] D'ANCONA 633. jegyzetben i. m. Vol. II. Tav. CVI. A kódex őrzési helye: Siena. Bibl. Piccolomini al Duomo. Cod. no. 20. segnato N. c. 77.

[659] Például: *Polybios-kódex,* OSZK Clmae 234. fol. 1[r]. BiblCorv 22. sorszámon, 128, XXII. tábla; *Martianus Capella-kódex,* Velence, Biblioteca Nazionale di San Marco MS Lat. XIV. 35. (= 4054). BiblCorv 161. sorszámon. 60, 450, CLXXXIII. képtábla.

[660] Garzelli 1985. Vol. II. 676/1073. kép, Laudomia de' Medici hóráskönyve.

[661] 1 Sám 16, 6–13.

[662] Marcus Aurelius személye megjelenésének különös aktualitást adhat az a tény, hogy éppen 1515-ben fedeztek fel a Capitoliumon három, őt ábrázoló domborművet: SAXL, FRITZ: *The Capitol during the Renaissance – A Symbol of the Imperial Idea.* In: UŐ: *Lectures.* London, 1957. Vol. I. 200–214.

[663] Szent Pál hasonló ábrázolását lásd egy Római breviáriumban, Biblioteca Apostolica Vaticana. Cod. Urb. Lat. 112. fol. 8[r]. BiblCorv 150. sorszámon. 414. CLXV. képtábla.

[664] A hasonló félig-ember, félig-állat lényekről: MIKÓ 526. jegyzetben i. m.

[665] Az iniciálé és a lapalji dísz igen jó reprodukcióját közölte: Pannonia Regia kat. 48. 23. kép.

[666] A VIII. Orbán pápa által 1628-ban betiltott ikonográfiai típusról: HOOGEWERF, G. J.: *Vultus Trifons, Emblema Diabolico, Imagine improba della SS. Trinità. Rendiconti della Pontifica Accademia Romana di Archeologia* XIX. (1942). 3. 205 skk.; KIRFEL, W.: *Die dreiköpfige Gottheit.* Bonn, 1948. A *tricephalus* betiltásáról: *A keresztény művészet lexikona.* Szerk.: SEIBERT, JUTTA. Bp., 1986. 288.

[667] Közli: POPE-HENNESSY 653. jegyzetben i. m. Figs 56. és 57.

[668] Lukcsics 1913. Vonatkozó hely: 556. Ő az alsó képnél Szent Adalbertre és Vajkra (Szent Istvánra) gondolt.

[669] A valószínűleg IX. századi diptichont a római Sancta Sanctorum-kápolna kincstárában őrizték: PÄCHT, OTTO: *The "Avignon Diptych" and Its Eastern Ancestry.* In: *De artibus opuscula XL. Essays in honor of Erwin Panofsky.* Edited by MEISS, MILLARD. New York, 1961. Vol. I. 402–421. Vonatkozó hely: 415/66. jegyzet. A tanulmányt Eörsi Anna jóvoltából ismerem.

[670] A kettős portréra Wehli Tünde hívta fel a figyelmemet.

[671] A jelenet tartalmáról: DE VORAGINE, JACOBUS: *Legenda Aurea.* Magyar fordítását gondozta: MADAS EDIT. Bp., 1990. Szent Szilveszterről: 36–41. (Fordította: DÉRI BALÁZS). Vonatkozó hely: 37.

[672] PÄCHT 669. jegyzetben i. m. 415. A festmény reprodukcióját közli: VAN MARLE, R.: *The Development of the Italian Schools of Painting.* Vol. I. The Hague, 1923. 425. Fig. 244.

[673] Simone dei Crocefissi V. Orbán pápát (1362–1370) ábrázoló portéját ugyancsak PÄCHT közli: 669. jegyzetben i. m. 415. és Fig. 28. Ezen a trónoló pápa szintén a diptichont tartja a kezében. Talán ez lehetett az előképe a *Boccardino-kódex* tárgyalt ábrázolásának.

[674] BORSOOK–OFFERHAUS 652. jegyzetben i. m. 30–31. és 19. kép. A témáról a római S. Maria in Aracoeli-templom Cavallini-apszisfreskója kapcsán: VAYER 22. jegyzetben i. m. 264–266.

[675] SEIBERT (szerk.) 666. jegyzetben i. m. 126–127. Kapisztrán Szent János és a trigram kapcsolatáról: HLOBIL, IVO: *Bernardiské symboly Jména Ježíš v českých zemích šírené Janem Kapistránem. Umění* XLIV. (1996). 223–234.

[676] BORSOOK–OFFERHAUS 652. jegyzetben i. m. 31. és 102. jegyzet. Hivatkozik: COSTA, FRANCESCO: *Simbolismo Eucaristico in S. Bonaventura. Miscellanea Francescana* LXXIV. (1974). 161–215. tanulmányára. Vonatkozó hely: 194/115. jegyzet.

[677] A jelmondat látszik Hoefnagel 1. jegyzetben említett Esztergom-látképén *(111. kép)*.

[678] Például: *Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár) 1000–1526. évi törvényczikkek.* Eds: NAGY GYULA–KOLOSVÁRI SÁNDOR–ÓVÁRI KELEMEN. Bp., 1899. II. Ulászló első decretuma, 1492: „omnia in pacem, concordiamque reduxissemus" (480); negyedik decretuma, 1500: „in tranquilla pace, ...conservare possimus" (640). Erre a fontos uralkodói törekvésre Kubinyi András hívta fel a figyelmemet.

[679] A Kassának békét szerző főpapról szól Valentinus Ecchius is a már említett *Iubilus heroicus* című versében (l. Források).

[680] HOFFMANN, EDITH: *Une pièce inconnue de la Bibliothèque de Mathias Corvin. La Bibliofilia* XXIX. (1927). 282–284. Vonatkozó hely: 284.

[681] Hoffmann–Wehli 1992. 187.

[682] Schallaburg kat. 545. Kat. no. 600; Pannonia Regia kat. 43. és Mikó 2001. 259.

[683] Alapításakor a titulus csak Szent Péter volt: GYÖRFFY 384. jegyzetben i. m. 356. Ezzel szemben a mai sematizmus mindkét apostol-fejedelmet megnevezi a székesegyház védőszentjeiként: *A pécsi egyházmegye schematismusa 1963.* Pécs, 1963. 13.

[684] Fol. 66^{v}; Garzelli 1985. Vol. II. 674/1071. sz. kép. [téves felirattal]. Lásd még: GARZELLI, ANNAROSA: *Arte del 'libro d'Ore' e committenza medicea (1485–1536).* In: *Atti del Primo Congresso Nazionale di Storia dell' Arte, Roma 1978.* Roma, 1980. 475–499. Fig. 12. [478].

[685] LEVI D'ANCONA 632. jegyzetben i. m. Tav. 18. (fol. 5.)

[686] Garzelli 1985. Vol. I. 341–346. Boccardinóról lásd még: MARIANI CANOVA, GIORDANA: *The Italian Renaissance Miniature.* In: *The Painted Page. Italian Renaissance Book Illumination 1450–1550.* Ed.: JONATHAN J. G. ALEXANDER. [A londoni és new yorki kiállítás katalógusa]. München, 1994. 29. Az Attavante-műhelyről lásd legújabban Angela Dillon Bussi előadását: *Még egyszer a Corvina Könyvtár és Firenze kapcsolatáról. [Ancora sulla Biblioteca Corviniana e Firenze]. Első olasz–magyar könyvtáros találkozó. Primo incontro italo–ungherese di bibliotecari.* Budapest 2000. nov. 9–10. Szerk: SCIGLITANO, MARIAROSARIA. Bp., 2001. 48–79. Újra megjelent – változatlan címmel – in: Uralkodók és corvinák [az OSZK kiállításának katalógusa]. Szerk.: KARSAY ORSOLYA. Bp., 2002. 55–62.

[687] Lukcsics 1913. 556.

[688] *Catalogus codicum hagiographicorum Latinorum Antiquorum saeculo XVI qui asservantur in Bibliotheca Nationali Parisiensi.* Ed.: BOLLANDIANI. Bruxelles, 1893. 508, 602. és Inventaire des Manuscrits Latins conservés a la Bibliothèque Nationale sous le Numéros 8823–18163. Ed.: DELISLE, LÉOPOLD. Paris, 1863–1871. Vol. I. Paris, 1863. 12. A kódex tanulmányozását François Avril, a párizsi könyvtár Kézirattárának munkatársa tette lehetővé számomra, amelyet e helyen is köszönök.

[689] A VI. Piusnak készült egyéb kötésekről: *Legature papali da Eugenio IV a Paolo VI. Catalogo della Mostra, Biblioteca Apostolica Vaticana.* Roma, 1977. No. 262–269. A katalógusra a párizsi könyvtár kézirattára latin részlegének vezetője: Marie-Pierre Laffitte hívta fel a figyelmemet. Ugyancsak neki köszönöm a kötéstábla rajzát is.

[690] *Siebmachers Wappenbuch.* IV. Band, 15. Abtheilung. Wappenbuch des Adels von Ungarn von CSERGHEŐ DE N.–TACSKÁND, GÉZA. Nürnberg, 1891–1892. Heft 22–28. 612. Itt Mátyás király 1492-es címereslevéléről tesz említést, ami tévedés, a kassai címerkővel keverhette össze.

[691] *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának czímereslevelei. 1200–1868.* Leírta: ÁLDÁSY ANTAL. I. köt. Bp., 1904, II. köt. *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának czímereslevelei. 1092–1600.* Bp., 1923; *Magyar czimeres emlékek.* I. füzet. Közli: FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ. Bp., 1901; II. füzet. Közli: UŐ. Bp., 1902; III. füzet. Közli: ÁLDÁSY ANTAL. Bp., 1926; D. RADOCSAY: *Gotische Wappenbilder auf*

ungarischen Adelsbriefen. AHA V. (1958). 317–358. Mátyás-kori címeradományozások: 357–358; II. rész: X. (1964). 57–68. és UŐ: *Renaissance Letters Patent granting armorial bearings in Hungary.* Part I. AHA XI. (1965). 241–264, Part II. uo. XII. (1966). 71–92; Balogh 1966. I. köt. 319–322.

[692] Schallaburg kat. 404–405. kat. no. 386. [Straub Éva].

[693] KEMÉNY LAJOS: *Kassa város czimerlevelei. Turul* XXIII. (1905). 167–172.

[694] BARANYAI BÉLA: *Zsigmond király ú.n. Sárkány-rendje.* Sz LX. (1926). I. rész: 561–591; II. rész: 681–719; LŐVEI PÁL: *A Sárkányrend fennmaradt emlékei.* In: Zsigmond kat. I. köt. 148–209. Szatmári jelvényhasználatáról: 160. A XVI. században már inkább csak a kisebb családok, a Báthoriakon kívül például a Buzlayak és a Pálócziak használták a Sárkány-rend jelvényét: CSÁNKI DEZSŐ: *Harminczhatpecsétes oklevél 1511-ből. Turul* V. (1887). I. rész. 1–11. Vonatkozó hely: 11.

[695] G. Sándor 1984. 132/35. kép és Pannonia Regia kat. 47/21. kép.

[696] G. Sándor 1984. 122/19. kép és 124/21. kép.

[697] Balogh 1955. 88. kép.

[698] Vukov 1991. 12/9. kép; KÖH fotótár 79.873. neg. sz.

[699] Balogh 1955. 167. kép.

[700] Lásd az 1. jegyzetet.

[701] OSZK RMK III. 182. (2. példány, „B" változat).

[702] A színekről lásd még: Hoffmann–Wehli 1992. 296.

[703] Pecsétjét nem említi: BODOR IMRE–FÜGEDI ERIK–TAKÁCS IMRE: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján.* Bp., 1984. és BÁNDI ZSUZSANNA: *A Magyar Országos Levéltár Jagelló-kori pecsétkiállításának katalógusa* (1991. szept. 20.–1992. jún. 30.) LK LXIV. (1993). 107–142.

[704] Az irat: MOL Dl. 22154; CSÁNKI 694. jegyzetben i. m. 8. A pecsét fényképét közli: Tóth-Szabó 1906. 11. 5. kép.

[705] ÉRSZEGI GÉZA–KENÉZ GYŐZŐ–SOLYMOSI LÁSZLÓ: *Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából.* Sz 106. (1972). 1013–1042. Szatmári pecsétjének fényképe az 1020–1021. között. (A fénykép igen elmosódott.) Az irat jelzete: MOL Dl. 82471. A pecsét mérete: 1,3×1,7 cm.

[706] Az irat: MOL Dl. 24876. Másolata: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet MDK-B-10-Dl. 24876 (1). Ltsz.: 479. Mérete: 15×13 mm.

[707] Őrzési helye: MOL P 108 Rep. 2–3. Fasc. K. no. 162–163. Irodalma: RADOCSAY, DÉNES: *Österreichische Wappenbriefe der Spätgotik und Renaissance in Budapest. Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* XVIII. (1964). 95; NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA: *Öt évszázad címereslevelei.* Bp., 1999. 185, LIX–LXI. táblák; *Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918.* (A bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtárban rendezett kiállítás katalógusa). Szerk.: FAZEKAS ISTVÁN–UJVÁRY GÁBOR. h. n. [Bécs], 2001. 126–127; Mikó 2001. 300/324. kép. A címer egy másik ábrázolásának őrzési helye: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, reprodukciója: HumLevelek 640–641. között 48. kép.

[708] Az 1548-as és 1558-as címeradományozásról: KOVÁCS ANDRÁS: *Oláh Miklós címereslevelei. Korunk,* új f. III. V/4. (1994). 103–108.

[709] Erre – az Oláh-címerrel együtt – felfigyelt: CSOMA JÓZSEF: *Mohácsi vész előtti czímerlevelek nyomai. Turul* XXIV. (1906). 13–25. Vonatkozó hely: 17. 27. számon. A Hosszútóthyak Zala vármegyei ősi családhoz tartoznak, 1365-ig tudják magukat visszavezetni, György 1505-ben Veszprém vármegye követe volt a rákosi országgyűlésen. A Kovacsóczi család Magyarországról származott Erdélybe, Farkast a Báthoriak hívatták Erdélybe, majd 1594-ben Báthori Zsigmond kivégeztette. A két családról: NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákal.* V. köt. Pest, 1859. 178–179, 423.

[710] Klimó a Nyitra megyei Lopassón született paraszti családból, Nagyszombatban végezte tanulmányait. 1735-ben szentelték pappá, két év múlva pozsonyi kanonok, 1741-től már az esztergomi főkáptalan tagja. (Ekkor festtette le a középkori székesegyház Porta Speciosáját.) 1747-től Bécsben az udvari kancellárián működött, Mária Terézia megbecsülését is elnyerte. Mecénási tevékenységéről: LIBER MARGIT: *Klimó püspök mint maecenas.* Pécs, 1933; IFJ. ENTZ GÉZA: *Klimó György pécsi püspök kultúrális tevékenysége. Pannónia* VI. (1940). 197–221. és UŐ: *Klimó György, mint Janus Pannonius-kutató. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 1940–1941.* Bp., 1941. 303–312.

[711] A címert leírja: NAGY IVÁN 709. jegyzetben i. m. V. köt. Pest, 1859. 273. A címer színei: a pajzs kék színű, a szelemen (harántpólya) fehér, rajta vörös a nyíl, a lilomok arany színűek, a rózsák fehérek.

[712] Természetesen Klimó síremlékén is kifaragták a címerét. Az eredetileg a Székesegyház Corpus Christi-kápolnájában felállított síremlék jelenleg (megcsonkítva) a pécsi Egyetemi Könyvtárban van: Boros 1985. 56. Klimó címereslevelének és ex libriseinek reprodukcióit közli: FÉNYES MIKLÓS: *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története. I. A Pécsi Püspöki Könyvtár.* In: *Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774–1974.* Szerk.: UŐ. Pécs, 1974. Klimóról: 13–21. és 182–183. Az *ex libris* Binder János Fülöp rézmetsző műve: PATAKY DÉNES: *A magyar rézmetszés története.* Bp., 1951. 28. sz.; RÓZSA GYÖRGY: *Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából.* Bp., 1998. 89. 150. számon.

[713] A reneszánsz és barokk Pécs kapcsolatáról lásd még: Farbaky 1997.

[714] BURCKHARDT, JACOB: *A reneszánsz Itáliában.* Bp., 1978; GARIN, EUGENIO: *Reneszánsz és műveltség.* Bp., 1988. 5–7.

[715] Mátyás mecénási személyiségének kialakulásáról – Balogh Jolán alapvető monográfiája (Balogh 1966.) óta – újabban: FEUER-TÓTH 14. jegyzetben i. m. 105–113. és Marosi 1993.

[716] Marosi 1971.

[717] PERZANOWSKA, AGNIESZKA: *Polnische Buchdruckerkunst im 15. und 16. Jahrhundert.* In: *Polen im Zeitalter der Jagiellonen 1386–1572.* (Az 1986-os schallaburgi kiállítás katalógusa, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 171.). Wien, 1986. 431–478.

[718] A *Chronica Hungarorum* volt az első Hess-nyomdában készült könyv. Facsimile kiadását SOLTÉSZ ERZSÉBET gondozta. Bp., 1972; Schallaburg kat. 358–359. kat. no. 315.

[719] GADOMSKI, JERZY: *Polnische Tafelmalerei zur Zeit der Jagiellonen.* In: 717. jegyzetben i. m. 180–223. és OLSZEWSKI, ANDRZEJ M.: *Die gotische Skulptur der Jagiellonen-Zeit.* uo. 269–300; MICHALOWSKA, MARIA OTTO: *Gótikus táblaképek Lengyelországban.* Bp., 1982. és SKUBISZEWSKI, PIOTR: *Veit Stoss.* Bp., 1985. Lásd még: MOJZER MIKLÓS: *Veit Stoss krakkói barátja – László magyar asztalos.* ÉÉT XII. (1980). 349–356.

[720] Marosi 1971. 280–285. A témához lásd még: VÉGH JÁNOS: *A szepességi szárnyasoltár-művészet a középkor végén. Kandidátusi értekezés.* Kézirat, 1988. Köszönöm a szerzőnek, hogy disszertációját elolvashattam.

[721] A quattrocento palotaépítészet egyik központja is itt volt, de olyan fontos templomok is ekkoriban készültek, mint pl. a Corpus Domini (1478–1480). Ebben az időben folyt a Palazzo del Podestà építése is, az udvari árkádok 1485-ben készültek el, Marsilio d'Antonio Infrangipane kőművesmester és mások közreműködésével. Lásd: HEYDENREICH 502. jegyzetben i. m. 118–120. A város egyik építésze: Aristotile Fioravanti dolgozott Mátyás számára is: BALOGH, JOLANDA: *Aristotele Fioravante in Ungheria. Arte Lombarda* XLIV/XLV. (1976). 225–227.

[722] Kápolnát építtettek a Thurzók Krakkóban a Mária-templomban Szent Lőrinc tiszteletére, Thurzó János püspök Boroszlóban a székesegyház mellett Szent János, Thurzó Szaniszló olmützi püspök Szt. Cirill és Metód tiszteletére. WENZEL 75. jegyzetben i. m.; a bibliofil Thurzó Jánosról: Hoffmann–Wehli 170–176, 283; Zsigmondról uo. 269; Szaniszló mecénásságáról: HLOBIL, IVO–PETRŮ, EDUARD: *Humanismus a raná renesance na Moravě.* Praha, 1992. 129–150. (angol nyelvű változata: *Humanism and the Early Renaissance in Moravia.* Olomouc, 1999.) és WÖRSTER, PETER: *Breslau und Olmütz als humanistische Zentren vor der Reformation.* In: Eberhard–Strnad 1996. 215–227.

[723] Lásd a 206. jegyzetet.

[724] Magyar fordítása: Tóth-Szabó 1906. 285–286.

[725] Gerézdi 1968. 169. Ebben nem ért egyet Kardos Tiborral, aki a nemzeti hagyomány szilárd megalapozására irányuló szándékot látja ebben: Kardos 1955. 230–235.

[726] Bartolinus megjegyzése Praynál. Idézi: Tóth-Szabó 1906. 180. és 145. jegyzet. Szatmári irodalmi képességeiről lásd erről még: Gerézdi 1968. 220.

[727] *Epistolae, legationes, responsa, actiones, et res geste serenissimi principis Sigismundi primi, Regis Polonie et magni ducis Lithuanie.* Ed.: GÓRSKI, STANISLAUS. [*Acta Tomiciana*] Tom. III. Posnaniae, 1853. 442–445. DXCIV. számon. [Zsigmond Szatmárinak írt leveleit lásd uo.: 41. XLIII. sz; 58. LII. sz; 225. CCLXXVI. sz; 446–447. DXCVI. sz. alatt]. Fordítását közli: Tóth-Szabó 1906. 202–206. Más – neoplatonikus – nézőpontból írt vigasztaló levelet Francesco Bandini Firenzébe, Jacopo Salviatinak Simone Gondi halálára: KRISTELLER, PAUL OSKAR: *Francesco Bandini and his con-*

solatory dialogue upon the death of Simone Gondi. In: UŐ: *Studies in Renaissance Thought and Letters.* Roma, 1956. 411–435.

[728] GALAVICS GÉZA: *A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet.* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk.: R. VÁRKONYI ÁGNES–SZÉKELY JÚLIA. Bp., 1987. 228–248. Vonatkozó hely: 232.

[729] Például a grazi Joanneumban őrzött, Siegmund von Dietrichstein 1515. július 23-án, a bécsi királytalálkozó alkalmával rendezett esküvőjét és lovagi tornáját ábrázoló két festményen csak az esztergomi érseket láthatjuk (aki ekkor Bakócz Tamás volt, felette helytelenül Kanizsai-címerrel): EDER, KARL–NOVOTNY, ALEXANDER–MEZLER-ANDELBERG, HELMUT J. [Hg.].: *Der steirische Landeshauptmann Siegmund von Dietrichstein (1480–1533).* Graz, 1963. Abb. III. és IV. A publikációra Bartos György hívta fel a figyelmemet. Az esküvő ábrázolásáról: *Ausstellung Maximilian I. Innsbruck. Katalog.* Innsbruck, é. n. [1969]. 54. 211. tétel. A kép az eredetinek XVII. századi másolata.

[730] Balogh 1943. 194.

[731] Az eredeti latin szöveg a következő:

Sunt tibi diversis immensa palatia terris
Culmine sublimi lambere visa polum
Ac prope Messalae, Licini et superantia Crassi
Regificas aedes cultu et honore pari,
In quibus artificum decertant inclyta signa,
Aurea quos veterum secla tulere ducum.
Hinc picturarum facies variaeque figurae
Oblectant oculos, praesul, honore tuos
Et vere vivos imitantia marmora vultus
Moxque eadem vivos voce datura sonos.
– – – – – – – – – – – – –
Praeterea nec parva tuae tibi gaudia praesul
Aggerit egregiae maximus urbis honos,
Nomine quae proprio nunc Quinquecclesia dicta est
Vel quia templa dei maxima quinque tenet...
– – – – – – – – – – – – –
Quinetiam Latio linguae vix cedit honore,
Nanque habitat vere hoc lingua Latina loco
Et veluti Tarsus pridem celeberrima totas
Res Cilicum studii nobilitabat ope
Aut velut Aegyptum Musis et Apolline dextro
Illustrem fecit urbs ducis Emathii,
Sic modo Pannoniam nunc Quinquecclesia sortem
Romano eloquio condecorare facit.

Megjelent: Cybeleius opera 8–9. *Elegidion ad Georgium episcopum quinqueecclesiensem pro canonicatu collato* – részlet.

[732] A fordítás megjelent: PETROVICH 511. jegyzetben idézett hely: 37–38. illetve részben UŐ: A pécsi káptalani házak. Pécs, 1983. 19. A fordító Török Elemér volt. A vers egy részének egy másik fordítását – Csorba Győzőtől – közölte: G. Sándor 1984. 18.

[733] G. Sándor 1984. és Mikó 1998. 207–225. Vonatkozó hely: 215–216.

[734] A teljesség igénye nélküli fontosabb példák: a Perényi-missáléról: Schallaburg kat. 547. kat. no. 601. [Soltész Erzsébet]; a pécsi missáléról: Schallaburg kat. 541–542. kat. no. 595. [Soltész Erzsébet]; Pannonia Regia kat. 437–438. kat. no. IX-16. [Wehli Tünde]; a pannonhalmai evagelistariumról: Schallaburg kat. 543–544. kat. no. 598. [T. Pajorin Klára]; Pannonia Regia kat. 433–435. kat. no. IX-14. [Wehli Tünde], MIKÓ ÁRPÁD: *Tolnai Máté főapát és a reneszánsz művészet emlékei Pannonhalmán (1500–1535).* In: *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve.* [Kiállítási katalógus]. Szerk.: TAKÁCS IMRE. Pannonhalma, 1996. I. köt. 571–578. Vonatkozó hely: 575; WEHLI, TÜNDE: *Evangelistar und Benedictionale aus Pannonhalma.* AHA XXXVIII. (1996). 107–115.

[735] Erre a tényre Wehli Tünde hívta fel a figyelmemet.

[736] A Sárkány-rend jelvénye – emblémaként – igen sokszor szerepel a corvinákban. [Ebben Mátyás Zsigmondhoz való kapcsolódását láthatjuk, amelyet magyarázhat az egykori császárhoz mint példaképhez való ragaszkodás, de az az egykorú feltételezés is, hogy Hunyadi János esetleg Zsigmond törvénytelen fia s így Mátyás Zsigmond unokája lehetne. Erről a hipotézisről lásd Kubinyi András ismertetését, in: Schallaburg kat. 163–164.] Corvina-könyvtárbéli néhány példája: *Philostratos-kódex,* Budapest, OSZK Clmae 417. 166^{v}, BiblCorv 37. sorszámon, 182, XLIX. képtábla; *Porphyrio-kódex,* Milánó, Biblioteca Trivulziana. Cod. No. 818. fol 2^{v}. BiblCorv 88. sorszámon, 272, XCIV. képtábla; Miscellanea, Modena, Biblioteca Estense. Cod. lat. 391. fol 1^{r}. BiblCorv 89. sorszámon, 276, XCVI. képtábla; uo. *Aquinói Szent Tamás-kódex,* uo. Cod. lat. 432. fol. 6^{r}. BiblCorv 92. sorszámon, 280, XCVIII. képtábla; *Augustinus-kódex,* Stuttgart, Württembergische Landesbibiliothek Cod. theol. et phil. fol. 152. fol. 1^{r}. BiblCorv 153. sorszámon, 434, CLXXV. képtábla; Naldus Naldius: *Epistola,* Toruń, Książnica Miejska im. Kopernika. Cod. Lat. R. Fol. 21. 107. fol. 2^{r}. BiblCorv 154. sorszámon, 436, CLXXVI. képtábla; *Priscianus-kódex,* Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek Cod. 10. Aug. 4°. fol. 2^{r}. BiblCorv 211. sorszámon, 546, CCXXXI. képtábla. Lásd még: Zentai Loránd: *A Mátyás-emblémák értelmezéséhez.* ÉÉT V. (1974). 365–371. Vonatkozó hely: 367.

[737] Altmann Julianna–Biczó Piroska–Buzás Gergely–Horváth István–Kovács Annamária–Siklósi Gyula–Végh András: Medium Regni. Bp., 1996. 14.

[738] Lásd az előző fejezetet Szatmári heraldikai reprezentációjáról.

*

(A kézirat lezárása után jelent meg: Péter Farbaky: „Dominus det nobis et regno pacem". Ein Mäzen unter den Jagiellonen: György Szatmári (1457–1524). In: Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an den Wende zur Neuzeit. Hrsg. von Dietmar Popp und Robert Suckale. Nürnberg, 2002. 317–325)

FÜGGELÉK – KŐFARAGVÁNYOK JEGYZÉKE

Jelmagyarázat (a *Lapidarium Hungaricum* rendszere alapján)

A A kőfaragvány meghatározása
B Kormeghatározás
C Kőanyag-meghatározás
D Jellemző méretek: magasság × szélesség × vastagság cm-ben
E Lelőhely
F Megtalálás időpontja, feltáró neve
G Fénykép őrzési helye és ha van, leltári száma is
H Felmérési rajz készítője, készítés ideje, őrzési helye
I A kő jelenlegi őrzési helye (1999)
J A kő jelenlegi leltári száma és ha azonosítható, régi, illetve az irodalomban közölt leltári száma
K Legfontosabb publikációk
L Egyéb források

PÉCS, JANUS PANNONIUS MÚZEUM, RENESZÁNSZ KŐTÁR

(Az anyag egy része a Püspöki Kőtárból származik, letét. A számozás tőlem származik, a kiállítás sorrendjében. A G. Sándor 1984. könyv függelékében [71–84.] közölt kőtöredéksorszámokat nem tudtam használni, mivel a töredékek egy részét nem lehet azonosítani. Nem vettem fel a jegyzékbe azokat a Pécs területén, lokalizálható lelőhelyeken előkerült töredékeket [Széchenyi tér, Ferences templom, Munkácsy u. 5.], amelyek nem hozhatók Szatmárival kapcsolatba, csupán a pécsi helyi reneszánsz műhely alkotásai.)

A Szatmári György építkezéseivel kapcsolatba hozható kőtöredékek

1. (81. kép)
A Nyíláskeret bal alsó szárköve
B 1510 körül
C Vörös márvány
D 46,5×30,5×22
E Pécs, ismeretlen

F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J Püsp. kőtár sz.: 760.
K Szőnyi 1906. 235. 760. sz.;
Szőnyi 1929. 533, 536;
Balogh 1966. I. köt. 219;
Feuerné, 1977. 24., 73. kép, 220;
Schallaburg kat. 569–570. kat. no. 639.a.;
G. Sándor 1984. 20, 71. 5. sz., 114/5. kép;
Pannonia Regia kat. 371. kat. no. VII-54;
Mikó 1998. 1998. 211/8. kép;
Farbaky 1999/2000. 248. és uo. Fig. 27.

2. (82. kép)
A Nyíláskeret jobb alsó szárköve
B 1510 körül
C Vörös márvány
D 34×29×21
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G KÖH Fotótár 4625;
Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szíjártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K Szőnyi 1906. 235. 761. sz.;
G. Sándor 1984. 20, 71. 5. sz., 114/6. kép, 115/7. kép (rekonstrukció: Sándor Mária–Pusztai Ilona);
Farbaky 1999/2000. 248.

3. (134. kép)
A Orom-akroterion
B 1510 körül
C Vörös márvány
D 43×50×21
E A székesegyház Szatmári-tabernákulumáról
F Valószínűleg a XIX. század végi Schmidt-féle restaurációkor helyettesítették másolattal
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szíjártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J Püsp. kőtár sz.: 765.
K Szőnyi 1906. 236–237. 765. sz.

4. (85. kép)

A Pilasztertöredék fáklyával díszített kandeláber-relieffel
B 1510 körül
C Vörös márvány
D 22×22×12
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G KÖH Fotótár 4125;
Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szíjártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J Püsp. kőtár sz.: 763.
K Szőnyi 1906. 236. 763. sz.;
G. Sándor 1984. 20, 71. 4. sz.;
Farbaky 1999/2000. 248. és 250/Fig. 29.

5. (83. kép)

A Pilasztertöredék mitológiai figurákkal díszített kandeláber-relieffel, jobb szélén gyöngysorral
B 1510 körül
C Vörös márvány
D 27×24×18
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G KÖH Fotótár 4130, 4131;
Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szíjártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J Püsp. kőtár sz.: 762.
K Szőnyi 1906. 235–236. 762. sz.;
Szőnyi 1929. 533, 536;
Feuerné 1977. 24, 74. kép, 220;
G. Sándor 1984. 20–21, 74. 2. sz.; 113/4. kép;
Sonkoly Károly: *Egy embléma története.* Pécsi Nyári Színház 1984. Műsorfüzet 3;
Bakó Zsuzsanna Ildikó: *Gerecze Péter fényképhagyatéka.* Bp., 1993. 346. tétel leírása és fotója;
Pannonia Regia kat. 371–372. kat. no. VII-55;
Mikó Árpád: *Szirének, szatírok, kentaurok. Klasszikus mitológiai figurák Jagello-kori címereslevéleinken.* AH XXIII. (1995). 255. és 257/28. jegyzet;
Farbaky 1999/2000. 248. és 250/Fig. 28.

6. (84. kép)

A Pilasztertöredék gyöngysorral
B 1510 körül
C Vörös márvány
D 22×20×12
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K Szőnyi 1906. 236. 764. sz.;
G. Sándor 1984. 71. 3. sz.;
Farbaky 1999/2000. 248.

7. (86. kép)

A Márványkorlát töredéke, pillérfejezettel alátámasztott akantuszlevéldíszes frízen álló oszloplábazattal
B 1510 körül
C Fehér márvány
D 48×21×9
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G KÖH Fotótár 4584;
Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K Szőnyi 1906. 233. 758. sz.;
Schallaburg kat. 570–571. kat. no. 639/c;
G. Sándor 1984. 74. 40. sz.;
Farbaky 1999/2000. 249. és 250/Fig. 30.

8. (77. kép)

A Íves záródású kymatagos és gyöngysoros nyíláskeret töredéke
B 1505–1521 között
C Homokkő(?)
D 20×25,5×22,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 116/9, 117/10. rekonstrukciós rajz (Sándor Mária–Pusztai Ilona).

9. (78. kép)

A Íves záródású kymatagos és gyöngysoros nyíláskeret töredéke
B 1505–1521 között
C Homokkő(?)
D 28×28×25
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J 338.

10. (76. kép)

A Párkány geiszon-töredéke (középen kettérepedve), tojássorral és fogsorral
B 1505–1521 között
C Mészkő
D 19×42,5×31
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
K Farbaky 1999/2000. 245. és uo. Fig. 23.

11. (76. kép)

A Párkánytöredék tojássorral és fogsorral
B 1505–1521 között
C Mészkő
D 20×30×23
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J 333.
K Farbaky 1999/2000. 245. és uo. Fig. 23.

12. (76. kép)

A Párkánytöredék (középen kettérepedve), tojássorral és fogsorral
B 1505–1521 között
C Mészkő
D 21×49×25
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO

H A szerző, 1997
I JPM RK
K Farbaky 1999/2000. 245. és uo. Fig. 23.

13. (76., 128. kép)
A Bramanteszk típusú tükrös nyíláskeret (4 összetartozó darabból), záradékában Szatmári-címerrel, az ívháromszögekben bőségszarus díszítéssel
B 1515–1520 körül
C Budai márga(?) vagy mecseki frühweisz kő(?)
D 212×129×14,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K Feuerné 1977. 75. kép, 220;
G. Sándor 1984. 22; 73. 26. sz.; 124. 21. kép;
Farbaky 1999/2000. 245. és uo. Fig. 23, 246/Fig. 24.

14. (75. kép)
A Tojássoros párkány töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő
D 5,5×57×21
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
K Farbaky 1999/2000. 245. és 246/Fig. 24.

15. (75., 129. kép)
A Bramanteszk típusú tükrös nyíláskeret félkörös záradékíveleme, középen Szatmári-címerrel, az ívháromszögekben stilizált delfinpár-díszítéssel
B 1515–1520 körül
C Budai márga(?) vagy mecseki frühweisz kő(?)
D 65×129×15,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RO
J Püsp. kőtár sz.: 766.
K Szőnyi 1906. 237. 766. sz.;
Feuerné 1977. 75. kép; 220;

G. Sándor 1984. 22; 73. 25. sz.; 122. 19. kép; 123. 20. ábra (rekonstrukciós rajz: Sándor Mária–Pusztai Ilona);
Farbaky 1999/2000. 245. és 246/Fig. 24.

A pécsi műhely tárgyalt egyéb kőtöredékei

16.

A Égő kandeláberrel díszített nyíláskeret-töredék
B 1505–1521 között(?)
C Mészkő(?)
D 96×20,5×15,5
E Pécs, ismeretlen (Munkácsy u. 5.[?])
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 23; 125/22. kép.

17.

A Oszlopfőtöredék
B 1505–1521 között(?)
C Mészkő(?)
D 29×29×15,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 24; 129/29. kép; 129/30. kép (rekonstrukciós rajz: Sándor Mária–Pusztai Ilona).

18. (135. kép)

A Ismeretlen címerrel és bőségszaruval díszített fríztöredék
B 1505–1521 között(?)
C Budai márga vagy pécsi frühweisz kő(?)
D 29,5×47×21
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK

19. (136. kép)

A Szárkőtöredék
B 1505–1521 között
C Mészkő(?) vagy budai márga(?) vagy mecseki frühweisz kő(?)
D 39,5×16×20

E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J Hátoldalon: 330. számjelölés.

20. (137. kép)
A Három oldalán szalagfonatba foglalt rozettával, a negyediken delfinpárral díszített pillér(?) rétegköve
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 33×27×27
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J Szőnyi 1906. 233. 759. sz.;
G. Sándor 1984. 21, 72. 19. sz.; 121/17. sz. kép.

21. (138. kép)
A Rozettával és levelekkel díszített konzolkő töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 20×35×19
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997. JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 24, 74. 39. sz.; 130/31. kép.

22.
A Kannelúrázott pilasztertöredék
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 16,5×18×13
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J 321. sz.

23.

A Pálca- és lemeztaggal osztott kannelúrázott pillértöredék
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 33,5×13,5×20
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J 360.(?) (rosszul olvasható szám)

24. (139. kép)

A Korinthoszi pillérfejezet töredéke, baloldalához csatlakozó rozettadíszes fríztöredékkel
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 26×21×25
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J Rajzon: 1004.
K G. Sándor 1984. 24, 74. 37. sz.; 128/28. kép.

25. (140. kép)

A Egymáshoz fűzött rozettákkal díszített fríz töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 24×25×24
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J 327. sz.
K Mikó 1998. 215/12. kép; Farbaky 1999/2000. 250/Fig. 31.

26.

A Keretkőtöredék rozettás dísszel
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 23×22×11
E Pécs, ismeretlen

F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J 357.1 sz. (az 1 rosszul látszik)

27.

A Fríz töredéke akantuszlevél-köteghez kapcsolt rozettával díszítve
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 26×25,5×11
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J 332. sz.

28.

A Fríz töredéke akantuszlevél-köteghez kapcsolt rozettával díszítve
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 26,5×26,5×11
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK

29.

A Fríz töredéke akantuszlevél-köteghez kapcsolt rozettával díszítve
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 19×18×17
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J 328. sz.
K Mikó 1998. 215/13. kép.

30. (141. kép)

A Három összekapcsolt rozettával díszített fríz töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)

D 43×12×19,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
J A rajzon: 1029. sz.
K G. Sándor 1984. 21, 72. 14. sz.; 120/15. sz. kép.

31.

A Fríz töredéke akantuszlevél-köteghez kapcsolt rozettával díszítve
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 38×17×21
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
I JPM RK
J 326. sz.
K G. Sándor 1984. 21, 71. 8. sz.; 118/11. sz. kép.

32.

A Szalagfonatos-rozettás fríz töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 20×49×22
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 21; 72. 18. sz.; 120/16. kép.

33.

A Fríz töredéke akantuszlevél-köteghez kapcsolt rozettával díszítve
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 58×23×22
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK

34. (142. kép)

A Rozettás-tükrös kerettöredék
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 29×25×16
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 21, 72. 11. sz.

35. (142. kép)

A Rozettás-tükrös szárkőtöredék alsó része
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 35,5×21×18
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H Szijártó Kálmán, 1971/72; JPM RO
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 21, 72. 12. sz.; 118/12. sz. kép.

36.

A Kymatagos ablakosztó töredéke
B 1510-es évek második fele
C Mészkő(?)
D 55×15×6,5
E Pécs, Káptalan u. 2.
F 1955, Csemegi József
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J 60.121 (G. Sándor Mária szerint)
K G. Sándor 1984. 30, 74. 45. sz.

37.

A Kannelúrázott kettős pilaszter töredéke
B 1510 körül
C Mészkő(?)
D 52×30,5×21,5
E Pécs, Püspöki palota(?)
F Ismeretlen

G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J 60.150.1 (G. Sándor Mária szerint)
K G. Sándor 1984. 21, 72. 22. sz.

38.

A Kannelúrázott kettős pilaszter lábazatának töredéke
B 1510 körül
C Mészkő(?)
D 31,5×36×26
E Pécs, Püspöki palota(?)
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RO
J 60.140.
K G. Sándor 1984. 21; 72. 24. sz.

39.

A Párkány töredéke
B 1510-es évek második fele
C Mészkő(?)
D 13×17×27
E Pécs, Káptalan u. 2.
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J 60.257. ltsz.(?)
K G. Sándor 1984. 75. 48. sz. (?)

40.

A Kymatagos ablakközéposztó töredéke
B 1510-es évek második fele
C Mészkő
D 20×16,5×12,5
E Pécs, Káptalan u. 2.
F 1955, Csemegi József
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK

41.

A Tükrös ablakosztó, középső szár alsó része
B 1510-es évek második fele
C Mészkő(?)
D 85×15,5×11,5
E Pécs, Káptalan u. 2.
F 1955, Csemegi József
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J JPM RO 60.240.
K G. Sándor 1984. 30, 74. 44. sz.

42.

A Gyöngysoros ablakkeret töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 27×27×16,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I JPM RO
J 60… sz. (a leltári szám utolsó három számjegye nem látszik a tartóvas miatt)

43.

A Kannelúrás pilaszter alsó része
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 43×18×13
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I JPM RO

44. (143. kép)

A Kymatagos nyíláskeret bal alsó töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 53×23,5×19
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RO

45.

A Lábazat töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 15,5×25×13,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I JPM RO

46.

A Tojássoros párkánytöredék (két darabra törve)
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 23×60×20 (G. Sándor Mária)
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
I JPM RK
K G. Sándor 1984. 23, 73. 29. sz; 125/23. sz. kép.

47. (79. kép)

A Kymatagos ablakosztó elem
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 101×15,5×13,5
E Pécs, Püspöki palota
F 1967, Dercsényi Balázs
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO (az ablaktípus: KÖH Fotótár 84348/2, 84351 neg. sz.)
H A szerző, 1997
I JPM RK
K Farbaky 1999/2000. 232, 233/Fig. 12., 247.

48. (79. kép)

A Tükrös-rozettás ablakkeret-töredék
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 186×23,5×17
E Pécs, Püspöki palota
F 1967, Dercsényi Balázs
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO (az ablaktípus: KÖH Fotótár 84350/1,2,3 neg. sz.)
H A szerző, 1997
I JPM RK

K G. Sándor 1984. 23, 73. 33. sz.; 126/24. sz. kép;
Farbaky 1999/2000. 232, 233/Fig. 12, 247.

49. (144. kép)

A Tükrös-rozettás keretezésű ikerablak középosztójának töredéke
B 1510-es évek második fele
C Mészkő(?)
D 47×26×16
E Pécs, Káptalan u. 2.
F 1955, Csemegi József
G Kőhegyi Zoltán, 1997
H A szerző, 1997
I JPM RK
J JPM RO 60.127.
K G. Sándor 1984. 30, 74. 43. sz., 135/40. sz. kép.

50. (144. kép)

A Másodlagosan is felhasznált keretkőtöredék, egyik oldalán lefaragott címerpajzzsal és felirattal: *S. ACCEND EVS. INCoRDB°NRIS,* másik odalán profillal. Szövegfeloldás hipotézise: *DEVS ARDOREM AMORIS ACCENDIT EIVS IN CORDIBVS NOSTRIS* [Isten az iránta érzett szeretet hevét felgyújtja szívünkben] (Horler Miklós)
B 1505–1521 között, másodlagos felhasználás is ugyanekkorról
C Mészkő(?)
D 25×72×17,5
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK
J 60.116. ltsz. (G. Sándor Mária)
K G. Sándor 1984. 74. 47. sz.

51. (145. kép)

A Szalagfonatba foglalt rozettás fríz töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 32,5×27×15
E Pécs, ismeretlen
F Ismeretlen
G Kőhegyi Zoltán, 1997; JPM RO
H A szerző, 1997
I JPM RK

PÉCS, RENESZÁNSZ KŐTÁR, TANULMÁNYI RAKTÁR

(A kövek provenienciája [Pécs, Márévár, barokk anyag stb.] a zsúfoltság és a jelzés hiánya miatt jórészt tisztázhatatlan. Ezért csak néhány biztosan idetartozó töredéket ismertetek. A Püspöki palotából 1967-ben kibontott már ismertetett profilos [47. sz.], illetve tükrös-rozettás [48. sz.] keretkőtípus számos darabja is itt lett elhelyezve, az egymásra helyezés miatt egyelőre mérésük nehézségekbe ütközik.)

52. (146. kép)

A Kettős keret vagy párkány töredéke
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 16×19×12,2
E Ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I JPM RK Tanulmányi raktár
J 60.253. ltsz.

53.

A Kannelúrás pilaszter töredéke (rétegkő)
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 11×21,5×20
E Ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I JPM RK Tanulmányi raktár
J 71.3.10. vagy 71.3.40. [rosszul olvasható]

PÉCS, ÚN. VASASI KŐTÁR

(Anyagát Tóth Melinda szívességéből tanulmányozhattam)

54.

A Párkánytöredék
B XVI. század első negyede
C Homokkő(?)
D 20,5×35×33
E Ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I Pécs, ún. Vasasi kőtár

55.

A Párkánytöredék
B XVI. század első negyede
C Mészkő vagy homokkő(?)
D 11×22x×31
E Ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I Pécs, ún. Vasasi kőtár

56.

A Baluszterorsó töredéke
B XVI. század első negyede
C Mészkő(?)
D 12×15×9,5
E Ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I Pécs, ún. Vasasi kőtár

57.

A Szárkőtöredék szalagfonattal és rozettával
B XVI. század első negyede
C Mészkő(?)
D 63,2×18,5?×17
E Ismeretlen
F Ismeretlen
H Szekér György, 1997
I Pécs, ún. Vasasi kőtár

58.

A Levéllel, fejjel és kapitellel díszített töredék
B XVI. század első negyede
C Mészkő?
D 33×29×16
E Ismeretlen
F Ismeretlen
H A szerző, 1997
I Pécs, ún. Vasasi kőtár

59. (147. kép)

A Rozettával és fáklyával díszített párkánytöredék
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 22×44×17

E Pécs, Püspöki palota
F 1997.
G A szerző, 1997
H A szerző, 1997
I Pécs, Püspöki palota

60. (148. kép)
A Levéllel és rozettával díszített kerettöredék
B 1505–1521 között
C Mészkő(?)
D 13×19×13
E Pécs, Püspöki palota
F 1997.
G A szerző, 1997
H A szerző, 1997
I Pécs, Püspöki palota

ESZTERGOM

A Szatmári György építkezéseivel kapcsolatba hozható kőtöredékek

I. (94. kép)
A Lépcsőkorlát Szatmári-címeres balusztrád-törpepillére
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 63,5×50×12,5
E Esztergom, Vár, Érseki palota
F 1930-as évek, Lux Kálmán–Várnai Dezső
G KÖH fotótár
H Koppány Tibor, 1968
I Esztergom, Vármúzeum, Kaszárnya, Nagy pince-kőtár
K Vukov 1991. 8, 12. és uo. 9. kép;
Farbaky 1999/2000. 252, 253/Fig. 34.

II. (95. kép)
A Balusztrád közbenső törpepillére
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 48×38×4,7
E Esztergom, Vár, Érseki palota
F 1930-as évek, Lux Kálmán–Várnai Dezső
G KÖH fotótár 79.873 neg. sz.
H Koppány Tibor, 1968
I Esztergom, Vármúzeum, Kaszárnya, Nagy pince-kőtár

K Vukov 1991. 8, 12. és uo. 10. kép;
Farbaky 1999/2000. 252, 253/Fig. 35.

III.

A Balusztrádorsók
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 88,8×11/8/14 átmérők
E Esztergom, Vár, Érseki palota
F 1930-as évek, Lux Kálmán–Várnai Dezső
G KÖH fotótár 79.872, 79.874 neg. sz.
H Koppány Tibor, 1968
I Esztergom, Vármúzeum, Kaszárnya, Nagy pince-kőtár
K Vukov 1991. 8, 12.

IV. (149. kép)

A Balusztrád közbenső törpepillére
B 1521–1524 között(?)
C Budai márga
D 23,5×23×9
E Esztergom, Vár, Érseki palota
G A szerző, 1998
H A szerző, 1998
I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk

V. (98. kép)

A Kannelúrázott oszlop töredéke
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 42,5×18×8,5 (átmérő kb. 21 lehetett)
E Esztergom, Vár, Érseki palota
F 1930-as évek, Lux Kálmán–Várnai Dezső
G A szerző, 1998
H A szerző, 1998
I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk
J 22.
K Farbaky 1999/2000. 254–255, 256/Fig. 37.

VI. (99. kép)

A Oszlopfőtöredék
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 4,3×17,5×10 (átmérő kb. 20)
E Esztergom, Vár, Érseki palota
G A szerző, 1998

I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk
K Farbaky 1999/2000. 255, 256/Fig. 34.

VII. (96. kép)
A Szatmári-címerkő töredéke
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 15×11×? (csak fényképről ismert a töredék, annak léptékéről mérve)
E Esztergom, Vár, Érseki palota
F 1930-as évek, Lux Kálmán–Várnai Dezső
G KÖH fotótár 79.876 neg. sz.
H Koppány Tibor, 1968
I Esztergom, ?
K Farbaky 1999/2000. 254.

VIII. (97. kép)
A Szatmári-címerkő (baluszter-törpepillér[?]) töredéke
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 10,5×9,5×? (csak fényképről ismert a töredék, annak léptékéről mérve)
E Esztergom, Vár, Érseki palota
F 1930-as évek, Lux Kálmán–Várnai Dezső
G KÖH fotótár 79.875 neg. sz.
H Koppány Tibor, 1968
I Esztergom, ?
K Farbaky 1999/2000. 254.

IX. (102. kép)
A Kőkeresztes ablak töredékei
B 1521–1524 között ?
C Budai márga
D 64×25,8×20
51,5×27,5×23
15,5×20×23
16×20×10
E Esztergom, Vár, Érseki palota, terasz dunai oldali zárófalába másodlagosan beépítve
H Vukov Kostantin, 1987; a szerző, 1998
I Esztergom, Vármúzeum, Kaszárnya, Nagy pince-kőtár
K Farbaky 1999/2000. 255.

X. a, b. (103., 104. kép)
A Kapulunetta töredékei
B 1521–1524 között
C Vörös márvány

D 29,5×24×14
33×37×14,5
E Esztergom, Szent Tamás-hegy alja, Batthyány u. 17. sz. ház támfala, illetve Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk
F 1983, Horváth István
G Esztergom, Balassa Bálint Múzeum; a szerző, 1998
H Horváth István: rekonstrukciós rajz; a szerző, 1998
I Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, Régészeti raktár
J Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, Sz. N. 84.28.1
K Pannonia Regia kat. 361. kat. no. VII-37. [Horváth István].

XI. (105. kép)
A Kannelúrázott peduccio (?) töredéke
B 1520 körül?
C Budai márga
D 20,5×28,5×8
F 1996, Nagy Emese
G A szerző, 1998
H A szerző, 1998
I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk
J Esztergom, Vármúzeum, 66.18.
K Farbaky 1999/2000. 255, 256/Fig. 39.

XII. (106. kép)
A Peduccio
B 1520 körül(?)
C Budai márga
D 43×36×29
E Esztergom, Várhegy oldaláról
F 1994, Horváth István
G A szerző, 1998
H Koppány Tibor, 1966; a szerző, 1998
I Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, Igazgatósági épület, Udvari kőtár
K Farbaky 1999/2000. 255.

XIII. (107., 108., 110. kép)
A Kandallófríz töredékei
B 1521–1524 között
C Budai márga
D Befoglaló méret: 42,8×248,5×11,5
E Esztergom, Vár, Érseki palota
F 1930-as évek, Lux Kálmán–Várnai Dezső; Szatmári-címer: 1965, Nagy Emese
G A szerző, 1998
H Koppány Tibor, 1968

I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk
K Balogh Jolán: *A magyar renaissance építészet.* Bp., 1953. 21. és 23. kép;
Balogh 1955. 41, 56/161. jegyzet és 167. kép;
Farbaky 1999/2000. 255, 256/Fig. 40, 41.

XIV. (150. kép)
A Kandallókonzol töredéke, rozettás díszítéssel
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 33×21×12
E Esztergom, Várkapu előtti feltöltés
F 1971/72, Horváth István
G A szerző, 1998
H A szerző, 1998
I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk

XV.
A Kandallókonzol töredéke, rozettás díszítéssel
B 1521–1524 között
C Budai márga
D 42×37×17
G A szerző, 1998
H A szerző, 1998
I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk

XVI.
A Sárkányfej töredéke (Szatmári-címerből?)
B 1521–1524 között
C Vörös márvány
D 6,5×13×8
E Érseki palota, 31. szelvény, nagy köves töltés a szelvény északi felében
F 1965, Nagy Emese
G A szerző, 1998
H A szerző, 1998
I Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk

FORRÁSOK

JOHANN KRESLING BÉCSI ORATIÓJA (1515)

Megjelent: *Orationes Viennae Austriae ad Divum Maximilianum Caes. Aug. aliosque illustrissimos Principes habitae. In celeberrimo trium Regum ad. Caes. conventu. Anno M. D. XV.* [végén:] *Impressum Viennae Pannoniae per Hieronyuum Vietorem. Expensis vero Leonardi et Lucae Alantsee fratrum. Mense Januari. Anno M. D. XVI.*
(Forrásközlés: *Analecta nova* 207–211.)

[207.]
Oratio nomine florentissimi gymnasii ad Reuerendissimum in Christo patrem et Dominum Dominum Georgium quinque ecclesiensium Episcopum, supremumque regni Ungariae cancellarium pro adventus sui gratulatione a Magistro Ioanne Kresling Budense habita.

Si quis unquam fuit, Antistes amplissime, qui te praesente dicturus, ante trepidaverit eum profecto me esse et ipse sentio et his qui adsunt videri posse considero. Nec [208.] immerito cum ab ineunte adulescentia in hunc usque diem nunquam coram tanto principe, tam docto, tam religioni dedito, tamque excellenti verba fecerim. Huc accedit quod eos auditores habeam, quorum de me expectationi, pro incredibili quam ob tuae celsitudinis adventum animis suis exceperunt laeticia, diffiicile sit oratione quantumvis docta laudes tuas celebrando satisfacere, longe tamen difficilius pro ingenita eorum atque hereditaria orandi facultate, non esse fastidio rudem hunc et incultum mei sermonis horrorem. Praesertim cum absurdae temeritatis et ambiciosae audaciae argui possim, quod semiblesus coram tam sapientibus loqui audeam. At certe si tua mansuetudo, Praesul reverendissime, aliorumque qui adsunt modestia, consilium rationemque meam perpenderint, una mecum id quid facio probabunt. Dabitque mihi tua clementia veniam, si quid minus apte, minus docte, aut erudite, inter orandum exciderit. Non enim iniussus hoc venio, sed mandato praeceptoque maiorum meorum parendo, huic tantae dicendi, provinciae humeros meos subieci. Sed tam perfectum consummatumque oratorem dari posse nequaquam credam, cui tanta pro rei magnitudine dicendi affluat copia, qui summum illud et insolitum nostrum gaudium quod de splendidissimo et optatissimo adventu tuo, Georgi princeps illustrissime, habemus verbis ut par esset consequatur. Tanta est enim nostra laeticia, tanta exultatio, ut in tanta rerum copia nihil iucundius, nihil charius, nihil optabilius evenire potuisset, quam te praesentem aspiceremus, veneraremur, admiraremurque, religioso tuo animo, gloria virtuteque delectaremur. O si tuae reverendissimae dignitati lincei aut potius divini forent oculi, quibus mag-

nifici domini nostri Rectoris et totius gymnasii suo crediti regimini pectora conspiceres, videres profecto, quanta animi alacritate, ob prosperam tuam valetudinem, felicissimumque in hanc urbem Viennensem adventum gestiant et exultent. Ad Titum Livium [209.] lacteo eloquentiae fonte manantem de ultimis Hispaniae Galliarumque finibus quosdam venisse nobiles legimus et quos ad contemplationem sui Roma non traxerat unius hominis fama perduxit, quo viso statim discesserint quid mirum? Si nos non unius eloquentiae tuae, sed innumerarum virtutum praeconio ingentibusque et corporis et fortunae, dotibus pellecti, tam ardenti tui videndi desiderio teneremur te praesentem tanto gaudio exciperemus. Caeterum cum nominis tui celeberrima fama, ubique gentium, ubique locorum, longe lateque praedicetur, facturus operae precium mihi videor, si et ipse laudes tuas hac mea oraciuncula, Episcope Quinqueecclesiensis reverendissime, extremis dumtaxat (ut aiunt) digitis attigero: Nam splendidissima opera tua tam sunt omnibus notissima, tam cunctis admiranda, ut honestius quidem fore duxerim de his silere, quam parum dicere tum ut quivis facile intelligat quantum hilaritatis tanti praesulis adventus nobis attulerit, atque ut adolescentes nostrae litterariae palestrae te sibi ducem, cuius virtutem imitentur pro nominis immortalitate consequenda proponant, paucula recensenda existimavi. Non tamen auspicabor laudes tuas a cunabulis, ipsisque crepundiis, sicuti nonnulli laudatores factitare consueverunt. Non stemmata familiae generosae recensebo, nam tu illam potius illustrasti, quam illa tibi quicquam ad gloriam contulisset. Non enim parentum precibus, aut quacumque ipsorum ratione habita non sanguinis hereditaria generositate, sed tuo (ut dicitur) Marte certando, tuis enitendo virtutibus, quae vera est nobilitas, ad hanc episcopalem gloriam, ad illud cancellarii regiae maiestatis officium quod aliquamdiu gessisti, ad hos tantos fasces, tantaque dignitatum culmina conscendisti. Non praeterea fortunas luculentissimas, non ingentem auri argentique copiam, non urbium, non hominum, non ornatissimae ac ordinatissimae domus tuae possessionem referam. Neque laudabo facie luculentam, frontem serenam, os hilare, vultum reverendum magis quam timendum, staturam proceram et alias eximias corporis dotes. Nam divitias, honores, formositatem, [210.] vires, hoc est fortunae et corporis bona, neque tu, utpote fluxa et caduca, magni facis, neque inter Praesules solus possides. Non aliis quam tuis te pingam coloribus, nihil nisi tuum, nisi genuinum, nisi proprium laudabo, hoc est solas ipsius animi dotes quae in homine sunt principalia commemorabo. Atqui ex conserto episcopalium virtutum choro quo undique septus et stipatus incedis, religio et doctrina, velut Sol et Luna inter splendidissima illa coelestis regionis ornamenta relucent atque resplendent. Ita namque amplissime religioni tuae luculentam doctrinam coniunxisti, ita lucernam accensam non sub modio, sed super candelabrum ab ipsa edoctus veritate posuisti, ut nemo sit qui non lucem docrinae tuae videat, qui non religionis lumine te totum lucidum, totum illuminatum, nulla prorsus ex parte tenebricosum conspiciat. Pythagoras qui sibi primus philosophi nomen et sapientiae potius amatoris, quam sapientis usurpavit, inter plurima quae humano generi saluberrima documenta praecepit cum primis monet, Deum religione colendum esse, animum disciplinis ornandum. Tu perinde ac Pythagorici dogmatis observantissimus cultor, adeo religione praecellis, adeo doctrina praepolles, ut nulli Antistitum clarissimorum sis secundus, agisque episcopum ex omni prorsus parte absolutissimum. Vas

electionis apostolus Paulus in episcopo perfectissimo desiderat sobrietatem, prudentiam, sanctitudinem, sanamque doctrinam, quae omnia in te uno affatim cumulate conspiciuntur. Tu sobrius, tu prudens, tu moribus defecatis ornatus, tu castitate vitae sanctissimus frugalissimusque. Doctrina vero tanta peculiariter excellis, ut non minus sis eruditione quam episcopatu memoratus. Quo fit, ut omnibus fere convivis tuis doctos adhibeas literatosque diligas, ac liberalitate tua foveas. Quae vero ad tuum sacerdotium spectant divina ministeria, ea tam diligenter, tam sancte tam solenniter celebrantur, ut omnia in his maxime casta, solennia, religiosa sint, ut sacerdotes alii, ex institutis tuis religionis colendae formulam intuentur. Quantum vero illud, quo praeconio, qua [211.] laude memorandum, quod ob singularem tuam prudentiam, in maxima es sicuti merito esse debes, existimatione atque auctoritate, apud sacratissimum et omni cum honore mihi nominandum Regem Wladislaum qui regiis virtutibus, quasi compactus et conglutinatus duorum regnorum Pannoniae et Boemiae habenas sapienter et salubriter moderatur, cui non secus ac Traiano alteri cognomentum optimi optime congruit, qui te ex suis omnibus, utpote summae prudentiae Antistitem sibi elegit, cui arcana committeret, regnique Pannoniae negotia permagna concrederet, quem superioribus annis ad invictissimum imperatorem Maximilianum* nuncium legatumque sollertissimum est expertus. Tu apud summates omnes et proceres aulicos, pro ea qua polles virtute et amabilis atque venerabilis, mansuetudine nemo, nemo te liberalitate vincit. Possem clementiae; possem et munificentiae tuae ingentia recensere opera, ni ea clariora amplioraque essent quam pro magnitudine sua oratione quantumcunque docta et ornata explicari possint. Sed ne ficte cuiquam Panegyricum texere videar, reliqua quam verissima virtutum tuarum praeconia tacitus praeteribo, quae tamen si cuncta recenserem, vel saltem summa sequerer fastigia rerum, ante diem clauso composuit vesper Olympo. Iam igitur receptui canam atque hoc unico adiecto dicendi finem faciam. Excellentissimus sacratissimae Theologiae doctor, nostri litterarii studii rector magnificus, caeterique singularum facultatum doctores, magistri baccalaurei totumque nostrum Gymnasium, amplissimae dignitati tuae, praesul reverendissime, sese commendant, rogantes ut eandem a tua pietate quam et ab aliis principibus benevolentiam experiantur, hoc est ut eorum de tuo adventu gratulatio apud dignitatem tuam, Antistes excellentissime, grata et accepta sit.

Dixi.

*A Habsburg-házi I. Miksa császár (1493–1519), III. Frigyes fia.

VALENTINUS ECCHIUS: *IUBILUS HEROICUS (1519–1520)**

Megjelent: *Apophoreticum carmen de Christi nativitate. Elegis compositum... Cracoviae, 1520.*

[Címlap]

AD GENEROSVM DOMINVM, DOMI
num ALEXIVM THURSONEM de
Bethlemfalua, Comitem Zoliensem, Ca/
merariū Cremnicensem, Liberum do/
minū Plesnensem, &illustrem In/
uictissimi principis LVDOVI
CI Regis Hungariae Cubi/
cularium.

Apophoreticum carmen de Christi natiuitate.

Iubilus Heroicus Cassouiae habitus ob aduentum
Reuerendiss. Antistitis dñi Georgii Quinque/
ecclesiensis episcopi.

Epithalamium pro nuptiis dñi Ioannis
Sayslich.

Valentino Ecchio Lendano
autore.

*Köszönöm Ritoókné Szalay Ágnesnek a szövegátírásban nyújtott segítségét.

NOBILISS. DOMINO ALEXIO Thursoni
de Bethlemfalua, Camerario Cremnicensi Comiti
Zoliensi, Libero dño Plesneñ,& inn[!]ictissimi
Hungariae Regis Lodouici cubiculario
Ecchius cum sui commendatione
Salutem.

Iam se hinc dissoluerat tabellarius ille / cui Apophoreticum carmen ad tuam magnificam nobilitatem conmiseram / quum me amiculus quidam submonuit / quo etiã tuę excellentię generum Amplissimũ in christo patrem ac dominum / doīm. Georgium Quinquecclesiensem dignissimum antistitem aliquo chartaceo dignarer honore, quod me illico facturũ recepi / sperans hoc seruitiũ & tuę generosę magnificētię & domino reuerendissimo nō ingratum fore. Sumpto igitur confestim pugilari hos ex ordine heroicos dictaui versiculos / quos oro tua excellens magnificentia vultu minime caperato a nobis suscipere dignet(ur), & me apud dominũ reuerendissimum vbi rei & temporis opportunitas oblata fuerit comendatum reddere / & hijs valeat tua magnificētia feliciter / ex Bartpha ocijssime.

AD REVERENDISSIMVM IN CHRISto
patrem & Dñm, dñm Georgiũ Episcopũ Ecclesiae
Quinquecclesiensis / summum & secre/
tariũ & Cancellariũ Regiae Ma/
iestatis, dñm suũ gratiosum
Valētini Ecchii carmē.

Inclyta pontificum lux, & clarissima gentis
Gloria pannonicae, soboles zottmara, sacratas
Qui leges, & iura deum ueneranda gubernans
In te uota hominum uertis reuerenter & ora.
En ad te posita demum formidine / nostram,
Virtutum immenso motus splendore tuarum
Atque sacris titulis, hanc qualemcumque camoenam
Dirigo, tu nostros ausus amplissime praesul [fol. 7ʳ]
Verte probe didici dudum tentare profundos
Fluctus. Sarmatici uersu quum principis olim
Gesta ad alexandri magni conscripsimus aras.
Atque iterum imparibus numeris calcaria contra
Perfidiam Moschi dedimus. gentemque potentem
Thurzigenum gratam superis, ab origine prima
Duximus in molles elegos, thurzeidos huius
Ingentis quae nunc sub nostra incude tenetur,

Exiguos praecursores, clarissime, quippe
Thurzeis titulo surgit mihi diua potenti
Que si non uincet grandissima plectra maronis
Attamen hanc faciem sublimibus inseret astris.
Cui nostro similem duo uel tres tempore uates
Effingent nunque quaumis sua tempora laurus
Cingat, et immensi tituli sua nomina iactent,
Istic magne tuam presul stirpemque domumque
Et famam digna celebratam laude uidebis,
Illa sed in lucem non sic fundenda camoena est
Illico, quin potius decimum limanda per annum.
Interea modicos ubi res tempusque requirent
Conscribam uersus, & te nostrumque patronum
Thurzonem magnum / merito uenerabor honore.
Nunc istos patriae plausus, haec gaudia laeta,
Antistes uenerende peto cape fronte serena
Et me seruorum numero dignare tuorum.

[fol. 7ᵛ]

De plausu & laeticia Cassouiae habitis ob aduentū reuerendissimi in christo patris & dñi, Dñi Geor/gii Quinqueecclesieñ episcopi regnorum Hungariae & Bohemiae Cancellarii dignissimi, Iubilus Heroicus ad magnificū dñm, Dñm Alexium Thurzonem &c. a Valentino Ecchio conditus.

HIC nouus unde tibi plausus, tantusque paratus
Casszha* uenit cerno solitis maiora per urbem
Gaudia Concordi populis excita fauore.
Eia age fare mihi pompam cui laeta celebrem
Hanc ducis cui cantus honor persoluitur o he.
Te frustra nostro iam iam sermone fatigo,
Nunc alio mentes, alio diuertis & aures,
Perge, nihil moueor, nunc tandem nouimus huius
Laeticiae causam, uenit tibi maximus ille
Pontificū splendor, tua stirps. Zottmara propago
Cui tantum debes, Fabio q̄ Roma potenti
Qui patriam solus cunctando restituit rem.
Perge igitur meritos uenerando perfer honores
Pontifici, Tyrios sparsim per compita flores
Proiice, odorifero plateae sparguntur amomo,
Eniteant Phrygiis loca condecorata tapetis

*Kassa

Omnia, & Attalico lustrentur stromate muri,
Atque triumphales altis in turribus ignes
Lucescant, ualidos proiectat in aera bombos
Machina, & horrisonas emittant tergora uoces/
Hic honor, hii plausus, haec pompa, & gaudia, tāto
Debentur patri, qui seruitute remota
Adducit pacem cum libertate perenni, [fol. 8r]
In falces abeant gladii, in durosque ligones
Arma, ensesque spatae, tanto sub principe, pastor
O Nimium foelix, sub quo sperare salutem
Cassza potes, placida & require sine fine potiri,
Iamque tuas renoua fortes urbs inclita uires,
In sublime tuos duc muros, moenia conde,
Atque peregrinas cōmertia quaere per urbes,
Non metuas saeuos hostes, dirasue procellas,
Hic tantus cunctis te rebus proteget Argus,
Argus regali quo non uigilantior aula,
Argus quem tanto solum ueneratur honore
Magnanimus princeps lodouicus,* pectore fixa
Ardua cui uirtus manet, & clementia uultu
Sacrato genuina nitet rectumque fidemque
Qui colit & iustis populum moderatur habenis
Pannonicum, regni fines cui perluit Ister.
Cumque Sauo Drauus mundi tria flumina magna.
O felix Argus, uigilans seruator honesti,
Clemens, largus opum, atque obseruantissimus aequi
Cui nec se iusta Traianus lance fidelis
Comparet, aut rigida tetrici grauitate Catonis
Prona tuum merito dominū quem Casszha fateris
Atque suum numen colis & ueneraris, adoras
Iugiter, & totam sibi te tradisque dicasque.
Ar[!]que tuam famulam famulis cum ciuibus urbem
Commendas, primumque sibi largiris honorem
Post regem quem iure colis dominumque patremque,
Huncque tuum solem merito ueneraris, at illum
Lunam, Sol radiis illustrat caetera claris
Sydera, praecipue niueam splendore Dianam, [fol. 8v]
Quae reliquas rutilo praecellit lumine stellas,
Ceu tuus ille pater, quem rex illuminat, omnes
Pontifices mundi superat uirtute sacrata,
Huic igitur merito tantum persoluis honorem,
Atque illuc mentes, illuc diuertis & aures.
Perge, nihil moueor, potius celebrare parentem

* II. Lajos király

Hunc tecum nostra gracili tentabo camoena,
Frigidus ast obstat circum praecordia sanguis,
Nec sinit ad tantum difflectere lumina numen,
Numen adoratu dignum, uenerabile sanctum,
Quod doctis solum concessn[!]m est dicere labris/
Et Methymnei diuino carmine uatis,
Nostra nimis bleso stridet sermone loquela,
Et sera barbaries mediis in faucibus haeret.
Obticeo, & reliquis tanti praeconia patris
Vatibus ignarus tribuo, longosque precabor
Vt deus huic annos, concedat numine dextro,
Et post hanc uitam nobiscum rite peractam
Ducat in aethereas animam feliciter arces.

CORROLARIVM

Nil curo Martem, nil caetera numina, quando
Cum Phoebo & Luna, lucifer ipse fauet.
Rex mihi Phoebus erit, Praesul mihi Luna, sed ipse
Magnanimus Thurso lucifer exoriens.
Hic sequitur lunam, Phoebi praecurrit & ortum.
Non hoc pannonico maius in orbe decus.

Auspice Christo.

KÉPJEGYZÉK

(A KÖH Fotótárának archívumából származó felvételek készítői nem ismertek)

1. Kassa, Szent Erzsébet-templom, restaurálás (1877–1896) előtti alaprajz. Szatmári- [Angyali üdvözlet-, illetve Mettercia-] kápolna. (Marosi Ernő: *Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom építéstörténetéhez* II. MÉ XVIII. [1969]. 90.)
2. Kassa, Székesegyház, Mettercia-kápolna, Mettercia-oltárkép, 1516. (KÖH Fotótár 5056. neg. szám)
3. Kassa, Főtér, légi fotó dél felől, XX. század közepe (KÖH Fotótár 107.479 neg. szám)
4. Sztehlo Ottó: A kassai Szent Mihály-kápolna alaprajzi felmérése a purista helyreállítás előtt, 1903. (KÖH Tervtár K 4814.)
5. Sztehlo Ottó: A kassai Szent Mihály-kápolna keresztmetszetének felmérése, 1903. (KÖH Tervtár K 4870.)
6. Kassa, Szent Erzsébet-templom és Szent Mihály-kápolna dél felől, 1854. (KÖH Fotótár 16655 poz. szám; 148.041. neg. szám)
7. Doby Jenő: Szent Mihály-kápolna Kassán, 1863. (MNM TKcs T 4104. ltsz. neg. lemezszám: 18235.)
8. Kassa, Szent Mihály-kápolna. Főhomlokzat a restaurálás előtt. (Kiss–Sziklay 1902. I. köt. 423.)
9. Myskovszky Viktor: A kassai Szent Mihály-kápolna északnyugat felől. (*Kassa város egy régi s egy uj épülete. 1. Sz. Mihály kápolna. Vasárnapi Ujság* XIII. (1866). 11. sz. márc. 18. 125.)
10. A kassai Szent Mihály-kápolna északnyugatról a purista helyreállítás (1903–1904) előtt. (KÖH Fotótár 15773. poz. szám)
11. A kassai Szent Mihály-kápolna délnyugatról a purista helyreállítás előtt (Myskovszky Viktor: *Magyarország középkori és renaissance stílű műemlékei.* Bécs, 1885. XXI. tábla.)
12. Ludwig Rohbock–Johann Poppel: A kassai Szent Erzsébet-templom és a Szent Mihály-kápolna, XIX. század közepe. MNM TKcs T 3184. neg. lemezszám: 10791. Megjelent: Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta* Rohbock Lajos. II. köt. Darmstadt, 1860. 256/257. közt)
13. A kassai Szent Mihály-kápolna belseje az eredeti kápolnabejárattól a purista helyreállítás előtt a századfordulón. (Kiss–Sziklay 1902. 428. és Wick 1936. 382.)
14. A kassai Szent Mihály-kápolna. A Szatmári-féle északi mellékápolna belső tere a karzat felé nézve. Gerecze Péter felvétele, 1900 körül. (KÖH Fotótár lemezszám: 3209. Reprónegatívszám: 11848.)
15. Kassa, régi Városháza, a kassai Szent Mihály-kápolnából származó Szatmári-címerkő, 1492. (KÖH Fotótár 5320. neg. szám)
16. Kassa, Szatmári-címerkő. (Myskovszky Viktor: *Magyarország renaissance stílű műemlékei. Rajzalbum, 1905.* 12. sz. rajz. KÖH Könyvtár F 123.)
17. Friedrich Schmidt: Pécs, Székesegyház, alaprajz, 1882. (Szőnyi Ottó: *A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában. A Pécs-Baranyamegyei Múzeumi Egyesület Értesítője 1916.* 3–4. sz. 58/59. közt.)
18. Weinmann Márkus: Pécs, Székesegyház, keleti homlokzat, 1748–1782. (Koller 1804. Tab. VI.)
19. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum (oltár), összkép, 1510 körül. (KÖH Fotótár 4499. neg. száma.)
20. Cserna Károly: Pécs, Székesegyház, Szatmári-tabernákulum, rajz. (MNM TKcs T 7325. Megjelent: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország* IV. kötet. Bp., 1896. 141.)

21. Andrea di Pietro Ferrucci: Fiesole, Dóm, Matteo Gondi kápolnája, részlet az oltár frízéről, 1492–1493. (Giglioli, Odoardo H.: *Fiesole.* Roma, 1933. 140.)
22. Andrea Sansovino segédje: Róma, S. Maria del Popolo, részlet Ascanio Sforza síremlékéről, 1505. (Venturi, Adolfo: *Storia dell' arte italiana.* Vol. X/1. Milano, 1935. 138. Fig. 108.)
23. Ambrogio Barocci és műhelye: Urbino, Palazzo Ducale, kandalló, frízrészlet, 1460–1470-es évek. (Papini, Roberto: *Francesco di Giorgio architetto.* Firenze, 1946. Vol. II. 172.)
24. Francesco di Simone Ferrucci és műhelye: Urbino, Palazzo Ducale, Porta della Guerra, ajtókeret részlete, 1460–1470-es évek. (Papini, Roberto: *Francesco di Giorgio architetto.* Vol. II. Firenze, 1946. 173.)
25. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, alsó rész a Szatmári-címerrel, 1510 körül. (KÖH Fotótár 4113. neg. szám)
26. Bombelli: Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, alsó rész a Szatmári-címerrel, 1510 körül. (Koller 1804. Tab. I. 3.)
27. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, bal oldali pilaszter részlete, 1510 körül. (KÖH Fotótár 4121. neg. szám)
28. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, bal oldali pilaszter részlete, 1510 körül. (KÖH Fotótár 4122. neg. szám)
29. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, bal oldali pilaszterfejezet, 1510 körül. (KÖH Fotótár 85714. neg. szám)
30. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, jobb oldali pilaszterfejezet, 1510 körül. (KÖH Fotótár 85715. neg. szám)
31. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, angyalok a szentségfülke bal oldalán, 1510 körül. (KÖH Fotótár 4117. neg. szám)
32. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, angyalok a szentségfülke jobb oldalán, 1510 körül. (KÖH Fotótár 4115. neg. szám)
33. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, a szentségfülke feletti íves záródás a kerubfejekkel, 1510 körül. (KÖH Fotótár 4120. neg. szám)
34. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, a lunetta középrésze, 1510 körül. (KÖH Fotótár 85713. neg. szám)
35. Weinmann Márkus: Pécs, Székesegyház, Déli homlokzat, 1748–1782. (Koller 1804. Tab. VIII.)
36. Krammer János: Pécs, Székesegyház, alaprajz, 1783. (Eger, Érseki Levéltár. Tervrajzok 164. KÖH Fotótár 44.513. neg. szám)
37. Buck József: A pécsi székesegyház alaprajza, 1805. (PKL 39. sz. rajz, Sonkoly Károly felvétele)
38. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, az oltár a barokk kiegészítésekkel. Zelesny Károly felvétele, 1888 előtt. (PKL Szőnyi-hagyaték)
39. Joseph de Haüy: Pécs város alaprajza, Püspökvár, 1687. (Karlsruhe, Udvari Levéltár VIII. 21/a; KÖH Fotótár 63567. poz. szám)
40. Joseph de Haüy: Pécs város alaprajza, Püspökvár, a déli várfal 2-2 jelű metszete, 1687. (Karlsruhe, Udvari Levéltár VIII. 21/a; KÖH Fotótár 65618. poz. szám)
41. Gosztonyi Gyula: Pécs, a Püspökvár rekonstrukciója Haüy térképe alapján. (Készült: A pécsi ókeresztény temető. Pécs, é. n. [1943] könyvéhez, 133/57. rajzhoz. KÖH Fotótár 40.746. neg. szám)
42. Pécs, Ernuszt Zsigmond püspök címerköve, 1498. (Egykor a Püspökvár déli kaputornyán, ma Pécs, JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997)
43. Hermanng József: Pécs, Püspökvár alaprajza (részlet), 1754. (Pécs, Püspöki Levéltár, Sonkoly Károly felvétele)
44. Pécs ostroma, látkép (részlet), 1686–1687. (Bécs, Österreichisches Staatsarchiv. Festungen I. Reichsakten 138. G. Sándor Mária: *Káptalan u. 2. A Janus Pannonius Múzeum kiadványa.* Pécs, é. n. [1980]. előlap)
45. Pécs, Püspöki palota, a déli homlokzat 1967-es falkutatása során előkerült rozettás-tükrös ablakkerettípus töredékei, 1510-es évek. (KÖH Fotótár 84350/3. neg. szám)
46. Pécs, Püspöki palota, a déli homlokzat 1967-es falkutatása során előkerült kyma- és lemeztagos ablakkerettípus töredékei, 1510-es évek. (KÖH Fotótár 84351. neg. szám)

47. Pécs, Püspöki palota, a déli homlokzat 1967-es falkutatás során előkerült kannelúrás ablakkeret-típus töredékei, 1510-es évek. (KÖH Fotótár 84348. neg. szám)
48. Pécs, Püspöki palota, a földszinti alaprajz felmérése, 1777–1778. (MOL T1 No. 73.)
49. Pécs, Püspöki palota, az I. emeleti alaprajz felmérése, 1777–1778. (MOL T1 No. 72.)
50. Joseph Tallherr: Pécs, Püspöki palota, a földszinti alaprajz felmérése, 1805. (MOL C 73 Dep. eccl. fund. 1819. 8.27. fol. 160.)
51. Joseph Tallherr: Pécs, Püspöki palota, az I. emeleti alaprajz felmérése, 1805. (MOL C 73 Dep. eccl. fund. 1819. 8.27. fol. 161.)
52. Krammer János: Pécs, Káptalani épület terve [4. sz.] Főhomlokzat, 1777. (PKL, Sonkoly Károly felvétele)
53. Pécs, Káptalani épület terve [3. sz.] Az I. emelet, földszint és pince alaprajza, 1770-es évek. (PKL, Sonkoly Károly felvétele)
54. Gosztonyi Gyula: Pécs, Püspökvár, az ókeresztény temető alaprajza a későbbi beépítésekkel. (Készült: *A pécsi ókeresztény temető.* Pécs, é. n. [1943] könyvéhez, 9/3. rajzhoz. KÖH Fotótár 39.816. neg. szám)
55. Gosztonyi Gyula: Pécs, Püspökvár a XIX. században. (Készült: *A pécsi ókeresztény temető.* Pécs, é. n. [1943] könyvéhez, 137/39. rajzhoz. KÖH Fotótár 40.745. neg. szám)
56. Pécs, Tettye, látkép a Szatmári-villa romjaival és a várossal a XX. század közepén. (Gosztonyi 1943. 90/jobb felső kép)
57. Pécs, Tettye, a Szatmári-villa romjai a XX. század közepén. (Szöllősy felvétele, KÖH Fotótár 27.825. poz. szám)
58. Pécs, a Tettye és a Havihegy környéke. (Gosztonyi 1943. 90/bal felső kép)
59. Pécs, Tettye, a Szatmári-villa romjai a XX. század közepén. (KÖH Fotótár 27.825. poz. szám)
60. Schulcz Ferenc: Pécs, Tettye, Szatmári-villa, peduccio (konzolfejezet), 1861. (Parádi 1958/59. LXIII. t. 2.)
61. Pécs, Tettye, látkép, 1860. (Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta:* Rohbock Lajos. II. köt. Darmstadt, 1860. 390/391. között, G. M. Kurz metszete)
62. Reéh György: Pécs, Tettye, Szatmári-villa. Földszinti alaprajz. (Reéh 1911. 1. ábra)
63. Pécs, Tettye, a Szatmári-villa romjai. Összkép dél felől a XX. század első felében. (KÖH Fotótár 21.115. poz. szám)
64. Pécs, Tettye, Szatmári-villa. A romok a XX. század első felében. (KÖH Fotótár 4041. poz. szám)
65. Pécs, Tettye, Szatmári-villa. A romok a XX. század első felében. (KÖH Fotótár 63.573. poz. szám)
66. Pécs, Tettye, Szatmári-villa. A földszinti északkeleti helyiség boltozatának maradványai, XX. század első fele. (KÖH Fotótár 13.237. neg. szám)
67. Pécs, Tettye, Szatmári-villa. Földszinti és emeleti alaprajz. (Gosztonyi 1943. 89.)
68. Parádi Nándor: Pécs, Tettye, Szatmári-villa. Ásatási helyszínrajz, 1957. (Parádi 1958/59. 132. mellett 1. kép)
69. Eisenhut György: A Tettye-patak környéke, 1780. (Parádi 1958/59. LXIII. tábla 1.)
70. Ház udvarral és oldalszárnyakkal. Torino, Biblioteca Reale, codice Saluzziano 148, fol. 18^{v}. (részlet), 1482–1486. (F. di Giorgio kat. 113. középen alsó ábra)
71. Ház görög modorban. Torino, Biblioteca Reale, codice Saluzziano 148, fol. 24^{r}. (részlet), 1482–1486. (F. di Giorgio kat. 113. jobb felső ábra)
72. Ismeretlen rajzoló: Siena, Villa Chigi a Le Volte, rajz 1603 körül. (F. di Giorgio kat. 324. XVIII. 1. 1. ábra)
73. Siena, Villa Chigi a Le Volte, összkép, 1496–1505. (Bruchi felvétele, F. di Giorgio kat. 116. képe)
74. Róma, Villa Chigi presso porta Settimiana [Villa Farnesina], XVI. sz. eleje (New York, The Metropolitan Museum of Art 49.92.53[r], F. di Giorgio kat. 117. képe)
75. Pécs, tojássoros párkány töredéke (14. sz. töredék) és bramanteszk típusú tükrös nyíláskeret félkörös záradékív-eleme (15. sz. töredék), 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
76. Pécs, párkány geiszontöredéke (10. sz. töredék), párkánytöredék (11. sz. töredék), párkánytöredék (12. sz. töredék) és bramanteszk típusú tükrös nyíláskeret (13. sz. töredék), 1505–1521 között, illetve 1515–1520 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)

77. Pécs, íves záródású kymatagos és gyöngysoros nyíláskeret-töredék (8. sz. töredék), 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
78. Pécs, íves záródású kymatagos és gyöngysoros nyíláskeret-töredék (9. sz. töredék), 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
79. Pécs, kymatagos ablakosztó elem (47. sz. töredék) és tükrös-rozettás ablakkeret-töredék (48. sz. töredék) 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
80. Pécs, delfines-palmettás relief vagy sgraffito, 1510 körül (KÖH fotótár 68389 poz. szám/hátoldali kép)
81. Pécs, nyíláskeret bal alsó szárköve (1. sz. töredék), 1510 körül. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
82. Pécs, nyíláskeret jobb alsó szárköve (2. sz. töredék), 1510 körül. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
83. Pécs, pilasztertöredék mitológiai figurákkal díszített kandeláber-relieffel, jobb szélén gyöngysorral (5. sz. töredék), 1510 körül. (JPM RK, KÖH Fotótár 4130. neg. szám)
84. Pécs, pilasztertöredék gyöngysorral (6. sz. töredék), 1510 körül. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
85. Pécs, pilasztertöredék fáklyával díszített kandeláber-relieffel (4. sz. töredék), 1510 körül. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
86. Pécs, márványkorlát töredéke, pillérfejezettel alátámasztott akantuszlevél-díszes frízen álló oszloplábazattal. (7. sz. töredék), 1510 körül. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele, 1997.)
87. Esztergom, Bakócz-kápolna, Szatmári György címere az egyik kupolacsegelyen, XVI. sz. eleje (KÖH Fotótár 112.209. neg. szám)
88. Lux Géza: Esztergom, Érseki palota [Lipót-bástya], földszinti alaprajz. 1936. szept. 13. (KÖH Tervtár 1539. ltsz. rajz, 153.935. neg. szám)
89. Lux Géza: Esztergom, Érseki palota [Lipót-bástya], emeleti alaprajz. 1936. szept. 12. (KÖH Tervtár 1487. ltsz. rajz, 153.942. neg. szám)
90. Lux Géza: Esztergom, Érseki palota, metszet a kápolna előtti reneszánsz lépcsőn át. 1936. márc. 25., kiegészítés: Várnai Dezső. (KÖH Tervtár 1518/a. ltsz. rajz, 153.934. neg. szám)
91. Lux Géza: Esztergom, Érseki palota, metszet a kápolnakapun át. 1936. márc. 25., kiegészítés: Várnai Dezső. (KÖH Tervtár 1513. ltsz. rajz, 153.940. neg. szám)
92. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső (KÖH Fotótár, jelzet nélkül, felvétel 1968-ból.)
93. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső baluszteres korlátja, részlet (KÖH Fotótár, jelzet nélkül, felvétel 1968-ból.)
94. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső baluszter-törpepillére, 1521–1524 között. (I. sz. töredék. KÖH Fotótár, jelzet nélkül, felvétel 1968-ból)
95. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső közbenső baluszter-törpepillére, 1521–1524 között. (II. sz. töredék. KÖH Fotótár 79.873 neg. szám, felvétel 1968-ból)
96. Esztergom, Érseki palota, Szatmári-címer töredéke, 1521–1524 között. (VII. sz. töredék. KÖH Fotótár 79.876. neg. szám, felvétel 1968-ból)
97. Esztergom, Érseki palota, Szatmári-címer töredéke, 1521–1524 között. (VIII. sz. töredék. KÖH Fotótár 79.875. neg. szám, felvétel 1968-ból)
98. Esztergom, Érseki palota, kannelúrázott oszloptöredék, 1521–1524 között. (V. sz. töredék, a szerző felvétele)
99. Esztergom, Érseki palota, oszlopfőtöredék, 1521–1524 között. (VI. sz. töredék, a szerző felvétele)
100. Koppány Tibor: Esztergom, Érseki palota, loggia rekonstrukciója 1520 körül, homlokzat. Rajz, 1970-es évek.
101. Koppány Tibor: Esztergom, Érseki palota, loggia rekonstrukciója 1520 körül, földszinti és emeleti alaprajz. Rajz, 1970-es évek.
102. Vukov Konstantin: Esztergom, Érseki palota, reneszánsz ablakkeret másodlagosan beépítve a terasz zárófalában (nemrég lebontva). (IX. töredék, 1987. febr. 25.)
103. Esztergom, vörös márvány kapulunettát díszítő címer infulájának töredékei, 1521–1524 között. Esztergom, Balassa Bálint Múzeum ltsz.: Sz. N. 84.28.1 (X/a. sz. töredék, Horváth Orsolya felvétele)

104. Esztergom, vörös márvány kapulunetta saroktöredéke, 1521–1524 között. Esztergom, Balassa Bálint Múzeum ltsz.: Sz. N. 84.28.1 (X/b. sz. töredék, Horváth Orsolya felvétele)

105. Esztergom, Érseki palota, kannelúrázott peduccio(?) töredéke, 1521–1524 között. Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk 66.18. ltsz. (XI. sz. töredék, a szerző felvétele)

106. Esztergom, Érseki palota, peduccio, 1521–1524 között. Esztergom, Balassa Bálint Múzeum, Igazgatósági épület, udvari kőtár. (XII. sz. töredék, a szerző felvétele)

107. Esztergom, Érseki palota, kandallófríz töredékei, 1521–1524 között. Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk. (XIII. sz. töredékek)

108. Esztergom, Érseki palota, kandallófríz, tévesen Bakócz-címerrel kiegészítve, 1521–1524 között. Egykori reneszánsz kőtár (XIII. sz. töredékek, KÖH fotótár 4244. neg. szám)

109. Várnai Dezső(?): Esztergom, Érseki palota, kandalló rekonstrukciója, rajz 1970 körül. (KÖH Fotótár 90062. neg. szám)

110. Esztergom, Érseki palota, kandallófríz Szatmári-címerének és olaszkoszorújának töredékei, 1521–1524 között. Esztergom, Vármúzeum. (XIII. sz. töredékek, a szerző felvétele)

111. Hoefnagel, Georg: Esztergom látképei, 1595. (MNM TKcs T 1206. lemezneg. szám: 376)

112. Janus Pannonius: *Sylva panegyrica...* Bologna, 1513. fol. A1^{v} (OSZK RMK III. 182. 2. pld. „B" variáns)

113. Janus Pannonius: *Sylva panegyrica...* Bologna, 1513. fol. B1^{r} (OSZK RMK III. 182. 2. pld. „B" variáns)

114. Hilarius Pictaviensis: *De synodis contra omnes haereses.* Kötés, elülső tábla, XV. sz. utolsó negyede. (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftenabteilung, 17872 [Univ. 566.] jelzeten)

115. Boccardino il Vecchio: Laudomia de' Medici hóráskönyve, fol. 66^{v}, 1502. (London, British Library, ms. Thompson 30.)

116. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 10^{v}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

117. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 11^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

118. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 20^{v}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

119. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 27^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

120. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 77^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

121. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 116^{v}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

122. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 122^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

123. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 198^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

124. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 227^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

125. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 285^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

126. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 404^{r}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

127. Boccardino il Vecchio: *Breviarium Strigoniense.* fol. 486^{v}, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)

128. Pécs, Tettye, Szatmári-villa, bramanteszk típusú nyíláskeret Szatmári címere, 1515–1520 között. (13. sz. töredék részlete, JPM RK. KÖH Fotótár 4149. neg. szám)

129. Pécs, Tettye, Szatmári-villa, bramanteszk típusú nyíláskeret félköríves záradék-elemének Szatmári-címere 1515–1520 között. (15. sz. töredék részlete, JPM RK. KÖH Fotótár 4157. neg. szám)

130. BOCCARDINO IL VECCHIO: *Breviarium Strigoniense.* fol. 10^{v}, lapalji címer, 1510-es évek. (Párizs, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879.)
131. Szatmári György gyűrűs pecsétje, XVI. sz. eleje. (Tóth-Szabó 1906. 11/5. kép)
132. Oláh Miklós címere, 1558. (MOL P 108. Rep. 2–3. Fasc. K. no. 162. Czikkelyné Nagy Erika felvétele)
133. Klimó György címere ex librisén, 1754. (FÉNYES MIKLÓS: *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története. I. A Pécsi Püspöki Könyvtár.* In: *Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774–1974.* Szerk.: UŐ: Pécs, 1974. 183.)
134. Pécs, 3. sz. töredék, 1510 körül. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
135. Pécs, 18. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
136. Pécs, 19. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
137. Pécs, 20. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
138. Pécs, 21. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
139. Pécs, 24. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
140. Pécs, 25. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
141. Pécs, 30. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
142. Pécs, 34. és 35. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvételei)
143. Pécs, 44. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvétele)
144. Pécs, 49. és 50. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvételei)
145. Pécs, 51. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvételei)
146. Pécs, 52. sz. töredék, 1505–1521 között. (JPM RK, Kőhegyi Zoltán felvételei)
147. Pécs, 59. sz. töredék, 1505–1521 között. (Pécs, Püspöki palota, a szerző felvétele)
148. Pécs, 60. sz. töredék, 1505–1521 között. (Pécs, Püspöki palota, a szerző felvétele)
149. Esztergom, IV. sz. töredék, 1521–1524 között. (Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk, a szerző felvétele)
150. Esztergom, XIV. sz. töredék, 1521–1524 között. (Esztergom, Vármúzeum, Reneszánsz kőtár-barakk, a szerző felvétele)

GYÖRGY SZATMÁRI ALS MÄZEN
DIE STIFTERTÄTIGKEIT EINES PRÄLATEN IN UNGARN DER JAGIELLONENZEIT

In der europäischen Literatur zur Kunstgeschichte ist der Anfang der ungarischen Renaissancekunst (1470/80er Jahre) und die Rolle, die das Mäzenatentum von Matthias (Hunyadi, Corvinus, 1458–1490) bei ihm gespielt hat, vor allem dank der Forschungen von Jolán Balogh und Rózsa Feuer-Tóth bereits gut bekannt. Früher hatte die ungarische Forschung der nach dem Tode von König Matthias folgenden Jagiellonenzeit wenig Beachtung geschenkt und sie als eine Epoche des Verfalls betrachtet. 1490 änderte sich die historische Situation: Mit dem Jagiellonen Władisław/Wladislaus II. (1490–1516) bestieg eine Dynastie den ungarischen Thron, die im benachbarten Böhmen und Polen bereits an der Macht war. Dadurch verstärkten sich die künstlerischen Beziehungen innerhalb des mitteleuropäischen Raumes, was die geographische Verbreitung der Innovationen der ungarischen Renaissance ebenso beschleunigte, wie auch die spätgotischen Einflüsse aus Böhmen und Süddeutschland auf die Kunst Ungarns intensiver wurden.

Die 36 Jahre der Jagiellonen-Periode hat die Historiographie der Nachwelt immer als Endpunkt betrachtet: aus der Sicht der Niederlage bei Mohács (1526), des Ereignisses, das den Zerfall des mittelalterlichen ungarischen Staates bedeutete. Dieses Bild wurde in letzter Zeit revidiert, die Herrschaftsperiode von Matthias I. wird nicht mehr ausschließlich positiv beurteilt. Zwar stärkte die übertriebene Machtkonzentration die Verteidigungskraft des Landes, auch hatten Kultur und Kunst dem Mäzenatentum des Herrschers viel zu verdanken, doch wurden dadurch auch die finanziellen Kraftquellen des Landes aufgezehrt. In der Jagiellonenzeit lockerte sich die Zentralmacht, was aber bedauerlicherweise auch zur Anarchie, zur Zuspitzung der gesellschaftlichen Probleme und zum Zusammenbruch der Wehrkraft des Staates führte.

Der Literaturhistoriker Tibor Klaniczay wertete die Lage des 1526 zerfallenen Ungarn so: trotz allem Anschein sei es ein reiches und sich hoffnungsvoll entwickelndes Land gewesen. Das zeigte sich in seinem materiellen Reichtum, seiner wirtschaftlichen und geistigen Entwicklung, aber auch in der Kunst. Im ganzen Land wurden Dome, Klöster und Kirchen umgebaut, Bildhauerkunst und Malerei weisen ihre Blütezeit auf (damals entstand ein großer Teil der Schreinretabel). Die Schlösser und Burgen der Aristokraten und hohen Geistlichkeit wurden umgestaltet, Villen wurden gebaut.

In ihrer Monographie „A művészet Mátyás király udvarában" (Die Kunst im König Matthias' Hof, Balogh 1966) bemühte sich Jolán Balogh um die vollständige Bearbeitung der Quellen über die Hofkunst dieser Periode. Zugleich bot sie als erste einen Überblick über die Kunst der Jagiellonenzeit und widerlegte die frühere Auffassung, die Renaissance der Matthias-Zeit sei eine kurzlebige Hofkunst gewesen. Dank einiger Forscher ist die Kenntnis über die Kunst der Jagiellonenzeit heute in einigen Teilbereichen schon beträchtlich gewachsen. Was die königliche Kunstförderung betrifft, sieht die neuere ungarische kunstgeschichtliche Forschung die Stellung Wladislaus' im Vergleich zu Matthias schon in einem anderen Licht. Während sie die Rolle des humanistischen Milieus um Matthias (Johannes Vitéz, Janus Pannonius, Francesco Bandini) aufwertete, maß sie auch den Ergebnissen des Mäzenatentums Wladislaus' mehr Bedeutung bei. Ihm wird außer einigen Renaissance-Details des Königsschlosses von Ofen/Buda auch die Errichtung der königlichen Villa in Nyék zugesprochen. Seine Vermählung mit der französischen Herzogin Anne de Foix im Jahre 1502 führte zu einem Wendepunkt in seinem Mäzenatentum.

Unter den Mäzenen der Jagiellonenzeit galt schon immer vor allem Tamás Bakócz (1442–1521), dem Stifter eines außerordentlichen Denkmals, der Bakócz-Kapelle in Gran/Esztergom, die Aufmerksamkeit der Forschung; der 1955 erschienenen Monographie von Jolán Balogh (Balogh 1955) folgte 1987 eine neue von Miklós Horler (Horler 1987). Eher skizzenhaft war dagegen die Bearbeitung des Mäze-

natentums von Szatmári, obwohl die Hauptwerke seiner kunstfördernden Tätigkeit, das Tabernakel im Dom von Fünfkirchen/Pécs und das Pariser Brevier bekannt waren und man vermuten konnte, daß er als Kunstförderer seiner politischen Rolle entsprechend und aufgrund seiner humanistischen Beziehungen bedeutend sein mußte. Wer sich als Kunsthistoriker mit Szatmári beschäftigt, kann sich auf grundlegende Arbeiten stützen, so auf die Monographie von Pál Tóth-Szabó (in der Reihe „Magyar Történeti Életrajzok" [Ungarische historische Biographien], Tóth-Szabó 1906), eine außerordentlich gründliche und wohldokumentierte Arbeit, sowie auf die neuesten Ergebnisse der historischen Forschung über die Jagiellonenzeit, auf die literaturgeschichtlichen Veröffentlichungen über die von ihm geförderten Humanisten und ihm selbst gewidmeten literarischen Werke – dem kann nur schwer etwas Neues hinzugefügt werden.

Ein Zeitgenosse, der Venezianer Francesco Massaro, Sekretär der Republik Venedig, beschrieb Szatmári in seinem Bericht als eine der bedeutendsten Persönlichkeiten der ungarischen Jagiellonenzeit und stellt ihn, den mächtigen Kirchenfürsten und wahren Oligarchen der Renaissance, anders als die von Szatmári „angestellten" Humanisten mit ihren schematischen Schmeicheleien, in unverblümter Wahrheit dar. Besonders interessant dabei ist die Erwähnung seiner Baulust.

Im ersten Teil des vorliegenden Buches schildert der Verfasser kurz Szatmáris Lebensweg, ergänzt durch eigene neuentdeckte Angaben. Der Zeitpunkt seiner Geburt ist unbekannt, eine spätere Angabe von Alvise Bon legt etwa 1457 nahe. Er wurde in Kaschau/Kassa/Košice geboren, in einer reichen deutschen Bürgerfamilie, sein Onkel Ferenc Szatmári war einer der reichsten Männer der königlichen Freistadt und übernahm die Obsorge des früh vaterlos gewordenen Jungen. Szatmáris Vater und Onkel standen in Geschäftsbeziehungen mit den Thurzó, beide Familien betrieben gemeinsam die Bergwerke in Neusohl (Besztercebánya/Banská Bystrica). János (Johannes) Thurzó übersiedelte 1463 nach Krakau/Kraków, wo in seinem dort errichteten Hüttenwerk die Aufarbeitung des ungarischen Kupfers geschah und wo er auch zum *consul* der Stadt gewählt wurde. Einer seiner Söhne, György (Georg), vermählte sich 1497 mit Anna Fugger, sein anderer Sohn, Elek (Alexius), der spätere Schatzmeister und Landesrichter, heiratete Szatmáris Nichte. Dadurch gehörte György Szatmári mit zum Interessenverband der Thurzó und Fugger, der um 1500 eine bedeutende Rolle in Europa spielte. Aus der Thurzó-Familie gingen am Anfang des 16. Jahrhunderts vier Bischöfe hervor: Zsigmond (unter anderem Großwardein/Várad/Oradea), Johannes/János (Breslau/Wrocław), Stanislaus/Szaniszló (Olmütz/Olomouc) und Ferenc (Neutra/Nyitra/Nitra). Szatmári half Elek Thurzó und auch seinem Neffen Zsigmond bei ihrer Karriere: Eine Angabe aus Padua besagt, daß Zsigmond am dortigen Bischofssitz am 13. April 1493 in einer Urkunde niederlegte, er habe unter anderem auch Szatmári um die Beschaffung irgendeines *beneficium* gebeten. Außerdem war die Familie Szatmári mit wichtigen sächsischen und deutschen Bürgerfamilien verschwägert: mit den Stenczel aus Bartfeld/Bártfa/Bardejov und den Kretschmer aus Bistritz/Beszterce/Bistrița in Siebenbürgen.

In der Fachliteratur über Szatmári hieß es traditionell, aber unbewiesen, er habe an den Universitäten von Krakau und Bologna studiert. Über seine Studien in Krakau konnte ich jetzt auch Belege beibringen: In der Studentenliste des Wintersemesters 1477 findet sich unter den Inskribierten der Name *Georgius Stephani de Kaschovia*, der sich höchstwahrscheinlich auf György Szatmári bezieht, da sein Vater István (Stephan) hieß; damals mag er ca. 20 Jahre alt gewesen sein. Vier Jahre später, 1481, steht in der Namensliste der Träger des akademischen Grades *baccalariatus in artibus* neben vier anderen ungarischen Studenten auch der Name *Georg. de Cashouia*, hinter dem Szatmári vermutet werden kann.

1480 starb sein Onkel Ferenc, und György erbte dessen riesiges Vermögen. Für seinen anderen vermutlichen Studienort, Bologna, fand ich jedoch keine Belege: In der Szatmári gewidmeten Dichtung von Giovan' Antonio Modesti (*Oratio de nativitate Domini*, 1510 in Wien erschienen), die Endre Veress für einen indirekten Beweis hielt, findet sich kein solcher Hinweis.

Der etwa 30jährige Szatmári wurde wahrscheinlich in den 1490er Jahren, zu Beginn der Regierungszeit Wladislaus' II., in dessen Kanzlei aufgenommen. Die erste Angabe von 1493 nennt ihn Archivar (*conservator*), aber im darauffolgenden Jahr titulierte ihn der Rat von Kaschau in einem Brief vom 10. September 1494 bereits als Sekretär (*secretarius*). Über die zwölf Jahre 1481–1493 gibt es keine Angaben; wir kennen nicht seinen Aufenthaltsort, wissen nicht, ob er seine Studien fortsetzte, sein Familienvermögen verwaltete – sich um die Bergwerke oder Weinberge von Tokaj kümmerte – oder schon damals in der königlichen Verwaltung tätig war. (In die Kanzlei kam er vielleicht mit Hilfe der Thurzó). Die Inschrift des Kaschauer Wappensteins von 1492 nennt König Matthias, durch den das

Familienwappen hätte erweitert werden sollen, aber mangels der Wappenurkunde kann nur vermutet werden, daß der Herrscher damit die Dienste des damals wichtigsten Familienmitgliedes, Ferenc, belohnen wollte.

Nach damaligem Brauch wurde auch er durch Pfründen „belohnt": 1495 ist er Propst des Kollegialkapitels St. Nikolaus in Stuhlweißenburg/Székesfehérvár und bittet schon im gleichen Jahr den Papst um zwei *beneficii*. 1497 wurde er Propst von Siebenbürgen, 1498 von Mislye/Myšl'a und – wegen der lückenhaften Urkunde nur vermutlich – von Altofen/Óbuda. 1498–99 kommt er auch auf mehreren Urkunden als Propst von Ofen vor. Ende 1499 ernennt ihn Wladislaus zum Bischof von Veszprém und auch zum Propst von Budafelhéviz. Seine weiteren Ämter: seit 1501 Bischof von Großwardein, 1505–21 Bischof von Fünfkirchen/Pécs und am Ende seines Lebens, 1521–24, Erzbischof von Gran, das Haupt der ungarischen Kirchenhierarchie.

Zwischen 1500 und 1504 bat Szatmári den Papst mehrmals um die Verschiebung seiner Priesterweihe, schließlich hielt er seine erste Messe im Herbst 1506 im St. Elisabeth-Kirche in Kaschau. Auf seine Weihe hatten viele gewartet, z. B. Józsa Somi, Gespan von Temesch/Temes und Oberkapitän der südlichen Teile Ungarns, der in seinem Testament Szatmári ein perlenverziertes Meßgewand und eine Stola (*humerale*) hinterließ, auf der mit Perlen ihrer beider Wappen eingestickt waren.

Anfangs unterstützt ihn Tamás Bakócz, der aber dann immer mehr zu seinem Rivalen wurde: Schon auf dem Landtag von Rákos (Rákosfeld, Pest) hatte man Bakócz – vorübergehend – das königliche Siegel weggenommen, und im Jahr darauf übernahm Szatmári als *secretarius* die faktische Leitung der Kanzlei und wurde 1503 geheimer Kanzler, obwohl Bakócz bis zu seinem Tode (1521) den Titel und Einfluß des Großkanzlers und des geheimen Kanzlers beibehielt. Am Ende seines Lebens wurde auch Szatmári ähnlich in den Hintergrund verdrängt wie Bakócz, denn spätestens 1518 löste ihn László Szalkai, Bischof von Waitzen/Vác, in der Leitung der Kanzlei ab.

Szatmári besaß als Leiter der Diplomatie großen Einfluß auf das Schicksal des Landes: 1506 spielte er eine wichtige Rolle beim Zustandekommen des Erbfolgevertrages zwischen den Dynastien der Jagiellonen und der Habsburger und 1515 (im Jahr vor Wladislaus' II. Tod) beim Wiener Königstreffen, bei dem auch Mitteleuropa neu aufgeteilt wurde: In Polen wurde dadurch die Macht König Sigismunds I. gegen den Deutschen Ritterorden gestärkt und in Ungarn die nicht allzu ferne Machterweiterung der Habsburger vorbereitet.

1515 in Wien pries ihn Johann Kresling aus Ofen, der auch in Krakau gelehrt hatte, in einer *Oratio*, die schon im Jahr darauf in Wien gedruckt wurde (und die dann 1801 József Koller in seine Geschichte des Bistums Fünfkirchen aufnahm), als einen Kirchenfürsten, der nicht durch seine Herkunft, sondern seine persönlichen Eigenschaften zu den hohen Ämtern und Würden gelangt war. Von seinen Bischofstugenden hob er seine Religiosität und sein Interesse an der Wissenschaft hervor [Quellen/Források S. 163–165].

1522 sandte König Lajos/Ludwig II. (1516–1526) István Brodarics als Gesandten nach Rom an den päpstlichen Hof, wo er nicht nur die Angelegenheiten des Staates, sondern auch die Kardinalsernennung Szatmáris betreiben sollte. Letzteres gelang nicht: Papst Hadrian VI. (1522–1523) verstarb schon nach kaum eineinhalb Jahren, und seinen Nachfolger Klemens VII. (1523–1534), der Antonio Burgio als Nuntius nach Ungarn sandte, beschäftigte mehr die Türkengefahr.

In seinen drei Jahren als Primas von Ungarn (1521–1524) versuchte Szatmári, der sich stark verbreitenden Reformation entgegenzutreten, aber er war auch daran beteiligt, daß Ludwig II. den Papst um die Beschneidung der Rechte des Erzabtes von Pannonhalma bat. Des weiteren setzte er sich für die Heiligsprechung des Johannes von Capestrano (1386–1456) ein, indem er die diesen bezüglichen Dokumente von neuem zusammenstellte.

Dank der mündlichen Mitteilung des Historikers András Kubinyi kann hier der Inhalt der Urkunde (Ungarisches Staatsarchiv: MOL Dl. 24941) wiedergegeben werden, in der Szatmáris letzte Tage geschildert wurden. Von Elek Thurzó aufgefordert, sagten die in seiner Umgebung Anwesenden aus: doctor dekretorum András Csézi, erzbischöflicher Notar und Archidiakon von Komorn/Komárom/-Komárno Miklós Oláh sowie György Marsófalvi Marsovszky und Ferenc Régi, die Oberverwalter seiner Wirtschaftsangelegenheiten. Elek Thurzó hatte den schwerkranken Szatmári in seinem Haus in der Ofner Mindszent utca [Allerheiligengasse, heute Úri utca=Herrengasse] aufgesucht, um den von den Fuggern ausgestellten Schuldschein eines schon zurückgezahlten Kredits von Szatmári ausgehändigt zu

bekommen, traute sich aber wegen Szatmáris bekanntlich aufbrausenden Reaktionen nicht zu ihm hinein, es wurde ihm dann sogar das Haus verboten, obwohl er Szatmáris Verwandter war. Dieser starb am 7. April 1524, nach Ostern. Sein Testament ist bisher nicht aufgetaucht, den Hauptposten seiner Hinterlassenschaft, 60,000 Goldgulden, hinterließ er für die Auslösung der österreichischen Burgen, doch wurde sein Vermögen wie im Falle Bakócz vom König für die Landesverteidigung konfisziert.

Die Geschichte Ungarns in den auf die Jagiellonenzeit folgenden Jahrhunderten läßt erklärlich werden, warum die ihm zu verdankenden Kunstwerke heute zumeist nicht mehr existieren. Es kann nur versucht werden, sie aufgrund der Schrift- und Bildquellen anzuführen und ihre einstige Vollständigkeit aus Fragmenten zu rekonstruieren. Auch die erhaltenen Kunstwerke wurden oftmals umgestaltet, so daß es sehr nützlich sein kann, sich auch mit ihrer Weiterexistenz zu befassen. Nicht nur die Gebäude, sondern beispielsweise das Fünfkirchner Tabernakel wurden weitergebaut bzw. umgestaltet, so daß ihre spätere Gestalt viele Informationen über ihre frühere Form bietet. Die Feinheit des *all' antica*-Fragments aus rotem Marmor und das künstlerische Niveau des Pariser Codex zeugen von Szatmáris ausgezeichnetem Geschmack.

Seiner Geburtsstadt Kaschau widmete Szatmári immer besondere Aufmerksamkeit; er erwirkte für sie beim König viele Schenkungen und machte sie am Ende seines Lebens – in Form einer Stiftung – quasi zu seiner Erbin. Vom Ende des 14. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts ließen sich viele Magnaten und Kirchenfürsten Privatkapellen in den ungarischen Domen errichten, was auch im reichen Bürgertum zur Mode wurde. Zumeist dienten sie nicht nur als Bestattungsort des Erbauers, sondern auch seiner Familie. An der Südseite der Kaschauer St. Elisabeth-Kirche *(Abb. 1)* wurde 1472 zum Tode ihres Erbauers Augustin Cromer seine Seitenkapelle fertiggestellt, und östlich von ihr ließ dann Ferenc Szatmári, Györgys Onkel, bis 1477 die Kapelle seiner Familie errichten. Die Südostecke des rechteckigen Raumes, den ein spätgotisches Netzgewölbe mit Scheitelrippen überspannt, ist abgeschnitten. György Szatmári hielt die Kapelle in hohen Ehren: Späteren Inventarlisten zufolge stiftete er für sie ein purpurfarbenes golddurchwirktes Meßgewand und der Kirche eine weiße, goldgeblümte und eine purpurne Kasel, zwei Dalmatiken und die gesamte Ausstattung des Hauptaltars. Laut einem Brief von ihm aus dem Jahre 1523 verwahrte er Mitra und Hirtenstab in der Kirche, vermutlich, um bei seinen Kaschauer Besuchen auch in seiner Geburtsstadt die Messen in Pontifikalkleidung zelebrieren zu können. Die Donatoren des heute in der Szatmári-Kapelle stehenden Mettercia-Altarbildes von 1516 *(Abb. 2)* waren Bertalan Czottmann und seine Ehefrau. Das früher in der Cromer-Kapelle und heute im Kaschauer Museum (heute: Východoslovenské Muzeum) befindliche zweiseitig bemalte Tafelbild soll angeblich vorher in der Szatmári-Kapelle gestanden haben, doch kann es auch aus dem Dom in der Burg von Erlau/Eger dorthin gelangt sein. Die neuesten slowakischen Forschungen schreiben es einem Zipser Maler (L A) zu, der es für die Cromer-Kapelle gemalt habe. Die eine Seite stellt die Kreuzigung Christi dar, die andere die Szene der Ölmarter des hl. Johannes. Qualität und Stilbeziehungen zeugen weniger von einer lokalen Malerwerkstatt als von der zeitgenössischen deutschen Malerei. Die oftmalige Umstellung und der Austausch der Gegenstände in der Kaschauer St. Elisabeth-Kirche erschweren es sehr, die ursprüngliche Einrichtung ihrer Kapellen zu rekonstruieren.

Szatmári wollte in Kaschau seinen Namen auch mit einem Bauwerk verewigen, das nur ihm zu verdanken war. In der sich zum Marktplatz erweiternden Hauptstraße entstand im dritten Viertel des 14. Jahrhunderts die St. Michaelskapelle mit vieleckigem Chorabschluß. Sie umgibt ein Kirchhof, und ihre Krypta diente als *ossarium*, als Beinhaus. Der Kaschauer Rat erwähnt in seiner Urkunde, in der er die Schenkungen Szatmáris von 1508 würdigt, die von ihm gestiftete und an der Außenseite der Kapelle errichtete Kapelle. In der kunstgeschichtlichen Literatur wird oft der rotmarmorne Wappenstein mit der Jahreszahl 1492 erwähnt, dessen Herkunft in Vergessenheit versank *(Abb. 15, 16)*. Aber József Tutkó schrieb 1861 in seinem historischen Werk über Kaschau, man habe beim Umbau der Kapelle 1783 zwei Marmorsteine mit dem Szatmári-Wappen in der Erde gefunden und im Treppenhaus des Rathauses angebracht. Demnach hat der von einem Früchtekranz umgebene rotmarmorne Renaissance-Wappenstein also die südlich des Domes stehende St. Michaelskapelle aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts geschmückt. Der junge Kanzlist wird ihn in Ofen von einem italienischen Meister haben anfertigen lassen, die Inschrift mit der Jahreszahl 1492: LILIA BINA ROSIS TOTIDEM / CONIVNCTA GEREBAM REX / DEDIT AVRATVM CORVINVS ET IPSE LEONEM, MCCCC LXXXXII zeugt von der Wappenerweiterung durch König Matthias und gibt deshalb wohl nicht die Jahreszahl der Erweiterung, sondern der Fertigstellung des Steines (und der Kapelle) an. Da Szatmári 1492 noch am

Anfang seiner Karriere stand, hat er möglicherweise den Wappenstein zuerst in der Familienkapelle aufgestellt und erst nach der Fertigstellung der St. Michaelskapelle dorthin verbracht. Da in einzelnen Quellen die Jahreszahl 1498 der Inschrift erwähnt wird, könnten diese sich eventuell auf den anderen – verlorenen – Wappenstein beziehen.

Leider blieb auch die Szatmári-Nebenkapelle vom puristischen Eifer der Wiederherstellung von Baudenkmälern im 19. Jahrhundert nicht verschont. Deren Schatten warf bereits das Buch „Kassa városának ó német stylü templomai" (Die Kirchen Kaschaus im altdeutschen Stil, Pest 1846) von Imre Henszlmann voraus, in dem sich der Grundriß der St. Michaelskapelle ohne die damals noch stehende Nebenkapelle findet. 1863 hat sie Theodor Reuter im Auftrage der unter Leitung von Friedrich Schmidt stehenden Wiener Bauhütte „vermessen", der sie ebenfalls in ihrem Originalzustand zeichnete. Dagegen forderte Viktor Myskovszky 1880 die Entfernung der Anbauten, also die „stilechte" Renovierung der Kapelle (Sz. Mihály kápolnája Kassán [St. Michaelskapelle in Kaschau]. Ország – Világ XVI [1880] 379). Nach dem Umbau der St. Elisabeth-Kirche durch Imre Steindl kam dann auch die St. Michaelskapelle an die Reihe, und die Szatmári-Kapelle fiel der puristischen Renovierung 1902–04 durch Frigyes Schulek und Ottó Sztehlo zum Opfer *(Abb. 4 und 5)*. Ihre ursprüngliche Gestalt kann nur noch mit Hilfe einstiger bebilderter Quellen rekonstruiert werden. An ihrer Westfassade befand sich ein spitzbogiges Portal, die übrige Seiten hatten ähnlich gestaltete Fenster. Die sich überschneidenden Gliederungen zeigen den Stilkreis der königlichen Werkstätten vom Ende des 15. Jahrhunderts *(Abb. 6–12)*. Die im Grundriß geradlinig geschlossene Kapelle wurde von zwei Kreuzrippengewölben überspannt *(Abb. 13 und 14)*. Ursprünglich wird ein Schreinretabel in ihr gestanden haben, bis die Einrichtung in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts von den Kalvinisten zerstört wurde. Diese Kapelle, die die Größe des ursprünglichen Gebäudes verdoppelte, stand bereits 1508, wie die Urkunde über Szatmáris damalige Stiftung beglaubigt. In dieser spätgotischen Kapelle vertrat allein der Wappenstein *(Abb. 15 und 16)* die Renaissance, der sich aber gut dem am Ende des 15. Jahrhunderts Üblichen anpaßte: Auf ähnliche Weise nur im Wappenstein zeigte sich der neue Stil in den spätgotischen Bauten von Miklós Báthori in Waitzen/Vác und Neograd/Nógrád von András Báthori in Ecsed oder von István Báthori in Nyírbátor.

Den Sohn und Wohltäter Kaschaus besang Valentinus Ecchius (Eck) in seinem Gedicht *Iubilus heroicus*, das 1520 in der Vietor-Druckerei von Krakau erschien [Quellen/Források S. 166–170]. Ecchius war ein Humanist aus Lindau, *lector* an der Krakauer Universität, Hauslehrer der Tochter von Elek Thurzó und Rektor der Bartfelder Schule. Zwar haben Tóth-Szabó, Fraknói und Aladár Klenner die Ausgabe erwähnt, doch gibt es kein Exemplar in Ungarn, und sogar der entsprechende Band der Régi Magyar Könyvtár (Alte Ungarische Bibliothek, RMK) hat sie nicht aufgenommen. Nach langer Suche konnte ich über die Nationalbibliothek in Warschau/Warszawa eine Kopie aus Sankt-Petersburg beschaffen. Das Gedicht preist die Taten Szatmáris im Interesse Kaschaus: Er habe, die Knechtschaft vertreibend, Frieden und Ruhe für die Stadt gebracht. Der Dichter vergleicht Szatmári mit Argos, um ihn am Ende sogar – mit nicht geringer humanistischer Übertreibung – zur Gottheit und zum Heiligen zu erhöhen. Eck publizierte sein Gedicht in einer Elek Thurzó gewidmeten Dreier-Kollektanea, deren erster Teil die Geburt Christi behandelt: *Apophoreticum carmen de Christi nativitate* (Cracoviae 1520). Das Szatmári-Gedicht enthält ausschließlich humanistische Topoi, aber leider nichts Konkretes über sein Kaschauer Mäzenatentum.

Über seine Tätigkeit in Veszprém sind vorerst keine Angaben bekannt, aber er war dort auch nur kurze Zeit Bischof, von Ende 1499 bis Ende 1501. Sein episkopales Mäzenatentum setzte wahrscheinlich erst in Großwardein, in den ersten Jahren des 16. Jahrhunderts ein. Ein anonymer Bericht von 1509 erwähnt im Zusammenhang mit der Außentreppe am Großwardeiner Bischofspalast den neuerbauten Prunksaal. Da Zsigmond Thurzó 1506 Bischof von Großwardein wurde, hat möglicherweise schon Szatmári mit dem damaligen Umbau des Bischofspalastes begonnen.

Die wichtigsten Kunstwerke, die mit ihm in Verbindung gebracht werden, stammen aus seinem Episkopat in Fünfkirchen (1505–21). Das prächtige schmiedeeiserne Chorgitter vor der Hauptapsis im Dom *(Abb. 17 und 18)* hat entweder sein Vorgänger Zsigmond Ernuszt oder Szatmári selbst anfertigen lassen. Es überstand die Türkenherrschaft und wurde nach 1686 vom zweiten Stadthauptmann nach der Rückeroberung, General Gabriel Vecchi, weggebracht. Dagegen weist sein Wappen darauf hin, daß er das rotmarmorne Tabernakel aufstellen ließ, das heute als Altar der Corpus-Christi-Kapelle des Domes

dient und ursprünglich in der Nische eines zugemauerten romanischen Fensters in der Hauptapsis der Kirche stand *(Abb. 19 und 20)*. Es zeigt den Einfluß der lombardo-venezianischen Bauplastik *(Abb. 21–24)*, ist wahrscheinlich das Werk eines italienischen Meisters aus der Werkstatt der Graner Bakócz-Kapelle und kann etwa in die Jahre 1505–10 datiert werden. In seiner Konzeption ist es viel plastischer und weniger strukturiert als die in eben diesen Jahren entstandenen zwei Tabernakel in der Pester Innerstädtischen Pfarrkirche, die konservativer sind und durch ihre Ornamentik eher den Vorbildern des florentinischen Quattrocento nahe stehen. In der Mitte des 18. Jahrhunderts verbrachte man Szatmáris Fünfkirchner Tabernakel *(Abb. 25–34)* zuerst in die Sakristei und später an seinen heutigen Platz, in die als bischöfliche Grabkapelle dienende Corpus-Christi-Kapelle *(Abb. 35–37)*. Dort wurde aus ihm zwischen 1783 und 1786 sehr wahrscheinlich vom Wiener Barockbildhauer Antonio Giuseppe Sartori (1712–1792) ein Altar geschaffen, und zwar auf der Grundlage der Formgestaltung der Renaissance-Kapitelle, ergänzt mit einem auf Pilastern und Seitenpfeilern ruhenden Gesims und barocken Engelstatuen. Diese hochinteressante Umgestaltung ist wohl als ein frühes, barockes Beispiel der Historisierung zu betrachten. In den 1880er Jahren entging auch dieser Altar im Zuge der vom Wiener Friedrich Schmidt geleiteten puritanischen Domrestaurierung nicht seinem Schicksal und wurde durch die Entfernung der barocken Hinzufügungen wieder in seine ursprüngliche Renaissance-Form zurückversetzt. Es ist gelungen, von den einstigen barocken Ergänzungen die Pfeiler- und Pilasterkapitelle, Gesims- und Sockelteile aus rotem Marmor der Umgebung von Salzburg sowie im Fünfkirchner Kapitelarchiv ein Foto vom Zustand vor der Restaurierung *(Abb. 38)* zu finden. Unter den Tabernakeldetails finden sich viele Ersatzstücke: Die Köpfe fast aller Engel stammen aus der Barockzeit, da sie wahrscheinlich in der Türkenzeit beschädigt wurden, und die Akroterien des Giebels wurden vermutlich bei der Restaurierung im 19. Jahrhundert neu angefertigt.

Der erste mittelalterliche Fünfkirchner Dom, errichtet von König Peter Orseolo (1038–1041), ist zusammen mit dem zugehörigen Bischofssitz 1064 vom Feuer vernichtet worden. Die neue Bischofsresidenz lag den Ausgrabungen zufolge östlich vom heutigen Ostflügel. Nach Géza Hajós lagen die Gebäude des Domkapitels südlich des Domes und schlossen ein Quadrum ein. Später im Mittelalter entstanden der Ost- und Südflügel des heutigen Bischofspalastes. Schon aus dem 14. Jahrhundert ist mit Angaben belegt, daß die Bischofsburg durch Burgmauern mit Toren geschützt wurde. Ernuszt verstärkte das Befestigungssystem weiter, das, wie Bonfini schreibt, 1490 auch von Pál Kinizsi gelobt wurde (Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum Decades.* Eds: I. Fógel – B. Iványi – L. Juhász. Tomus IV. Pars I, Budapest 1941, 222). Der Grundriß von Haüy (1687) *(Abb. 39–41)* zeigt deutlich, daß sich der Eingang des Domes im Mittelalter an der Westfront befand, da sich von Süden die bischöflichen und Kapitelgebäude anschlossen. Der Torturm wurde wahrscheinlich um 1390 errichtet – das von Evlia Tschelebi beschriebene Adler-Wappen weist wohl auf König Sigismund von Luxemburg (1387–1437) hin – und aufgrund der Wappensteine 1498 von Zsigmond Ernuszt umgebaut *(Abb. 42)*. Zum Vorplatz der Kirche gelangte man durch den Zwinger, den sog. „dunklen Gang", eine Mauerenge zwischen der südlichen Grenzmauer des Bischofspalastes und der inneren Burgmauer hinauf. Das bestätigt auch Tschelebi, der nach dem inneren Tor unter dunklen Gewölben dahinging, bevor er die Soliman-Moschee (das heißt, den Dom) erreichte.

Nach den Schutzbauten von Ernuszt konnte Szatmári sich nun wohl um den repräsentativen Umbau des Bischofspalastes kümmern. Das Wichtigste war die Umgestaltung des Südflügels: Wahrscheinlich damals wurde in dessen Obergeschoß der Nordtrakt errichtet und sicher auch die Überbauung des „dunklen Ganges" vorgenommen *(Abb. 43 und 44)*. Die Südfassade erforschte Balázs Dercsényi 1967 im Verlaufe einer Renovierung (Dercsényi 1968). Dabei fand er sekundär in die Wand eingebaute Überreste zweier Typen von Renaissance-Kalksteinfenstern. Der Rahmen des verzierteren Typs war mit Rosetten und Spiegeln versehen und vielleicht kreuzförmig geteilt, der einfachere war durch Platten- und Kymagliederungen gegliedert. Außerdem fand er auch kannelierte Fensterrahmen (Fragmente Nr. 22, 23, 37, 38 und 53, *Abb. 45–47)*. Das Palast ist – trotz der fast 150jährigen Türkenherrschaft – in seinem mittelalterlichen Kern fast völlig erhalten. Deshalb dokumentieren die beiden Vermessungen im Zusammenhang mit der nach György Klimós Tod aufgenommenen Inventur der bischöflichen Residenz von 1777/78 *(Abb. 48 und 49)* sowie die spätbarocken Umbaupläne Joseph Tallherrs von 1805–06 *(Abb. 50–51)* und Wenzeslaus Schmidt von 1808 auch die mittelalterlichen Gebäudeteile. Da schon Haüys Grundriß von 1687 *(Abb. 40)* die rechtwinklig gebrochene Freitreppe ins Obergeschoß an der Westseite des Südflügels enthält, die sich auch in allen barocken Plänen findet, wurde sie wahrschein-

lich vor der Türkenzeit, während der Renaissance gebaut, offensichtlich in der Zeit Szatmáris, als Zugang zu den repräsentativen Räumen im Obergeschoß. József Koller erwähnt in seiner Geschichte des Fünfkirchner Bistums, daß noch um 1800 im Obergeschoß des Südflügels an der Außenseite der Türrahmen der Räume (auch der Kapelle) zum Flur hin die Wappen Szatmáris zu sehen waren. Die Kapelle befindet sich übrigens auf allen barocken Grundrissen des Obergeschosses und ist sicher mit der mittelalterlichen identisch. Die Renaissance-Freitreppe und die aus dem Mittelalter stammende Kapelle im Obergeschoß wurden bei einer Umgestaltung in der Mitte des 19. Jahrhunderts abgerissen.

Auf der Ostseite des Domplatzes stand im Anschluß an den Südostturm des Domes ein Gebäude, das Koller ebenfalls als einen Bau von Szatmári bezeichnet und erwähnt, daß sich auch in ihm seine Wappen befanden. Das in der Fachliteratur etwas widersprüchlich interpretierte Renaissance-Gebäude ist das von Szatmári im Renaissance-Stil umgebaute mittelalterliche Kapitelhaus, das die Quellen seit dem 16. Jahrhundert als *Domus (Aedes) Sacmarianae* bezeichnen. Die Funktion des im 18. Jahrhundert schon verfallenen Gebäudes geben die damaligen Quellen eindeutig an: Ein ungenannt gebliebener Maurer nennt es 1735 *Communis domus Capitularis cum conservatorio* (das Schriftstück: PKL = Pécs, Káptalani levéltár [Fünfkirchen, Kapitelarchiv], Fasc. 40, Nr. 105), und eine Beschreibung von 1752 lokalisiert dort den Gemeinschaftsraum des Konsistoriums, das Archiv und die Bibliothek des Kapitels (*Epitome Historica* ... Pécs, Egyetemi könyvtár [Universitätsbibliothek], Koller kéziratok [Koller-Handschriften] Nr. 67038). Die Grundrißform findet sich auf den Karten von Haüy (1687) und Hermanng (1754, *Abb. 39, 43*). Die Ansicht des einstöckigen Gebäudes aus einem Trakt zeigt ein Stich über die Belagerung Fünfkirchens im Jahre 1687 *(Abb. 44)*. Von seinem geplanten Umbau am Ende des 18. Jahrhunderts kennen wir vier Planvarianten, von denen zwei vom Fünfkirchner Maurermeister János Krammer stammen. Diese Umbauentwürfe enthalten das Bild der ebenerdigen romanischen Kapelle neben dem Dom, die später der Kapitelsaal gewesen sein mag, und auch den Raum ihres Untergeschosses *(Abb. 52 und 53)*. Diese lagen über einer der unterirdischen Grabkammern des frühchristlichen Friedhofs unter dem späteren Domplatz, deren mit Fresken geschmückter Innenraum 1782 entdeckt wurde *(Abb. 54 und 55)*. Im Mittelalter war die Grabkammer sicher noch bekannt, und vielleicht haben die Wandbilder der hll. Petrus und Paulus sogar eine Rolle bei der Wahl des Patronats des mittelalterlichen Domes gespielt. Bei Szatmáris Renaissance-Umbauten hat man dann – auf einzigartige Weise in jener Zeit – den romanischen Gebäudeteil erhalten, weil man ihn möglicherweise zusammen mit der frühchristlichen Grabkammer für Überreste aus antiker Zeit hielt. Um das frühchristliche *cubiculum* zu retten, wurde 1783 das mittelalterliche Gebäude schließlich abgerissen und das neue barocke Kapitelhaus samt Pfarrei, die die alten Funktionen weiterführten, ein wenig nach Osten versetzt errichtet.

Szatmári hat in Fünfkirchen auch ein völlig neues Gebäude errichten lassen, und zwar die bischöfliche Villa auf dem Tettye-Hügel oberhalb der Stadt, deren Ruinen auch heute noch existieren *(Abb. 56–61, 63–66)*. Sie hatte einen U-förmigen Grundriß, ihre Flügel aus je einem Trakt umschlossen den Innenhof von drei Seiten *(Abb. 62, 67–69)*. Sie gehört zum Typ der *villa suburbana*, und zwar in idealer, nach Süden, in Richtung der Stadt und des Panoramas orientierter Lage. Analogien finden sich im Traktat Francesco di Giorgio Martinis, auf dessen einer Seite die Überschrift eines ähnlichen Planes lautet: *chasa sichondo el modo grecho*, d. h. Haus in griechischer Manier. Die drei Flügel umschließen einen Arkadenhof, und die Treppenhäuser befinden sich an den Ecken der Flügel *(Abb. 70 und 71)*. Giorgio Martinis architektonische Idee wurde in Italien ebenfalls verwirklicht, in der Villa Chigi a Le Volte bei Siena *(Abb. 72–73)*, die der Sienenser Bankier Mariano Chigi nach Martinis Plänen 1496 zu bauen begann und dessen Sohn Sigismondo 1505 vollendete. Die Detailausführungen weisen auf den den jungen Baldassare Peruzzi hin, der für den anderen Sohn Marianos, Agostino, in Rom 1509–11 ein ähnliches U-förmiges einstöckiges Landhaus errichtete, die Villa Chigi presso porta Settimiana, die spätere Villa Farnesina *(Abb. 74)*. Nach dem Muster der Zeichnungen in Francesco di Giorgios Traktat hat wohl ein unbekannter italienischer Architekt die bischöfliche Villa Szatmáris in den 1510er Jahren entworfen und sich damit als zeitgleich mit den modernsten Bestrebungen in der italienischen Villenarchitektur erwiesen. Das U-förmige einstöckige Gebäude mit flach geneigtem Dach von italienischer Art hatte wahrscheinlich mit Ausnahme eines Raumes flache Holzdecken, ein hier gefundenes Balusterelement zeugt von den einstigen Hofarkaden. Die Treppenhäuser sind aufgrund der Analogien an den Ecken von Haupt- und Seitenflügeln anzunehmen. Eine Quelle aus dem 19. Jahrhundert berichtet auch von Wandgemälden, die wohl Szatmáris einziger bekannter Bilderauftrag gewesen sein

dürften. Eine andere damalige Quelle erwähnt auch Säulenkapitelle mit dem Wappen Szatmáris, die noch einige Jahrzehnte früher zu sehen gewesen seien. In der Türkenzeit wurde das Gebäude noch als Derwischkloster genutzt und verfiel danach. 1860 hat es Ludwig Rohbock auf einem Bild festgehalten *(Abb. 61)*, und 1861 verfertigte Ferenc Schulcz Zeichnungen von seinen Details *(Abb. 60)*. Zwar wurde es am Anfang des 20. Jahrhunderts von Alfréd (Fred) Forbát ausgemessen und 1943 von Gyula Gosztonyi in einem Artikel beschrieben (Gosztonyi 1943), doch wurde es erst 1957 von Nándor Parádi (Parádi 1958/59) teilweise archäologisch erforscht, und diese Arbeit ist bis heute nicht vollendet worden.

Nordöstlich von Fünfkirchen, im Mecsek-Gebirge, liegt Szászvár, im Mittelalter ein Marktflecken und das bischöfliche Gutszentrum. Die Reste des zentral gelegenen einstigen Bischofspalastes finden sich im Pfarrhaus. Nach Ansicht des Archäologen Győző Gerő hat man die Fenster zum Hof im Obergeschoß des einstigen gotischen Gebäudeflügels während der Amtszeit György Szatmáris gegen solche mit Renaissance-Kreuzgliederung ausgetauscht (G. Sándor–Szijártó 1999, 129–131).

Das Renaissance-Lapidarium in Fünfkirchen enthält eine große Zahl von Bauteilen, doch leider ist die Zugehörigkeit der meisten unbekannt. Nach Ansicht des Autors werden die rundbogigen Türen zur Villa von Tettye gehört haben, da gerade diese Formen zum archektonischen Repertoire von Francesco di Giorgio und seiner Nachfolger am Ende des 15. Jahrhunderts gehörten (z. B. am Palazzo della Cancelleria in Rom, einem Werk von Baccio Pontelli). Die Rahmen aus abbröckelndem weichem Mergel (Nr. 13, 15) sind mit dem Wappen Szatmáris verziert und von eher mittelmäßiger Qualität *(Abb. 75–78)*. Bei der Untersuchung der Fassadenwand des Bischofspalastes im Jahre 1967 fanden sich Fragmente zweier Fensterrahmenformen. Der stärker verzierte Pforten wird auf der Schauseite durch Kymaumrahmte Felder gegliedert, zwischen denen sich Rosetten befinden (Nr. 48, *Abb. 79*). Ebenfalls aus dem Bischofspalast stammt das Relief oder Sgraffito geringer Plastizität mit zwei Delphinen, deren Schwanzflossen eine Palmette einschließen, auf einem bisher unveröffentlichten Foto *(Abb. 80)*. Von viel höherer Qualität sind die rotmarmornen Steinmetzarbeiten, die eher zum *Domus* (*Aedes*) als zum Bischofspalast gehört haben werden. Aufgrund ihres Materials sind sie wohl in Gran oder Umgebung gefertigt worden. Von einem Tür- oder Fenstersrahmen werden auch die zwei Fragmente mit fünfteiligen Rosetten und Blättern stammen (Nr. 1 und 2, *Abb. 81 und 82*). Aufgrund ihrer Feinheit werden das mit einer Perlenreihe (Nr. 6, *Abb. 84*) und die beiden mit Kandelabern verzierten Fragmente aus dem Inneren eines Gebäudes stammen. Das eine der letzteren zeigt eine mythologische Szene, einen auf dem *aulos* blasenden Triton mit einer Nereide auf den Schultern (Nr. 4 und 5, *Abb. 83, 85*). Ein sehr fein gearbeitetes weißmarmornes Fragment kann zu einer Balustrade oder einem Lettner gehört haben und eventuell aus dem Bischofspalast, dem Kapitelgebäude (*Domus*) oder der Kapelle in der Villa von Tettye stammen (Nr. 7, *Abb. 86*).

Der Einfluß der Bautätigkeiten Szatmáris zeigt sich auch am Propstpalais in Fünfkirchen, Káptalan str. 2. Die Profile seiner Kreuzgliederungsfenster entsprechen dem einen Typ derer im Bischofspalast. Den Renaissance-Umbau des Gebäudes hat bisher Mária G. Sándor mit István Brodarics in Zusammenhang gebracht und in allzu späte Zeit, auf 1524–26, in seine Zeit als Propst datiert. Brodarics war aber 1521–24 der italienische Gesandte Ludwigs II. und wurde 1524 Domherr in Gran, so daß er damals ungeachtet seines Fünfkirchner Propst-Stallums nicht mehr sehr oft in der Stadt gewesen sein kann. Zwar war er schon in den 1510er Jahren Domherr in Fünfkirchen, wohnte aber damals noch nicht im Propstpalais. Somit ist wohl der Renaissance-Umbau des Gebäudes eher Fülöp Csulai Móré zuzuschreiben, dem anderen namhaften Humanisten, der in den 1510er Jahren das Propstamt bekleidete. Die übrigen Steinfragmente von Fünfkirchen stammen aus der (vielleicht auch dalmatinische Steinmetzen beschäftigenden) örtlichen Werkstatt und wurden für die Umgebung Szatmáris oder für städtische Bürger skulpiert. Die stark provinzielle Ornamentik dieser Werkstatt findet sich im ersten Viertel des 16. Jahrhunderts nicht nur in Fünfkirchen, sondern auch an anderen Bauten in der Umgebung (z. B. Márévár).

Auch der ungarische erzbischöfliche Sitz Gran war einer der Schauplätze großangelegter Bautätigkeiten Szatmáris. Die vielen erhaltenen Fragmente verweisen darauf, daß er, der erst am Ende seines Lebens drei Jahre (1521–24) Graner Erzbischof war, vielleicht schon früher am einstigen Königs- und dann Bischofspalast hat bauen lassen, da Tamás Bakócz damals die alte erzbischöfliche Kurie nutzte. Vorerst ist unerklärlich, wieso einer der vier Pendentifs der Bakócz-Kapelle außer zwei Bakócz- und einem Wladislaus-Wappen auch das Szatmári-Wappen zeigt *(Abb. 87)*. Seine spätere Anbringung

ist aufgrund der Beobachtung vor Ort anläßlich der letzten Restaurierung (Miklós Horler) auszuschließen. Noch komplizierter wird die Sache dadurch, daß bei der Versetzung der Kapelle im 19. Jahrhundert in der Wand noch weitere Szatmári-Wappen gefunden wurden, mit der Inschrift „Cancellarius Regis" (Mathes, J. N.: *Veteris Arcis Strigoniensis ... descriptio.* Strigonii 1827, 57).

Szatmári ließ auch im Graner erzbischöflichen Palast bauen – zumindest bezeugen dies erhalten gebliebene Wappensteinfragmente *(Abb. 88–91)*. Sein Wappen schmückte die Geländerpfeiler der Treppe, die von der frühgotischen Kapelle des Palastes nach oben führte und in umgebauter Form auch noch heute existiert (Nr. I, *Abb. 92–97*). Da auch ein mittleres Balusterelement des Treppengeländers gefunden wurde (Nr. II, *Abb. 95*), muß es einen waagerechten Geländerabschnitt gegeben haben. Deshalb hat Tibor Koppány dort eine Loggia mit Obergeschoß rekonstruiert, die – wie die vermutlich ähnlich gestalteten im Prunkhof des Ofner Königsschlosses – auf gemauerten Backsteinpfeilern ruhte und im Obergeschoß aus drei Rundbogenarkaden bestand *(Abb. 100 und 101)*. Von der Bogenhalle bot sich das Panorama vom Burgberg auf die Donau. Im Lapidarium der Graner Burg fand ich auch ein zur Loggia gehörendes kanneliertes Säulenfragment und ein Säulenkapitell (Nr. V und VI, *Abb. 98 und 99*). Bis zur jüngsten Zeit war in die Außenwand der Küche, zur Donau hin, sekundär ein Renaissance-Fensterrahmen mit Kreuzgliederung eingebaut (Nr. IX, *Abb. 102*). Aufgrund des Ofner Mergels kann auch dieser eventuell Szatmáris Bautätigkeiten zugeschrieben werden, da die Ornamentsteine zu Bakócz' Zeiten zumeist aus rotem Marmor waren. Ursprünglich wird er die Fassade des L-förmigen östlichen Teils des Palastes hinter der Loggia geziert haben, dessen Umbau Szatmári zugeschrieben wird. Vor kürzerer Zeit wurden Bruchstücke einer halbrunden rotmarmornen Torlunette gefunden, aus deren Mitrafragment der Archäologe István Horváth im Katalog der Ausstellung Pannonia Regia (Nationalgalerie, Budapest, 1994) mit vollem Recht folgerte, daß es zum Szatmári-Wappen gehört haben könnte (Pannonia Regia kat. 361) (Nr. X. a, b, *Abb. 103 und 104*). Wenn dies stimmt, hat Szatmári auch in Marmor arbeiten lassen. Im Renaissance-Lapidarium befinden sich auch Konsolenkapitelle (peduccio), die auf Renaissance-Gewölbe hindeuten (Nr. XI, XII, *Abb. 105 und 106*). Ebenfalls in den Palast gehörte ein Kamin, dessen Fries in der Mitte das mit einem Lorbeerkranz umflochtene Szatmári-Wappen ziert (Nr. XIII, *Abb. 107, 109–110*), und von dem auch die Rahmenlisene und die Konsole erhalten blieben (Nr. XIV und XV, *Abb. 150*). Früher wurde er fälschlich mit dem Bakócz-Wappen ergänzt *(Abb. 108)*, dessen Material sich aber von dem des Frieses unterscheidet. Die Graner Doppelansicht von Georg Hoefnagel (1595) hat außer dem Szatmári-Wappen auch seinen bischöflichen Wahlspruch verewigt: *Dominus det nobis et regno pacem (Abb. 111)*.

Nur noch aus Quellen zur Domschatzkammer (MOL E 210. Misc. Nr. 6. *Ecclesiastica et religionaria. 3. Posten*; Dankó 1880, 146) kennen wir einen mit seinem Wappen verzierten rubinroten Atlasvorhang sowie sein schwarzes Bahrtuch. Sein Grabstein stand im Graner Dom, nahe am Hauptaltar. Reinhold Lubenau beschrieb 1587 seinen rotmarmornen Grabstein mit dem Vollgestalt-Bildnis des Erzbischofs (*Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau.* Hrsg. von W. Sahm. 1. Teil. Königsberg 1912, 72). Während auf den Grabsteinen der ungarischen Frührenaissance vielfach nur das Wappen und die *tabula ansata* zu sehen sind, war auf den erhaltenen Grabsteinen der hohen Geistlichkeit in Gran die Vollgestalt-Darstellung allgemeiner Brauch (s. z. B. Dénes Szécsi [†1465] und János Vitéz [†1472]). Im Falle Szatmáris folgte man dieser repräsentativeren figuralen Darstellungsweise.

Szatmáris Privatbibliothek befand sich wahrscheinlich an seinem wichtigsten Aufenthaltsort, in seinem Palais in der Herrengasse im Ofner Burgviertel, obwohl er sicher auch an seinen Amtssitzen Bücher bei sich hatte. Über die Bücher wissen wir nur sehr wenig Konkretes. Das Dom-Inventar aus dem Jahre 1502 in Agram/Zágráb/Zagreb (in: Tkalčić, I. K.: *Povjestni spomenici ...* Bd. XI. Zagreb 1905, 186) enthielt ein seither verschollenes Breviar mit dem Wappen des Bischofs von Großwardein, höchstwahrscheinlich Domonkos Kálmáncsehi (1495–1501) oder Szatmári (1501–1505); einer von ihnen mag den Codex den Agramer Bischöfen Osvát Thuz oder Lukács Szegedi geschenkt haben.

Die Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest besitzt ein Exemplar des Guarino-Panegyrikus von Janus Pannonius in der Bologneser Ausgabe von 1513 (OSZK RMK III. 182. 2. Expl. „B"-Variante), mit vier gemalten Wappen auf dem Verso der Seite A1, von denen das eine linke das von Szatmári sein könnte, wenn auch zur Vorsicht mahnt, daß die übrigen Wappen keine von ungarischen Personen sind *(Abb. 112 und 113)*.

In der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien liegt ein Codex mit der Arbeit „De synodis contra omnes haereses" von Hilarius Pictaviensis (Handschriftenabteilung 17872. Univ. 566), wahrscheinlich aus dem 3. Viertel des 15. Jahrhunderts von Florenz *(Abb. 114)*. Edith Hoffmann hat festgestellt, daß sich von der herausgerissenen verzierten Titelseite wahrscheinlich der Abdruck des Báthori-Wappen auf die folgende Seite übertragen hat – eine Feststellung, die ich durch eigenen Augenschein bestätigen kann. Das Buch ist demnach wahrscheinlich aus der Bibliothek des Waitzener Bischofs Miklós Báthori zu Szatmári gelangt. Gemäß einer Eintragung hat ein Fünfkirchner Bischof György 1518 das Buch in Kaschau Johannes Gremper geschenkt, dem Freund und Sekretär des Wiener Humanisten Johannes Cuspinianus, als er im März–April 1518 nach Krakau reiste.

Ein Höhepunkt des Mäzenatentums Szatmáris ist das *Breviarium Strigoniense*, heute in der Pariser Bibliothèque Nationale (Lat. 8879), ein aus der Jagiellonenzeit bekannter, auf ungarische Bestellung hin in Florenz von einem leider unbekannten Scriptor verfertigter Codex höchsten künstlerischen Niveaus. Für den Miniator hielt man – aus stilkritischen Gründen – noch im 19. Jahrhundert Attavante, bis dann Paolo d'Ancona die Arbeit in das Oeuvre von Boccardino il Vecchio, Attavantes Schüler eingliederte (Paolo d'Ancona: *La miniatura fiorentina*. Firenze 1914, Vol. II, 863–864), der auch Bücher für die Corvina, die Bibliothek von König Matthias, mit Miniaturen versah, so den Philostratus-Codex in Budapest. (OSZK Cod. Lat. 417.) Diese Attribution wurde seither in der Fachliteratur endgültig akzeptiert, jedoch beschreibt ihn Annarosa Garzelli 1985 in ihrer neuen Zusammenfassung *La miniatura fiorentina del Rinascimento* (Garzelli 1985) als Codex für einen nicht identifizierten Bischof.

Dieser Codex stammt aus einer Zeit, in der zahllose Graner Breviare gedruckt wurden, allerdings entstand er nicht für Szatmáris Bibliothek, sondern als prachtvolles Einzelstück der Ausrüstung des Kirchenfürsten. Der Codex mit 529 Seiten enthält fünf völlig ausgemalte Seiten sowie zahlreiche Initialen und gemalte Rahmen. Auf der linken Seite des doppelten Titelblattes ist König David gezeigt, links von ihm auf einem Felsplateau steht eine Kapelle, rechts hinten erstreckt sich eine Stadt an der Küste, die in manchen Details an Florenz erinnert *(Abb. 116)*. Vorbilder der Komposition sind das Fresko mit der Stigmatisierung des hl. Franziskus in der Sassetti-Kapelle der Sta. Trinità in Florenz, die Szene ähnlichen Themas von Benedetto da Maiano an der Kanzel der Sta. Croce ebenfalls in Florenz oder in der Codexmalerei das Blatt mit König David in der von Gherardo und Monte di Giovanni ausgemalten florentinischen Bibel. (Florenz, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. 15. Cod. 17.) Weitere ähnliche Szenen finden sich in einem in London, in der British Library liegenden Horenbuch von Boccardino, das für die Hochzeit von Laudomia de' Medici und Francesco Salviati 1502 geschaffen wurde (ms. Thompson 30. Fol. 66^{v}, *Abb. 115*) sowie auf einem anderen Blatt von Psalterium T. von S. Pietro, Perugia (fol. 5.). Auf der rechten Titelblattseite im *Breviarum Strigoniense* ist der Beginn des *Psalters* mit zwei weiteren David-Darstellungen illustriert *(Abb. 117)*, aber diesen Teil zieren noch einige andere bemalte Seiten (Fol 20^{v}, 27^{r}; *Abb. 118 und 119*). Die übrigen vollständig gemalten Seiten finden sich in der folgenden Einheit des Breviariums, im *Proprium de tempore*-Teil, also den mit dem Advent beginnenden Festen des Kirchenjahres: zu Advent (fol. 77^{r}; *Abb. 120*), zum Neujahr (fol. 116^{v}; *Abb. 121*), zum Epiphanias-Fest (fol. 122^{r}; *Abb. 122*), zu Ostern (fol. 198^{r}, *Abb. 123*), Pfingsten (fol. 227^{r}; *Abb. 124*), zum Trinitatis-Sonntag (fol. 233^{v}) und zu Fronleichnam (fol. 236^{r}) sowie im dritten Teil des Breviariums, dem *Proprium Sanctorum*, das die Gebete zu den Heiligenfesten enthält: Die gemalten Szenen befinden sich beim Fest des hl. Silvester (fol. 285^{r}; *Abb. 125*), beim Fest Heimsuchung Mariä (fol. 317^{v}) beim Fest des hl. Apostels Bartolomäus (fol. 404^{r}; *Abb. 126*) und beim Apostelfest (fol. 486^{v}; *Abb. 127*). Die Rahmen der vollständig gemalten Seiten zieren Bildnismedaillons der Heiligen, Blumenornamente und römische Münzen, an mehreren Stellen findet sich das Szatmári-Wappen sowie das Trigramm IHS (YHS). Dieses Christus-Symbol propagierten im Mittelalter die Dominikaner und Franziskaner, vor allem der hl. Bernhardin von Siena (in Ungarn und Böhmen der hl. Johannes von Capestrano). Das IHS (YHS)-Trigramm mit Strahlenkranz weist im Codex auf die heilige Hostie hin, die bei einem anderen Franziskaner, beim hl. Bonaventura, die besonders akzentuierte Bedeutung des *signum pacis*, also des Friedenszeichens hatte. Für diese Bedeutung mag Szatmári besonders empfänglich gewesen sein, da sein bischöflicher Wahlspruch gerade darauf hinwies: *Dominus det nobis et regno pacem* (Herr, schenke uns und dem Königreich Frieden). Der Codex kann aufgrund des Gesamtwerks Boccardinos und der Parallelen in die 1510er Jahre datiert werden, also in die Jahre des Episkopats Szatmáris in Fünfkirchen. Der Codex gehört in die letzte Phase der florentinischen Miniaturkunst. Szatmári hat mit Sicherheit bewußt die Ausschmückung des Codex bei

einem Künstler in Auftrag gegeben, der auch für Matthias' Bibliotheca Corvina gearbeitet hatte. Als Kanzlist wird Szatmári die Bibliothek gut gekannt und die Bücher oft benutzt haben. Zur gleichen Zeit, zu Beginn des 16. Jahrhunderts, orientierten sich die ungarischen Bibliophilen mit ihren Aufträgen mitsamt des Buchschmucks in ihnen bereits nicht mehr Richtung Florenz, sondern eher nach Norditalien, vor allem Venedig, und nach Deutschland.

Szatmári starb 1524, zwei Jahre vor der Niederlage bei Mohács, dem Ende des mittelalterlichen Ungarn, und damit war er einer der letzten bedeutenden Mäzene des mittelalterlichen, noch einheitlichen ungarischen Staates. Sein Mäzenatentum repräsentiert sich noch auf typisch mittelalterliche Art, mit seinem Wappen als wichtigster Dokumentation seiner Kunstförderung: es befindet sich vom Kaschauer Wappenstein über die Fünfkirchner Gebäude und das Tabernakel bis zu den Graner Steinfragmenten, dem Prunkvorhang und seinem Bahrtuch oder den Seiten im Pariser Codex überall, zusammen mit dem das Wappenschild umgebenden Emblem des Drachenordens, dessen Nutzung damals auch schon ungewöhnlich war. Vielleicht wollte der reiche Bürger Szatmári damit sein erworbenes – und von den viel älteren ungarischen Magnatenfamilien nicht respektiertes – Adelsprädikat demonstrieren *(Abb. 128–131)*.

Szatmári hat nicht nur die führende Kanzlei- und Kirchenintelligenz der folgenden Periode herangezogen, sondern auch auf die Nachwelt eingewirkt, wie sich – unter anderem – auch an seinem Einfluß auf die Heraldik ermessen läßt: Sein von ihm patronierter Sekretär und späterer Nachfolger als Erzbischof von Gran Miklós Oláh (1493–1568) erhielt 1548 seine Wappenurkunde von Ferdinand I., die in ihrer Komposition völlig der von Szatmári gleicht, nur daß der Querbalken keinen Löwen, sondern ein Einhorn zeigt und die Lilien neben den Rosen durch Lorbeerzweige ersetzt wurden *(Abb. 132)*. Ein ebenso selbstgewähltes Wappen mag das des Fünfkirchner Bischofs György Klimó (1751–1777) in der Barockzeit gewesen sein, der sich die Erneuerung der mittelalterlichen Stadt vorgenommen hatte und ganz bewußt auf Szatmáris Wappen zurückgegriffen haben wird: Die Anordnung der Lilien und Rosen ist ganz ähnlich, und der Querbalken enthält einen Pfeil (Abb. 133). Das Vorbild Klimós, des Wiedererbauers Fünfkirchens nach der Türkenzeit, war sein großer bischöflicher Vorgänger am Ende des Mittelalters, György Szatmári.

Das Buch wird durch eine Liste jener Renaissance-Steinfragmente in den Lapidarien vervollständigt, die sich mit von Szatmári errichteten Gebäuden in Beziehung bringen lassen (darunter 60 St. aus Fünfkirchen und 16 St. aus Gran), von denen einige bisher unpubliziert waren (aus Fünfkirchen: *Abb. 134–148*, aus Gran: *Abb. 149 und 150*). Zum Schluß werden im Kapitel Quellen zwei ursprünglich lateinische Texte mitgeteilt: die erwähnte Wiener *oratio* an Szatmári von Johann Kresling (1515) und die Dichtung *Iubilus heroicus* (1519–20) von Valentinus Ecchius.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

(Die Verfertiger der Aufnahmen aus dem Foto-Archiv des KÖH sind nicht bekannt)

1. Kaschau, St. Elisabeth-Kirche, Grundriß vor der Renovierung (1877–96). Szatmári-[Heimsuchung Mariä-, bzw. Mettercia-] Kapelle. (Marosi Ernő: Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom építéstörténetéhez I. MÉ XVIII [1969], 90)
2. Kaschau, Dom, Mettercia-Kapelle, Mettercia-Altarbild, 1516 (KÖH Foto-Archiv Neg.-Nr.: 5056)
3. Kaschau, Hauptplatz, Luftaufnahme von Süden, Mitte 20. Jh. (KÖH Foto-Archiv Neg.-Nr.: 107.479)
4. Ottó Sztehlo: Kaschau, St. Michaelskapelle, Grundrißvermessung vor der puristischen Wiederherstellung, 1903 (KÖH Plan-Archiv Neg.-Nr.: 4814)
5. Ottó Sztehlo: Kaschau, St. Michaelskapelle, Aufrißvermessung, 1903 (KÖH Plan-Archiv Neg.-Nr.: 4870)
6. Kaschau, St. Elisabeth-Kirche und St. Michaelskapelle von Süden, 1854 (KÖH Foto-Archiv Pos.-Nr.: 16655; Neg.-Nr.: 148.041)
7. Jenő Doby: Die St. Michaelskapelle in Kaschau, 1863 (MNM TKcs Inv.-Nr.: T 4104, Neg.-Plattennr.: 18235)
8. Kaschau, St. Michaelskapelle, Hauptfassade vor der Restaurierung (1903–1904) (Kiss–Sziklay 1902, I. Bd. 423)
9. Viktor Myskovszky: Die Kaschauer St. Michaelskapelle von Nordwesten (Kassa város egy régi s egy uj épülete. 1. Sz. Mihály kápolna. Vasárnapi Ujság XIII [1866]. Nr. 11, 18. März, 125)
10. Die Kaschauer St. Michaelskapelle von Nordwesten vor der puristischen Wiederherstellung (1903–1904) (KÖH Foto-Archiv Pos.-Nr.: 15773)
11. Die Kaschauer St. Michaelskapelle von Südwesten vor der puristischen Wiederherstellung (Myskovszky Viktor: Magyarország középkori és renaissance stílű műemlékei. Wien 1885, Taf. XXI)
12. Die Kaschauer St. Elisabeth-Kirche und die St. Michaelskapelle. Mitte des 19. Jh. (Stahlstich von Johann Poppel nach Ludwig Rohbock. MNM TKcs T 3184, Neg.-Plattennr.: 10791. Erschienen in: Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta Rohbock Lajos. II. Bd., Darmstadt 1860, zwischen S. 256/257)
13. Das Innere der Kaschauer St. Michaelskapelle vor der puristischen Wiederherstellung (1903–1904) vom ursprünglichen Kapelleneingang aus (Kiss–Sziklay 1902, 428 und Wick 1936, 382)
14. Die Kaschauer St. Michaelskapelle. Der Innenraum der Szatmárischen Nebenkapelle in Richtung Empore. Aufnahme von Péter Gerecze, um 1900 (KÖH Foto-Archiv, Platten-Nr.: 3209, Dupneg.-Nr.: 11848)
15. Kaschau, Altes Rathaus, Szatmári-Wappenstein aus der St. Michaelskapelle, 1492 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr. 5320)
16. Kaschau, Szatmári-Wappenstein (Myskovszky Viktor: Magyarország renaissance stílű műemlékei. Zeichnungsalbum 1905, Zeichnung Nr. 12. KÖH Bibliothek F 123)
17. Friedrich Schmidt: Fünfkirchen, Dom, Grundriß, 1882 (Szőnyi Ottó: A pécsi székesegyház leírása az 1882. évi átépítés előtti állapotában. A „Pécs-Baranyamegyei Múzeumi Egyesület" Értesítője 1916, Nr. 3–4 zwischen S. 58/59)
18. Weinmann, Márkus: Fünfkirchen, Dom, Ostfassade zwischen 1748 und 1782 (Koller 1804, Taf. VI)

19. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel (Altar), Gesamtbild, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4499)
20. Károly Cserna: Fünfkirchen, Dom, Szatmári-Tabernakel. (MNM TKcs T 7325; erschienen in: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország IV. Bd., Budapest 1896, 141)
21. Andrea di Pietro Ferrucci: Fiesole, Dom, Matteo-Gondi-Kapelle, Detail vom Altarfries, 1492–93 (Giglioli, Odoardo H.: Fiesole. Roma 1933, 140)
22. Geselle von Andrea Sansovino: Rom, S. Maria del Popolo, Detail vom Grabmal Ascanio Sforzas, 1505 (Venturi, Adolfo: Storia dell' arte italiana. Milano, Vol. X/I, Milano 1935, 138, Fig. 108)
23. Ambrogio Barocci und seine Werkstatt: Urbino, Palazzo Ducale, Kamin, Friesdetail, 1460–1470er Jahre (Papini, Roberto: Francesco di Giorgio architetto. Firenze 1946, Vol. II, 172)
24. Francesco di Simone Ferrucci und seine Werkstatt: Urbino, Palazzo Ducale, Porta della Guerra, Türrahmendetail, 1460–1470er Jahre (Papini, Roberto: Francesco di Giorgio architetto. Firenze 1946, Vol. II, 173)
25. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, unterer Teil mit dem Szatmári-Wappen, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4113)
26. Bombelli: Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, unterer Teil mit dem Szatmári-Wappen, um 1510 (Koller 1804, Taf. I.3)
27. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, linksseitiges Pilasterdetail, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4121)
28. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, linksseitiges Pilasterdetai, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4122)
29. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, linksseitiges Pilasterkapitell, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 85714)
30. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, rechtsseitiges Pilasterkapitell, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 85715)
31. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, Engel und Sakramentsnische auf der linken Seite, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4117)
32. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, Engel und Sakramentsnische auf der rechten Seite, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4115)
33. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, Bogen über der Sakramentsnische mit den Cherubsköpfen, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4120)
34. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Szatmári-Tabernakel, Mittelteil der Lunette, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 85713)
35. Weinmann, Márkus: Fünfkirchen, Dom, Südfassade, zwischen 1748 und 1782 (Koller 1804, Taf. VIII)
36. János Krammer: Fünfkirchen, Dom, Grundriß, 1783 (Erlau, Erzbischöfliches Archiv. Pläne Nr. 164. KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 44.513)
37. József Buck: Grundriß des Fünfkirchner Doms, 1805 (PKL, Zeichnung Nr. 39, Aufn. von Károly Sonkoly)
38. Fünfkirchen, Dom, Corpus-Christi-Kapelle, Altar mit barocken Ergänzungen. Aufnahme von Károly Zelesny, vor 1888 (PKL Szőnyi-Nachlaß)
39. Joseph de Haüy: Stadtgrundriß von Fünfkirchen, Bischofsburg, 1687 (Karlsruhe, Hofarchiv VIII.21/a; KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 63567)
40. Joseph de Haüy: Stadtgrundriß von Fünfkirchen, Bischofsburg, Schnitt 2-2 der südlichen Burgmauer, 1687 (Karlsruhe, Hofarchiv VIII.21/a; KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 65618)
41. Gyula Gosztonyi: Fünfkirchen, Rekonstruktion der Bischofsburg aufgrund der Landkarte von Haüy (gefertigt für sein Buch: A pécsi ókeresztény temető. Pécs o. J. [1943], für Zeichnung 133/57. KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 40.746)
42. Fünfkirchen, Wappenstein von Bischof Zsigmond Ernuszt, 1498 (einst am südlichen Torturm der Bischofsburg, heute Fünfkirchen, JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997)
43. József Hermanng: Fünfkirchen, Grundriß der Bischofsburg, Detail, 1754. Fünfkirchen, Bischofsarchiv (Aufn. von Károly Sonkoly)

44. Belagerung von Fünfkirchen, Ansicht, Detail, um 1686/87 (Wien, Österreichisches Staatsarchiv. Festungen I. Reichsakten 138. G. Sándor Mária: Káptalan u. 2. A Janus Pannonius Múzeum kiadványa. Pécs o. J. [1980] Vorderseite)
45. Fünfkirchen, Bischofspalast, Fragmente des bei der Wanduntersuchung der Südfassade 1967 gefundenen Fensterrahmentyps mit Rosetten und Spiegel, 1510er Jahre (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 84350/3)
46. Fünfkirchen, Bischofspalast, Fragmente des bei der Wanduntersuchung der Südfassade 1967 gefundenen Fensterrahmentyps mit Kyma- und Plattengliedern, 1510er Jahre (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 84351)
47. Fünfkirchen, Bischofspalast, Fragmente des bei der Wanduntersuchung der Südfassade 1967 gefundenen Fensterrahmentyps mit Kanneluren, 1510-er Jahre (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 84348)
48. Fünfkirchen, Bischofspalast, Vermessung des Parterre-Grundrisses, 1777/78 (MOL T1 No. 73)
49. Fünfkirchen, Bischofspalast, Vermessung des I. Obergeschoß-Grundrisses, 1777/78 (MOL T1 No. 72)
50. Joseph Tallherr: Fünfkirchen, Bischofspalast, Vermessung des Parterre-Grundrisses, 1805 (MOL C 73 Dep. eccl. fund. 1819. 8.27 Fol. 160)
51. Joseph Tallherr: Fünfkirchen, Bischofspalast, Vermessung des I. Obergeschoß-Grundrisses, 1805 (MOL C 73 Dep. eccl. fund. 1819. 8.27 Fol. 161)
52. János Krammer: Fünfkirchen, Plan des Kapitelgebäudes. [Nr. 4] Hauptfassade, 1777 (PKL, Aufn. von Károly Sonkoly)
53. Fünfkirchen, Plan des Kapitelgebäudes. [Nr. 3] Grundriß vom I. Obergeschoß, Parterre und Keller, 1770er Jahre (PKL, Aufn. von Károly Sonkoly)
54. Gyula Gosztonyi: Fünfkirchen, Bischofsburg, Grundriß des frühchristlichen Kirchhofs mit den späteren Einbauten. (gefertigt für sein Buch: A pécsi ókeresztény temető. Pécs o. J. [1943], für Zeichnung 9/3. KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 39.816)
55. Gyula Gosztonyi: Fünfkirchen, Bischofsburg im 19. Jh. (gefertigt für sein Buch: A pécsi ókeresztény temető. Pécs o. J. [1943], für Zeichnung 137/39. KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 40.745)
56. Fünfkirchen, Tettye, Ansicht mit den Ruinen der Szatmári-Villa und der Stadt in der Mitte des 20. Jh. (Gosztonyi 1943, 90, rechts oben)
57. Fünfkirchen, Tettye, Ruinen der Szatmári-Villa in der Mitte des 20. Jh. (Aufn. von Szöllősy, KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 27.825)
58. Fünfkirchen, Umgebung von Tettye und dem Havihegy (Gosztonyi 1943, 90, links oben)
59. Fünfkirchen, Tettye, Ruinen der Szatmári-Villa in der Mitte des 20. Jh. (KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 27.825)
60. Ferenc Schulcz: Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa, Peduccio (Konsolenkapitell), 1861 (Parádi 1958/59, Taf. LXIII.2)
61. Fünfkirchen, Tettye, Ansicht, 1860 (Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta: Rohbock Lajos. II. Bd., Darmstadt 1860 zwischen S. 390/391, Stahlstich von G. M. Kurz)
62. György Reéh: Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa. Parterre-Grundriß, (Reéh 1911, Abb. 1)
63. Fünfkirchen, Tettye, Ruinen der Szatmári-Villa. Gesamtansicht von Süden in der ersten Jahrhunderthälfte des 20. Jh. (KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 21.115)
64. Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa. Die Ruinen in der ersten Jahrhunderthälfte des 20. Jh. (KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 4041)
65. Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa. Die Ruinen in der ersten Jahrhunderthälfte des 20. Jh. (KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 63.573)
66. Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa. Gewölbereste des nordöstlichen Raumes im Erdgeschoß in der ersten Jahrhunderthälfte des 20. Jh. (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 13.237)
67. Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa. Grundriß von Parterre und Obergeschoß (Gosztonyi 1943, 89)
68. Nándor Parádi: Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa. Ausgrabungs-Planzeichnung, 1957 (Parádi 1958/59, Abb. 1 neben S. 132)
69. György Eisenhut: Umgebung des Tettye-Baches, 1780 (Parádi 1958/59, Taf. LXIII.1)
70. Haus mit Hof und Seitenflügeln. Torino, Biblioteca Reale, codice Saluzziano 148, fol. 18^{v}, Detail, 1482–1486 (F. di Giorgio kat. Abb. 113 unten Mitte)

71. Haus in griechischer Manier. Torino, Biblioteca Reale, codice Saluzziano 148, fol. 24^{r}, Detail, 1482–1486 (F. di Giorgio kat. Abb. 113 oben rechts)
72. Siena, Villa Chigi a Le Volte. Unbekannter Zeichner, um 1603 (F. di Giorgio kat. 324, Abb. XVIII.1.1)
73. Siena, Villa Chigi a Le Volte. Gesamtansicht, 1496–1505 (Aufn. von Bruchi, F. di Giorgio kat. Abb. 116)
74. Siena, Villa Chigi presso porta Settimiana [Villa Farnesina] (New York, The Metropolitan Museum of Art 49.92.53^{r}, (F. di Giorgio kat. Abb. 117)
75. Fünfkirchen, Fragment eines Gesimses mit Eierreihe (Fragment Nr. 14), halbrundes Schlußbogen-Element eines Spiegelfensterrahmens von bramanteskem Typ (Fragment Nr. 15), zwischen 1505 und 1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
76. Fünfkirchen, Gesimsgeisonfragment (Nr. 10), Gesimsfragment (Nr. 11), Gesimsfragment (Nr. 12), Spiegelfensterrahmen von bramanteskem Typ (Nr. 13), zwischen 1505 und 1521 bzw. 1515 und 1520 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
77. Fünfkirchen, Rundbogen-Rahmenfragment mit Kymaglied und Perlenreihe (Nr. 8), zwischen 1505 und 1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
78. Fünfkirchen, Rundbogen-Rahmenfragment mit Kymaglied und Perlenreihe (Nr. 8), zwischen 1505 und 1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
79. Fünfkirchen, Fensterteiler mit Kymaglied (Nr. 47), Fensterrahmenfragment mit Spiegel und Rosette (Nr. 48), zwischen 1505 und 1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
80. Fünfkirchen, Relief oder Sgraffitto mit Delphinen und Palmette, um 1510 (KÖH Foto-Archiv, Pos.-Nr.: 68389/rückseitige Abb.)
81. Fünfkirchen, Linkes unterer Detail eines Tür- oder Fensterrahmens (Nr. 1), um 1510 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
82. Fünfkirchen, Rechtes unterer Detail eines Tür- oder Fensterrahmens (Nr. 2), um 1510 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
83. Fünfkirchen, Pilasterfragment mit Kandelaberrelief, verziert mit mythologischen Figuren, am rechten Rand mit Perlenreihe (Nr. 5), um 1510 (JPM RK, KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4130)
84. Fünfkirchen, Pilasterfragment mit Perlenreihe (Nr. 6), um 1510 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
85. Fünfkirchen, Pilasterfragment mit Kandelaberrelief, verziert mit einer Fackel (Nr. 4), um 1510 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
86. Fünfkirchen, Marmorgeländerfragment mit Pfeilersockel, der auf einem mit einem Pfeilerkapitell unterstützten, mit Akanthusblättern verzierten Fries steht (Nr. 7), um 1510. (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi, 1997.)
87. Gran, Bakócz-Kapelle, Wappen von György Szatmári auf dem einen Pendentif (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 112.209)
88. Géza Lux: Gran, Erzbischöflicher Palast [Leopold-Bastion], Erdgeschoß-Grundriß, 13. Sept. 1936 (KÖH Plan-Archiv, Zeichnung Inv.-Nr.:1487, Neg.-Nr.: 153.942)
89. Géza Lux: Gran, Erzbischöflicher Palast [Leopold-Bastion], Obergeschoß-Grundriß, 12. Sept. 1936 (KÖH Plan-Archiv, Zeichnung Inv.-Nr.:1487, Neg.-Nr.: 153.942)
90. Géza Lux: Gran, Erzbischöflicher Palast, Schnitt durch die Renaissance-Treppe vor der Kapelle, 25. März 1936, Ergänzung: Dezső Várnai (KÖH Plan-Archiv, Zeichnung Inv.-Nr.:1518/a, Neg.-Nr.: 153.934)
91. Géza Lux: Gran, Erzbischöflicher Palast, Schnitt durch das Kapellentor, 25. März 1936, Ergänzung: Dezső Várnai (KÖH Plan-Archiv, Zeichnung Inv.-Nr.:1513, Neg.-Nr.: 153.940)
92. Gran, Erzbischöflicher Palast, Renaissance-Treppe vor der Kapelle, Aufnahme von 1968 (KÖH Foto-Archiv, ohne Signatur)
93. Gran, Erzbischöflicher Palast, Detail des Balustergeländers der Renaissance-Treppe vor der Kapelle, Aufnahme von 1968 (KÖH Foto-Archiv, ohne Signatur)
94. Gran, Erzbischöflicher Palast, Baluster-Zwergpfeiler der Renaissance-Treppe vor der Kapelle, zwischen 1521–1524 (Nr. I, KÖH Foto-Archiv, ohne Signatur)
95. Gran, Erzbischöflicher Palast, mittlerer Baluster-Zwergpfeiler der Renaissance-Treppe vor der Kapelle, zwischen 1521–1524 (Nr. II, KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 79.873, Aufnahme von 1968)

96. Gran, Erzbischöflicher Palast, Szatmári-Wappenfragment, zwischen 1521–1524 (Nr. VII, KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.:79.876, Aufnahme von 1968)
97. Gran, Erzbischöflicher Palast, Szatmári-Wappenfragment, zwischen 1521–1524 (Nr. VIII, KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.:79.875, Aufnahme von 1968)
98. Gran, Erzbischöflicher Palast, kanneliertes Säulenfragment, zwischen 1521–1524 (Nr. V, Aufn. des Autors)
99. Gran, Erzbischöflicher Palast, Säulenkapitellfragment, zwischen 1521–1524 (Nr. VI, Aufn. des Autors)
100. Tibor Koppány: Gran, Erzbischöflicher Palast, Rekonstruktion der Loggia, Fassade, 1970er Jahre
101. Tibor Koppány: Gran, Erzbischöflicher Palast, Rekonstruktion der Loggia, Grundriß, 1970er Jahre
102. Konstantin Vukov: Gran, Erzbischöflicher Palast, Renaissance-Fensterrahmen, sekundär in die Abschlußwand der Terrasse eingebaut, 25. Febr. 1987 (vor kurzem abgerissen) (Nr. IX.)
103. Gran, Fragmente der Wappeninfula auf einer rotmarmornen Torlunette. Gran, Bálint-Balassa-Museum Inv.-Nr.: Sz.N. 84.28.1, zwischen 1521–1524 (Nr. X/a, Aufn. von Orsolya Horváth)
104. Gran, Eckfragment der rotmarmornen Torlunette. Gran, Bálint-Balassa-Museum Inv.-Nr.: Sz.N. 84.28.1, zwischen 1521–1524 (Nr. X/b, Aufn. von Orsolya Horváth)
105. Gran, Erzbischöflicher Palast, Fragment eines kannelierten Peduccio (?). Gran, Burgmuseum, Renaissance-Lapidariumsbaracke Inv.-Nr.: 66.18, zwischen 1521–1524 (Nr. XI, Aufn. vom Autor)
106. Gran, Erzbischöflicher Palast, Peduccio. Gran, Bálint-Balassa-Museum, Direktionsgebäude, Hof-Lapidarium, zwischen 1521–1524 (Nr. XII, Aufn. vom Autor)
107. Gran, Erzbischöflicher Palast, Fragmente eines Kaminfrieses. Gran, Burgmuseum, Renaissance-Lapidariumsbaracke, zwischen 1521–1524 (Nr. XIII)
108. Gran, Erzbischöflicher Palast, Kaminfries, fälschlich durch Bakócz-Wappen ergänzt. Einstiges Renaissance-Lapidarium, zwischen 1521–1524 (Nr. XIII, KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr. 4244)
109. Dezső Várnai (?): Gran, Erzbischöflicher Palast, Rekonstruktion des Kaminfrieses, um 1970 (KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr. 90062)
110. Gran, Erzbischöflicher Palast, Fragmente des Szatmári-Wappens und seines Kranzes. Gran, Burgmuseum (Aufn. des Autors)
111. Ansichten von Gran. Georg Hoefnagel, 1595 (MNM TKcs T 1206, Plattenneg.-Nr.: 376)
112. Janus Pannonius: Sylva panegyrica ... Bologna 1513. $A1^{v}$ (OSZK RMK III, 182, 2. Expl., „B"-Variante)
113. Janus Pannonius: Sylva panegyrica ... Bologna 1513. $B1^{r}$ (OSZK RMK III, 182, 2. Expl., „B"-Variante)
114. Hilarius Pictaviensis: De synodis contra omnes haereses. Einband, Vordertafel, letztes Viertel des 15. Jh. (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftenabteilung, unter Signatur 17872 [Univ. 566])
115. Horenbuch von Laudomia de' Medici, fol. 66^{v}. Boccardino il Vecchio, 1502 (London, British Library, ms. Thompson 30.)
116. Breviarum Strigoniense fol. 10^{v}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
117. Breviarum Strigoniense fol. 11^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
118. Breviarum Strigoniense fol. 20^{v}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
119. Breviarum Strigoniense fol. 27^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
120. Breviarum Strigoniense fol. 77^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
121. Breviarum Strigoniense fol. 116^{v}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
122. Breviarum Strigoniense fol. 122^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
123. Breviarum Strigoniense fol. 198^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)

124. Breviarum Strigoniense fol. 227^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
125. Breviarum Strigoniense fol. 285^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
126. Breviarum Strigoniense fol. 404^{r}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
127. Breviarum Strigoniense fol. 468^{v}. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
128. Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa, Szatmári-Wappen eines bramantesken Tür- oder Fensterrahmens, zwischen 1515–1520 (Detail von Nr. 13, JPM RK. KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4149)
129. Fünfkirchen, Tettye, Szatmári-Villa, Szatmári-Wappen des Rundbogenelementes eines bramantesken Tür- oder Fensterrahmens, zwischen 1515–1520 (Detail von Nr. 15, JPM RK. KÖH Foto-Archiv, Neg.-Nr.: 4157)
130. Breviarium Strigoniense fol. 10^{v}. Wappen unten auf der Seite. Boccardino il Vecchio, 1510er Jahre (Paris, Bibliothèque Nationale. Lat. 8879)
131. György Szatmáris Ringsiegel, Anfang des 16. Jh. (Tóth-Szabó 1906, Abb. 11/5)
132. Wappen von Miklós Oláh, 1558 (MOL P 108. Rep. 2–3, Fasc. K. no. 162. Aufn. von Czikkelyné Nagy Erika)
133. György Klimós Wappen auf seinem Exlibris, 1754 (Fényes Miklós: A Pécsi Egyetemi Könyvtár története. I. A Pécsi Püspöki Könyvtár. In: Pécsi Egyetemi könyvtár. Jubileumi évkönyv 1774–1974 Hrsg.: ders. Pécs 1974, 183)
134. Fünfkirchen, Fragment Nr. 3, um 1510 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
135. Fünfkirchen, Fragment Nr. 18, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
136. Fünfkirchen, Fragment Nr. 19, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
137. Fünfkirchen, Fragment Nr. 20, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
138. Fünfkirchen, Fragment Nr. 21, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
139. Fünfkirchen, Fragment Nr. 24, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
140. Fünfkirchen, Fragment Nr. 25, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
141. Fünfkirchen, Fragment Nr. 30, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
142. Fünfkirchen, Fragment Nr. 34 und 35, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
143. Fünfkirchen, Fragment Nr. 44, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
144. Fünfkirchen, Fragment Nr. 49 und 50, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
145. Fünfkirchen, Fragment Nr. 51, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
146. Fünfkirchen, Fragment Nr. 52, zwischen 1505–1521 (JPM RK, Aufn. von Zoltán Kőhegyi)
147. Fünfkirchen, Fragment Nr. 59, zwischen 1505–1521 (Fünfkirchen, Bischofspalast, Aufn. vom Autor)
148. Fünfkirchen, Fragment Nr. 60, zwischen 1505–1521 (Fünfkirchen, Bischofspalast, Aufn. von Autor)
149. Gran, Fragment Nr. IV, zwischen 1521–1524 (Gran, Burgmuseum, Renaissance Lapidariumsbaracke, Aufn. vom Autor)
150. Gran, Fragment Nr. XIV, zwischen 1521–1524 (Gran, Burgmuseum, Renaissance Lapidariumsbaracke, Aufn. vom Autor)

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

(A kurzívval szedettek a képszámokat jelentik.)

Alantsee-fivérek 28
– Leonardus és Luca 163
Alaxa Kálmán 63
Alber, Hans 20
Alberti, Leon Battista 52, 59
Amaseo, Romolo 21
Ambrogio da Milano *lásd* Barocci, Ambrogio
Ankwicz-Kleehoven, Hans
Anna (Anne de Foix) magyar királyné, II. Ulászló felesége 10, 177
Anna magyar királyné (Jagelló), I. Ferdinánd felesége 19
Anne de Foix *lásd* Anna királyné
Apelles 85
Aragóniai János 62
Árpád-ház 45
Attavante degli Attavanti (Attavante di Gabriello di Vante) 71, 73, 75, 186
Augustinus Moravus Olomucensis (Olmützi Ágoston) 26, 27
Augustus, római császár 76

Bakócz család 16
– Ferenc (Szatmári, Mester) Ferenc 15, 16, 60
– Tamás, Erdődi 11, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 28, 40, 42, 53, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 83, 84, 87, 177, 179, 180, 184
Balbi, Girolamo (Balbus Jeromos) 22, 25, 27
Balbus Jeromos *lásd* Balbi, Girolamo
Balogh Jolán 10, 11, 38, 40, 41, 42, 63, 66, 71, 177
Bandini, Francesco 177
Barkóczy család 11
Barocci, Ambrogio 40, *23*
Bartalits Mihály 43
Báthori (Báthory) család 36, 79
– András 181
– István 11, 19, 36
– Miklós 36, 70, 181, 186
Batschek hadmérnök 51
Batthyány I. Ádám 11
Beatrix, Aragóniai, magyar királyné, I. Mátyás felesége 67
Béla, IV., magyar király 64
Bembo, Pietro 27
Benedetto da Maiano 41, 59, 72
Benedetto da Rovezzano 40
Bentivoglio család 84
Berényi Zsigmond 42
Beriszló Péter 25, 63
Berkovits Ilona 32
Bernardin, sienai Szent 76, 186
Beroaldus, Filippus senior (id. Filippo Beroaldo) 16, 17, 21, 28, 29, 30
Bessarion bíboros 17, 52
Besztercei Lőrinc *lásd* Kretschmer Lőrinc
Bialostocki, Jan 12
Bini, Antonio 85
Blatfuss, Hans 84
Boccardino il Vecchio (Giovanni di Giuliano Boccardi) 71, 73, 75, 76, 77, 86, 186, *115-127, 130*
Bocchi, Achille 21
Bombelli *26*
Bon, Alvise 13, 14, 178
Bonaventura, Szent 76, 186
Bonfini, Antonio 45, 53, 182
Bónis György 29
Bornemissza (Abstemius) Pál 26
Boros László 39
Brodarics (Brodarich) István, Jerosini (Stephanus Brodericus) 19, 21, 22, 25, 26, 29, 30, 58, 85, 179, 184
Buck József 43, *37*
Budai Ferenc 36
Burgio, Antonio 19, 179
Burgundiai Bertalan 56

Calcagnini, Celio (Caelius) 27, 28, 30
Cato, (idősebb), Marcus Porcius Censorius 169
Celtis, Konrad 26, 27
Ceruinus (Cervinus, Crievič), Aelius Lampridius 27
Chigi család *72, 73, 74*
– Agostino 55
– Mariano 55
– Sigismondo 55

Cicero, Marcus Tullius 21
Codussi (Coducci), Mauro 40
Constantinus, római császár 75
Corvin Mátyás *lásd* Mátyás, I., magyar király
Crassus, Marcus Licinius 85
Cromer, Augustin (Ágoston) 31, 32, 180
Crosnensis, Paulus (Pawel z Krosna) 21
Cuspinianus, Johannes 27, 70, 186
Cybeleius, Valentinus *lásd* Hagymási Bálint
Czottmann Bertalan és felesége 33, 180

Csáktornyai Ernuszt Zsigmond *lásd* Ernuszt Zsigmond
Cselebi (Tschelebi), Evlia 46, 182
Cserna Károly *20*
Csézi (Chezius), András 20, 179
Csulai Móré Fülöp *lásd* Móré Fülöp

d'Ancona, Paolo 71, 186
Dankó József 11
Demeter (Demetrius) lapicida 39
Dercsényi Balázs 12, 46, 47, 58, 182
Dercsényi Dezső 11
Desiderio da Settignano 40
d'Este, Ippolito 27, 28, 62, 66
Dobrovits Dorottya 12
Doby Jenő 34, *7*
Donatello (Donato di Niccolò di Betto Bardi) 59, 74
Dyggve, Einar 51

Ecchius, Valentinus (Eck Bálint) 10, 28, 29, 37, 166, 167, 181, 187
Eisenhut György 56, *69*
Entz Géza 11
Epikuros 27
Erasmus (Rotterdami), Desiderius 21, 27, 30
Erdődy János 25
Ernuszt János 39
Ernuszt Zsigmond, Csáktornyai 39, 45, 46, 181, 182, *42*
Esterházy Pál, herceg
Eszterházy (Esterházy) család, galántai gróf 11
– Pál László 43
Eumenész 24

Fabius, Quintus Flavius Maximus Verrucosus 168
Fabri, Iohannes (Johannes) 70
Fabriczy Kornél (Cornelius von/de Fabriczy) 11, 40, 42
Fábry Ignác (Ignaz) 34
Fehérvári Fülöp (Philippus Albaregalius) 22, 38
Ferdinánd, I., magyar király és német-római császár 15, 25, 26, 80, 187
Ferenc József, I. magyar király és osztrák császár 56
Ferratius, Alfarellus 36
Ferrucci, Andrea (di Pietro) 40, 42, 63, *21*
Ferrucci, Francesco di Simone 40, *24*
Feuerné Tóth Rózsa 177
Ficino, Marsilio 26
Filipecz János (Jan Filipec) 17, 18, 38
Fiore, Francesco Paolo 55
Fógel József (Iosephus) 69
Fonyó Sándor 43
Forbát Alfréd (Fred) 11, 43, 44, 53, 184
Fraknói (Frankl) Vilmos 29, 181
Francesco di Giorgio Martini 54, 55, 58, 86, 183, 184
Frangepán Gergely 19, 27
Frankfordinus Pannonius, Bartolomeus 24
Frey Lajos 34
Frigyes, III., német-római császár 165
Fugger család 15, 20, 178
– Anna 15, 178

Garzelli, Annarosa 71, 76, 77, 186
Gerecze Péter 35, 44, 57, *14*
Gerendy Miklós 25
Gerevich László 40, 42
Gerevich Tibor 32
Gerézdi Rabán 21, 28, 29
Gergely, VII., pápa 72
Gerő Győző 57, 184
G.(erőné) Sándor Mária *lásd* Sándor Mária
Gerster Károly 34
Gherardo di Giovanni del Fora 73, 186
Ghirlandaio, Domenico 72, 73
Giuliano da Sangallo *lásd* Sangallo, Giuliano da
Goebel János 37
Gondi, Matteo *21*
Gosztonyi Gyula 11, 54, 55, 56, 184, *41, 54, 55*
Gosztonyi János 18, 25, 60
Gönczi Melczer András *lásd* Melczer András
Grassalkovich család 11
– Antal 11
Gremper, Johannes 70, 186
Greniczer Margit 14
Greyer ácsmester (magister Greyer Zimmermann) 57
Guidoti, Vincenzo 18
Günter Mihály 33

Gyula, II., pápa 18, 63

Habsburg-ház 18, 19, 179
Hadrián, VI., pápa 19, 179

Hagymási (Hagymássy) Bálint (Valentinus Cybeleius Varasdiensis =? Valentinus Pannonius) 22, 23, 24, 25, 85
Hajós Géza 45, 49, 182
Hampel József (Kövér Béla) 11, 44
Hasištejnský z Lobkovic, Bohuslav 27
Haüy, Joseph de 45, 46, 49, 182, 183, *39, 40*
Hellebrant Árpád 29
Henszlmann Imre 11, 34, 36, 37, 39, 181
Hermann, Hermann Julius 70
Hermanng József 46, 49, 183, *43*
Hess András 83
Heydenreich, Ludwig H. 52
Hilarius Pictaviensis 70, 186, *114*
Hoefnagel, Georg 66, 185, *111*
Hoffmann Edith 11, 70, 71, 76, 186
Holub József 50
Horatius Flaccus, Quintus 71
Horler Miklós 53, 63, 66, 177, 185
Horváth Antal 57, 61
Horváth Henrik 11
Horváth István 66, 185
Horváth János 16, 29
Horváth Orsolya *103, 104*
Hosszútóthy család 81
Hunfalvy János *12, 61*
Hunyadi család 26
– Mátyás *lásd* Mátyás, I., magyar király

Ioannes (Joannes) Fiorentinus 42
Ippolito d'Este *lásd* d'Este, Ippolito
Iszokratész 24

Jagelló-ház 9, 10, 18, 179
Jakab szerzetes 39
Jalsith (Jalsics) János 26
Jankovich Miklós 11
János, I., magyar király (Szapolyai) 19, 26
János Albert lengyel herceg, majd király (Jan Olbracht) 34
Janus Pannonius 21, 26, 29, 30, 45, 69, 70, 177, 185, *112, 113*
Jordanus 21

Kakas János 24
Kálmáncsehi Domonkos (Domokos) 69, 185
Kálnói András 45
Kapisztrán (Szent) János (Johannes von Capestrano) 19, 179, 186
Kapossy János 10
Károly, V., német-római császár 25
Kárpáti Gábor 12
Katona Győr Zsuzsa 12
Kazó István 56
Kelemen, VII., pápa 19, 179
Kelen (Klein) Ármin 43
Kemény Lajos, (ifj.) 32, 33
Kertész Pál 57
Kesserű (Keserű) István, gibárti 24
Kesserű (Keserű) Mihály, gibárti (Chesserius) 24, 25, 30
Kinizsi Pál 45, 182
Klaniczay Tibor 9, 24, 177
Klenner Aladár 29, 181
Klimó György 11, 43, 46, 47, 81, 182, 187, *133*
Koller József (Josephus) 46, 48, 49, 50, 51, 179, 183
Koppány Tibor 64, 65, 66, 67, 185, *100, 101*
Kovacsóczy család 81
Köblös József 14, 15
Kőhegyi Zoltán *75–79, 81, 82, 84–86, 134–146*
Kövér Béla *lásd* Hampel József
Krail, Johann Peter 42
Krammer János 43, 50, 183, *36, 52*
Kresling, Johann 28, 163, 179, 187
Kretschmer család 16, 178
– Lőrinc, Besztercei 16, 22, 23
– Márton (Martinus Cuczmer de Bistricia) 22
Krompholcz Miklós 84
Krosna, Pawel z *lásd* Crosnensis, Paulus
Kubinyi András 21, 29, 179
Kurz, Georg Michael *61*

L A szepességi festő 33, 180
Ladislaus de Macedonia *lásd* Macedóniai László
Lajos, I., Nagy, magyar és lengyel király 11, 31, 79
Lajos, II., magyar és cseh király 19, 20, 25, 26, 37, 58, 70, 77, 166, 169, 179, 184
Lajos, XII., francia király 18
Laki Thuz János *lásd* Thuz János, Laki
Lepold Antal 63
Leto, Pomponio 26
Licinius (Lucius Licinius Lucullus) 85
Liszkai Anna 37
Łokietek Erzsébet 11
Lombardo, Pietro 40
Lombardo, Tullio 60
Lubenau, Reinhold 67, 185
Luca della Robbia *lásd* Robbia, Luca della
Lukcsics József 11
Lux Géza 64, 66, *88–91*
Lux Kálmán 57, 64, 66

Macedóniai László (Ladislaus de Macedonia) 24, 25, 26

Maecenas, Gaius Cilnius 22
Máger Veronika 32
Magyi család
– Demeter 13
– János 16
– Pál 16, 21
– Sebestyén 16, 21, 22, 23, 27, 38, 70
– Sebestyén Demeter 16
Mályusz Elemér 17
Manutius, Aldus (Aldo Manuzio) 21, 26, 71
Mária királyné, (Habsburg) II. Lajos magyar király felesége, Németalföld helytartója 26
Marsovszky György, Marsófalvai 20, 179
Márton kassai pap 34
Massaro, Francesco 13, 86, 178
Mathes, János (Joannes Nep.) 63
Matthias Corvinus *lásd* Mátyás, I.
Maximilian *lásd* Miksa magyar király és német-római császár
Mátyás, I., (Hunyadi, Corvin) magyar király 9, 10, 11, 13, 24, 34, 36, 40, 53, 66, 71, 79, 83, 84, 86, 87, 177, 186, 187
Medici család 52, 71
– Laudomia de' Medici 76, 186, *115*
Megyericsei János 25, 85
Melczer András (Endre), Gönczi 25
Messala (Marcus Valerius Messala Corvinus) 85
Mester Ferenc *lásd* Bakócz (Szatmári) Ferenc
Mezerzius, Johannes *lásd* Megyericsei János
Michelozzo di Bartolomeo 52
Mihály vikárius 23
Miklós, V., pápa 17
Miklós kanonok 45
Miksa, I., (Habsburg) magyar király (II. Miksa német-római császár) 18, 25, 26, 85, 163, 165
Mikó Árpád 38, 71, 76
Milius, Julius 26
Modesti, Giovan' Antonio (Joanantonius Modestus Umter) 16, 27, 84, 178
Monte di Giovanni del Fora 73, 186
Móré Fülöp, Csulai 25, 27, 59, 184
Moschos 167
Möller István 52
Mülner Miklós 14
Myskovszky Viktor 34, 36, 181, *11, 16*

Nagy Emese 66
Nagy Lajos *lásd* I. Lajos magyar és lengyel király
Nagy Sándor, makedón uralkodó 24, 25, 86
Nagylucsei Orbán 79
Napóleon, Bonaparte, francia császár 77
Neideck, Georg von 26
Németh Béla 11, 54
Nesselrod, Franz Wilhelm 47
Nyási Demeter (Dömötör) 19, 63

Oláh család 62
– Miklós (Nicolaus Olahus) 11, 20, 25, 26, 30, 31, 38, 46, 49, 50, 53, 62, 67, 80, 81, 179, 187, *132*
Orbán, IV., pápa 40

Parádi Nándor 12, 54, 184, *68*
Pasqualigo, Pietro 63
Pataki Vidor 47, 69
Perényi család
– Ferenc 22
– Gábor 21
– Imre 18
– Péter 70
Peruzzi, Baldassarre 55
Péter, (Orseolo) magyar király 45, 182
Pethő József 51
Petrovich Ede 12, 45, 46, 49, 50, 51
Philippus Albaregalius *lásd* Fehérvári Fülöp
Philippus geográfus 26
Piatsek (Piacsek) Antal 56
Pio (Pius), Giovanni Battista 21, 22
Piso, Jacobus 25, 27
Pius, VI., pápa 77
Plautus, Titus Maccius 27
Pollio, Caius Asinius 22
Polycletus (Polykleitos) 85
Pontelli, Baccio 58, 184
Poppel, Johann 35, *12*
Prendorfer, Paulus 57
Proculeius (Varro Murena, Caius) 22
Protogenes 85
Pythagoras 164

Radocsay Dénes 32
Rákóczi Ferenc, II., fejedelem 11
Reéh György 11, 54, *62*
Régi Ferenc 20, 179
Resatkó Endre 11
Reuter, Theodor 36, 181
Ricci, Seymour de 71
Ripa, Lucas 25
Robbia, Luca della 40
Rohbock Lajos (Ludwig) 35, 53, 184, *12, 61*
Rosselli, Domenico 40
Rotterdami Erasmus *lásd* Erasmus, Desiderius
Rozgonyi István 37
Rozsondai Marianne 24

Sajó Géza 70
Salviati, Francesco 76, 186
Sándor, VI., pápa 18, 39

Sándor Mária, G. (Gerőné) 12, 47, 57, 58, 59, 61, 184
Sangallo, Giuliano da 52, 60
Sánkfalvi Zele Miklós *lásd* Zele Miklós, Sánkfalvi
Sansovino, Andrea segédje *22*
Sartori, Antonio Giuseppe 43, 44, 182
Sassetti, Francesco 60
Sassetti, Nera 60
Saylich, Ioannis 166
Schmidt, Friedrich (von) 36, 37, 181, 182, *17*
Schmidt, Wenzeslaus 48, 182
Schrauf Károly 16
Schulcz Ferenc 53, 184, *60*
Schulek Frigyes 36, 181
Schwarcz Anna, Thurzó Elek felesége 14, 15
Schwarcz György 14
Schwarcz György felesége *lásd* Szatmári Anna
Scitovszky János 48
Seymour de Ricci *lásd* Ricci, Seymour de
Sforza, Ascanio *22*
Sforza, Bona 25
Šlechta ze Všehrd, Jan 27
Soltész Zoltánné (Erzsébet) 12
Somi Józsa 17, 179
Soudain, Alexander 34
Speth Ferenc 42, 44
Steindl Imre 34, 36, 181
Stek Boldizsár 57
Stek József 57
Stenczel család 16, 178
– Erzsébet 16
– Mihály 16
Stieröxel István *lásd* Taurinus, Stephanus
Stoss, Veit (Wit Stwosz) 83

Szabó Károly 29
Szakál Ernő 57
Szalkai László 19, 25, 179
Szapolyai család
– Borbála lengyel királyné, I. Zsigmond felesége 19, 85
– János *lásd* János magyar király
Szatmári család 14, 16, 32, 180
– András 13
– Anna, Schwarcz György felesége 14
– Bertalan 14
– Ferenc, Kassa főbírája 13, 14, 15, 16, 31, 32, 33, 79, 83, 178, 179, 180
– Ferenc, budai prépost, győri püspök *lásd* Bakócz (Mester) Ferenc
– Ferenc, Kassa főbírájának, Ferencnek fia 14
– Ferenc, Miklós vagy István fia (=? győri kanonok, pápóci prépost) 14, 15
– Ferenc felesége Erzsébet 14
– István, Szatmári György apja 14, 178
– ifj. István, István fia (=? abaújvári főesperes) 14, 15
– István felesége Anna, korábban Zipser József, később Mülner Miklós felesége 14
– János 14
– ifj. János 14
– János felesége Margit 14
– Katalin 14
– László 14
– Mihály 16
– Miklós 14, 15
– Péter (=? győri kanonok, soproni főesperes) 14, 15
Szécsi Dénes 68, 185
Szegedi Lukács 26, 30, 69, 185
Széless György 62
Szelestei János *lásd* Gosztonyi János
Szerémi György (Georgius Sirimiensis) 13
Szeremléni (Szeremlyéni) Ferenc 25
Szikorszky-Zsolnay Júlia 53
Szilveszter, I., Szent, pápa 75, 186
Szmrecsányi Miklós 10
Szőnyi Ottó 11, 43, 44, 52, 57, 59
Sztehlo Ottó 32, 34, 35, 36, 181, *4, 5*
Szulejmán, török szultán 19, 46, 62

Tallherr, Joseph 47, 48, 182, *50, 51*
Tanstetter, Georg 27
Taurinus, Stephanus (Stieröxel István) 27, 28
Telegdi Csanád 64
Thurzó család, Bethlenfalvi 15, 16, 29, 37, 62, 84, 178
– Alexius *lásd* Elek
– Anna 28
– Elek (Alexius) 14, 15, 20, 28, 29, 69, 70, 166, 167, 168, 170, 178, 179, 181
– Elek felesége *lásd* Schwarcz Anna
– Ferenc 15, 178
– I. György 15
– III. György 15, 178
– II. János (Jan) 15, 178
– IV. János 15, 178
– II. Márton 15
– Szaniszló 15, 178
– Teofil 15
– Zsigmond 15, 21, 24, 25, 27, 38, 62, 71, 178, 181
Thuz Osvát 26, 29, 30, 69, 185
Titus Livius 164
Toldy János 63
Tóth Sándor 63

Tóth-Szabó Pál 11, 13, 14, 16, 29, 63, 67, 178, 181
Traianus, római császár 28, 169
Tutkó József 36, 180

Ulászló, II., (Władisław, Wladislaus, Jagelló) magyar és cseh király 10, 13, 17, 18, 19, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 40, 45, 53, 67, 76, 165, 177, 178, 179

Vadianus (Watt, Joachim) 27
Valentinus Cybeleius (= ?Pannonius) *lásd* Hagymási Bálint
Váradi Péter 11, 24, 28, 30
Várdai család
– Ferenc 25
– János 80
– Pál 27, 67
Várnai Dezső 64, 65, 66, *91, 109*
Vecchi, Gabriel 39, 56, 181
Veress Endre 16, 178
Vergerio, Pier Paolo 27
Vergilius (Maro, Publius) 71
Verrocchio, Andrea 74
Vértesi János 22
Vietor, Hieronymus 27, 29, 163
Vitéz János 10, 29, 41, 68, 69, 177, 185
Vitéz János, ifj. 25, 26
Volger Bernát 42
Vukov Konstantin *102*

Watt, Joachim *lásd* Vadianus
Wehli Tünde 69
Weinmann, Márkus 18, *35*
Wick Béla 11, 32
Windisch Ferenc 48
Wolphardus, Adrianus 27
Wurm Károly 53
Wyelun, Michaelis de 16

Xenophón 24

Zele Miklós, Sánkfalvi 43
Zelesny Károly 43, *38*
Zeuxis 85
Zipser József 14
Zipser Józsefné Anna *lásd* Szatmári István felesége
Zolnay László 67

Zsigmond (Luxemburgi), magyar király, német-római császár 11, 31, 46, 79, 182
Zsigmond, I., (Jagelló) lengyel király 18, 19, 25, 70, 85, 179

FÖLDRAJZINÉV-MUTATÓ

(A kurzívval szedettek a képszámokat jelentik.)

Rövidítések: H.= Horvátország; R. = Románia; Sz. = Szlovák Köztársaság

Abaszéplak (Széplak, Krásna nad Hornádom, Sz.)
– Szatmári-ház 14
Abaúj megye 24
Abaújszántó 14
– Szatmári-ház 37
Augsburg 15
Ausztria 25

Baranya megye 12, 62
Bártfa (Bardejov, Bartfeld, Sz.) 167, 178, 181
– Máger Veronika kápolnája 32
Bátor *lásd* Nyírbátor
Besançon
– Bibliothèque Municipale
– – MS 166: [Pseudo-] Dionysius Areopagita-kódex 73
Bécs (Wien) 16, 21, 25, 26, 27, 28, 83, 84, 163, 178, 179
– Egyetem (Universität) 21
– – gyűjteménye 70
– Österreichische Nationalbibliothek
– – Handschriftenabteilung 17872 [Univ. 566.]: Hilarius Pictaviensis: De synodis... 70, 186, *114*
– Österreichisches Staatsarchiv
– – Festungen I. Reichsakten 138: Pécs 1686–87-es látképe 47, 50, *44*
– Szent Miklós kollégium könyvtára 70
Beszterce (Bistrita, Bistritz, R.) 178
Besztercebánya (Banská Bystrica, Neusohl, Sz.) 178
Bohemia *lásd* Csehország
Bologna 16, 17, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 70, 84, 178
Boroszló (Wroclaw, Breslau) 178
Breslau *lásd* Boroszló
Brüsszel (Bruxelles)
– Bibliothèque Royale
– – Ms 9008: Missale Romanum 73
Buda (Ofen) 13, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 38, 53, 58, 61, 69, 71, 85, 179
– Dísz tér 4. (pécsi püspökség háza) 69
– Királyi palota 40, 69, 177
– – Corvina-könyvtár 71, 84, 86, 87, 186, 187
– – díszudvar 65, 185
– Mindszent utca *lásd* Úri utca
– Nagyboldogasszony- (Mátyás-) templom
– – Gara-kápolna 32
– Szent Zsigmond-prépostsági templom
– – tabernákulum 41
– Tárnok utca 69
– Úri utca 6. (Szatmári György háza) 20, 69, 179, 185
– Várhegy 53
– Villa Marmorea 53
Budafelhévíz 179
Budapest
– Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
– – 09/2690: Zichy-kódex 54
– Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (korábban Országos Műemléki Felügyelőség, majd Országos Műemlékvédelmi Hivatal)
– – Fotótár *2–6, 10, 14, 15, 16, 19, 25, 27–34, 45–47, 57, 59, 63–66, 83, 87, 92–97, 108, 109, 128, 129*
– – Tervtár *88–91*
– Magyar Országos Levéltár *48–51, 132*
– – Dl. 22 154; 24 876; 82 471. 80
– MTA Művészettörténeti Kutatóintézet
– – pecsétgyűjtemény MDK-B-10-Dl. 24876 (1). Ltsz. 479. 80
– Magyar Nemzeti Múzeum
– – Magyar Történelmi Képcsarnok *7, 12, 20, 111*
– Országos Széchényi Könyvtár 185
– – RMK III. 182. 2. példány, „B" változat: Guarino-panegyricus 70, 80, 185, 112, 113
– – Cod. Lat. 417: Philostratus-corvina 71, 186

Cafaggiolo
– Medici-villa 52
Cambrai 18

Careggi
– Villa Medici 52
Csehország 9, 18, 177, 186
Csepel
– királyi kúria 53
Csütörtökhely (Spišský Štrvtok, Donnersmark, Sz.)
– Szapolyai (Zápolya) kápolna 32

Dalmácia 18, 61
Damásd (Garamdamásd, Domaša, Sz.)
– vár 20
Dél-Németország 177
Dombó
– vár 62
Dráva (Dravus) 169
Dravus *lásd* Dráva
Drégely
– vár 67
Drezda (Dresden)
– Grünes Gewölbe 27
Duna (Ister) 62

Ecsed 181
– vár
– – Báthori-címerkő 36, 181
Eger
– Érseki Levéltár
– – Tervrajzok 164: Pécs, székesegyház alaprajza *36*
– vár
– – székesegyház 33, 180
Egyiptom 86
Erdőd (Ardud, R.) 16
Esztergom (Gran, Strigonium) 11, 38, 42, 59, 62, 63, 66, 67, 80, 84, 86, 179, 184, 187, *111*
– Balassa Bálint Múzeum *103, 104*
– – Igazgatósági épület *66, 106*
– – régészeti raktár 160
– Érseki (volt Királyi) palota (középkori) 62, 63–67, 80, 87, 184, 185, *88–102, 105–110*
– – kápolna 63, 64, 65, 185
– – Szatmári-lépcső 63, 64, 80, 87, 185
– Régi érseki palota (kúria) 67, 184
– Szent Adalbert székesegyház 62, 67, 84, 185
– – Bakócz-kápolna 11, 20, 38, 40, 42, 59, 62, 63, 66, 67, 80, 84, 86, 177, 182, 184, *87*
– – Szatmári-sírkő 67, 80, 84, 185
– – Szécsi Dénes-sírkő 68, 185
– – Vitéz János-sírkő 68, 185
– – Szent Mihály-kápolna, Aragóniai-címer 36
– Szentgyörgymező (Ákospalota) 66
– – érseki villa 53
– Szent Tamás hegy 66
– Vármúzeum 66, *110*
– – kaszárnyépület, nagy pince kőtár 64, 65, 157–159
– – reneszánsz kőtár barakk 65, 158–161, 185, *105, 107, 149, 150*
– – Reneszánsz kőtár 65, 185, *108*

Fehérvár (Székesfehérvár, Stuhlweißenburg) 23, 179
Felső- (Észak-) Itália 70, 187
Ferrara 25, 40
Fiesole
– Dóm
– – Matteo Gondi-kápolna *21*
– Villa Medici 52
Firenze 40, 41, 51, 52, 70, 71, 72, 74, 86, 186, 187
– Badia 72
– Battistero 69, 72
– Biblioteca Medicea-Laurenziana
– – Plut. 15. Cod. 17: Biblia III. kötet 73, 186
– Campanile 72
– Orsanmichele 75
– Santa Croce
– – szószék 73, 186
– San Lorenzo
– – tabernákulum 40
– Santa Trinità 60
– – Francesco Sassetti sírkápolnája (Cappella Sassetti) 60, 76, 186
– – Nera Sassetti síremléke 60
– – Szent Ferenc stigmatizációja 72
Forró
– plébániatemplom 37
Fünfkirchen *lásd* Pécs

Gran *lásd* Esztergom

Győr 60
– Martinovics tér 1-2. sz. ház
– – keretkő 59
– székesegyház
– – Szent László-kápolna 32
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Karlsburg, R.) 29

Hagenau 23
Heidelberg 26
Hispánia 165
Hont megye 67

Ister *lásd* Duna
Itália 22, 26, 28, 29, 40, 58, 61, 70, 84

Karlsruhe
– Udvari Levéltár

– – VIII. 21.a: Pécs városalaprajza 45, 39, 40
Kaschau *lásd* Kassa
Kassa (Košice, Kaschau, Cassovia, Sz.) 13, 14, 16, 19, 25, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 70, 79, 83, 84, 166, 168, 169, 178, 180, 181, 186
– Fő tér (Fő utca, piactér) 33, 180, *3*
– Kelet-Szlovákiai múzeum (Východoslovenské Muzeum)
– – oltártöredék [Szt. János olajban főzése, Krisztus keresztelése jeleneteivel] 32, 84, 180
– régi Városháza (ma: Megyei könyvtár) 35, 79, 180
– – Szatmári-címerkő 14, 35, 36, 79, 84, 178, 180, 181, 187, *15, 16*
– Szatmári György házai 14, 37
– Szent Erzsébet-templom (Dóm) 17, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 83, 84, 179, 180, 181, *12*
– – Cromer-kápolna (káptalani sekrestye) 32, 33, 83, 180
– – déli torony 34
– – főszentély 83
– – főoltár 32, 83, 180
– – Mettercia-kápolna *lásd* Szatmári-kápolna
– – Szatmári-kápolna (Gyümölcsoltó Boldogasszony-, Mettercia-kápolna) 32, 33, 37, 83, 84, 180, *1, 2*
– – Szent József-kápolna 32
– Szent Mihály-kápolna 11, 12, 33–37, 84, 180, 181, *4–14*
Komárom (Komárno, Komorn, Sz.) 179
Köln 22
Krakkó (Kraków, Krakau) 12, 16, 21, 22, 25, 29, 31, 70, 83, 84, 178, 179, 181, 186
– Ágostonos templom
– – főoltár 83
– Egyetem 21
– Magyar ház (kollégium, bursa) 16
– Mária-templom
– – Mária-oltár 83
– Wawel-székesegyház
– – Szentháromság-oltár 83
– Szent Kereszt-kápolna 83
– – Fájdalmas Mária-oltár 83

Latium (Lazio) 23
Lengyelország 9, 18, 177, 179
Lindau 181
London
– British Library
– – ms. Thompson 30.: Laudomia de' Medici hóráskönyve 73, 76, 186, *115*
Lőcse (Levoča, Leutschau, Sz.) 57

Márévár 58, 184
– vár 57
Mecsek 38
Medvevár (Medvedgrad, H.) 29
Milano
– Biblioteca Trivulziana
– – Cod. No. 818: Porphyrio-kódex 73
Mislye (Myšľa, Sz.) 22, 179
Mohács 9, 25, 177, 187

Nagyszeben *lásd* Szeben
Nápoly (Napoli)
– Duchessa-villa 52
– Poggio Reale, villa 52
– székesegyház 60
– – T. Malvito márványtáblája 60
Németalföld 26
Németország 187
New York
– The Metropolitan Museum of Art 49.92.53r *74*
Nógrád (Neograd) 181
– Báthori-címerkő 36, 181

Nyék (Buda mellett)
– Vadaskert
– – Zsigmondkori vadászház 53
– – villaegyüttes 40, 53, 177
Nyék (Tolna megye)
– vár 62
Nyírbátor 181
– Szent György-templom 39
– – Báthori-címerkő 36, 181
– vár
– – Báthori-címerkő 36, 181
Nyitra (Nitra, Neutra, Sz.) 178

Óbuda (Altofen) 179
Olaszliszka
– Szűz Mária-templom 37
Olmütz (Olomouc) 28, 178
Ozora
– vár 62

Padova (Padua) 24, 25, 26, 178
Pannonhalma 179
– Bencés monostor 35
Pannonia 86, 165
Párizs (Paris)
– Bibliothèque Nationale 71, 77
– – Lat. 8834: Ptolemaeus-kódex 71
– – Lat. 8879: Breviarium Strigoniense 11, 71–77, 80, 178, 180, 186, 187, *116–127, 130*

Pécs (Quinqueecclesiae, Fünfkirchen) 11, 23, 24, 29, 38, 39, 45, 50, 54, 56, 57, 60, 61, 69, 79, 81, 85, 179, 181, 183, 184, 186, 187, *44*
– I. számú sírkamra 51, 52, 86, 183
– II. számú sírkamra 52
– Aedes Sacmarianae *lásd* Domus Sacmarianae
– Aranyos Mária-kápolna 49
– cella trichora 52
– Cséby-ház (Széchenyi tér 9. sz.) 61
– domonkos kolostor temploma 39
– Domus Sacmarianae 12, 40, 47, 49–52, 59, 60, 86, 183, 184
– Dóm tér 11, 48, 49, 52
– ferences kolostor és templom 39, 61
– káptalanház (tárház) 49, 60, 86, 182, 183
– Káptalani levéltár – Dómplébánia 49–52, 54, 182, 183, *37, 38, 52, 53*
– Káptalan u. 2. sz. ház (préposti palota) 57, 58, 61, 184
– kaputorony 45, 46, 182
– Munkácsy u. 5. sz. ház 61
– Püspöki kőtár 11, 12, 44, 57
– Püspöki levéltár *43*
– püspöki palota 12, 45–48, 58, 59, 60, 86, 182, 183, 184, *45–51, 147, 148*
– Püspökvár 11, 12, 45, 49, 182, *39-43, 54, 55*
– Reneszánsz kőtár 12, 44, 45, 47, 57, 79, 139–155, 184, *42, 75–79, 81–86, 128, 129, 134–146*
– sötét folyosó 46, 47, 182
– Széchenyi tér 61
– Szent András-kápolna 26
– Szent Benedek-plébániatemplom 39
– [Szent Péter] székesegyház (Szulejmán szultán dzsámija) 11, 38, 39, 46, 47, 181, 182, *17, 18, 35–37*
– – Corpus Christi-kápolna 43, 181, 182
– – – Szatmári-tabernákulum (oltár) 11, 12, 38, 40–44, 59, 86, 178, 180, 181, 182, 187, *19–20, 25–34, 38*
– – sekrestye 42, 43, 182
– – Szent Mihály-kápolna 50
– – Szent Móric-kápolna 50
– Tekia *lásd* Tettye
– Tettye(-domb) 11, 53, 56, 79, 86, 183, 184, 56, 58, 61
– – derviskokolostor 56
– – lőpormalom 56
– – Tettye-forrás 53, 56
– – Tettye-patak *69*
– – püspöki villa 11, 12, 52–56, 57, 58, 59, 60, 86, 183, 184, *57, 59, 60, 62–68, 128, 129*
– – vízimalmok 53
– Vasasi kőtár 58, 60, 155–157
Peresola
– tabernákulum 40
Perugia
– San Pietro
– – psalterium T. 76, 186
Pest
– Belvárosi plébániatemplom 35, 42, 86
– – tabernákulumok 41, 42, 182
– Mátyás villája 53
– Rákosmező 179
Poggio a Caiano
– Villa Medici 52
Poggio Reale *lásd* Nápoly
Pozsony (Bratislava, Pressburg, Sz.) 26
– Ferences templom
– – Szent János-kápolna 31
– Királyi kúria 53
Prága (Praha, Prag) 18, 21, 60

Quinqueecclesiae *lásd* Pécs

Radnót (Iernut, R.) 24
Róma (Roma) 19, 25, 27, 28, 55, 58, 63, 164, 168, 179
– Bessarion bíboros háza 52
– Laterán 75
– Palazzo della Cancelleria 58, 184
– Santa Maria del Popolo
– – Ascanio Sforza síremléke *22*
– SS. Quattro Coronati 75
– – Szent Szilveszter legendája falképei 75
– Vatikáni könyvtár (Biblioteca Apostolica Vaticana) 77
– via Appia 52
– Villa Chigi presso porta Settimiana *lásd* Villa Farnesina
– Villa Farnesina (Villa Chigi) 55, *74*

Sajókaza
– tabernákulum 59
Salzburg 43, 182
Savus *lásd* Száva
Selmecbánya (Banská Štiavnica, Schemnitz, Sz.) 27
Siena 55
– Biblioteca Piccolomini al Duomo
– – Cod. no. 20. segnato N. c. 77. 73
– Villa Chigi a Le Volte 55, *72, 73*
Siklós
– vár 12
Simontornya
– vár
– – loggia 65
Sopianae *lásd* Pécs

Szatmár (megye) 13, 16
Szatmár (város) *lásd* Szatmárnémeti
Szatmárnémeti 13
Szászvár 56, 184
– vár 56
– – plébániaház 56, 184
– – püspöki palota 56, 184
Száva (Savus) 169
Szeben (Nagyszeben, Sibiu, Hermannstadt, R.) 26
Székesfehérvár *lásd* Fehérvár
Szentgyörgymező *lásd* Esztergom
Szentpétervár (Szankt-Petyerburg, Leningrád, Sankt-Petersburg) 29, 181
Szepeshely (Spišská Kapitula, Zipser Kapitel, Sz.)
– Szapolyai-kápolna 32
Szepsi (Moldava nad Bodvou, Sz.) 19, 37
Széplak *lásd* Abaszéplak
Szerémség 26
Szikszó 19
Szinye (Petőszinye, Svinica, Sz.) 19, 37

Tállya
– Szatmári-ház 14, 37
Tarzus 86
Temes 179
Tokaj 178
Tolna megye 62
Torino
– Biblioteca Reale
– – Codice Saluzziano 148. 54, 55, *70, 71*
Toszkána (Toscana) 40
Trebbio
– Villa Medici 52

Ugocsa megye 13
Urbino
– Palazzo Ducale 40
– – kandalló *23*
– – Porta della Guerra *24*

Vác (Waitzen) 179, 181
– Báthori-címerkő 36, 181
Varasd (Varaždin, H.) 22
Várad (Nagyvárad, Oradea, Grosswardein, R.) 22, 29, 38, 69, 85, 178, 179, 181, 185
– vár 38
– püspöki palota 38, 181
– székesegyház 28
Varsó (Warszawa)
– Nemzeti könyvtár (Biblioteka Narodowa) 29, 181
Velence (Venezia), Velencei Köztársaság 18, 21, 25, 26, 61, 178, 187
– SS. Giovanni e Paolo 60
– – Vendramin-síremlék 60
Veszprém 29, 69, 85, 179, 181
Visegrád 19
– Fellegvár 59

Zágráb (Zagreb, Agram, H.) 185
– Székesegyház 69

KÉPEK

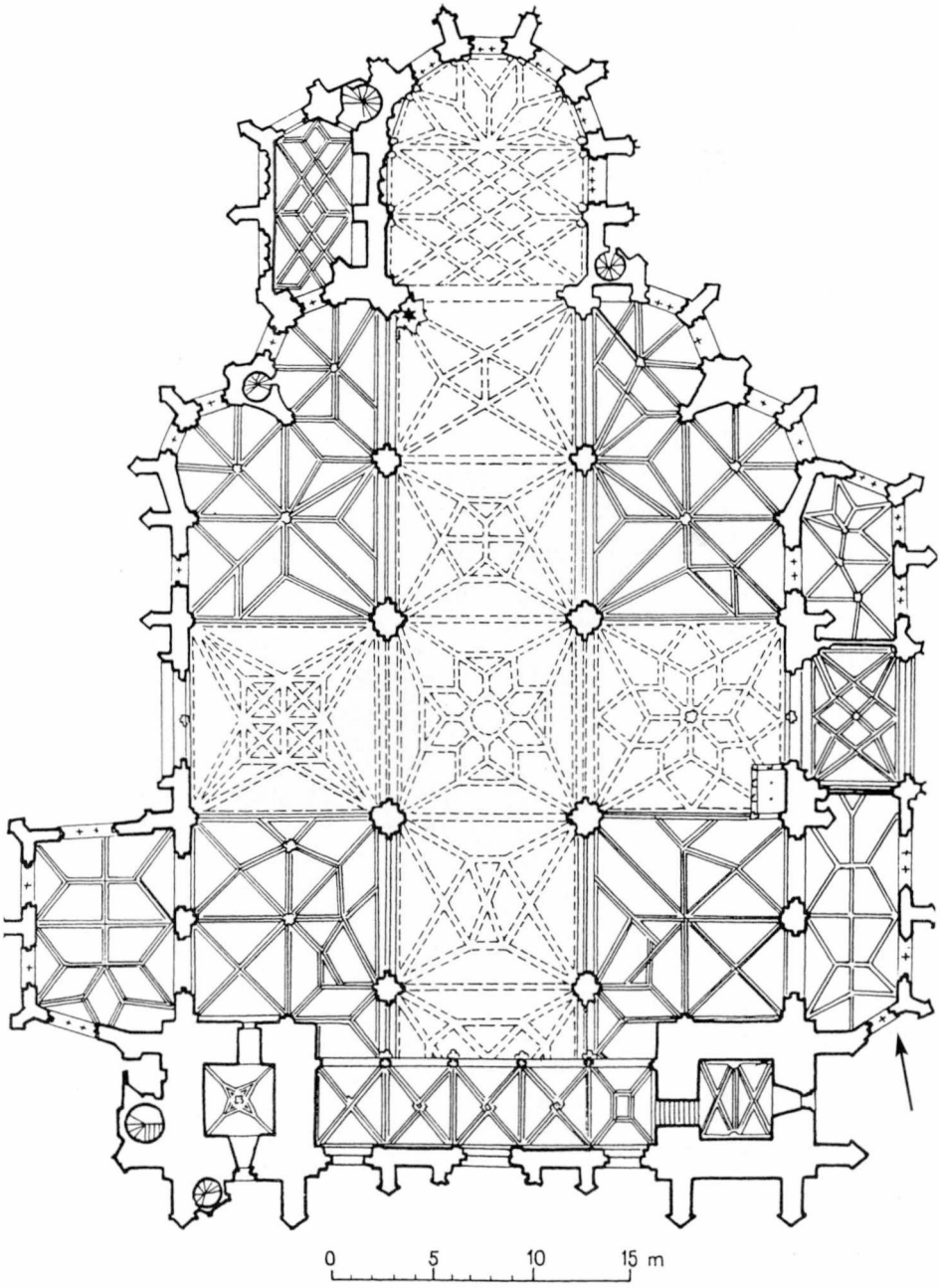

1. Kassa, Szent Erzsébet-templom, restaurálás (1877–1896) előtti alaprajz. Szatmári- [Angyali üdvözlet-, illetve Mettercia-] kápolna

2. Kassa, Székesegyház, Mettercia-kápolna, Mettercia-oltárkép, 1516

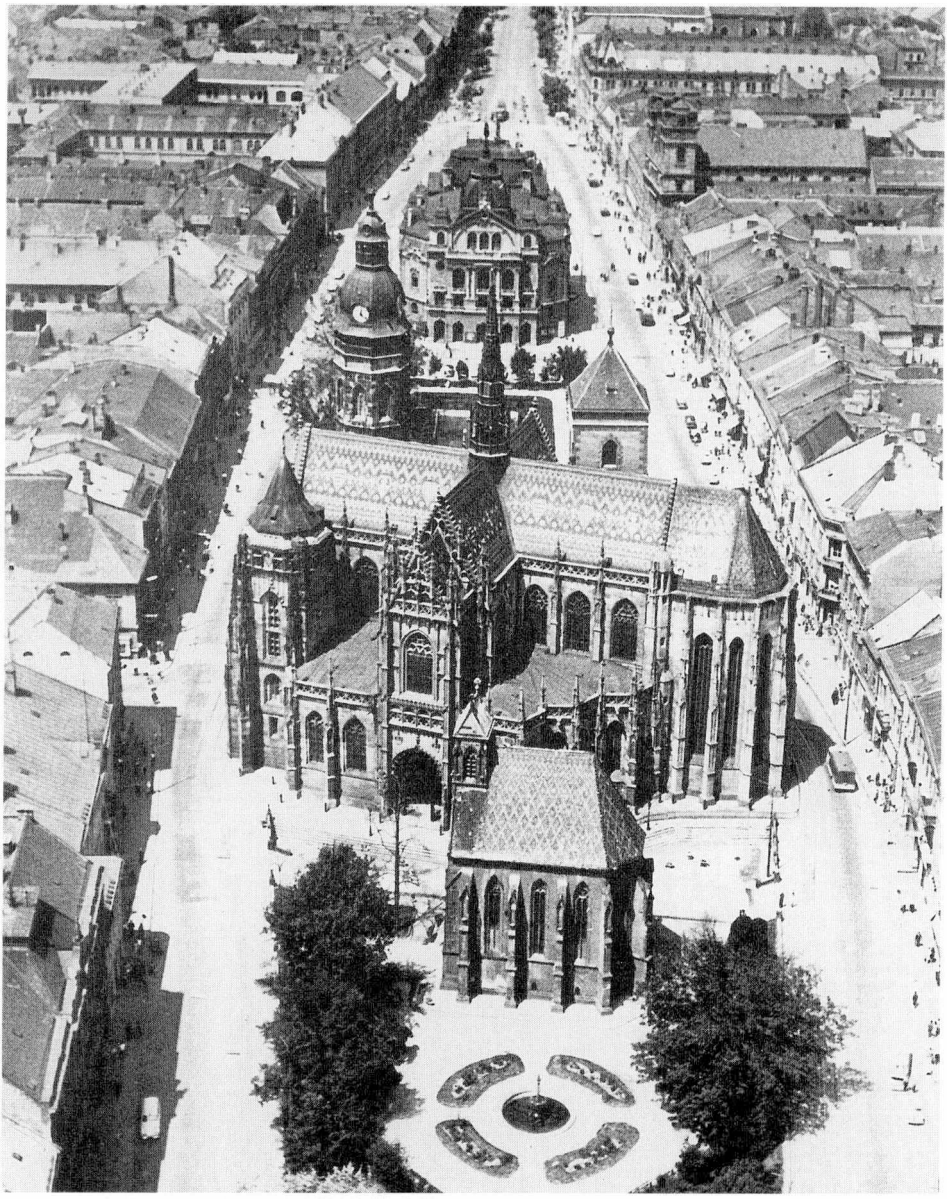

3. Kassa, Főtér, légi fotó dél felől, XX. század közepe

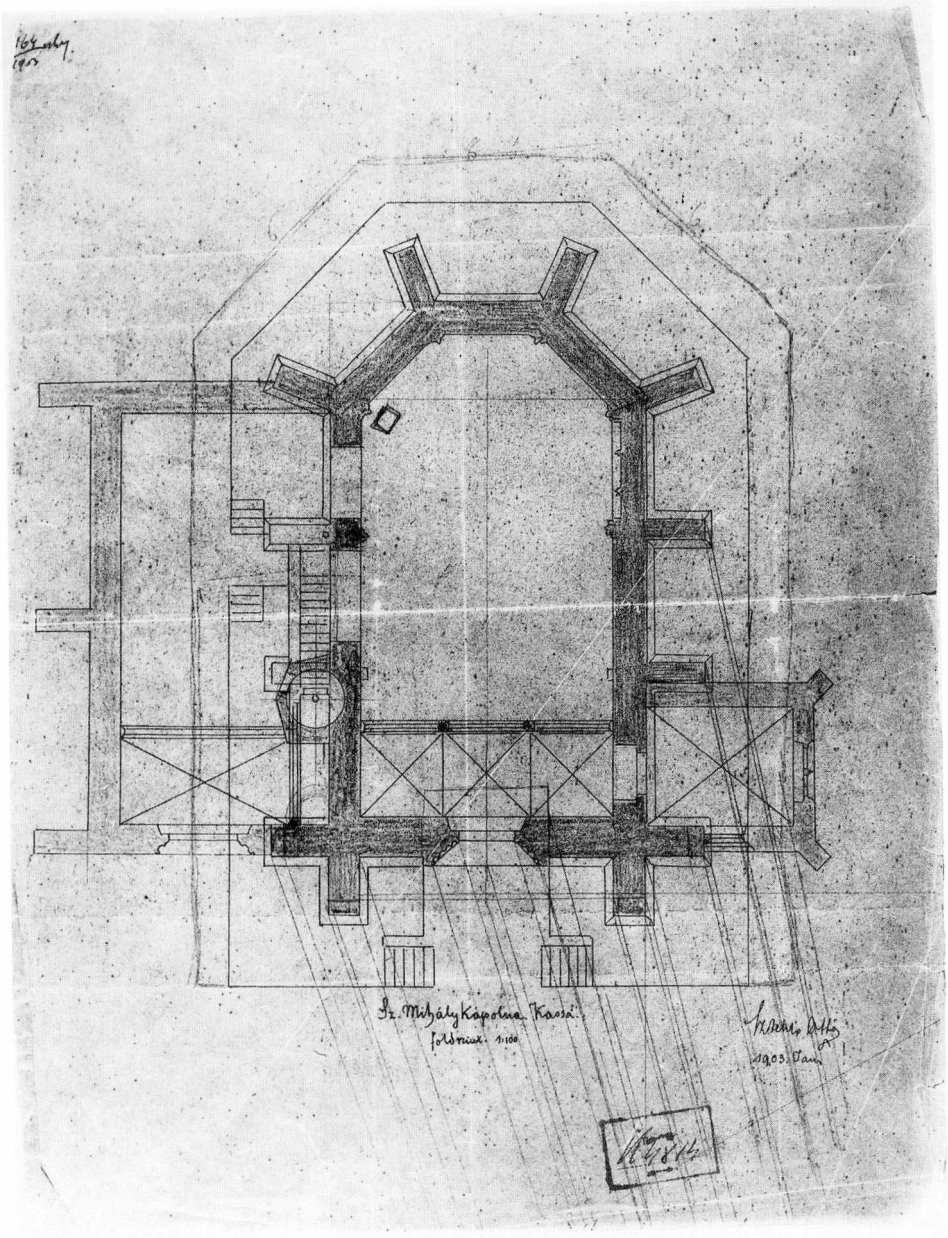

4. Sztehlo Ottó: A kassai Szent Mihály-kápolna alaprajzi felmérése a purista helyreállítás előtt, 1903

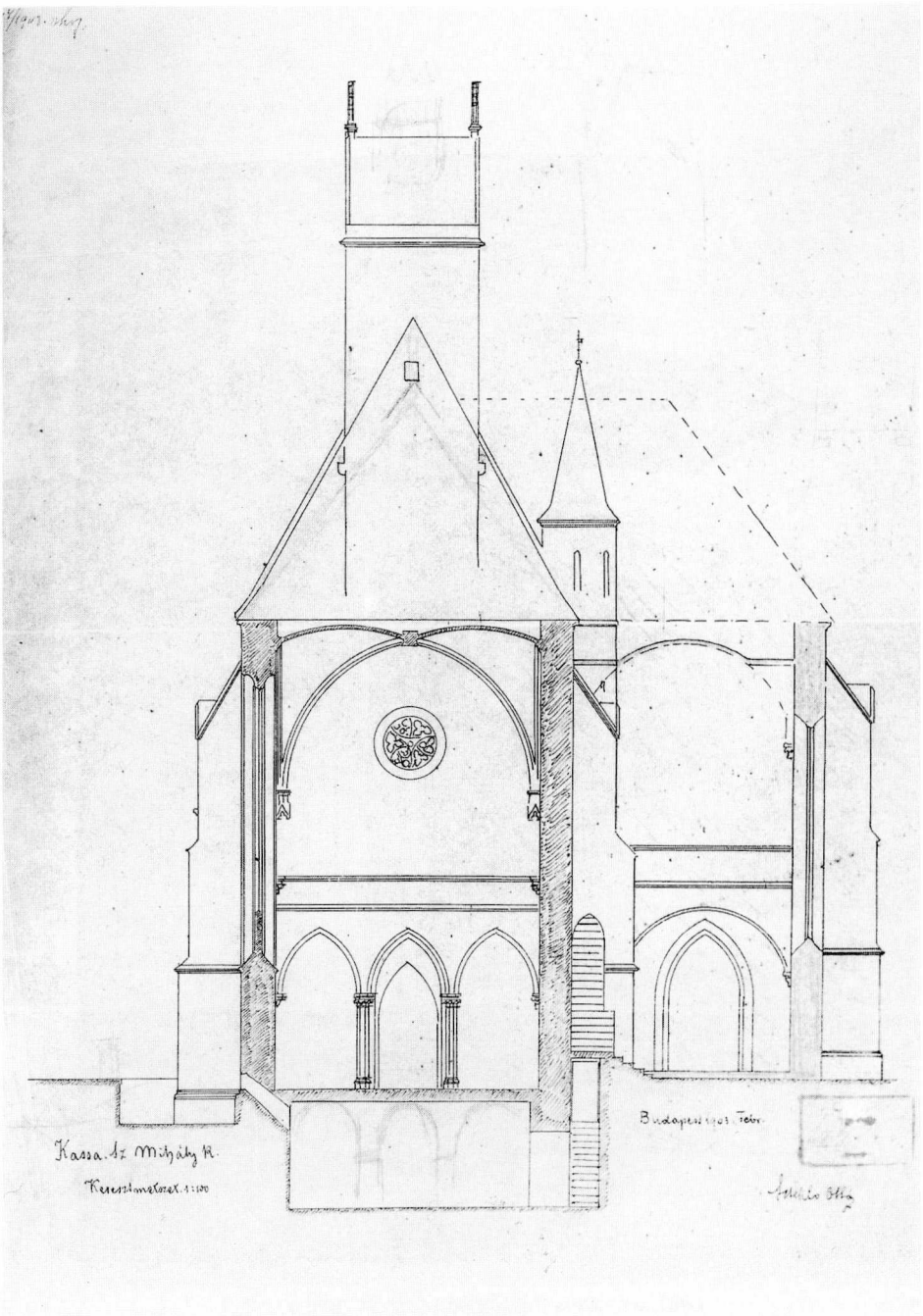

5. SZTEHLO OTTÓ: A kassai Szent Mihály-kápolna keresztmetszetének felmérése, 1903

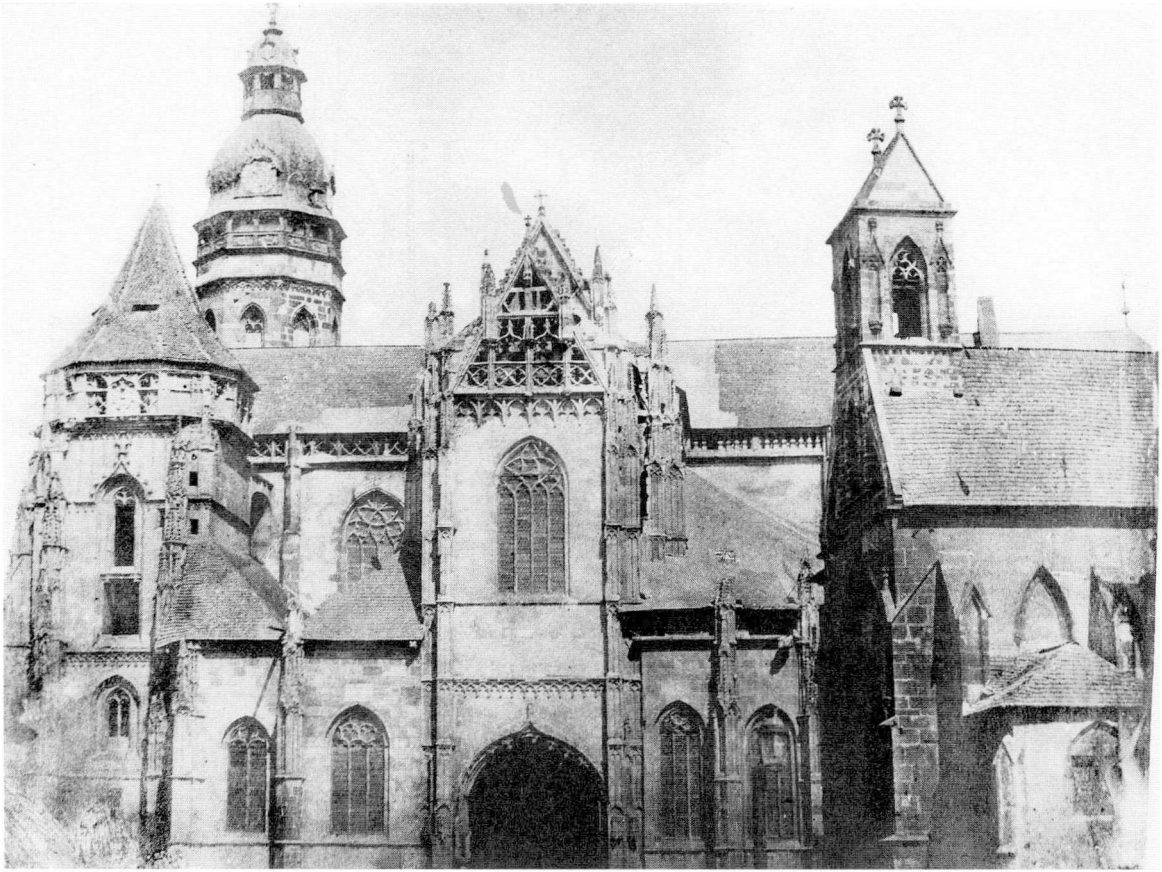

6. Kassa, Szent Erzsébet-templom és Szent Mihály-kápolna dél felől, 1854

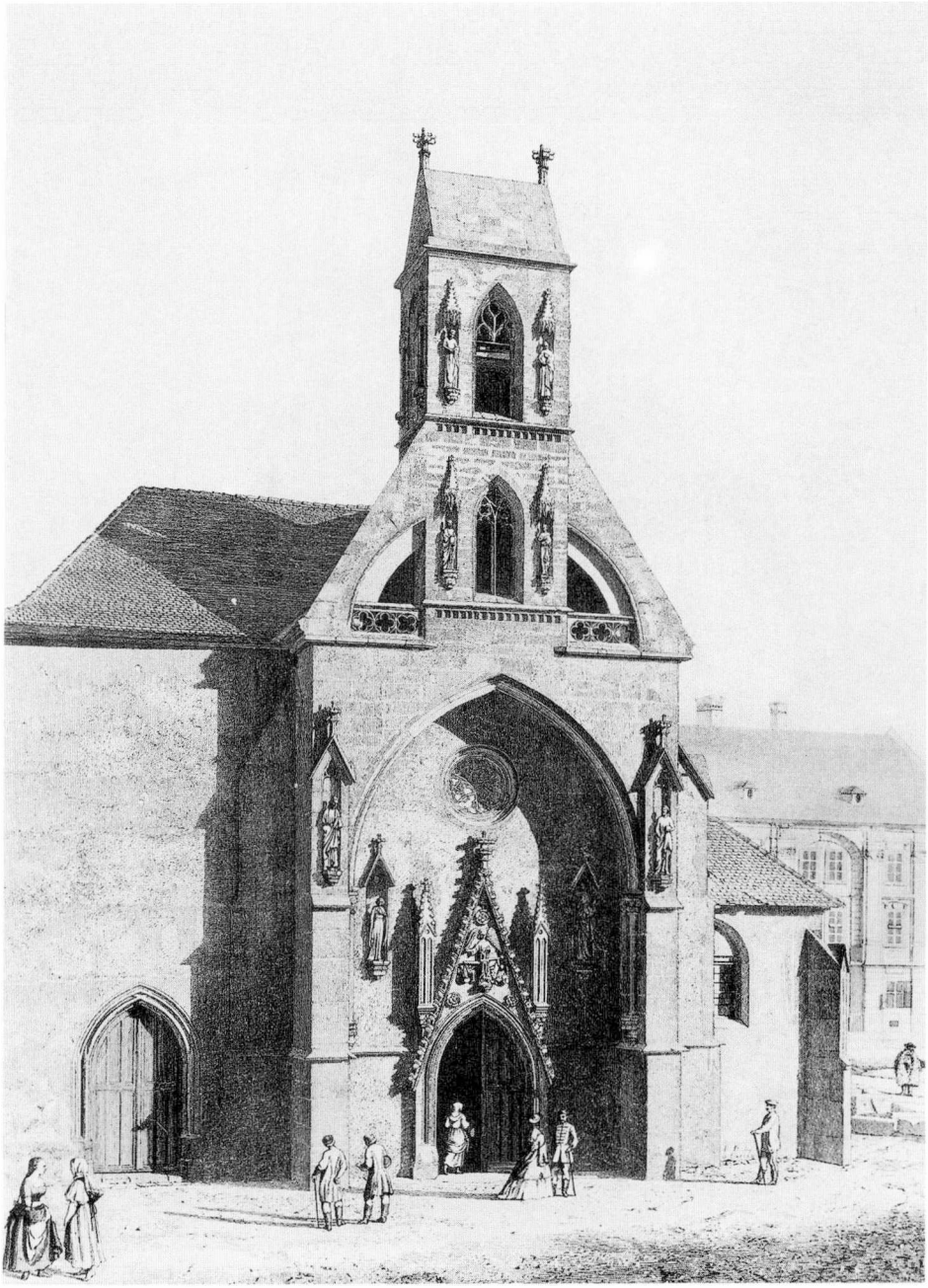

7. DOBY JENŐ: Szent Mihály-kápolna Kassán, 1863

8. Kassa, Szent Mihály-kápolna. Főhomlokzat a restaurálás előtt, 1902

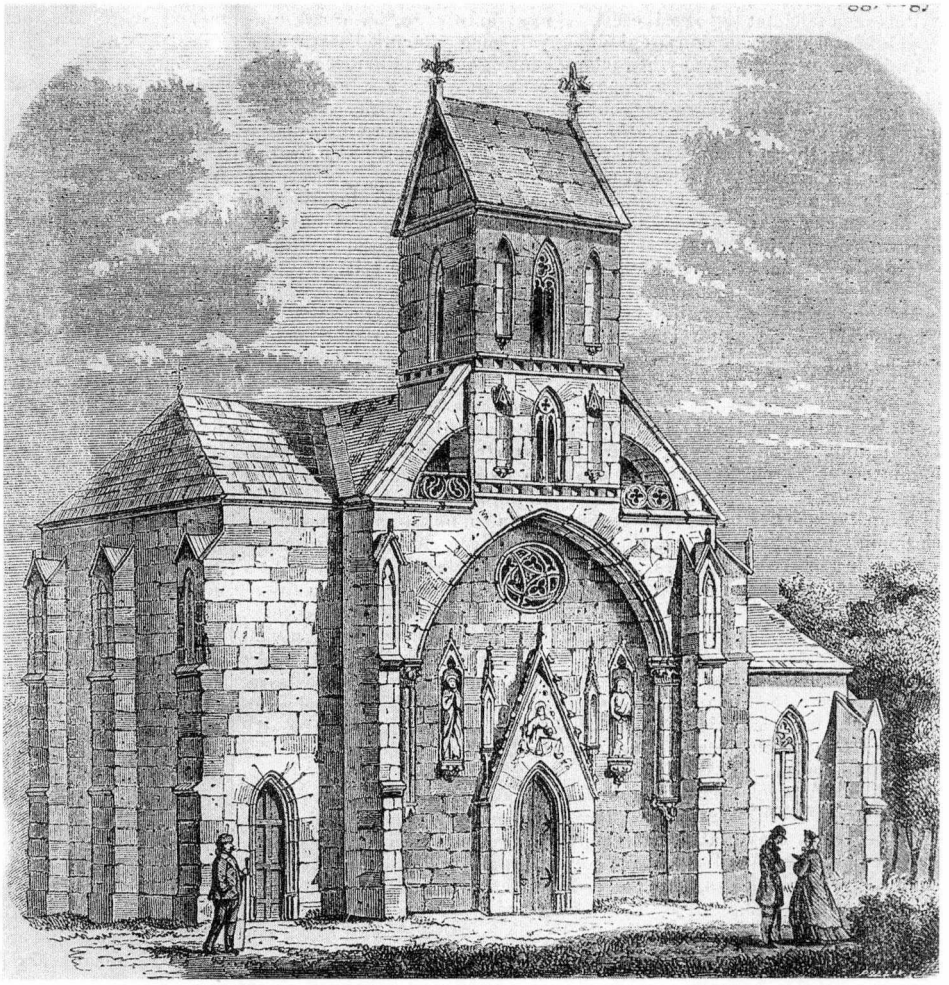

9. MYSKOVSZKY VIKTOR: A kassai Szent Mihály-kápolna északnyugat felől, 1866

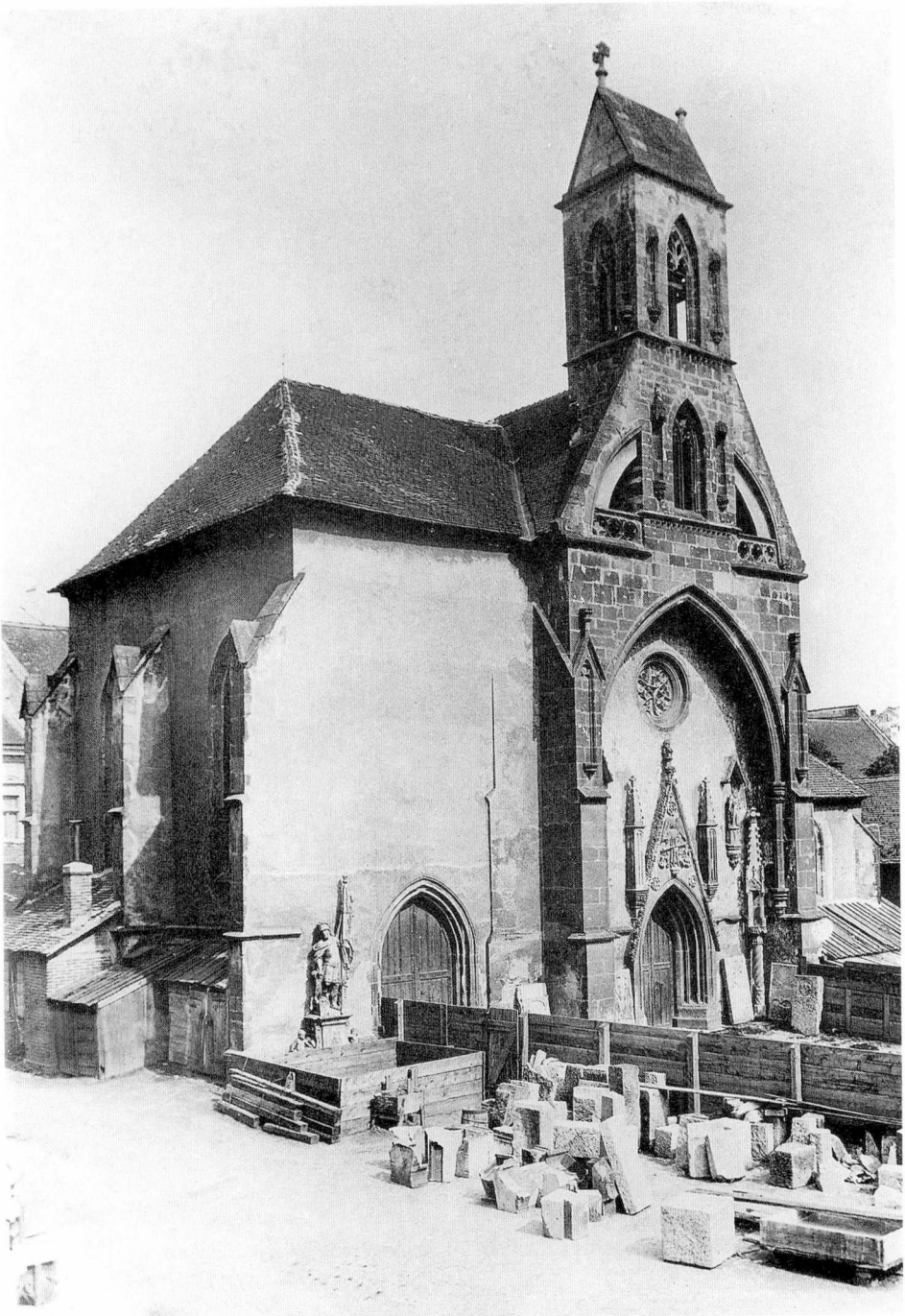

10. A kassai Szent Mihály-kápolna északnyugatról a purista helyreállítás (1903–1904) előtt

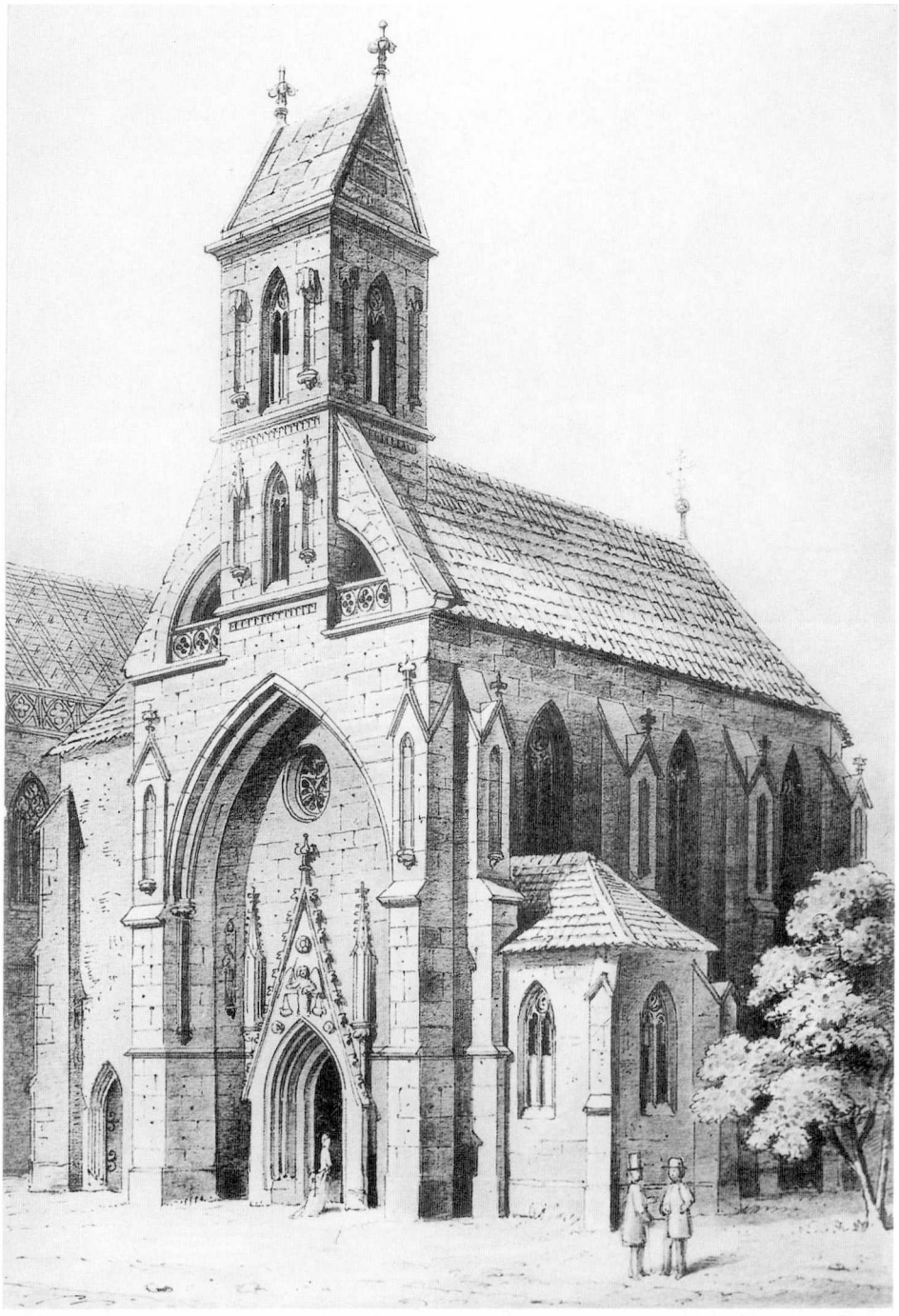

11. MYSKOVSZKY VIKTOR: A kassai Szent Mihály-kápolna délnyugatról a purista helyreállítás előtt, 1885

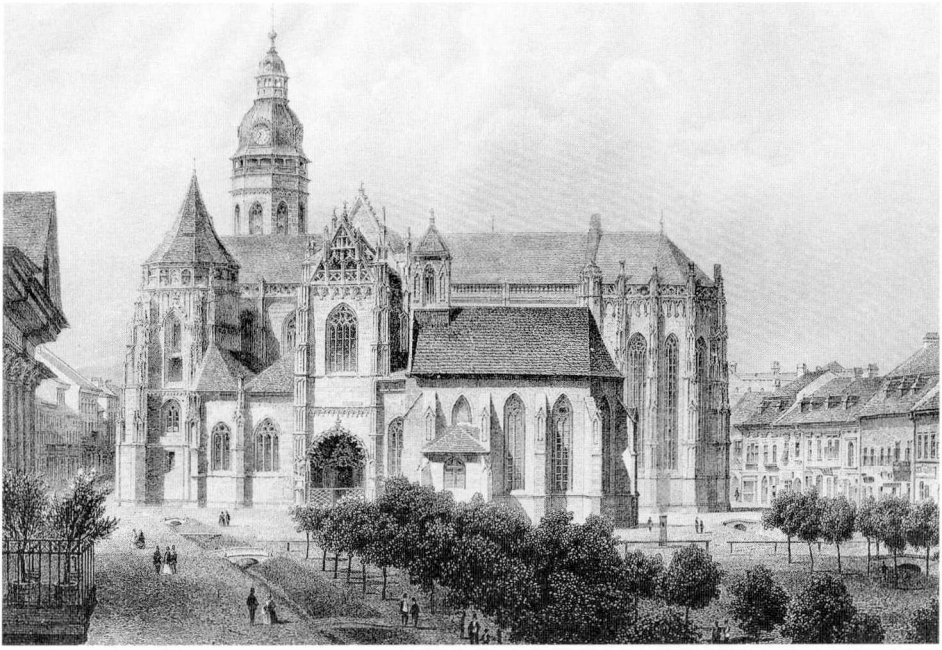

12. Ludwig Rohbock – Johann Poppel: A kassai Szent Erzsébet-templom és a Szent Mihály-kápolna, 1860

13. A kassai Szent Mihály-kápolna belseje az eredeti kápolnabejárattól a purista helyreállítás előtt a századfordulón

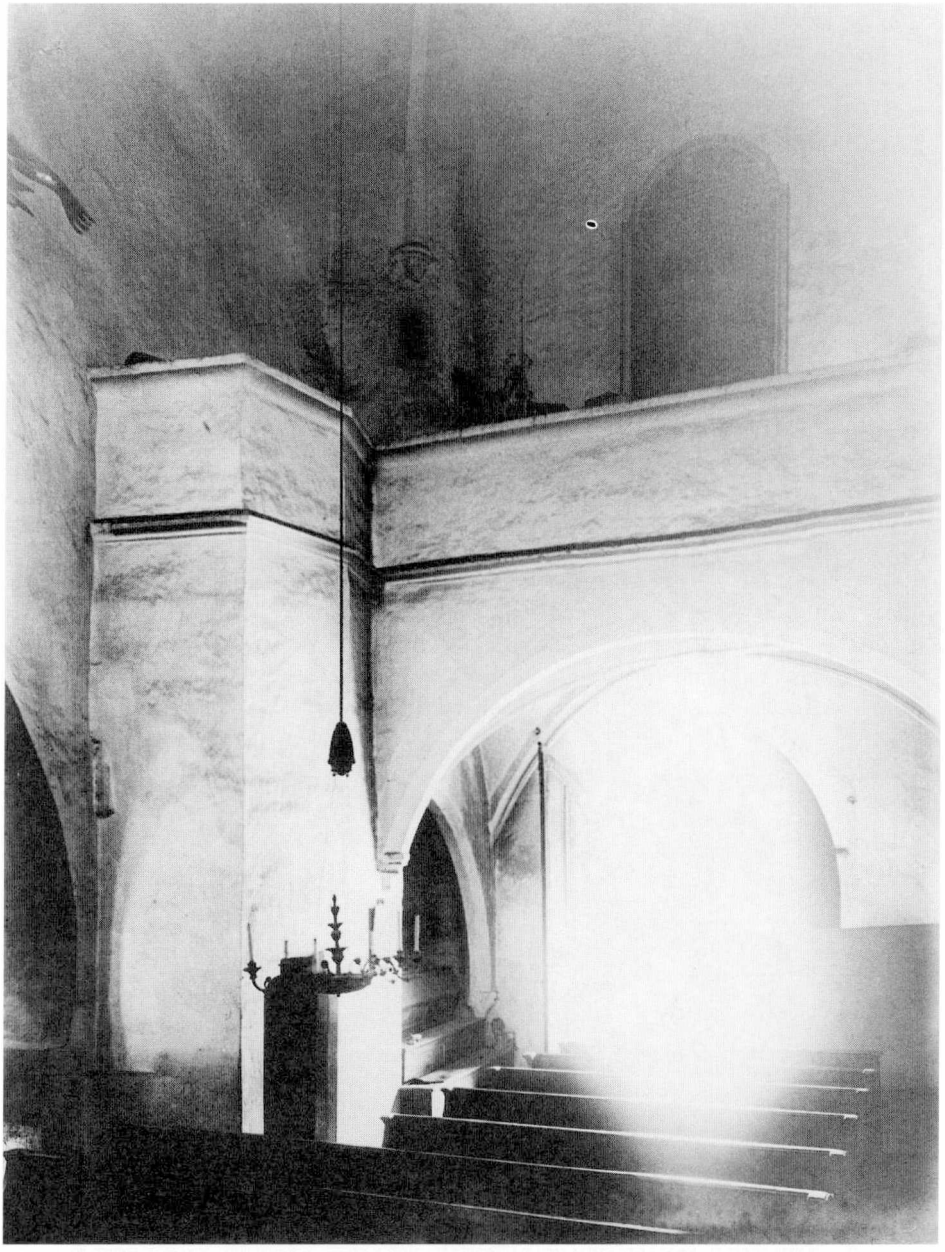

14. A kassai Szent Mihály-kápolna. A Szatmári-féle északi mellékkápolna belső tere a karzat felé nézve. Gerecze Péter felvétele, 1900 körül

15. Kassa, régi Városháza, a kassai Szent Mihály-kápolnából származó Szatmári-címerkő, 1492

16. MYSKOVSZKY VIKTOR: Kassa, a Szatmári-címerkő rajza, 1905

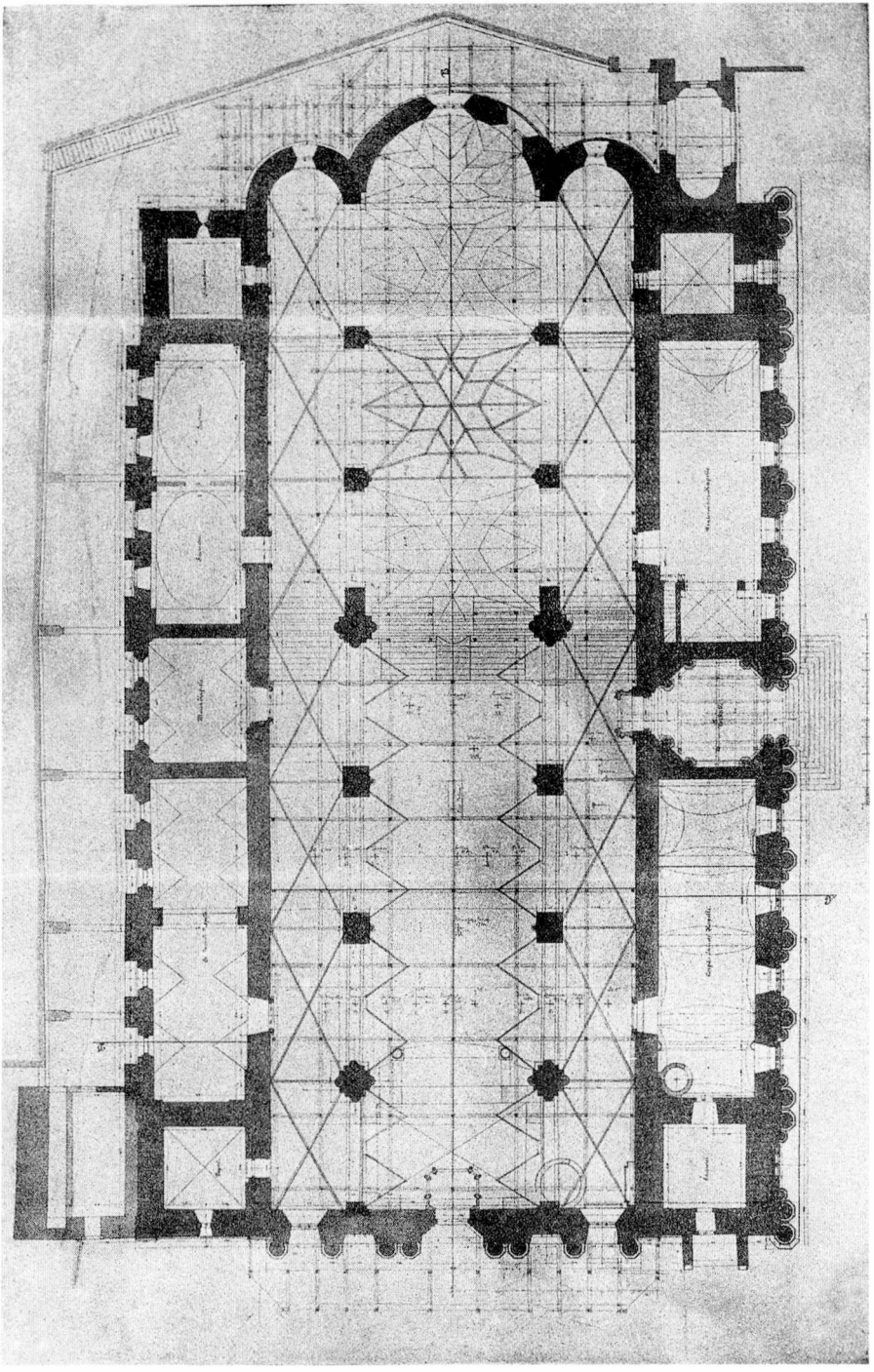

17. FRIEDRICH SCHMIDT: Pécs, Székesegyház, alaprajz, 1882

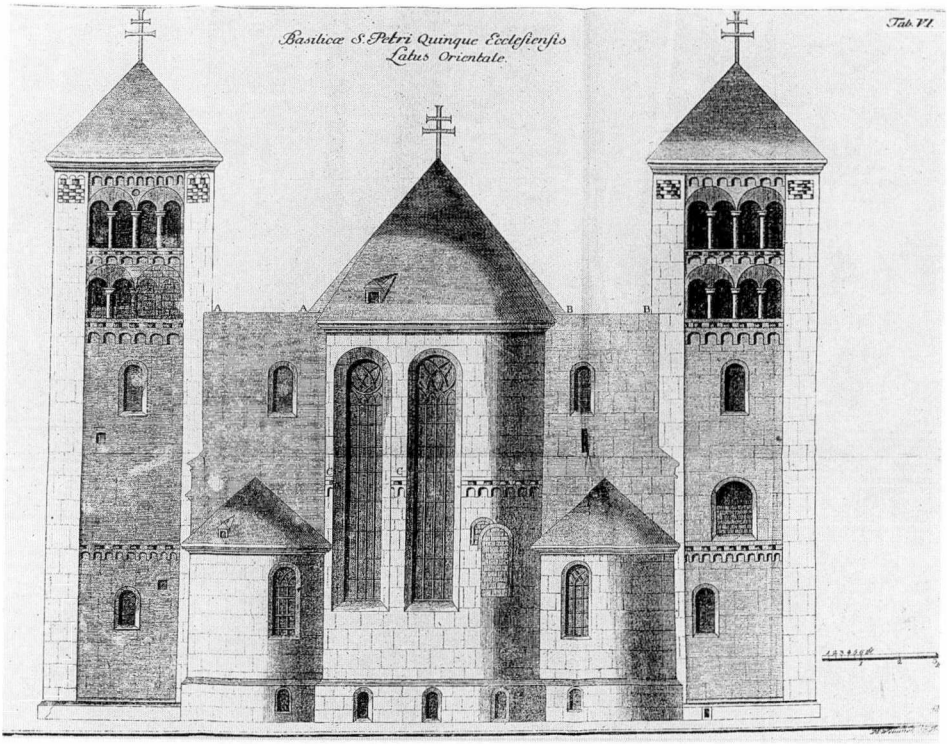

18. WEINMANN MÁRKUS: Pécs, Székesegyház, keleti homlokzat, 1748–1782 között

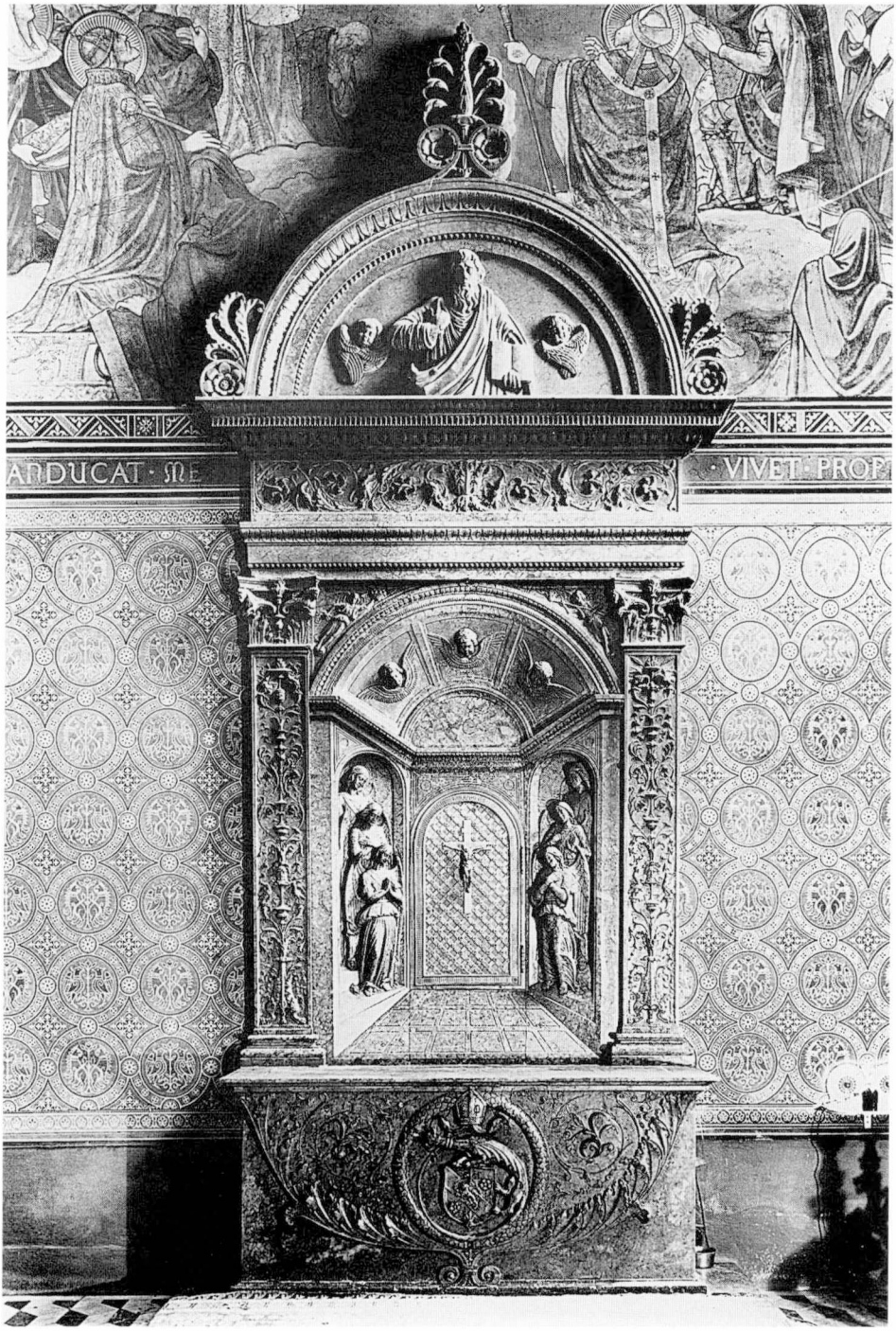

19. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum (oltár), 1510 körül

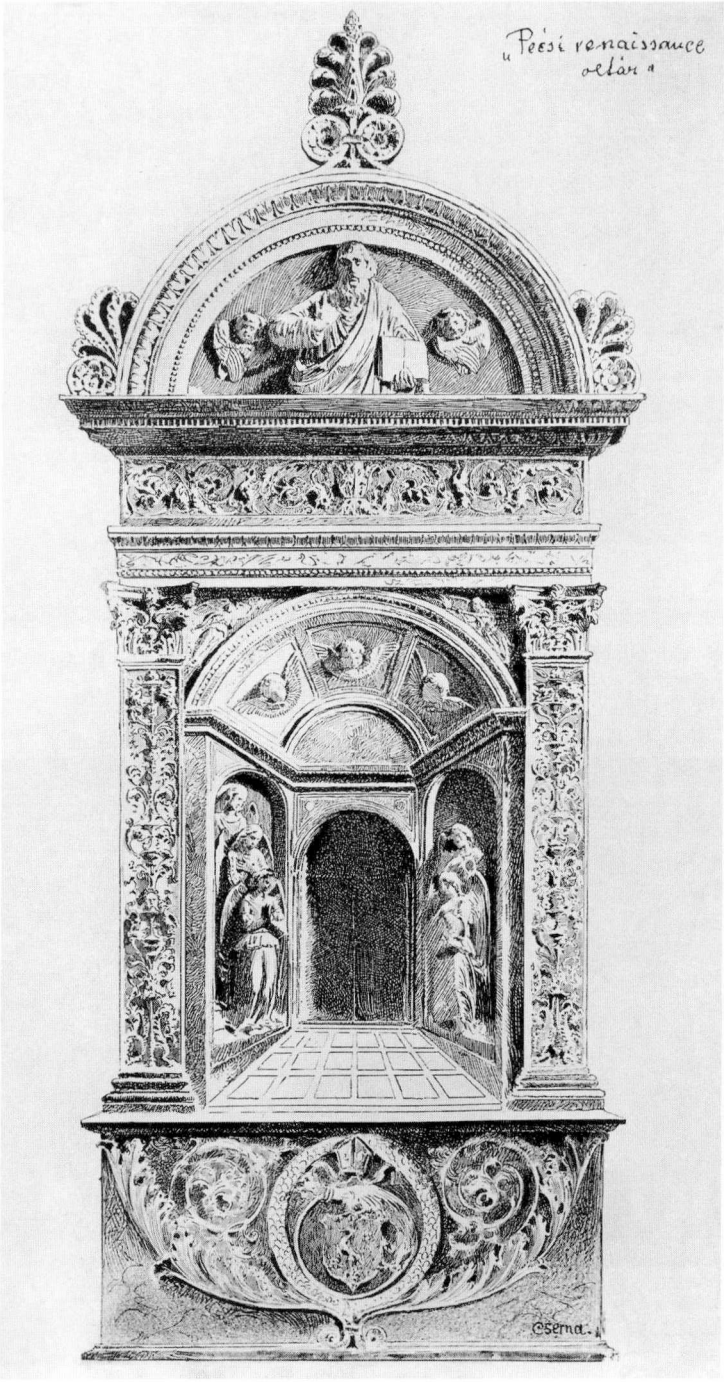

20. CSERNA KÁROLY: Pécs, Székesegyház, Szatmári-tabernákulum, rajz 1896 előtt

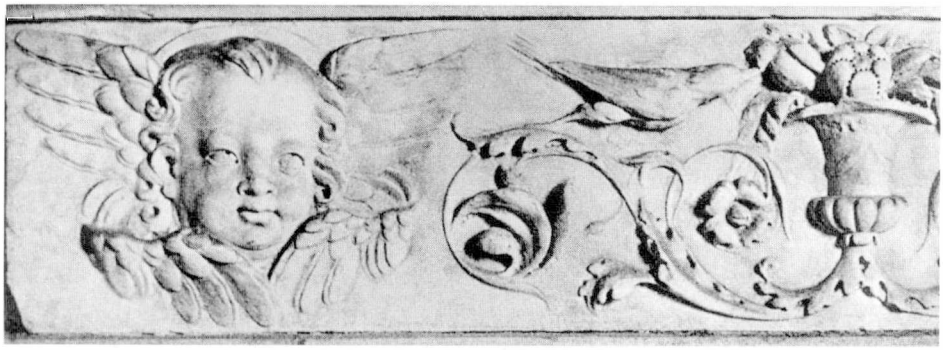

21. ANDREA DI PIETRO FERRUCCI: Fiesole, Dóm, Matteo Gondi kápolnája,
részlet az oltár frízéről, 1492–1493

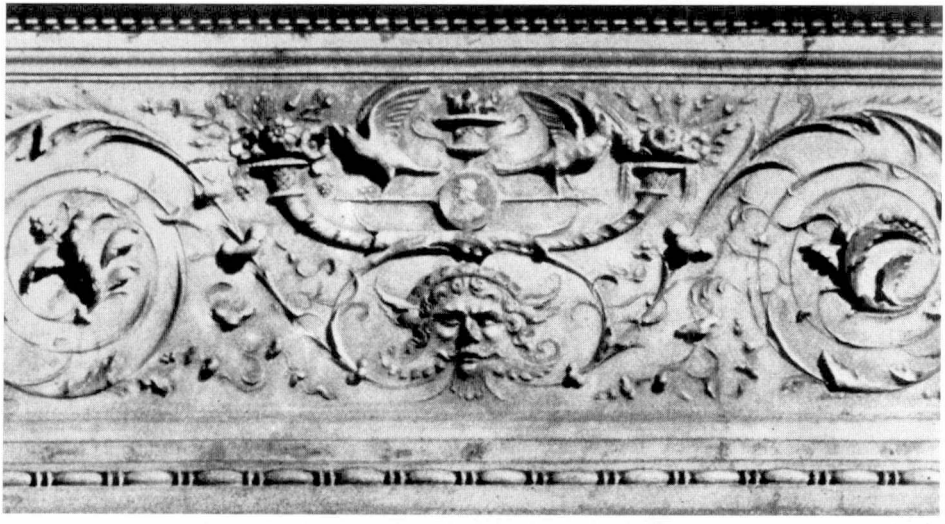

22. ANDREA SANSOVINO segédje: Róma, S. Maria del Popolo,
részlet Ascanio Sforza síremlékéről, 1505

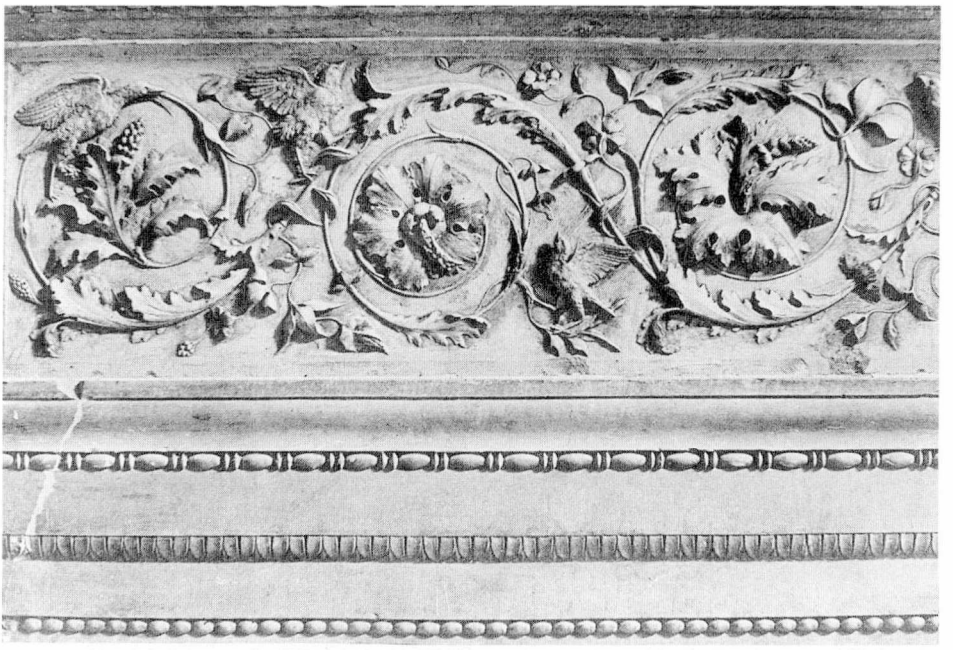

23. AMBROGIO BAROCCI és műhelye: Urbino, Palazzo Ducale, kandalló, frízrészlet, 1460–1470-es évek

24. FRANCESCO DI SIMONE FERRUCCI és műhelye: Urbino, Palazzo Ducale, Porta della Guerra, ajtókeret részlete, 1460–1470-es évek

25. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, alsó rész a Szatmári-címerrel, 1510 körül

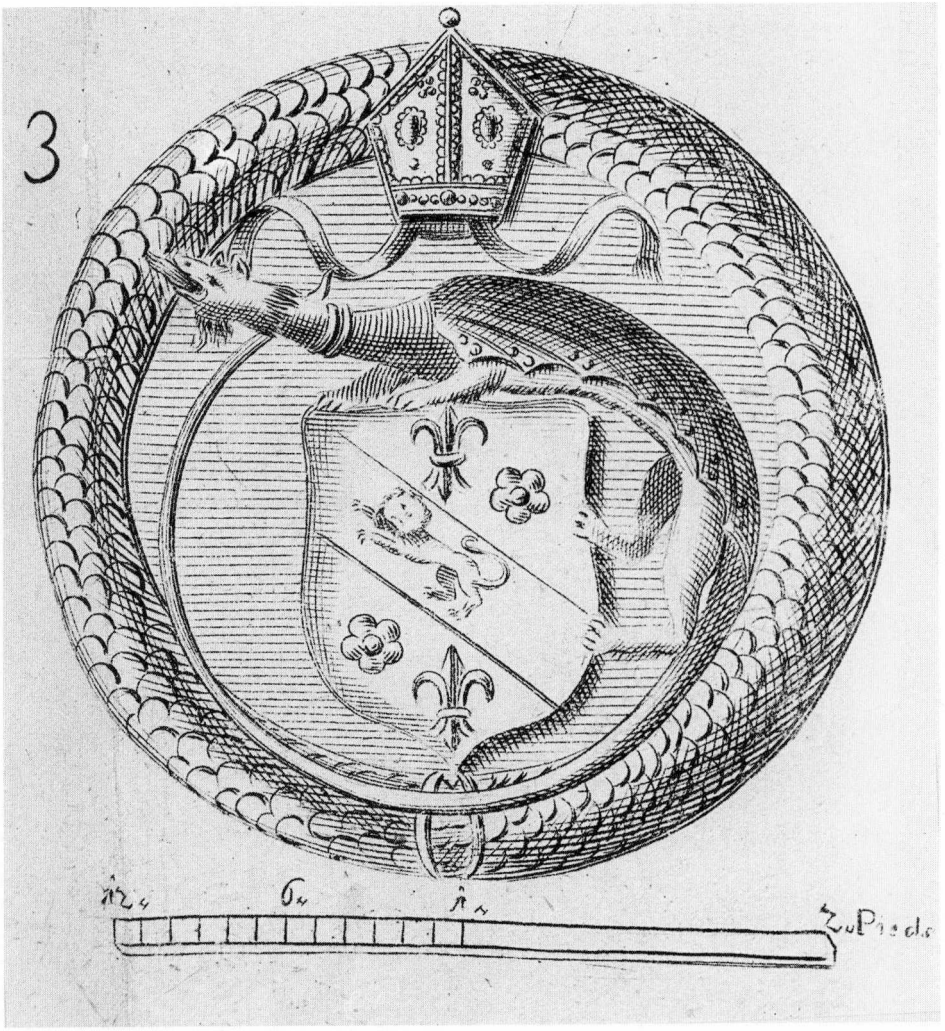

26. BOMBELLI: Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, alsó rész a Szatmári-címerrel, 1804

27. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, bal oldali pilaszter részlete, 1510 körül

28. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, bal oldali pilaszter részlete, 1510 körül

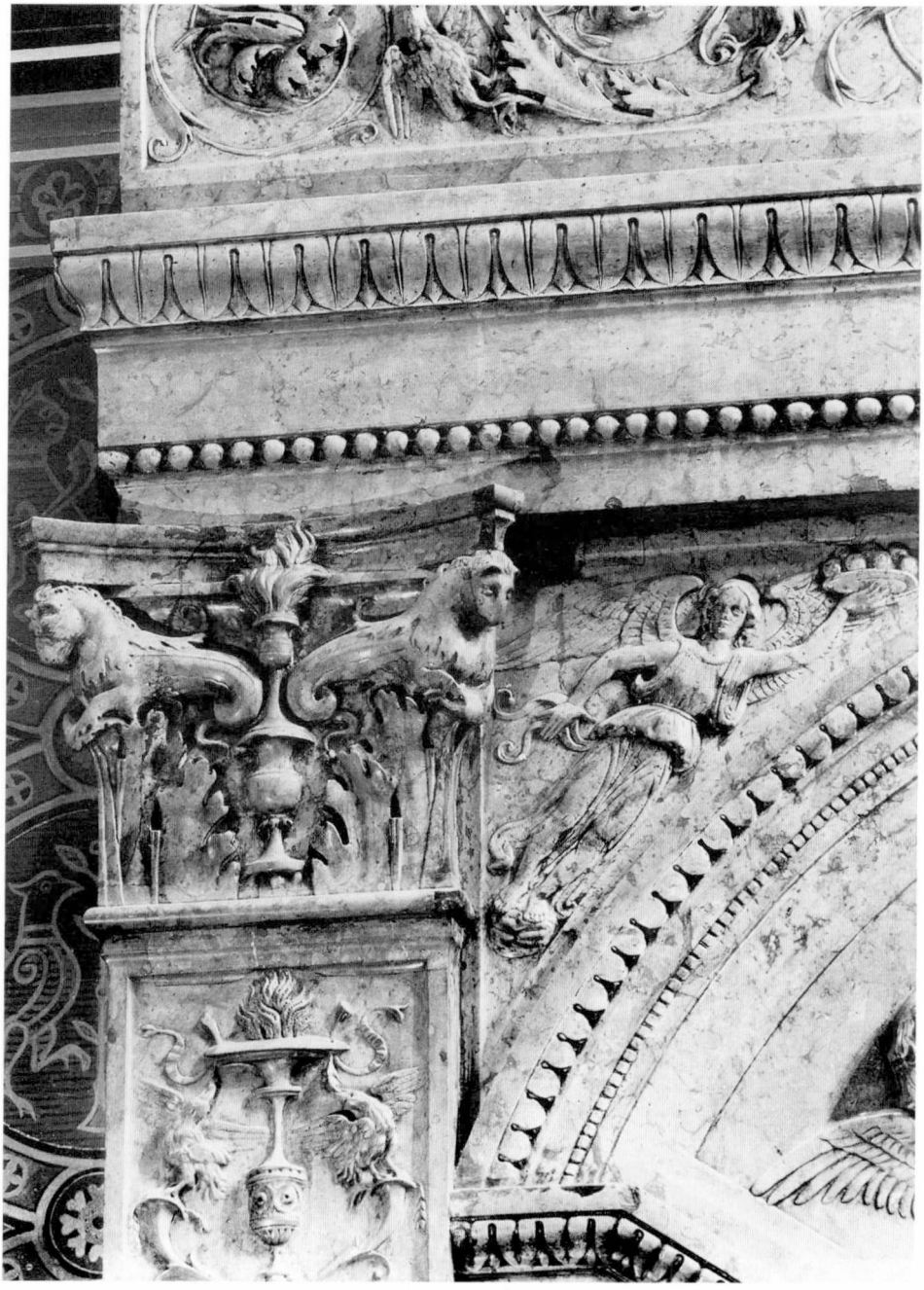

29. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, bal oldali pilaszterfejezet, 1510 körül

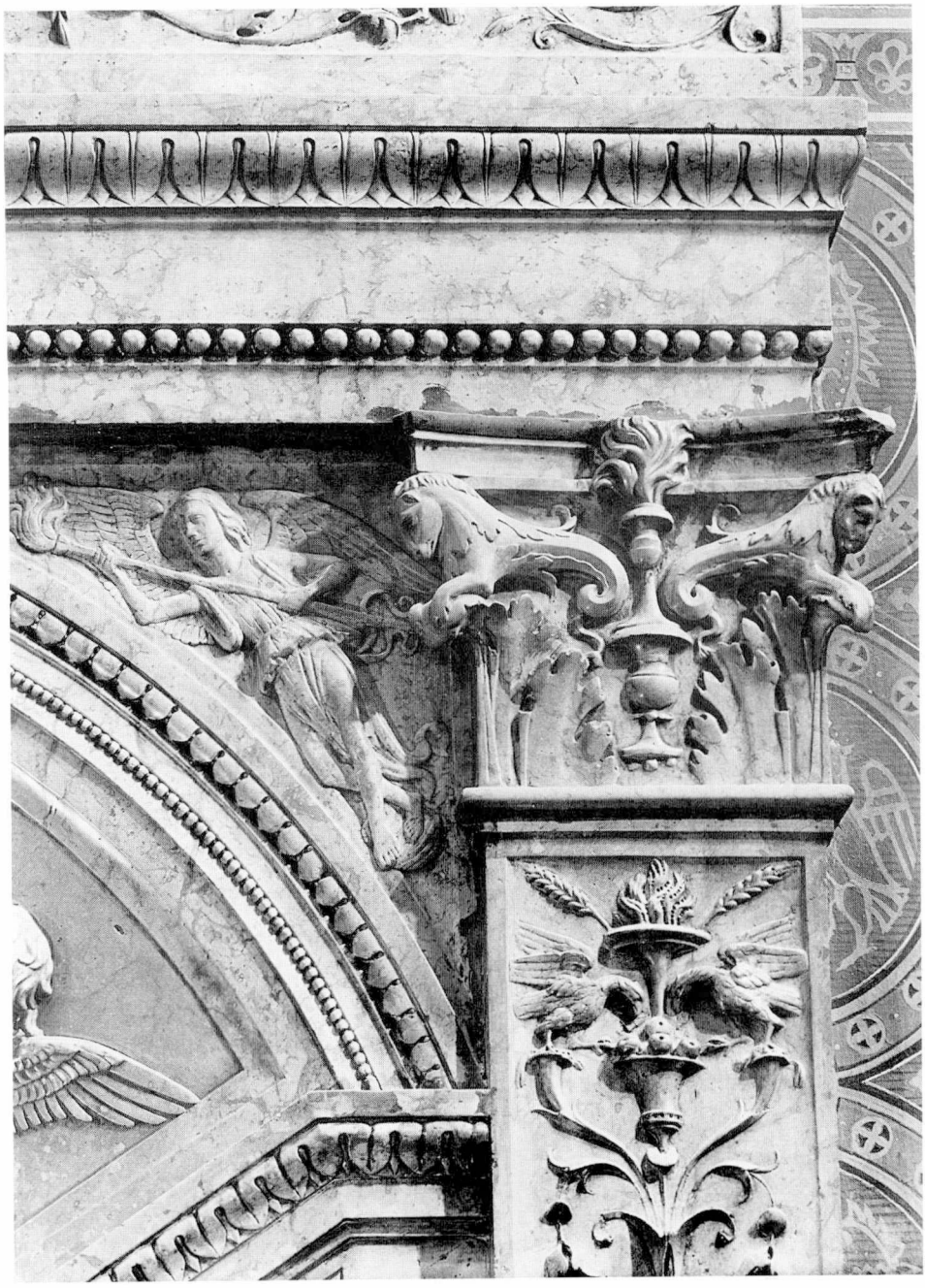

30. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, jobb oldali pilaszterfejezet, 1510 körül

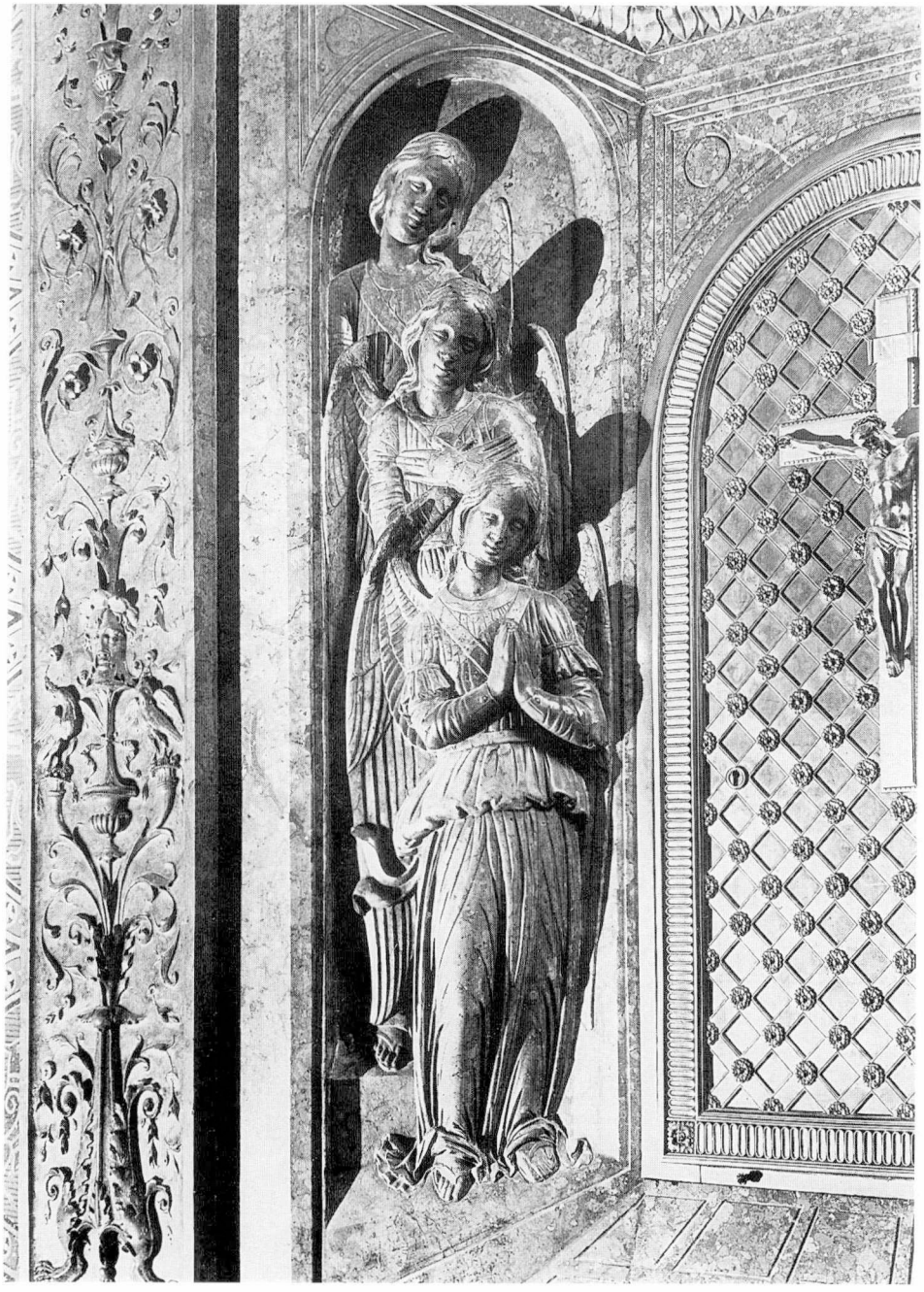

31. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, angyalok a szentségfülke bal oldalán, 1510 körül

32. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, angyalok a szentségfülke jobb oldalán, 1510 körül

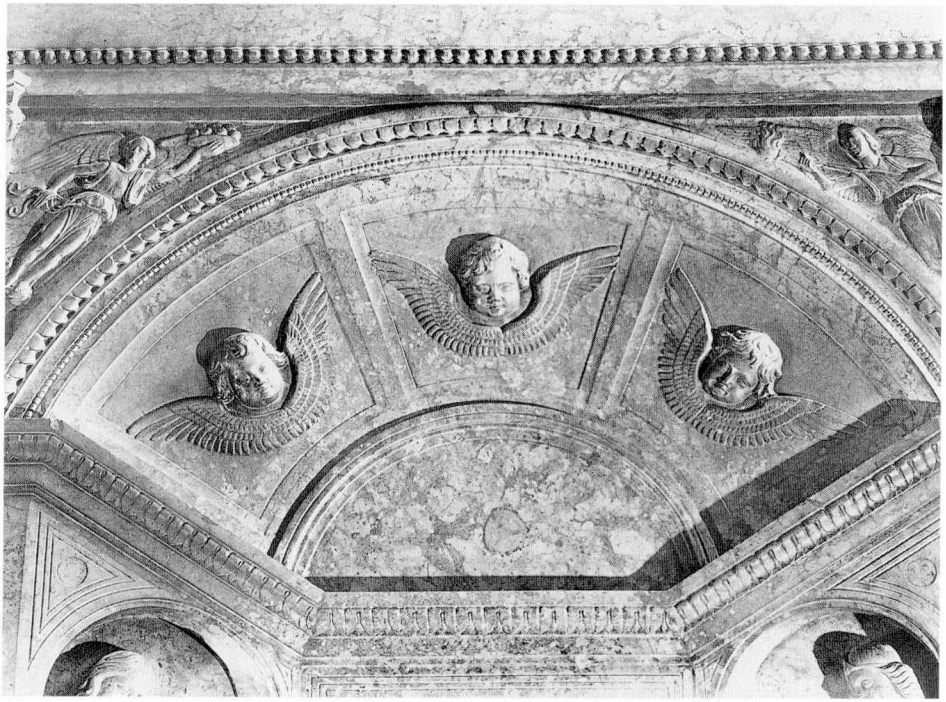

33. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, a szentségfülke feletti íves záródás a kerubfejekkel, 1510 körül

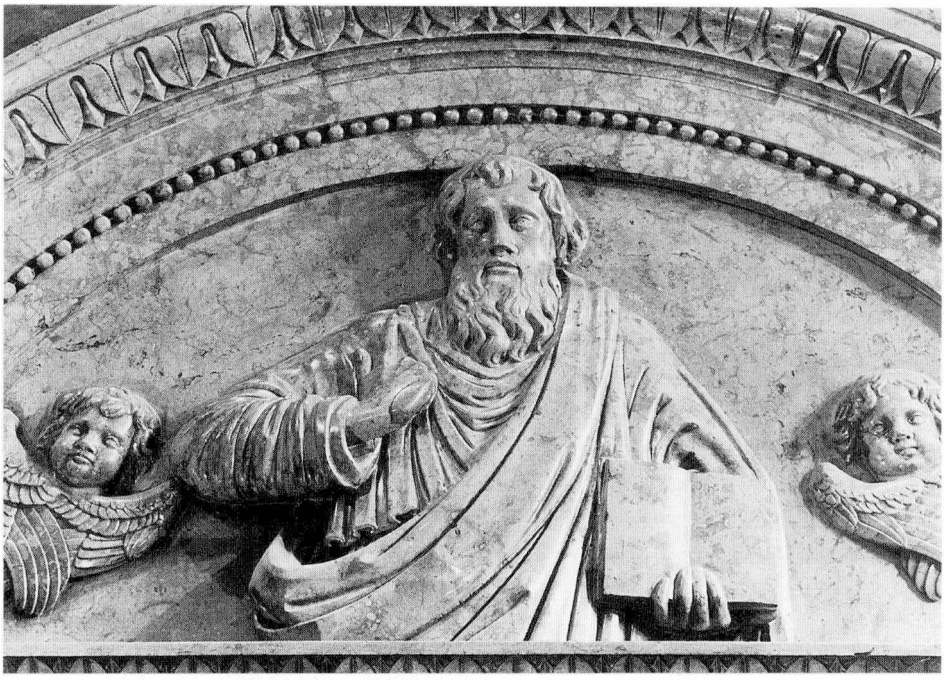

34. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, Szatmári-tabernákulum, a lunetta középrésze, 1510 körül

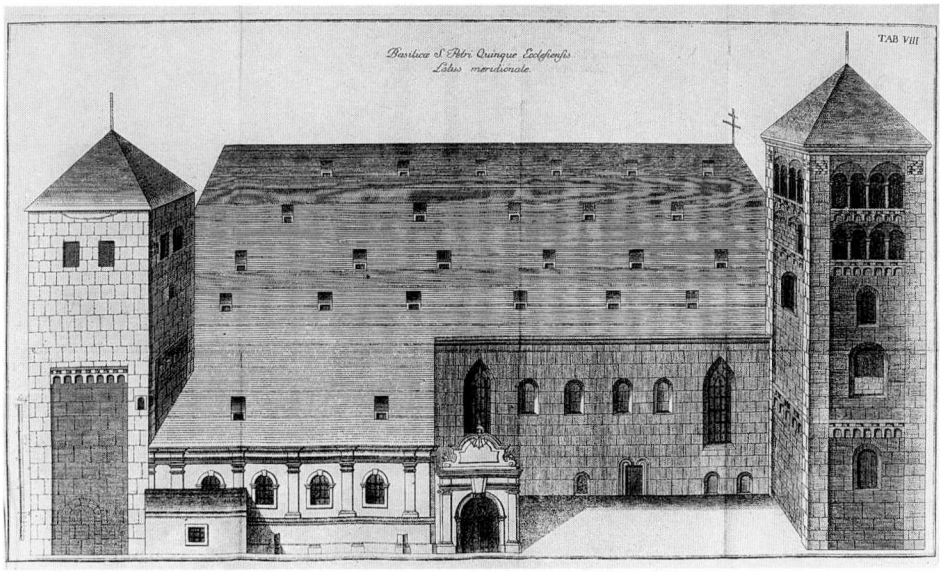

35. WEINMANN MÁRKUS: Pécs, Székesegyház, déli homlokzat, 1748–1782 között

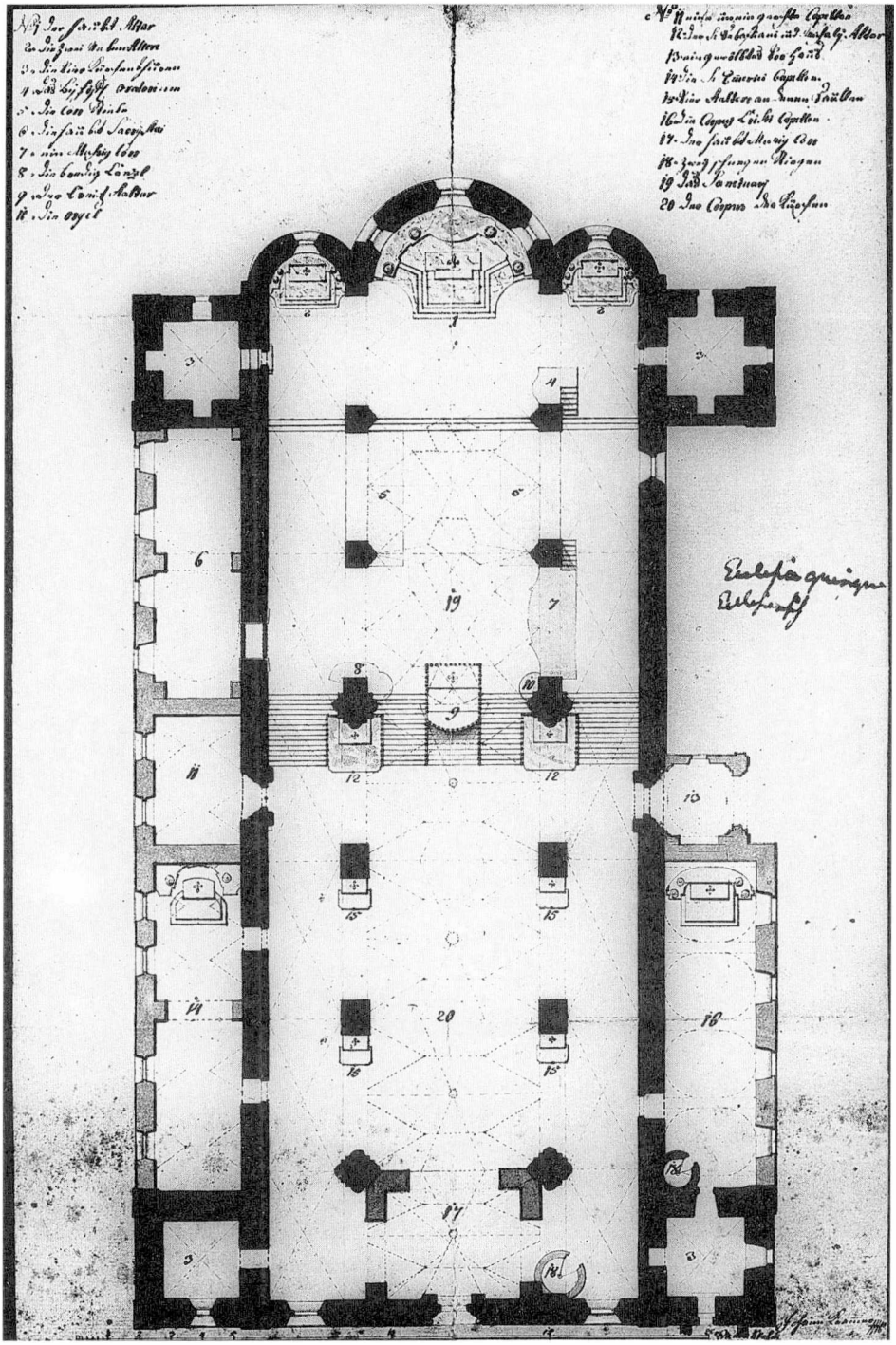

36. KRAMMER JÁNOS: Pécs, Székesegyház, alaprajz, 1783

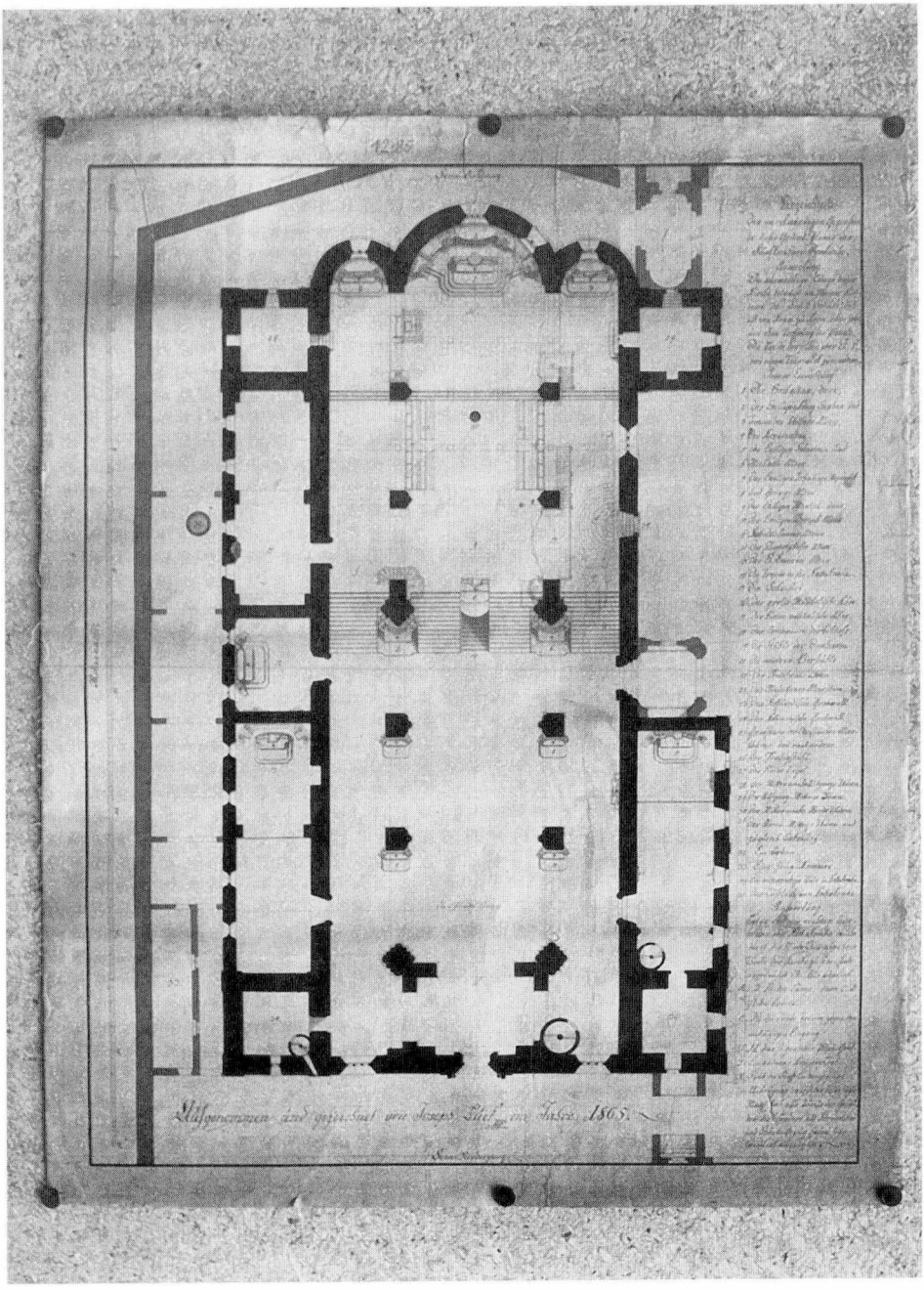

37. BUCK JÓZSEF: A pécsi székesegyház alaprajza, 1805

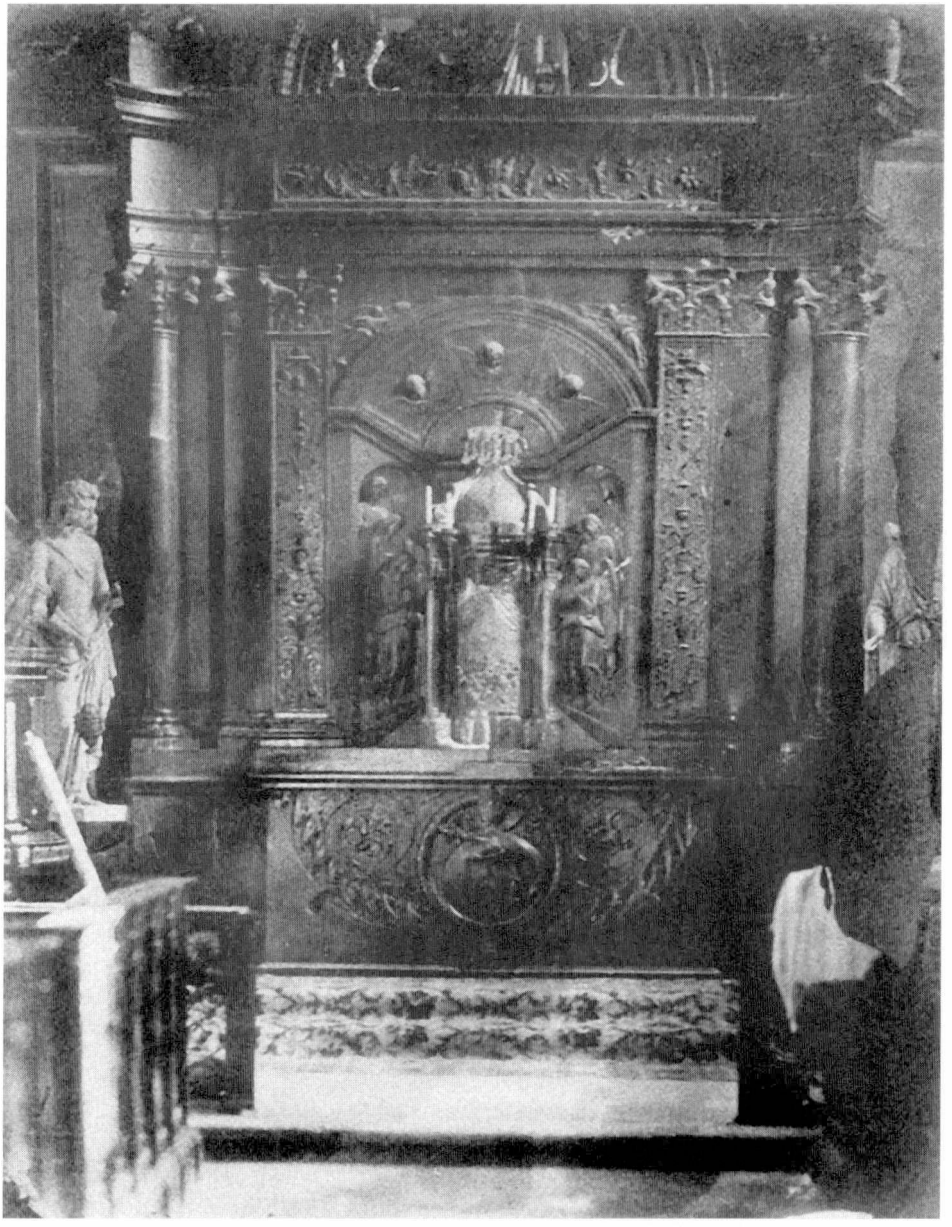

38. Pécs, Székesegyház, Corpus Christi-kápolna, az oltár a barokk kiegészítésekkel. Zelesny Károly felvétele, 1888 előtt

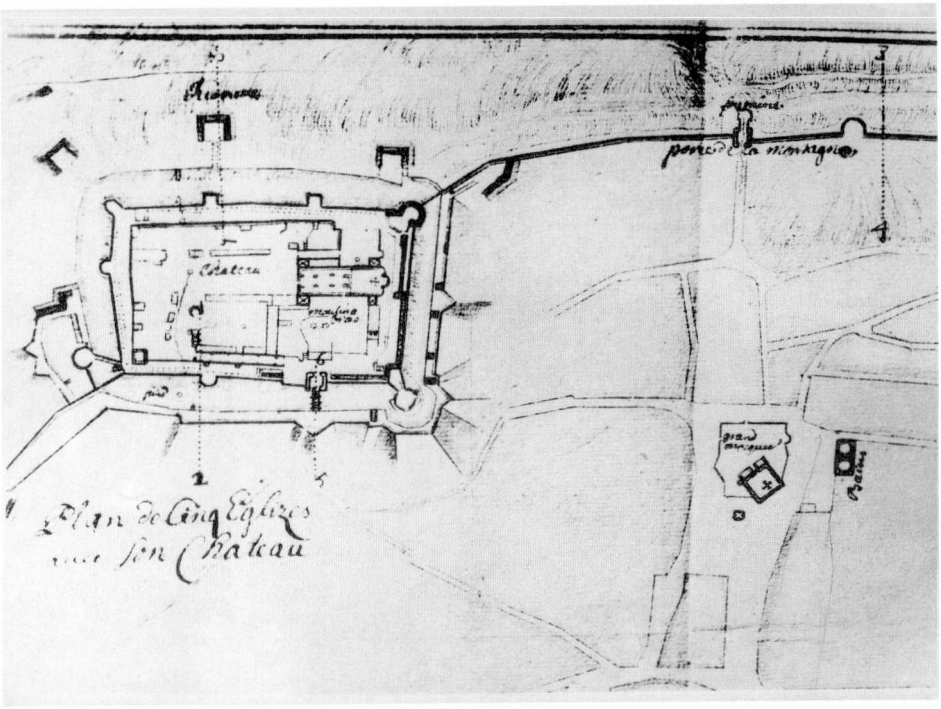

39. JOSEPH DE HAÜY: Pécs város alaprajza, Püspökvár, 1687

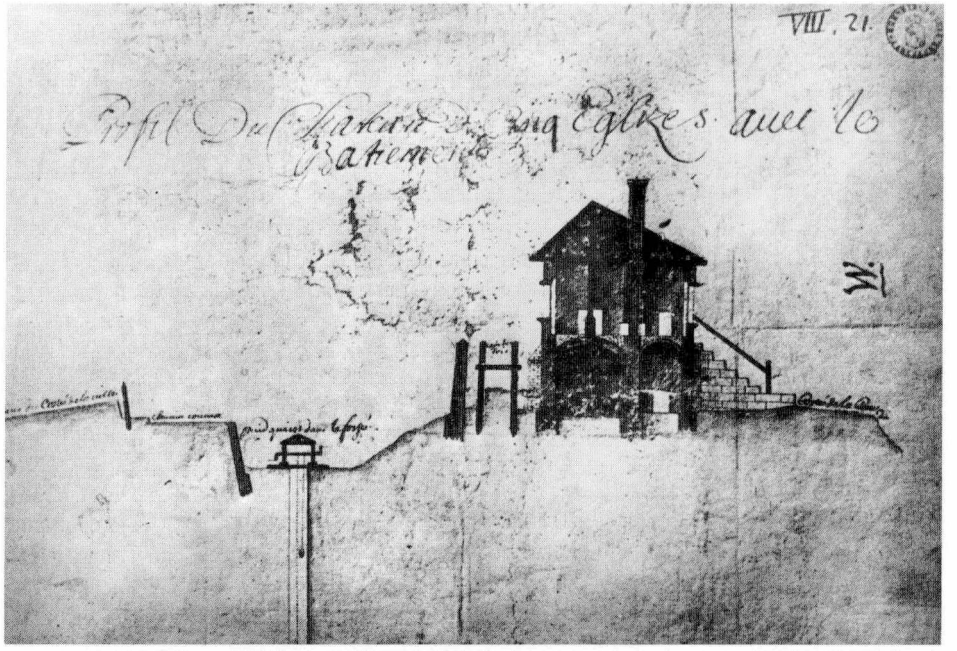

40. JOSEPH DE HAÜY: Pécs város alaprajza, Püspökvár, a déli várfal 2-2 jelű metszete, 1687

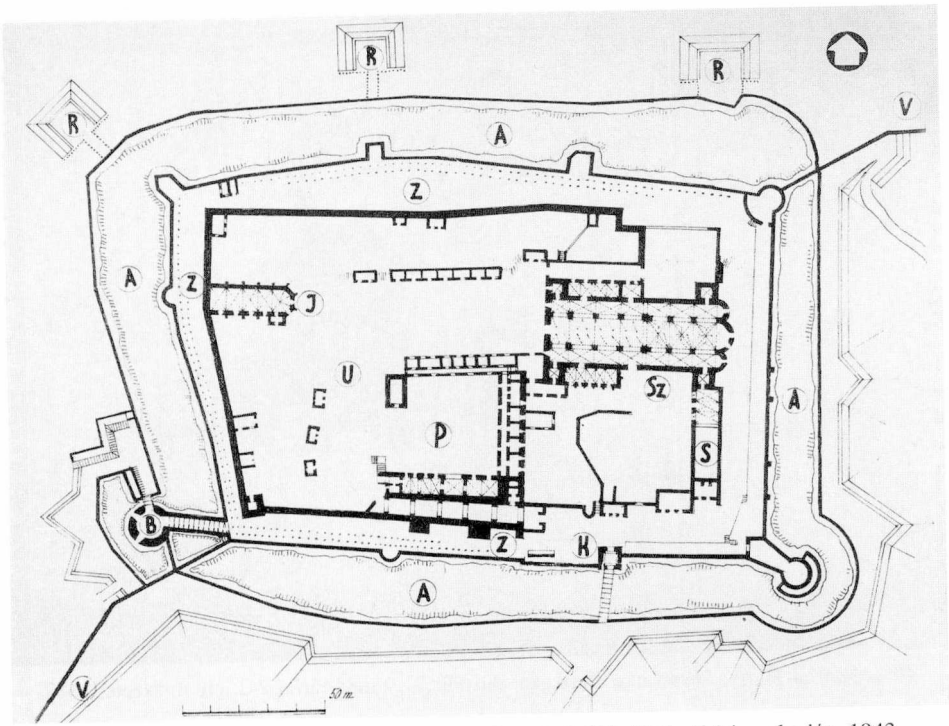

41. GOSZTONYI GYULA: Pécs, a Püspökvár rekonstrukciója Haüy térképe alapján, 1943

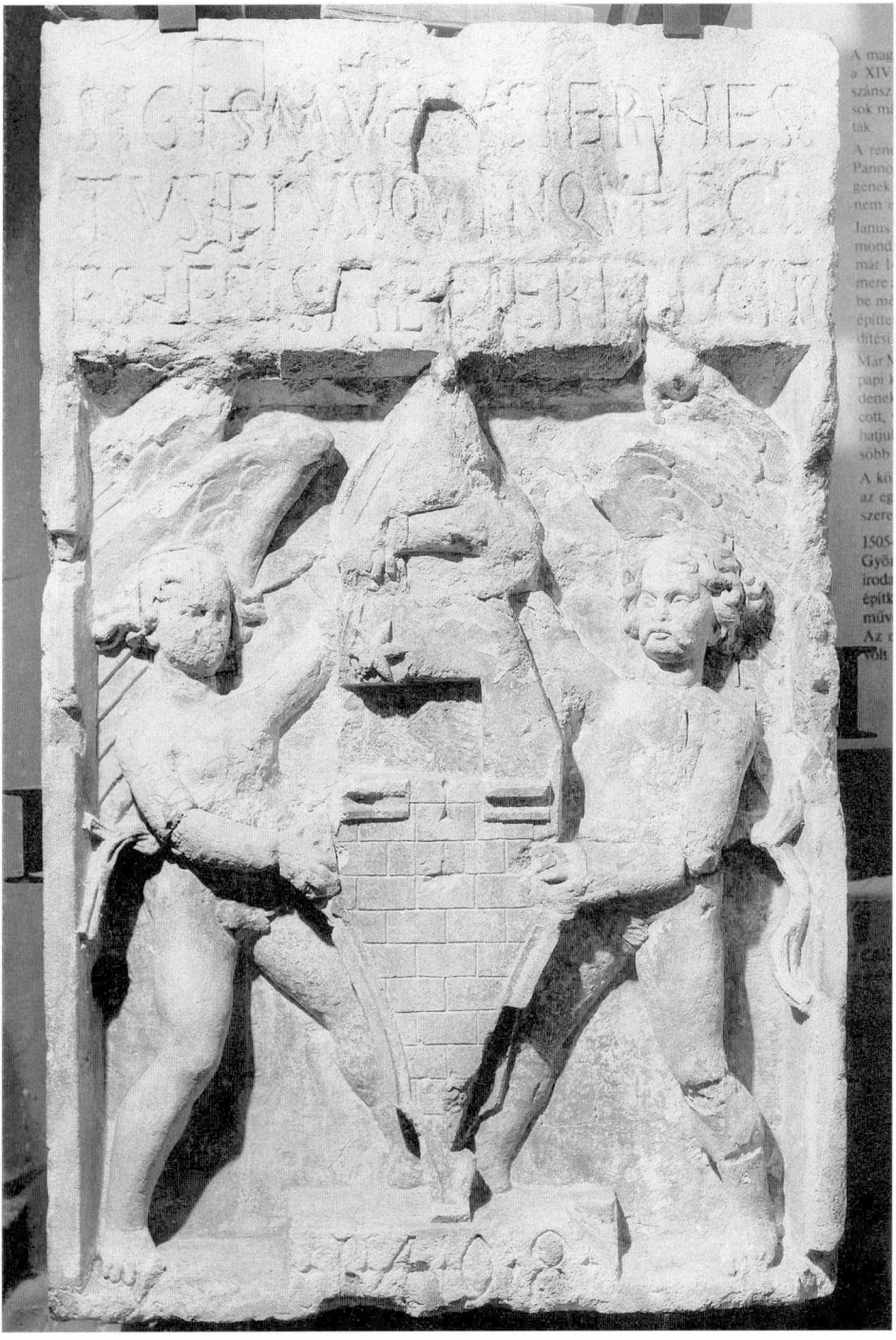

42. Pécs, Ernuszt Zsigmond püspök címerköve, 1498

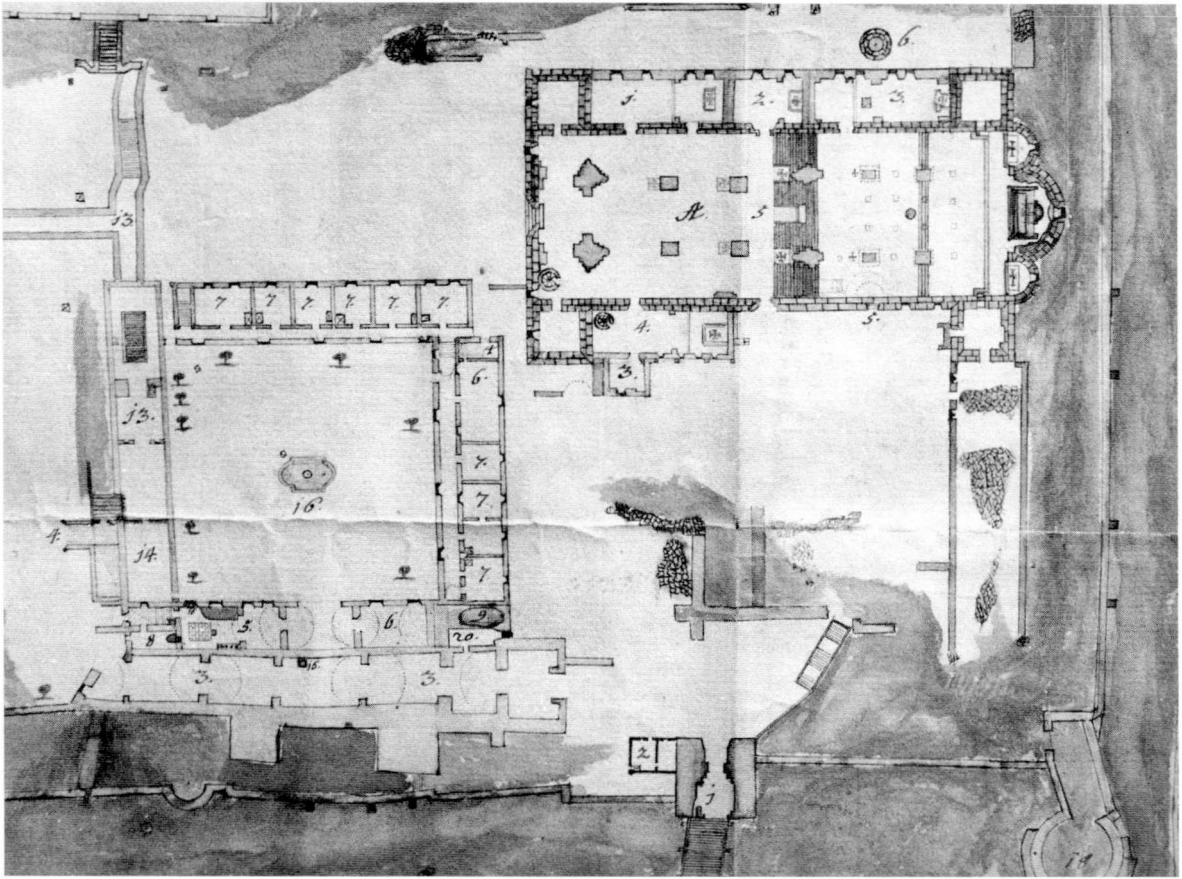

43. HERMANNG JÓZSEF: Pécs, Püspökvár alaprajza (részlet), 1754

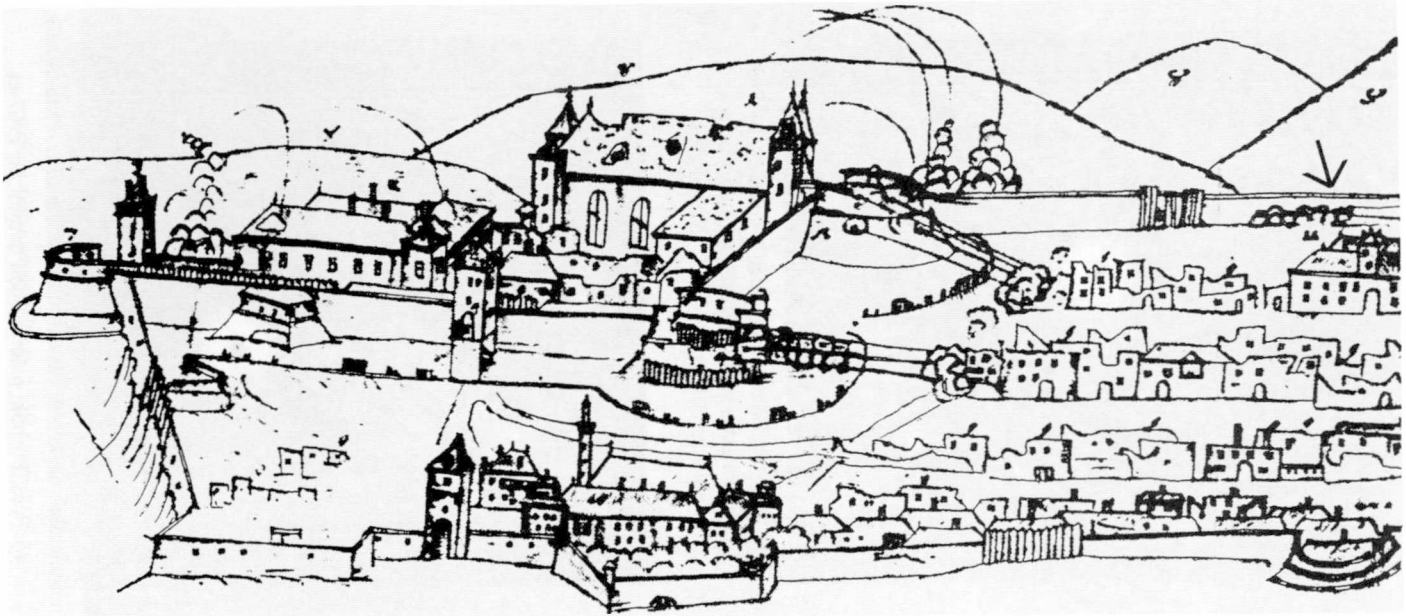

44. Pécs ostroma, látkép (részlet), 1686–1687

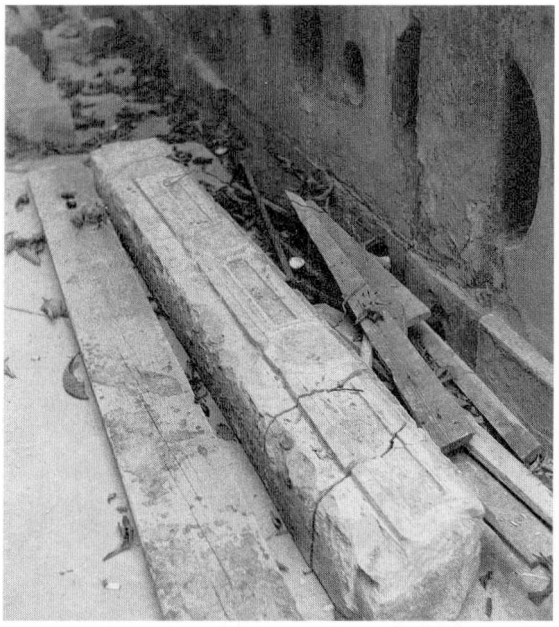

45. Pécs, Püspöki palota, a déli homlokzat 1967-es falkutatása során előkerült rozettás-tükrös ablakkerettípus töredékei, 1510-es évek

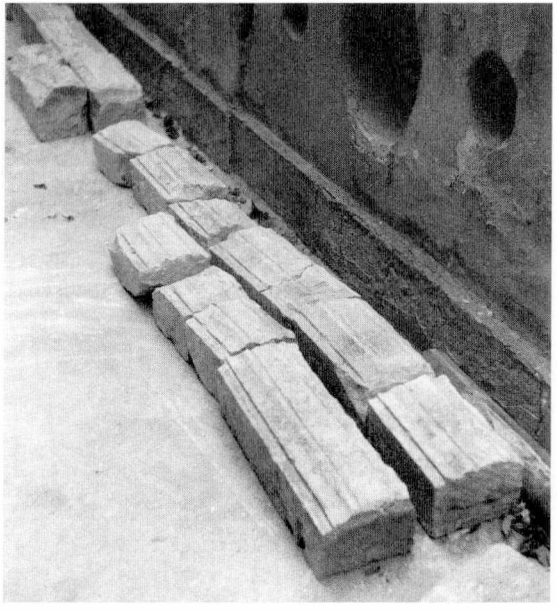

46. Pécs, Püspöki palota, a déli homlokzat 1967-es falkutatása során előkerült kyma- és lemeztagos ablakkerettípus töredékei, 1510-es évek

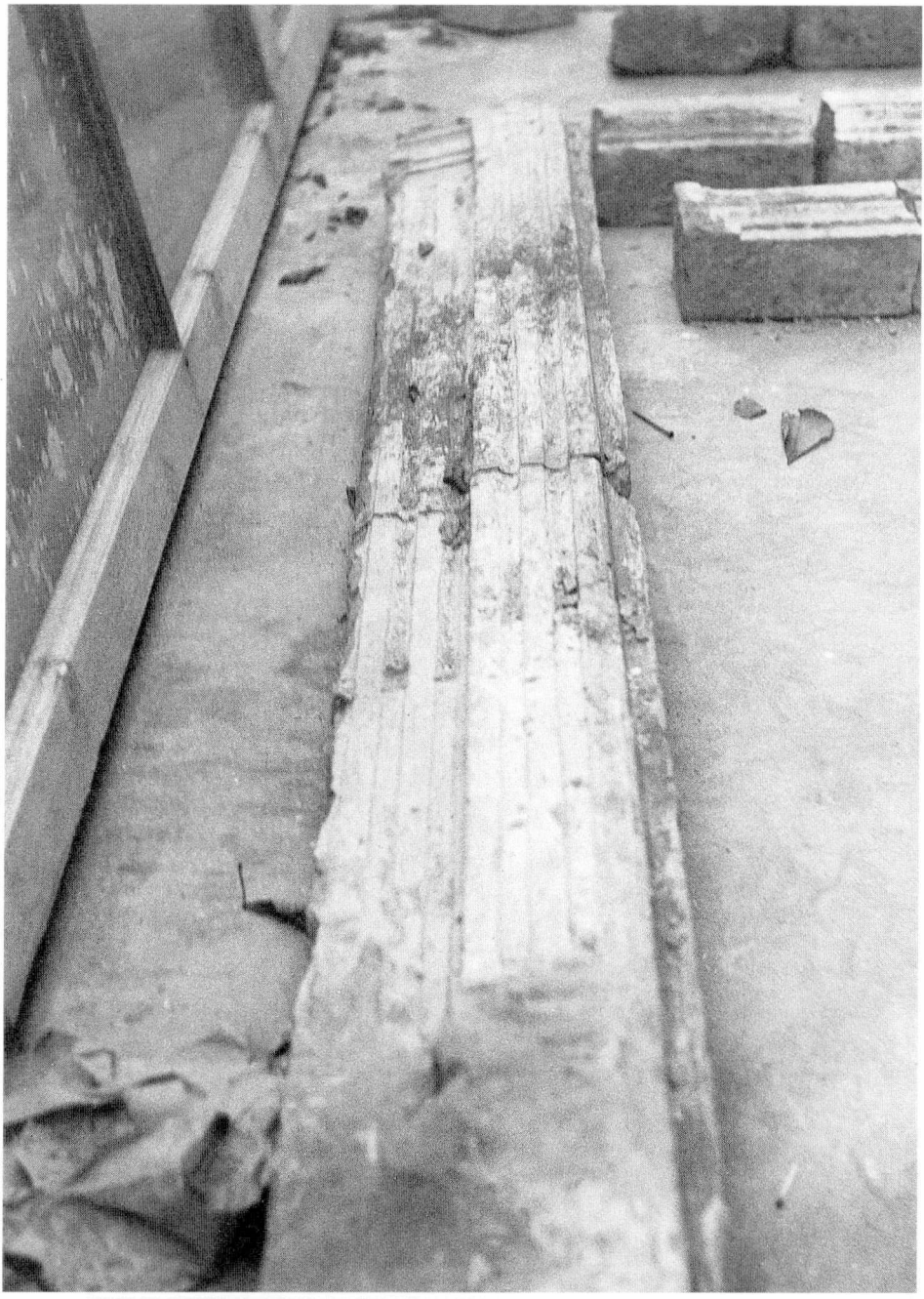

47. Pécs, Püspöki palota, a déli homlokzat 1967-es falkutatása során előkerült kannelúrás ablakkerettípus töredékei, 1510-es évek

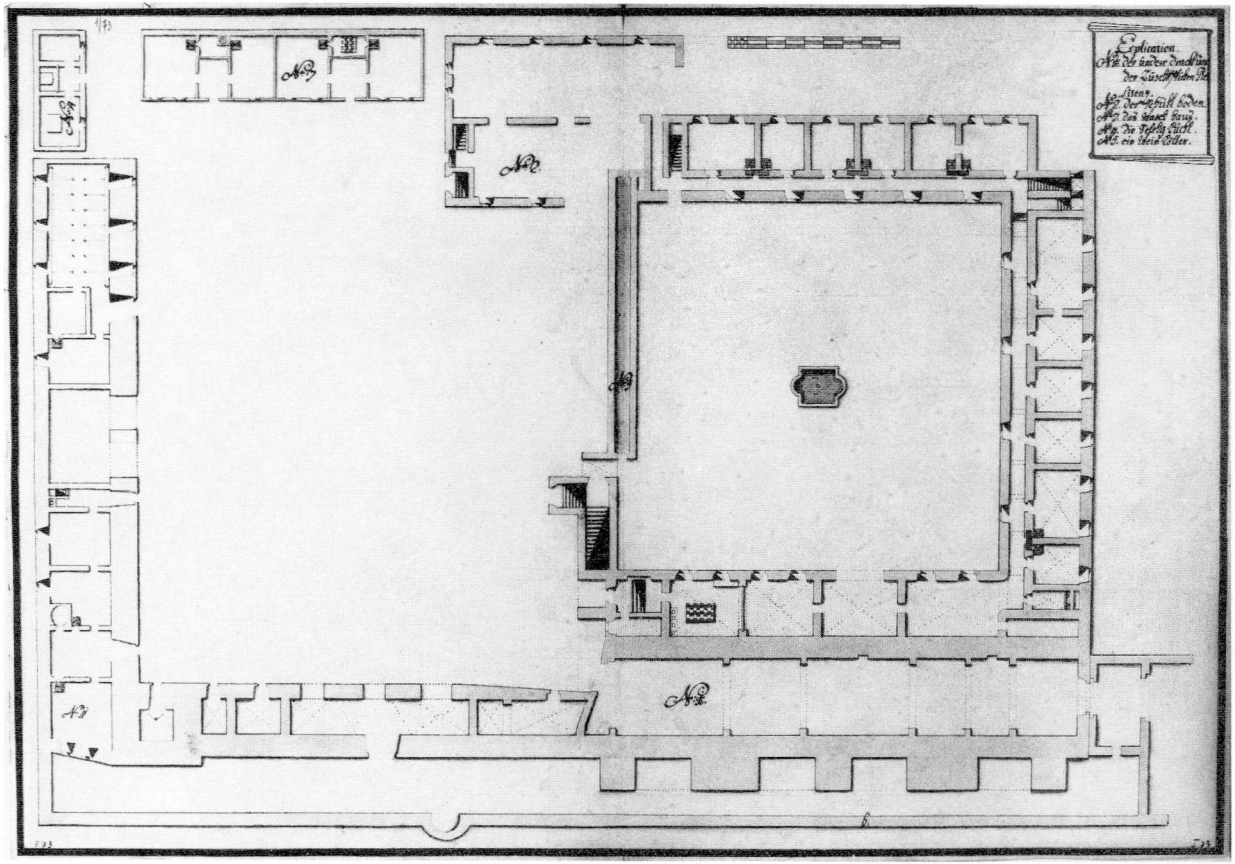

48. Pécs, Püspöki palota, a földszinti alaprajz felmérése, 1777–1778

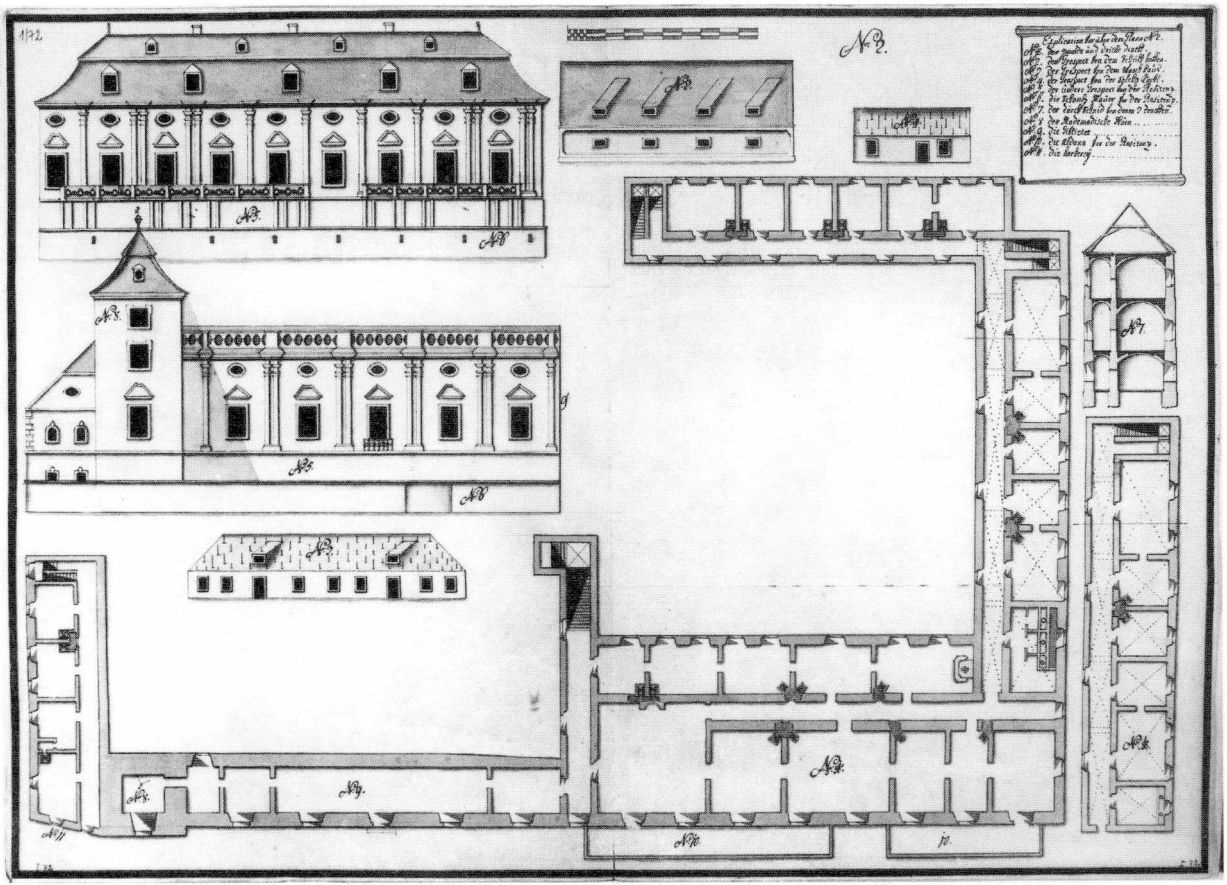

49. Pécs, Püspöki palota, az I. emeleti alaprajz felmérése, 1777–1778

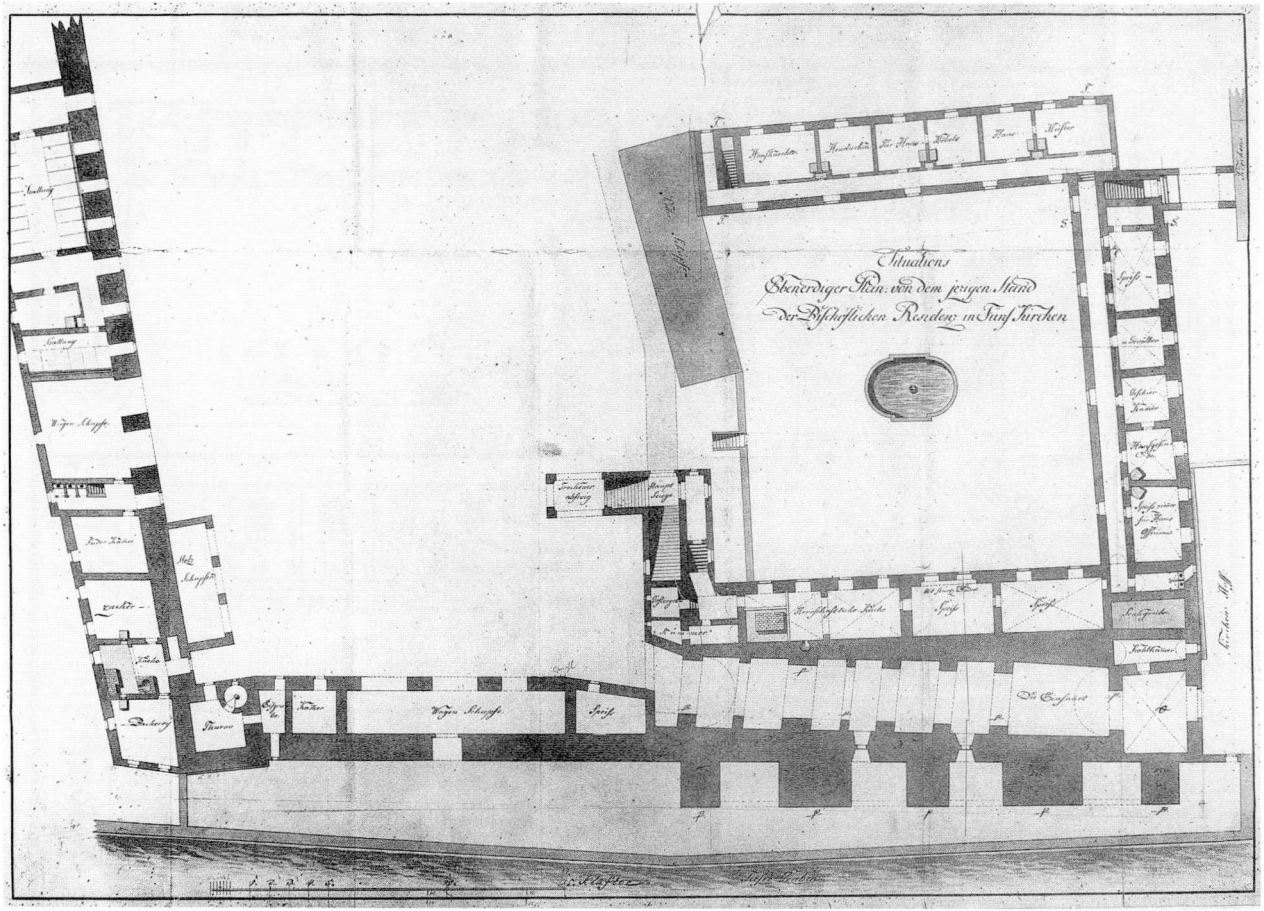

50. JOSEPH TALLHERR: Pécs, Püspöki palota, a földszinti alaprajz felmérése, 1805

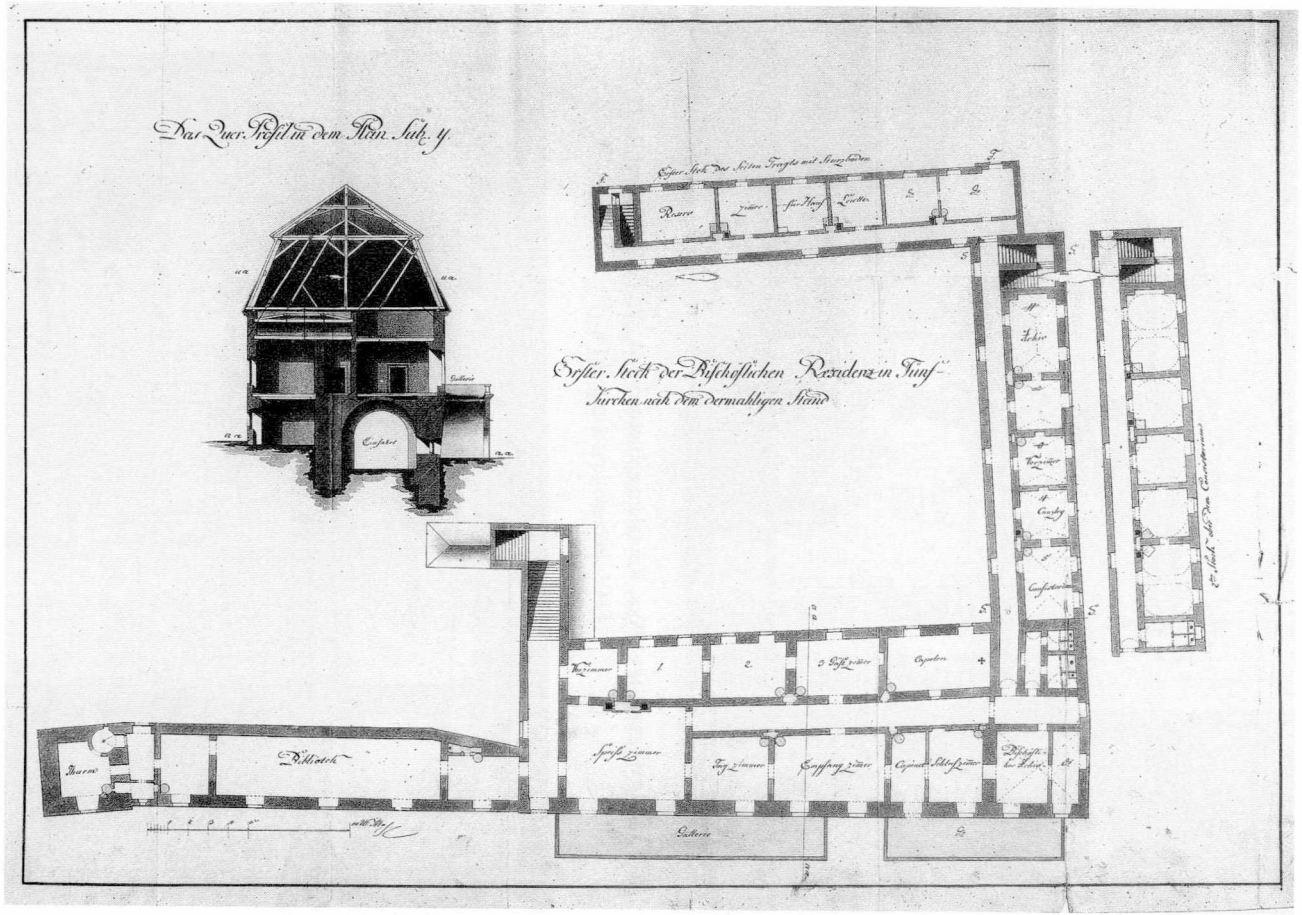

51. JOSEPH TALLHERR: Pécs, Püspöki palota, az I. emeleti alaprajz felmérése, 1805

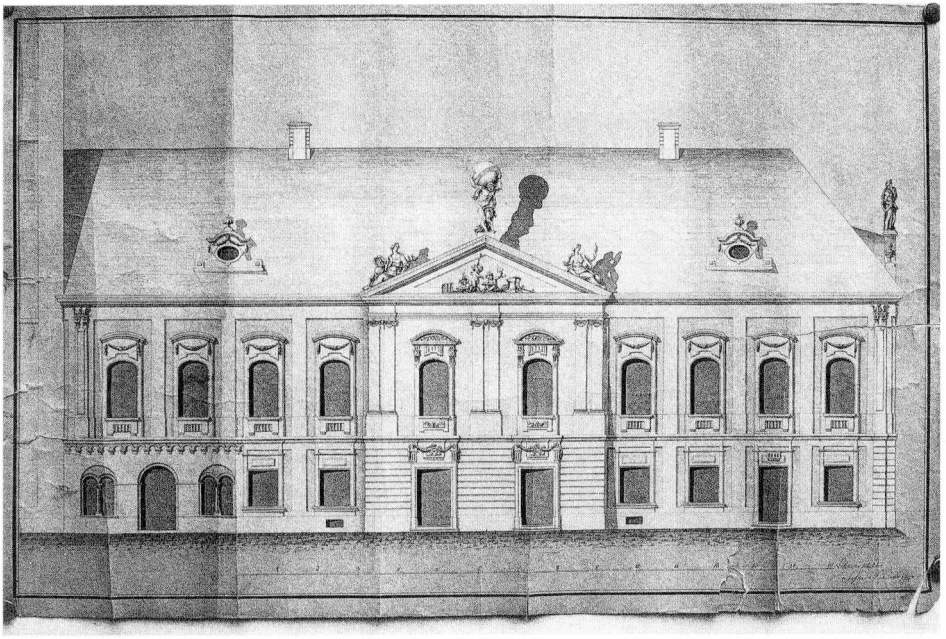

52. KRAMMER JÁNOS: Pécs, Káptalani épület terve (4. sz.). Főhomlokzat, 1777

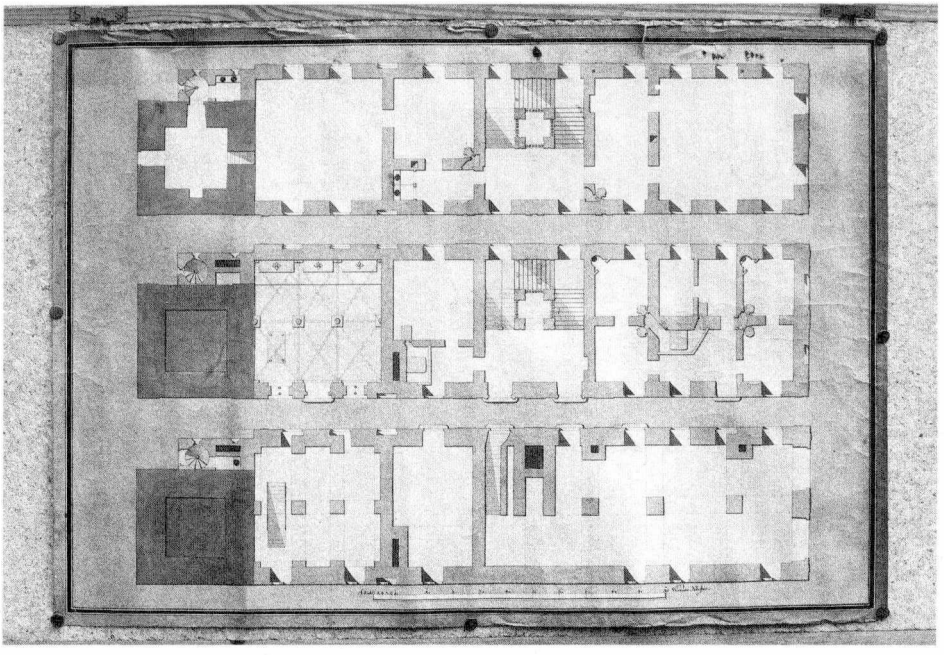

53. Pécs, Káptalani épület terve (3. sz.). Az I. emelet, földszint és pince alaprajza, 1770-es évek

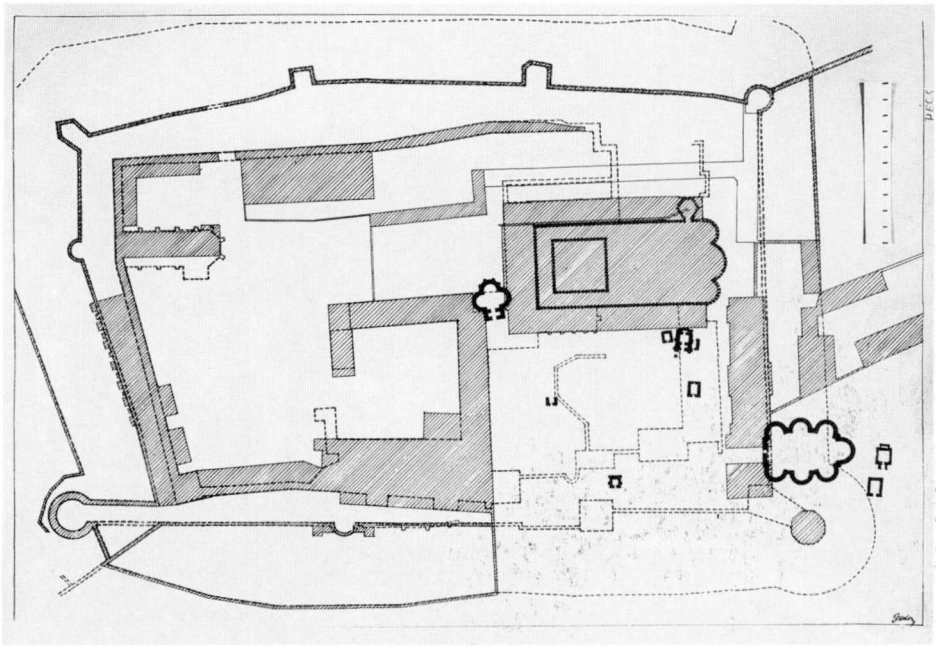

54. GOSZTONYI GYULA: Pécs, Püspökvár, az ókeresztény temető alaprajza a későbbi beépítésekkel, 1943

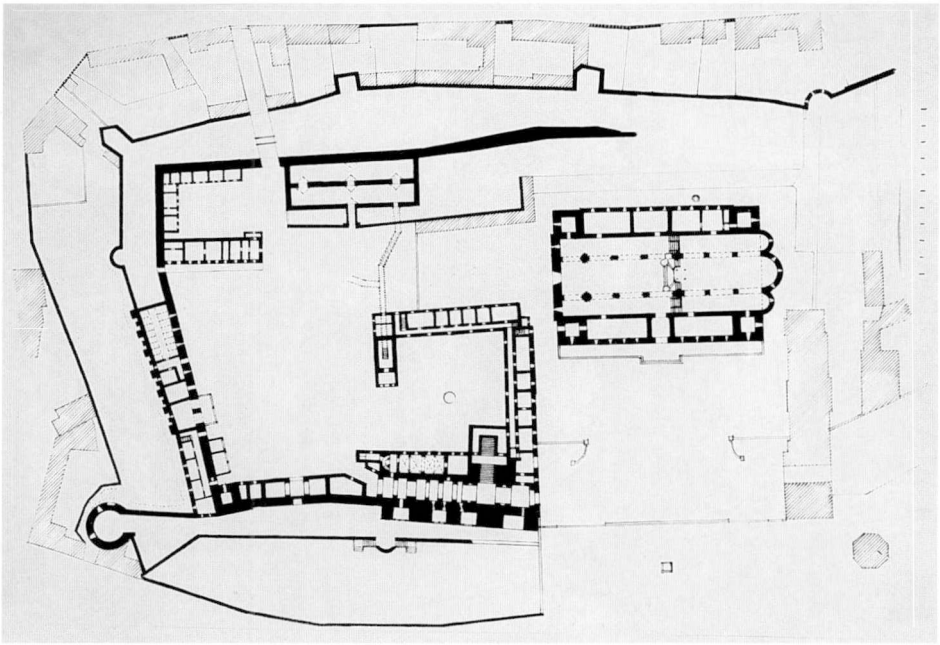

55. GOSZTONYI GYULA: Pécs, Püspökvár a XIX. században, 1943

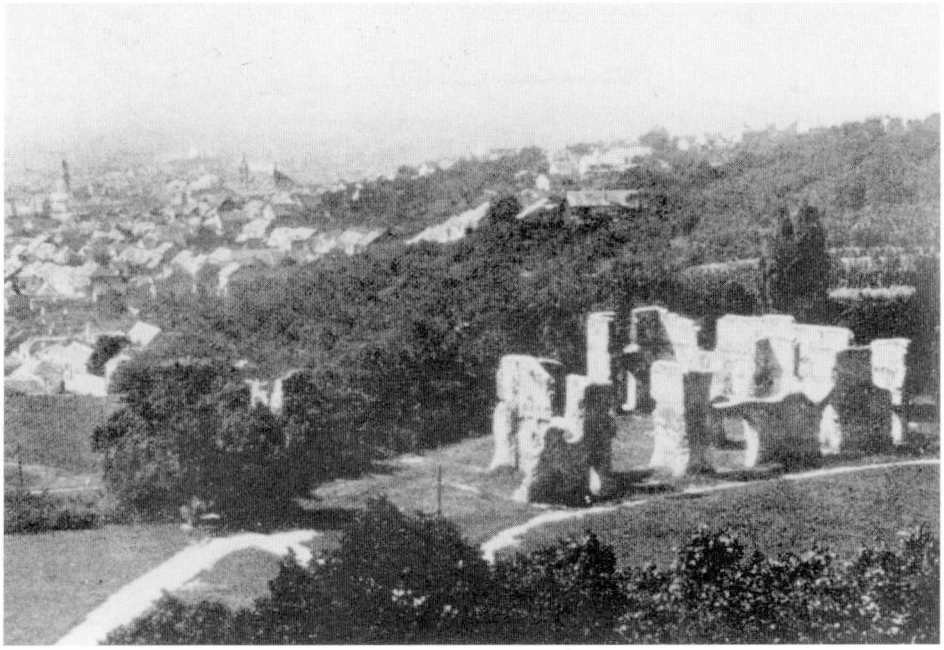

56. Pécs, Tettye, látkép a Szatmári-villa romjaival és a várossal a XX. század közepén

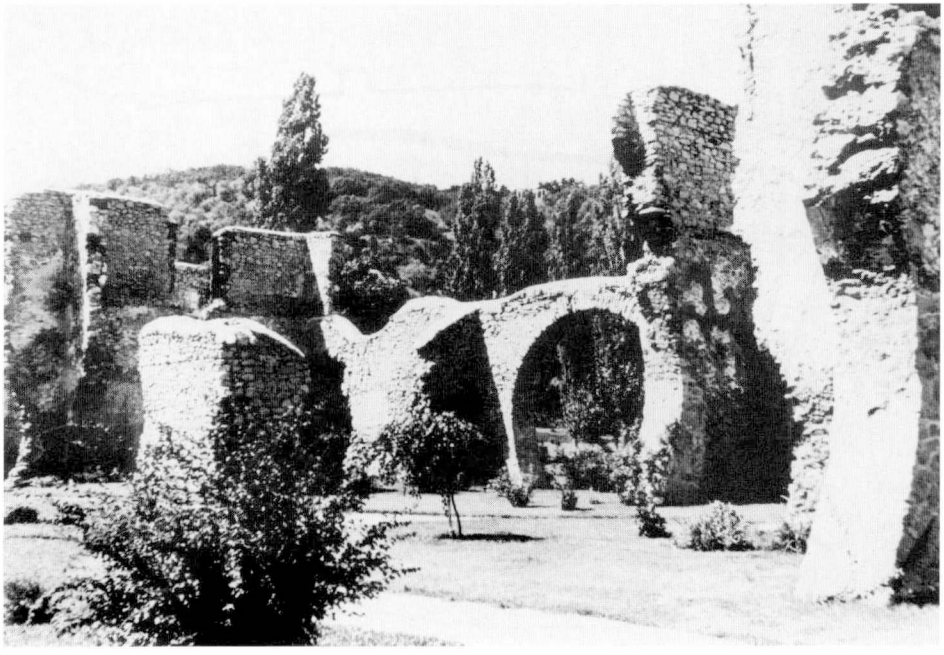

57. Pécs, Tettye, a Szatmári-villa romjai a XX. század közepén

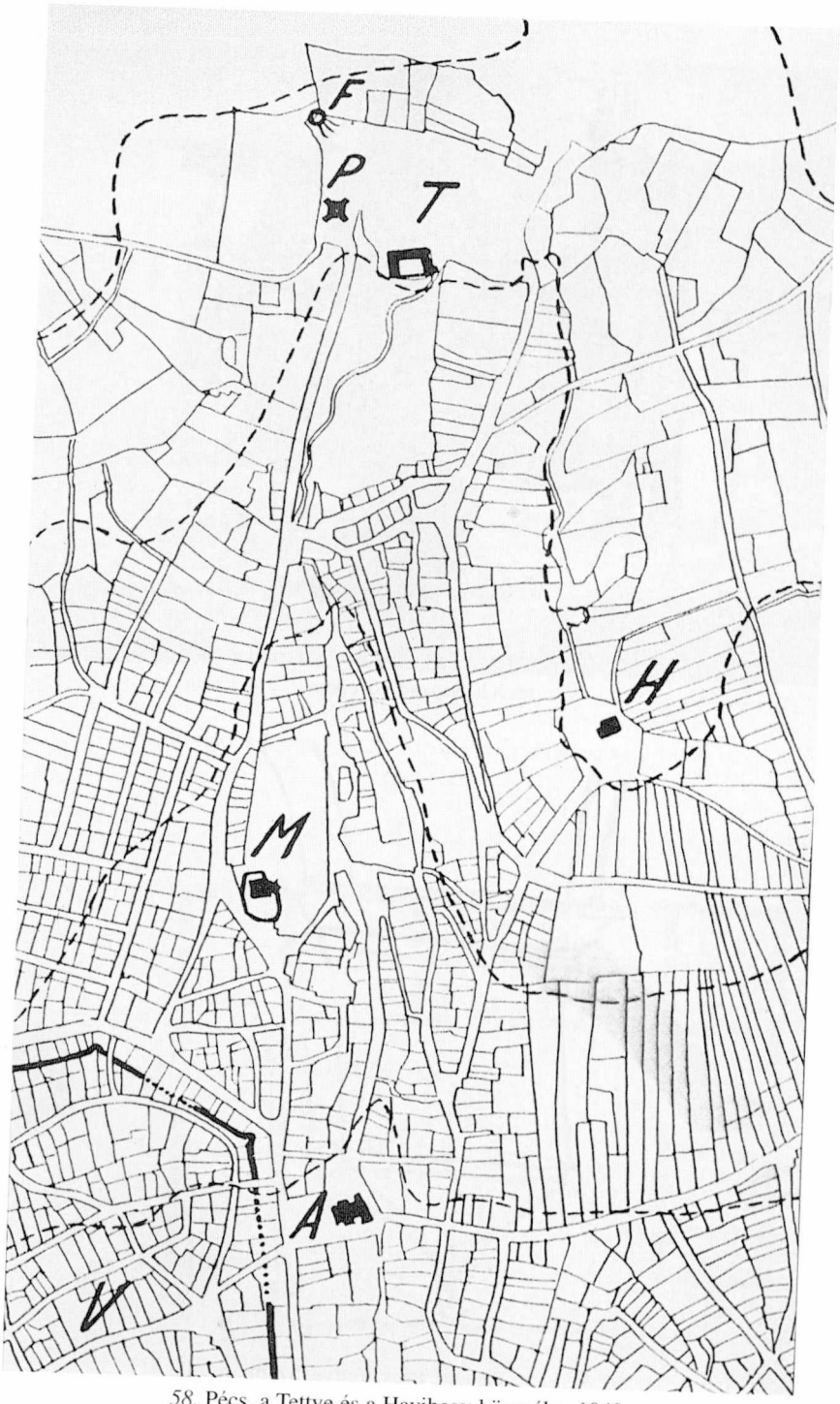

58. Pécs, a Tettye és a Havihegy környéke, 1943

59. Pécs, Tettye, a Szatmári-villa romjai
a XX. század közepén

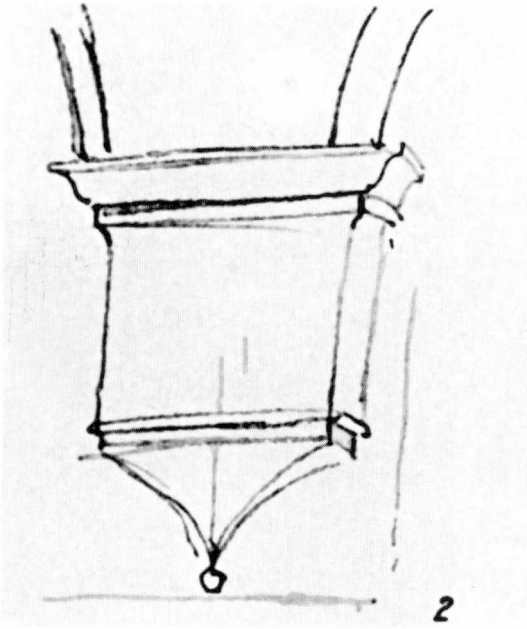

60. Schulcz Ferenc: Pécs, Tettye, Szatmári-villa,
peduccio (konzolfejezet), 1861

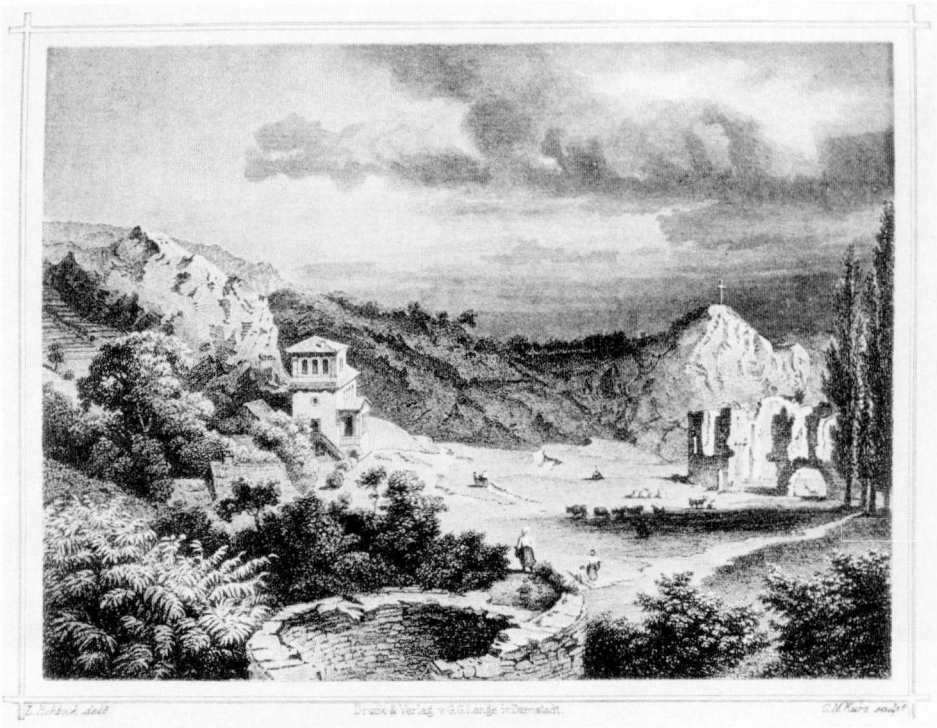

61. Rohbock Lajos – G. M. Kurz: Pécs, Tettye, látkép, 1860

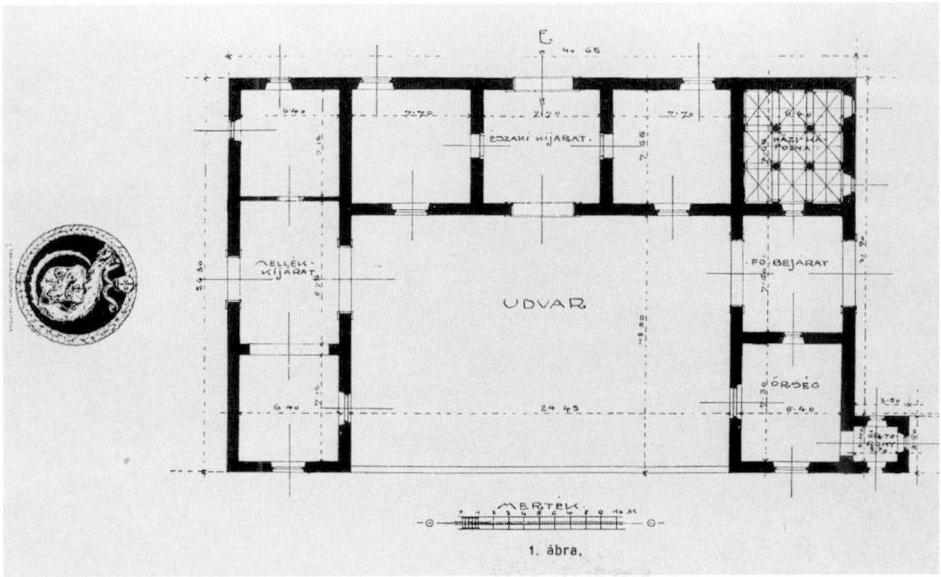

62. Reéh György: Pécs, Tettye, Szatmári-villa. Földszinti alaprajz, 1911

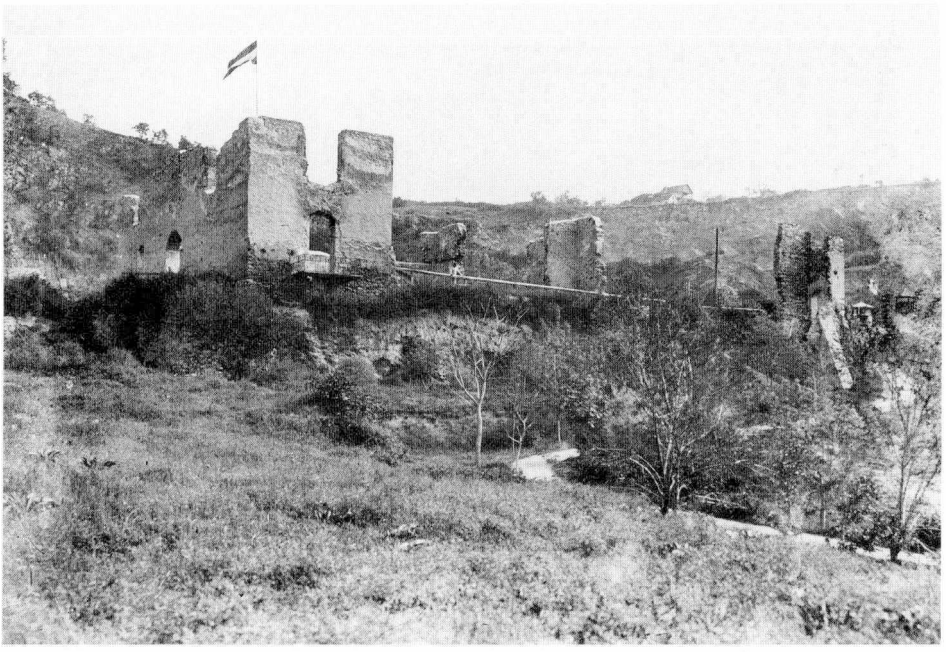

63. Pécs, Tettye, a Szatmári-villa romjai. Összkép dél felől a XX. század első felében

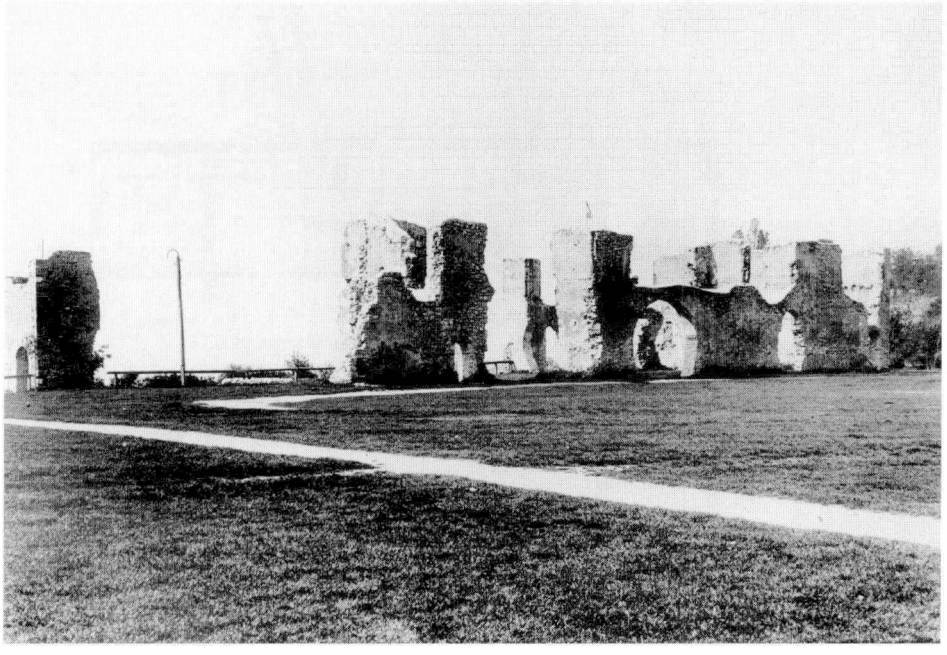

64. Pécs, Tettye, Szatmári-villa. A romok a XX. század első felében

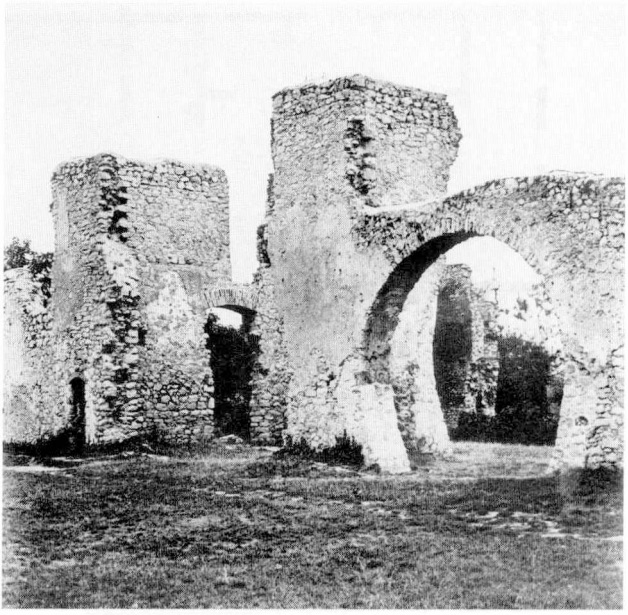

65. Pécs, Tettye, Szatmári-villa. A romok a XX. század első felében

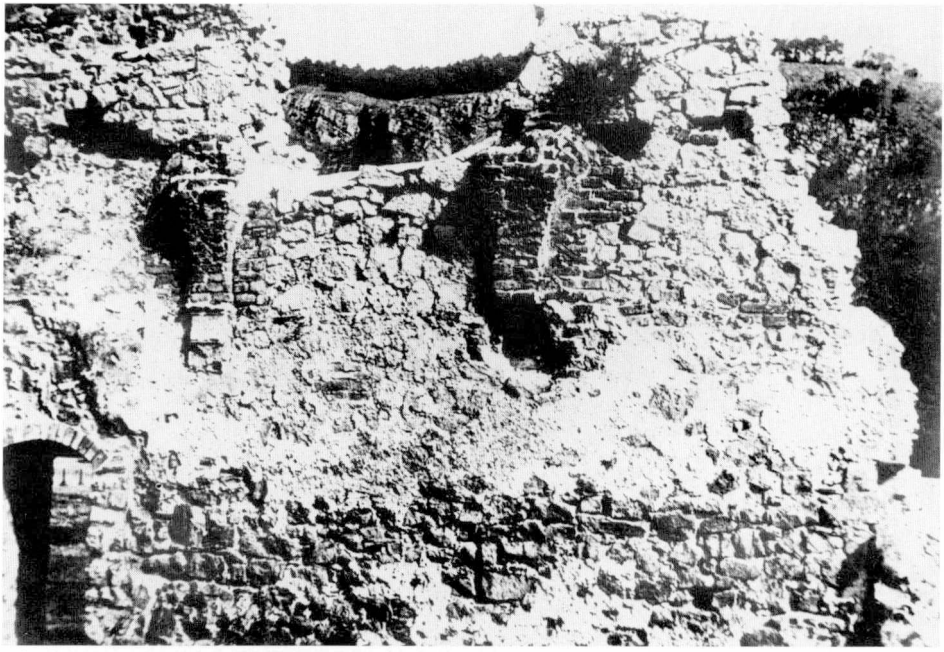

66. Pécs, Tettye, Szatmári-villa. A földszinti északkeleti helyiség boltozatának maradványai, XX. század első fele

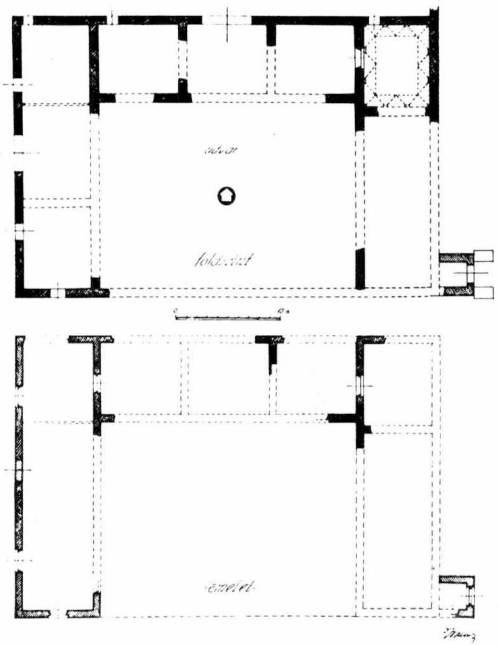

67. GOSZTONYI GYULA: Pécs, Tettye, Szatmári-villa.
Földszinti és emeleti alaprajz, 1943

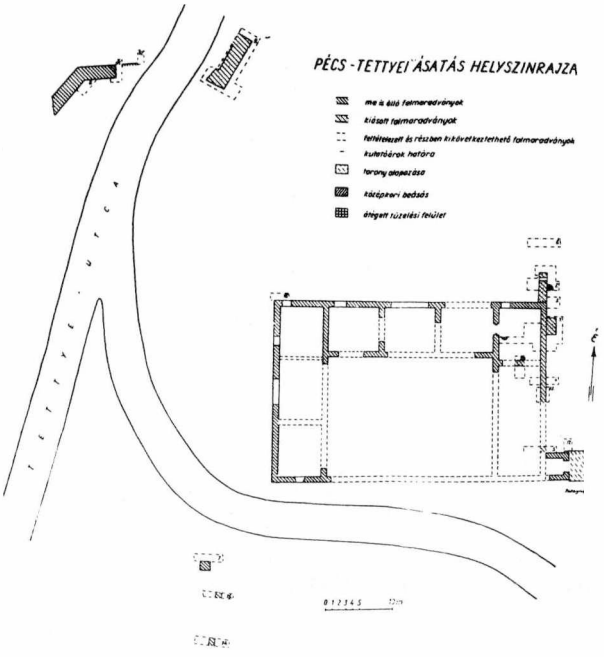

68. PARÁDI NÁNDOR: Pécs, Tettye, Szatmári-villa.
Ásatási helyszínrajz, 1957

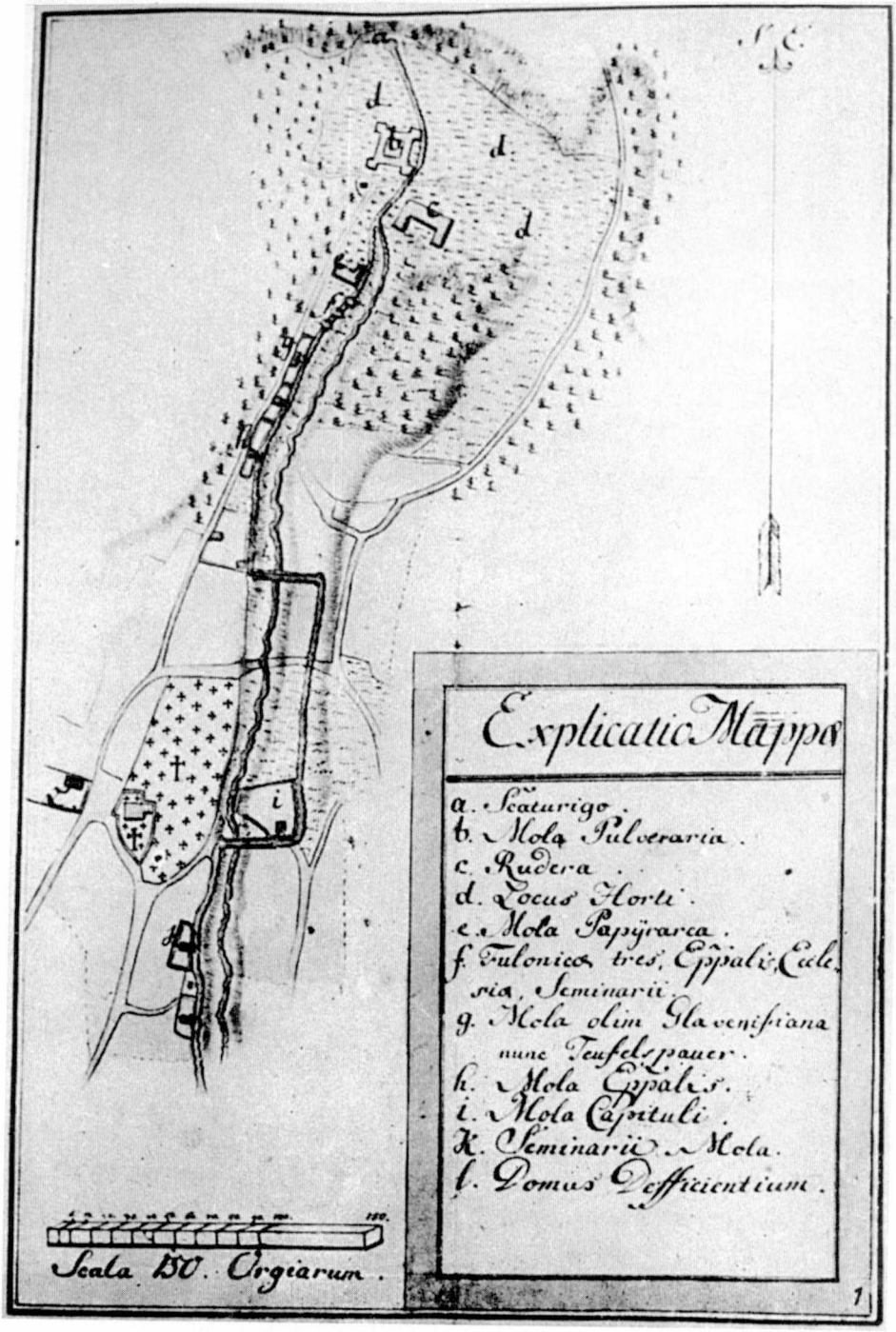

69. EISENHUT GYÖRGY: A Tettye-patak környéke, 1780

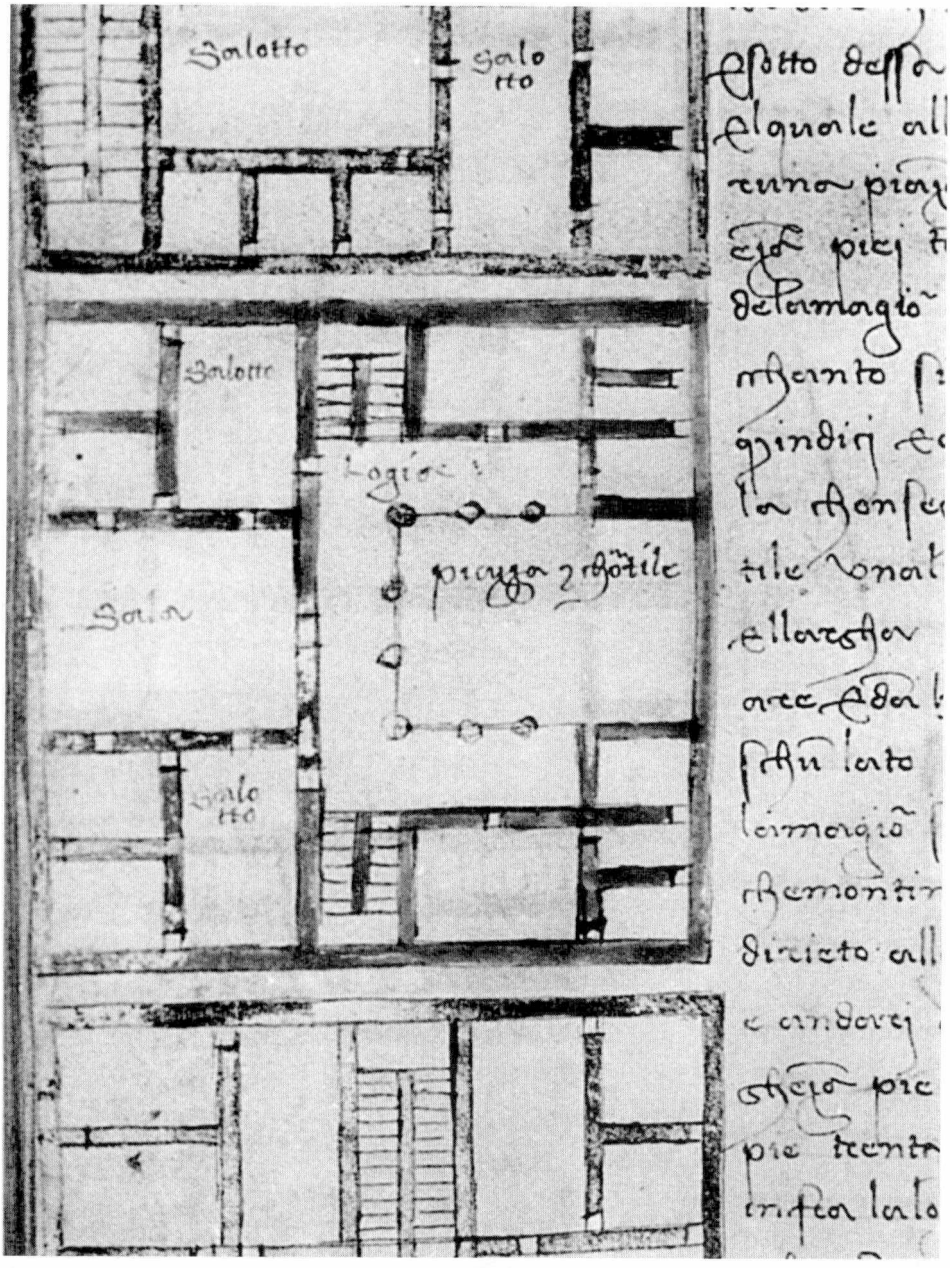

70. Ház udvarral és oldalszárnyakkal. Codice Saluzziano, fol. 18^{v}. (részlet), 1482–1486

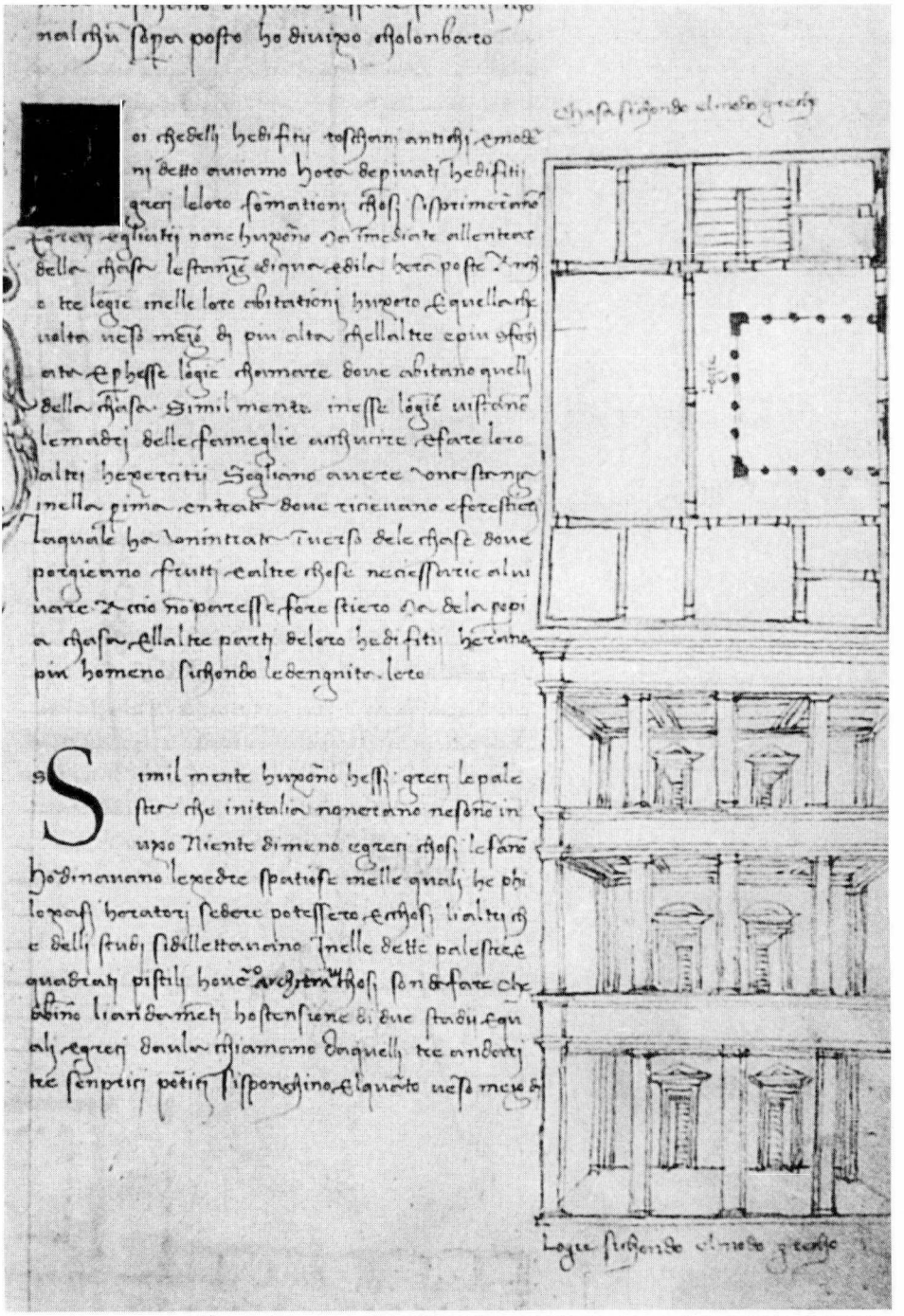

71. Ház görög modorban. Codice Saluzziano, fol. 24r. (részlet), 1482–1486

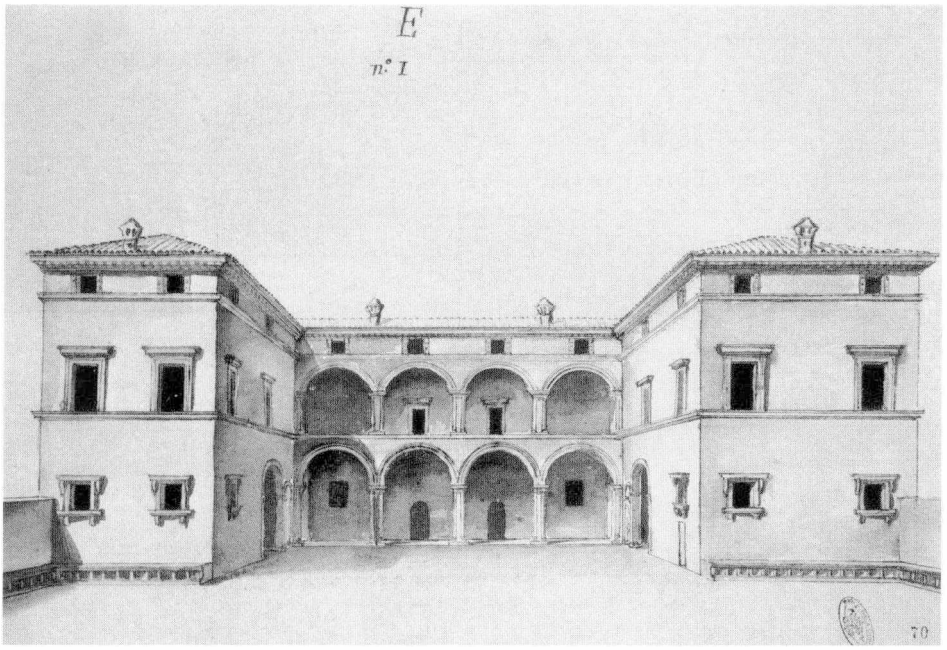

72. Ismeretlen rajzoló: Siena, Villa Chigi a Le Volte, rajz 1603 körül

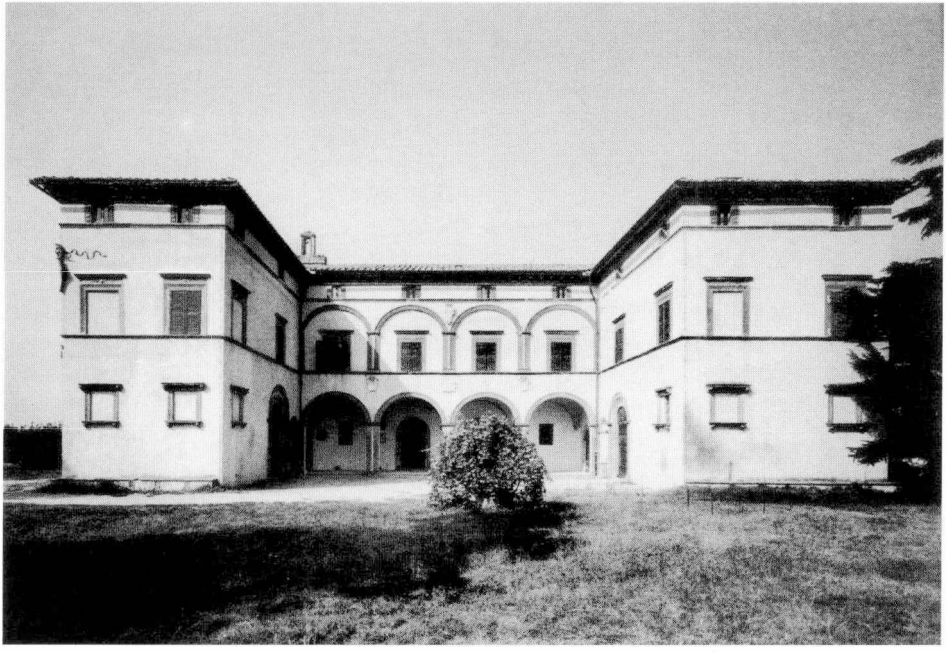

73. Siena, Villa Chigi a Le Volte, összkép, 1496–1505

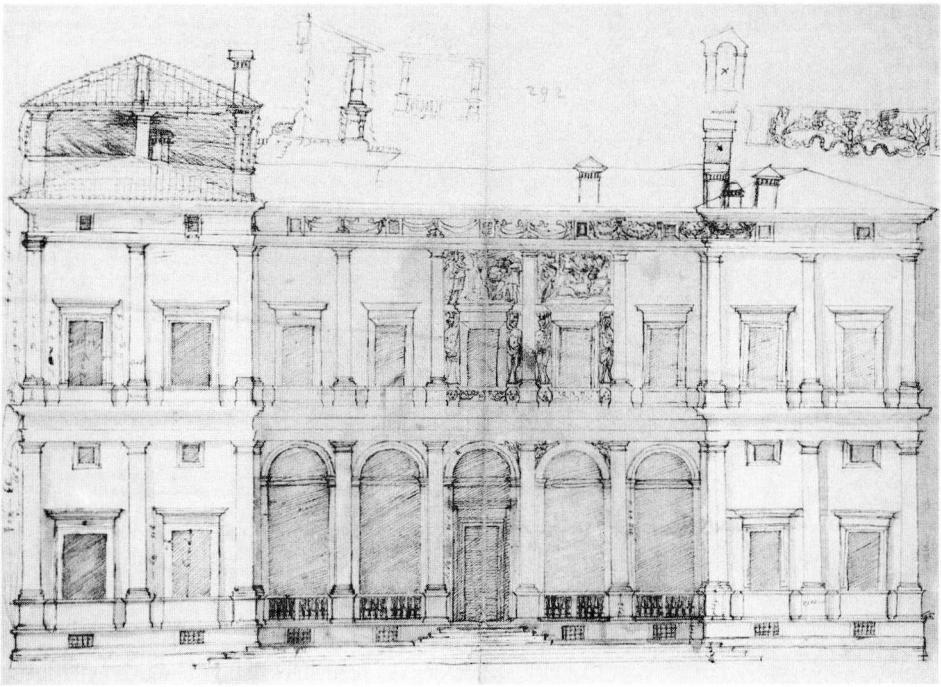

74. Róma, Villa Chigi presso porta Settimiana (Villa Farnesina), XVI. sz. eleje

75. Pécs, tojássoros párkány töredéke (14. sz. töredék) és bramanteszk típusú tükrös nyíláskeret félkörös záradékív-eleme (15. sz. töredék), 1505–1521 között

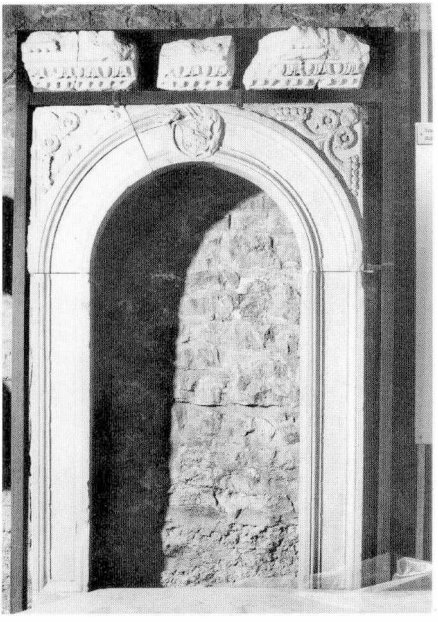

76. Pécs, párkány geiszontöredéke (10. sz. töredék), párkánytöredék (11. sz. töredék), párkánytöredék (12. sz. töredék) és bramanteszk típusú tükrös nyíláskeret (13. sz. töredék), 1505–1521 között illetve 1515–1520 között

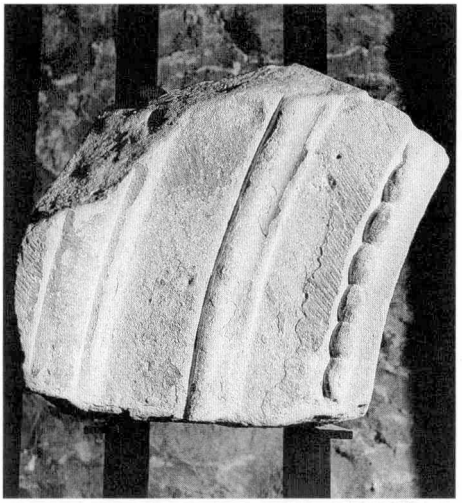

77. Pécs, íves záródású kymatagos és gyöngysoros nyíláskeret-töredék (8. sz. töredék), 1505–1521 között

79. Pécs, kymatagos ablakosztó elem (47. sz. töredék) és tükrös-rozettás ablakkeret töredék (48. sz. töredék), 1505–1521 között

78. Pécs, íves záródású kymatagos és gyöngysoros nyíláskeret töredék (9. sz. töredék), 1505–1521 között

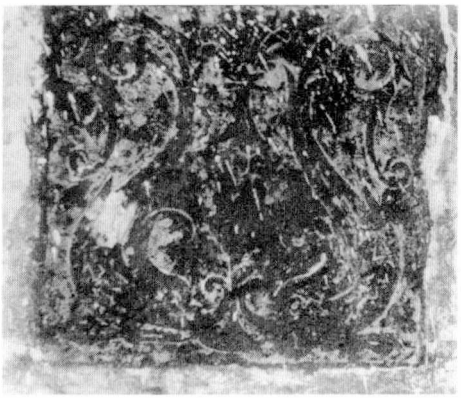

80. Pécs, delfines-palmettás relief vagy sgraffito, 1510 körül

81. Pécs, nyíláskeret bal alsó szárköve (1. sz. töredék), 1510 körül

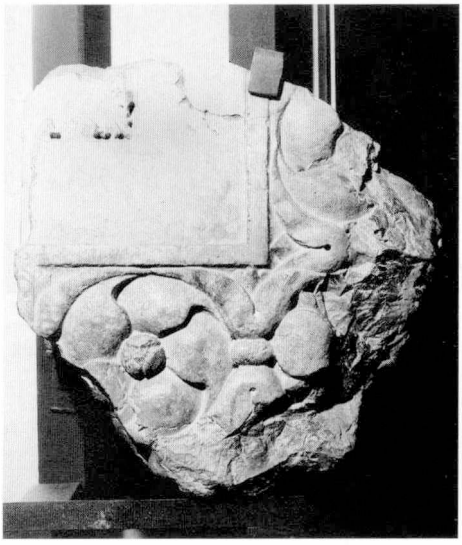

82. Pécs, nyíláskeret jobb alsó szárköve (2. sz. töredék), 1510 körül

83. Pécs, pilasztertöredék mitológiai figurákkal díszített kandelláber-relieffel, jobb szélén gyöngysorral (5. sz. töredék), 1510 körül

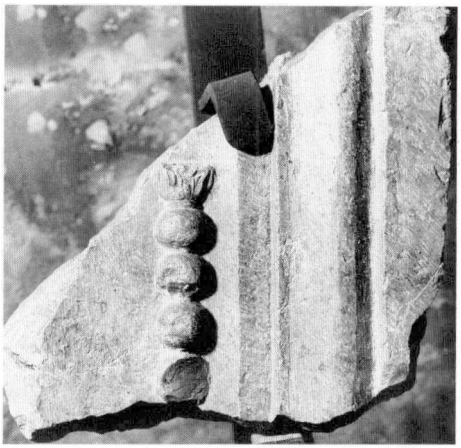

84. Pécs, pilasztertöredék gyöngysorral (6. sz. töredék), 1510 körül

85. Pécs, pilasztertöredék fáklyával díszített kandelláber-relieffel, (4. sz. töredék), 1510 körül

86. Pécs, márványkorlát töredéke, pillérfejezettel alátámasztott akantuszlevél-díszes frízen álló oszloplábazattal (7. sz. töredék), 1510 körül

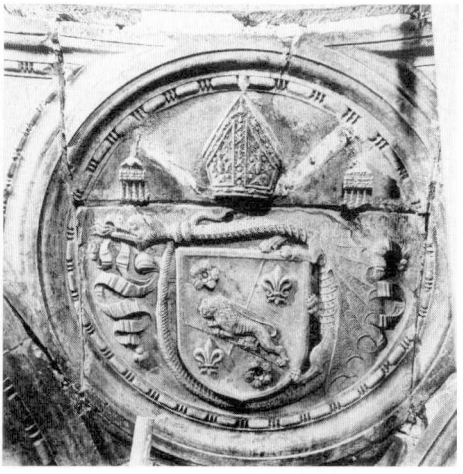

87. Esztergom, Bakócz-kápolna, Szatmári György címere az egyik kupolacsegelyen, XVI. sz. eleje

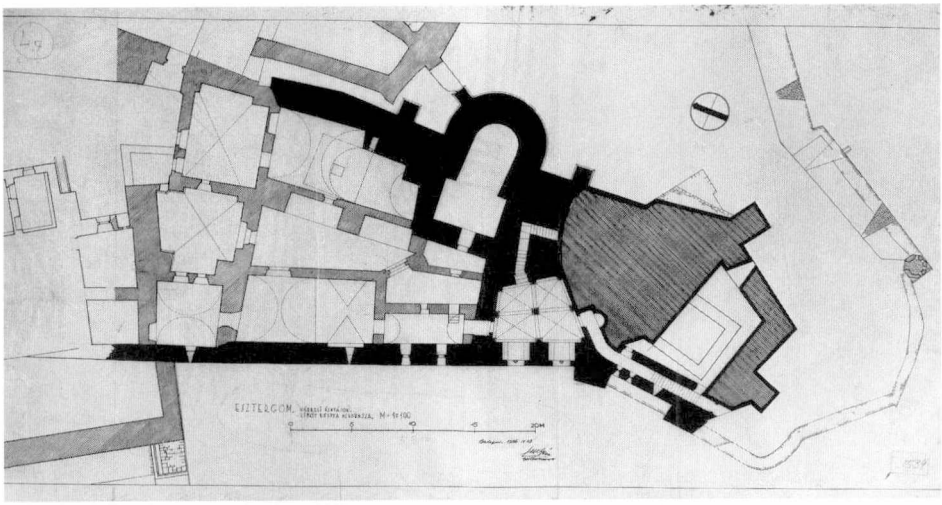

88. LUX GÉZA: Esztergom, Érseki palota (Lipót-bástya), földszinti alaprajz, 1936. szept. 13.

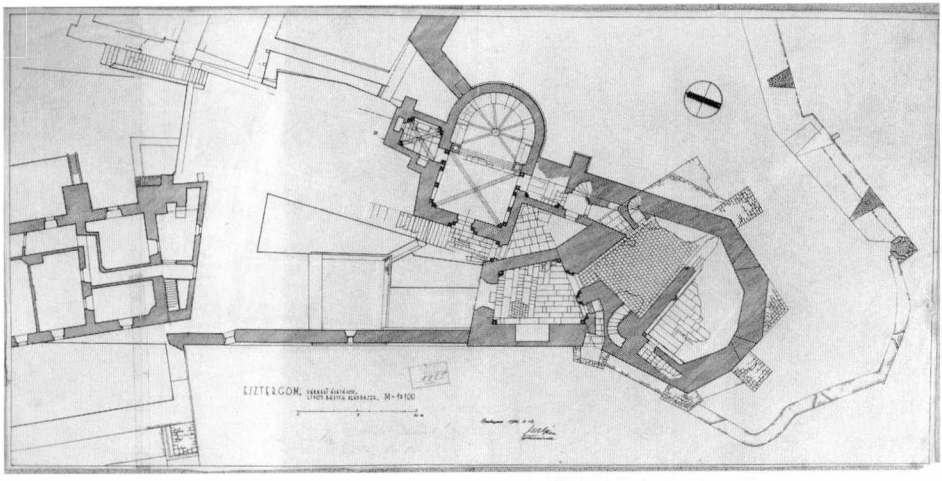

89. LUX GÉZA: Esztergom, Érseki palota, (Lipót-bástya), emeleti alaprajz, 1936. szept. 12.

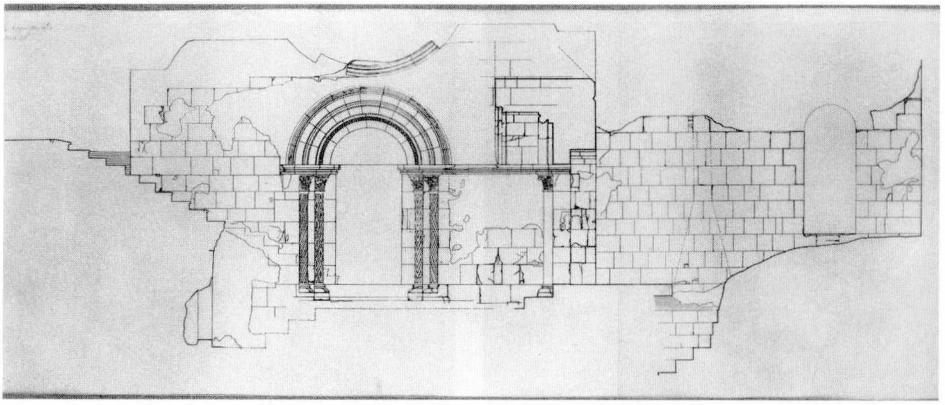

90. LUX GÉZA: Esztergom, Érseki palota, metszet a kápolna előtti reneszánsz lépcsőn át, 1936. márc. 25., kiegészítés: Várnai Dezső

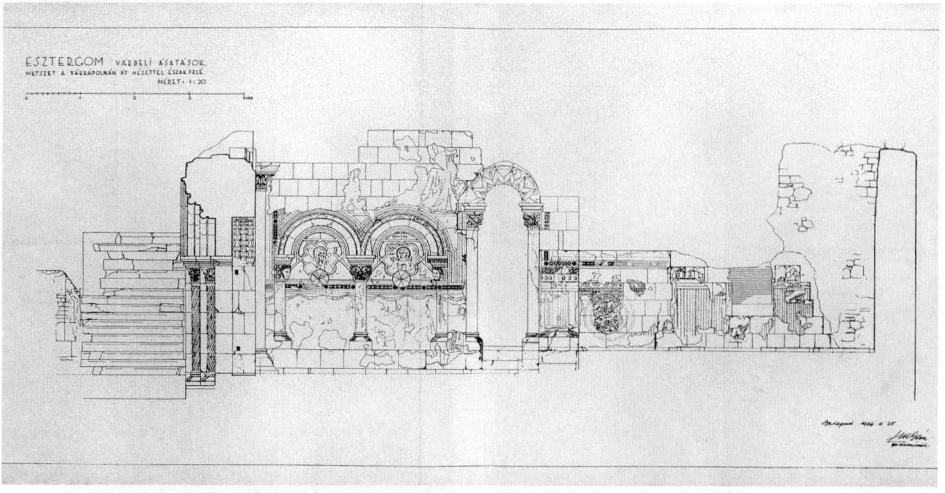

91. LUX GÉZA: Esztergom, Érseki palota, metszet a kápolnakapun át, 1936. márc. 25., kiegészítés: Várnai Dezső

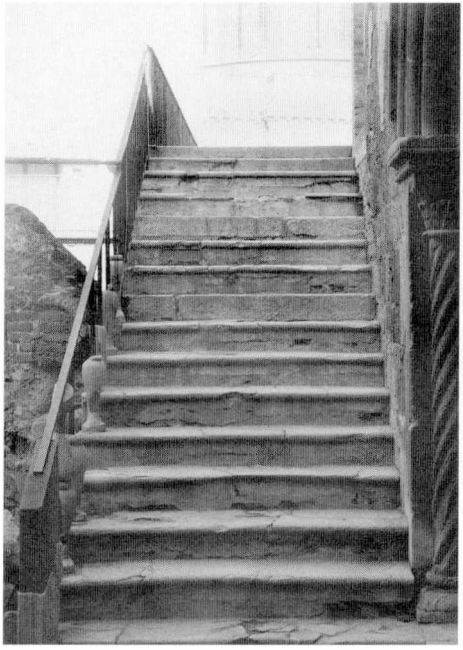

92. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső, felvétel 1968-ból

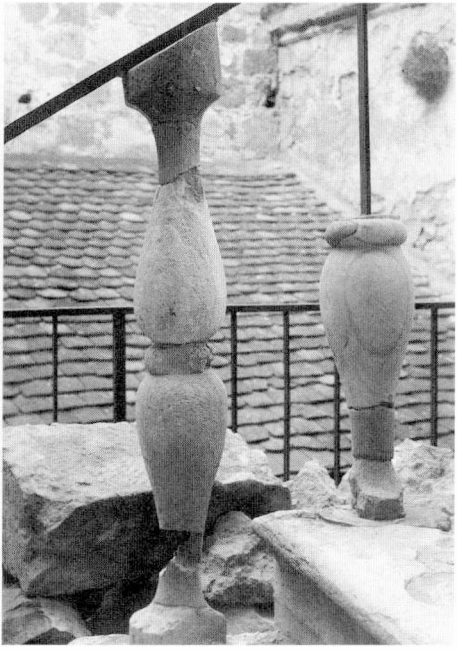

93. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső baluszteres korlátja, részlet, felvétel 1968-ból

94. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső baluszter-törpepillére (I. sz. töredék), 1521–1524 között

95. Esztergom, Érseki palota, a kápolna előtti reneszánsz lépcső közbenső baluszter-törpepillére, 1521–1524 között (II. sz. töredék)

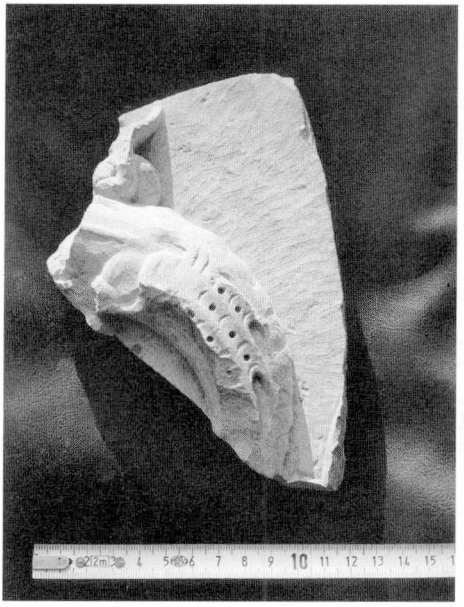

96. Esztergom, Érseki palota, Szatmári-címer töredéke, 1521–1524 között (VII. sz. töredék)

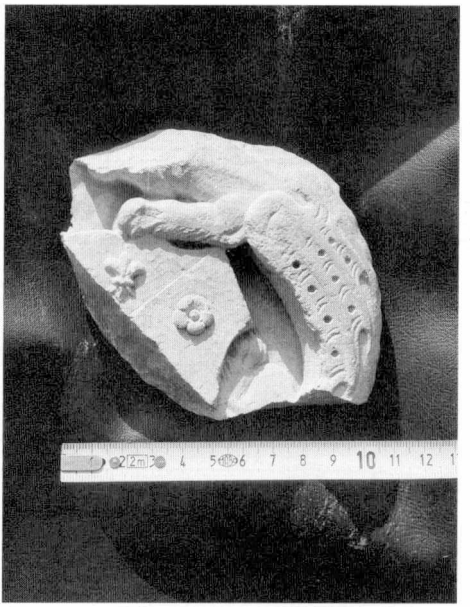

97. Esztergom, Érseki palota, Szatmári-címer töredéke, 1521–1524 között (VIII. sz. töredék)

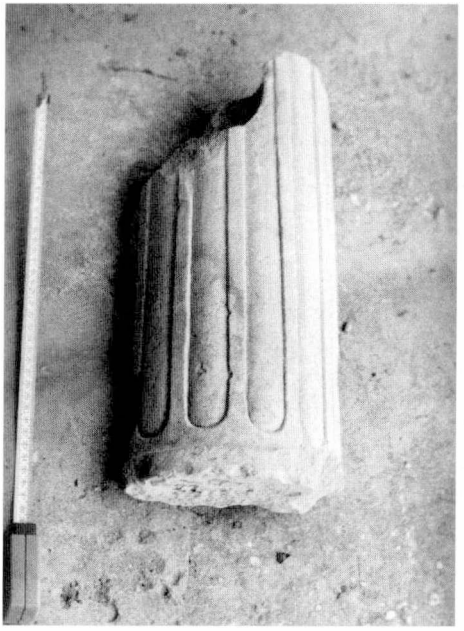

98. Esztergom, Érseki palota, kannelúrázott oszloptöredék, 1521–1524 között (V. sz. töredék)

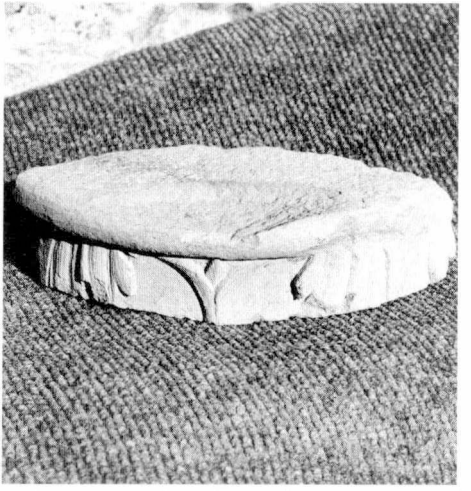

99. Esztergom, Érseki palota, oszlopfőtöredék, 1521–1524 között (VI. sz. töredék)

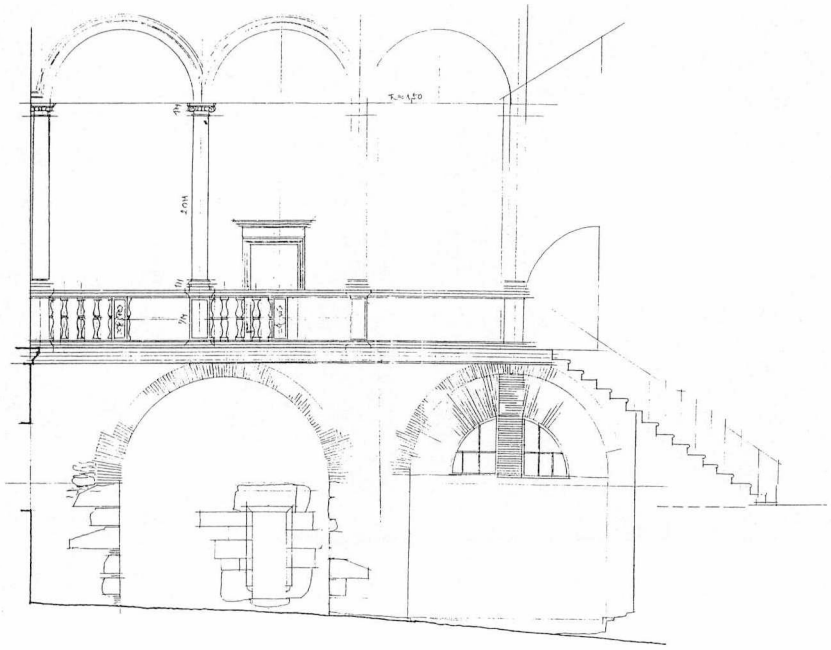

100. KOPPÁNY TIBOR: Esztergom, Érseki palota, loggia rekonstrukciója 1520 körül, homlokzat, rajz az 1970-es évekből

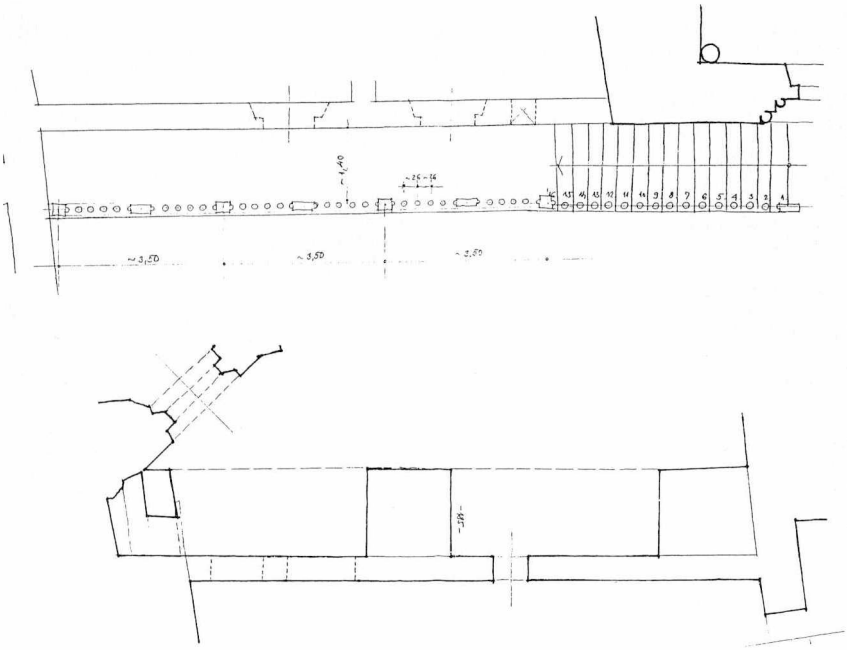

101. KOPPÁNY TIBOR: Esztergom, Érseki palota, loggia rekonstrukciója 1520 körül, földszinti és emeleti alaprajz, rajz az 1970-es évekből

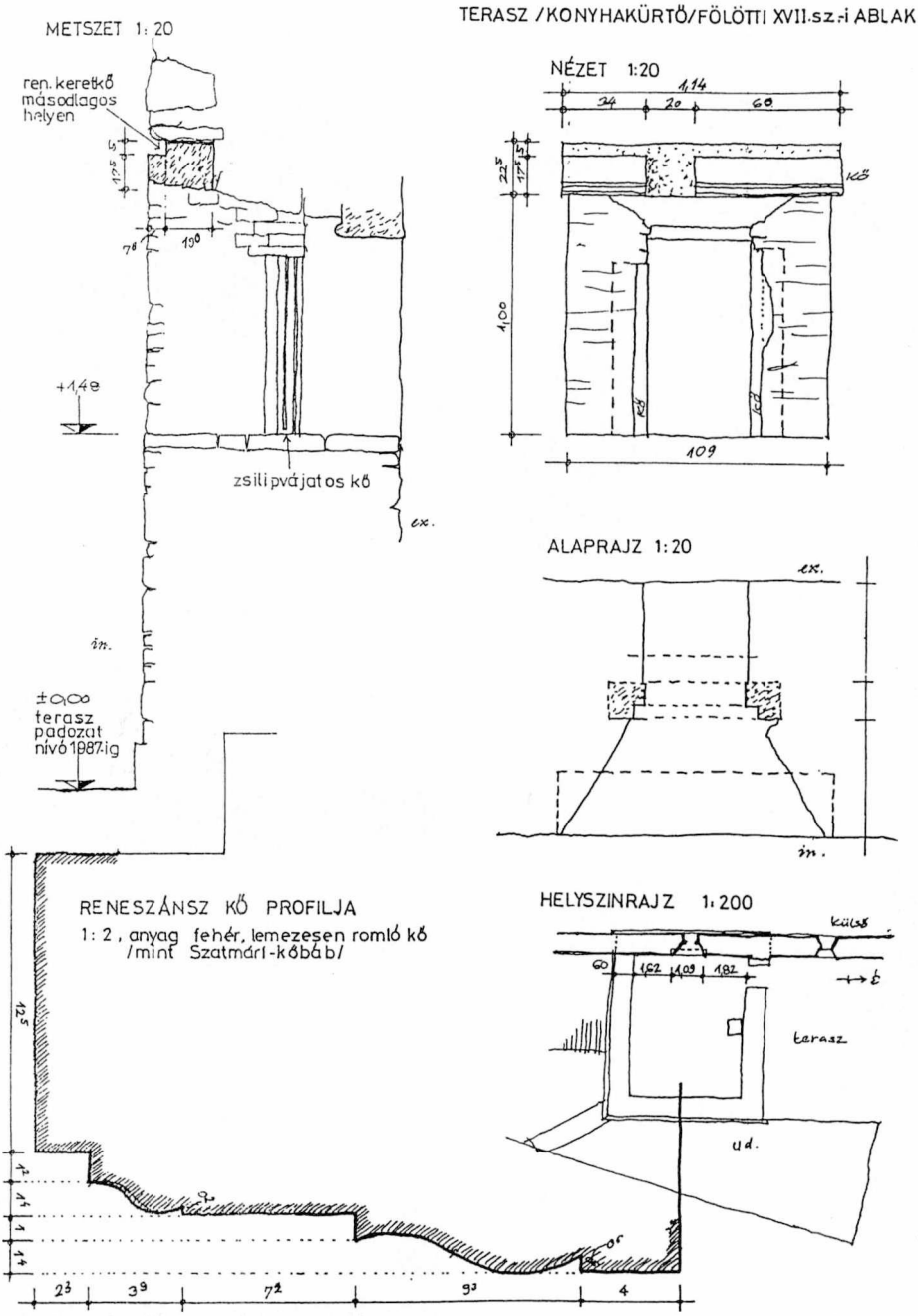

102. VUKOV KONSTANTIN: Esztergom, Érseki palota, reneszánsz ablakkeret másodlagosan beépítve a terasz zárófalában (nemrég lebontva) (IX. sz. töredék), felmérés, 1987. febr. 25.

103. Esztergom, vörös márvány kapulunettát díszítő címer infulájának töredékei, 1521–1524 között (X/a. sz. töredék)

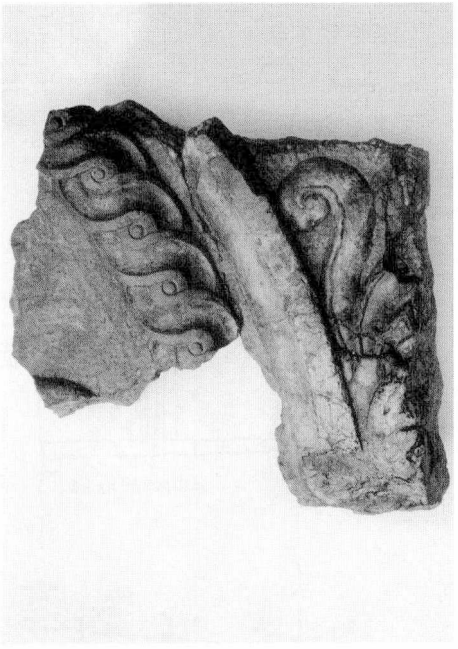

104. Esztergom, vörös márvány kapulunetta saroktöredéke, 1521–1524 között (X/b. sz. töredék)

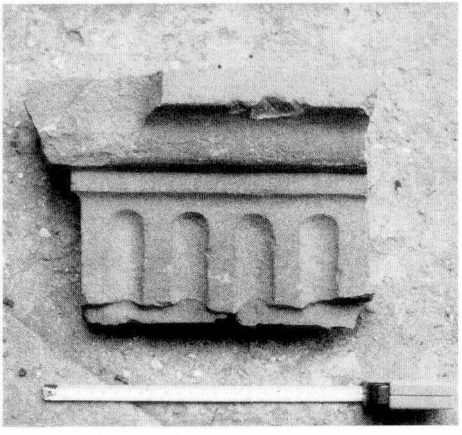

105. Esztergom, Érseki palota, kannelúrázott peduccio (?) töredéke, 1521–1524 között (XI. sz. töredék)

106. Esztergom, Érseki palota, peduccio, 1521–1524 között (XII. sz. töredék)

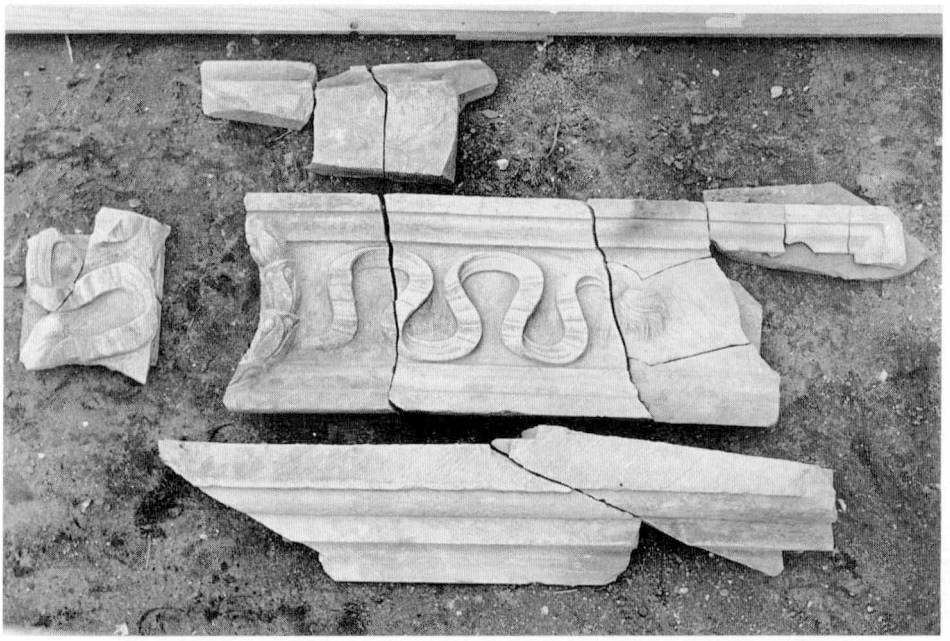

107. Esztergom, Érseki palota, kandallófríz töredékei, 1521–1524 között (XIII. sz. töredékek)

108. Esztergom, Érseki palota, kandallófríz, tévesen Bakócz-címerrel kiegészítve, 1521–1524 között (XIII. sz. töredékek)

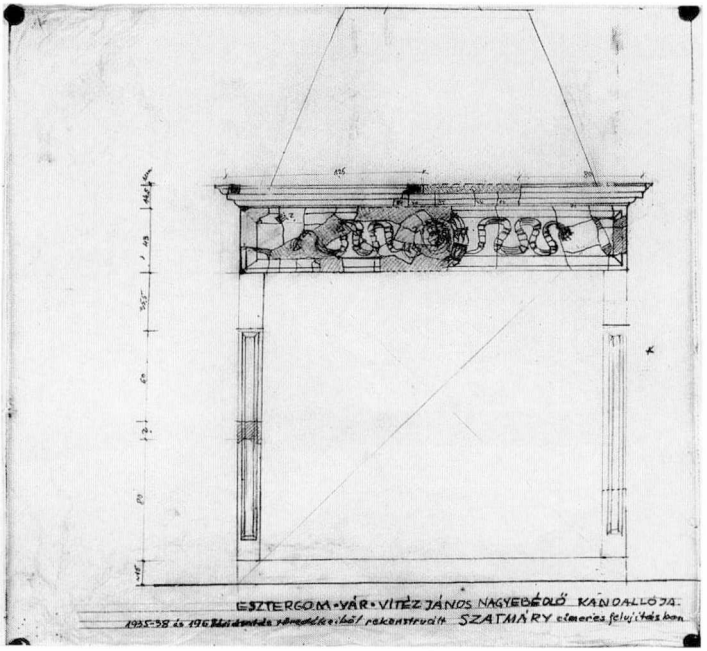

109. VÁRNAI DEZSŐ (?): Esztergom, Érseki palota, kandalló rekonstrukciója, rajz 1970 körül

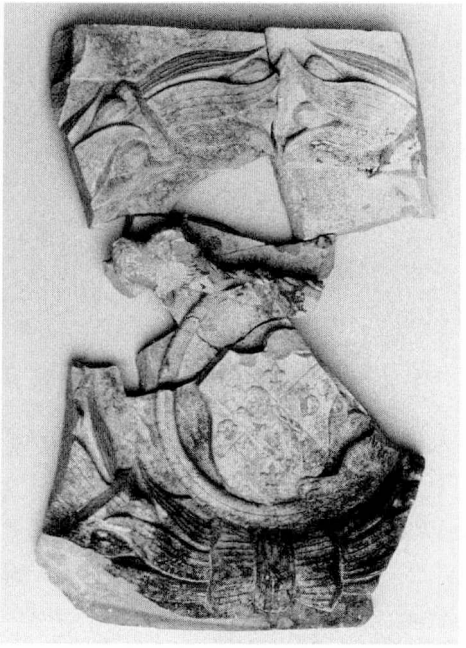

110. Esztergom, Érseki palota, kandallófríz Szatmári-címerének és olaszkoszorújának töredékei, 1521–1524 között (XIII. sz. töredékek)

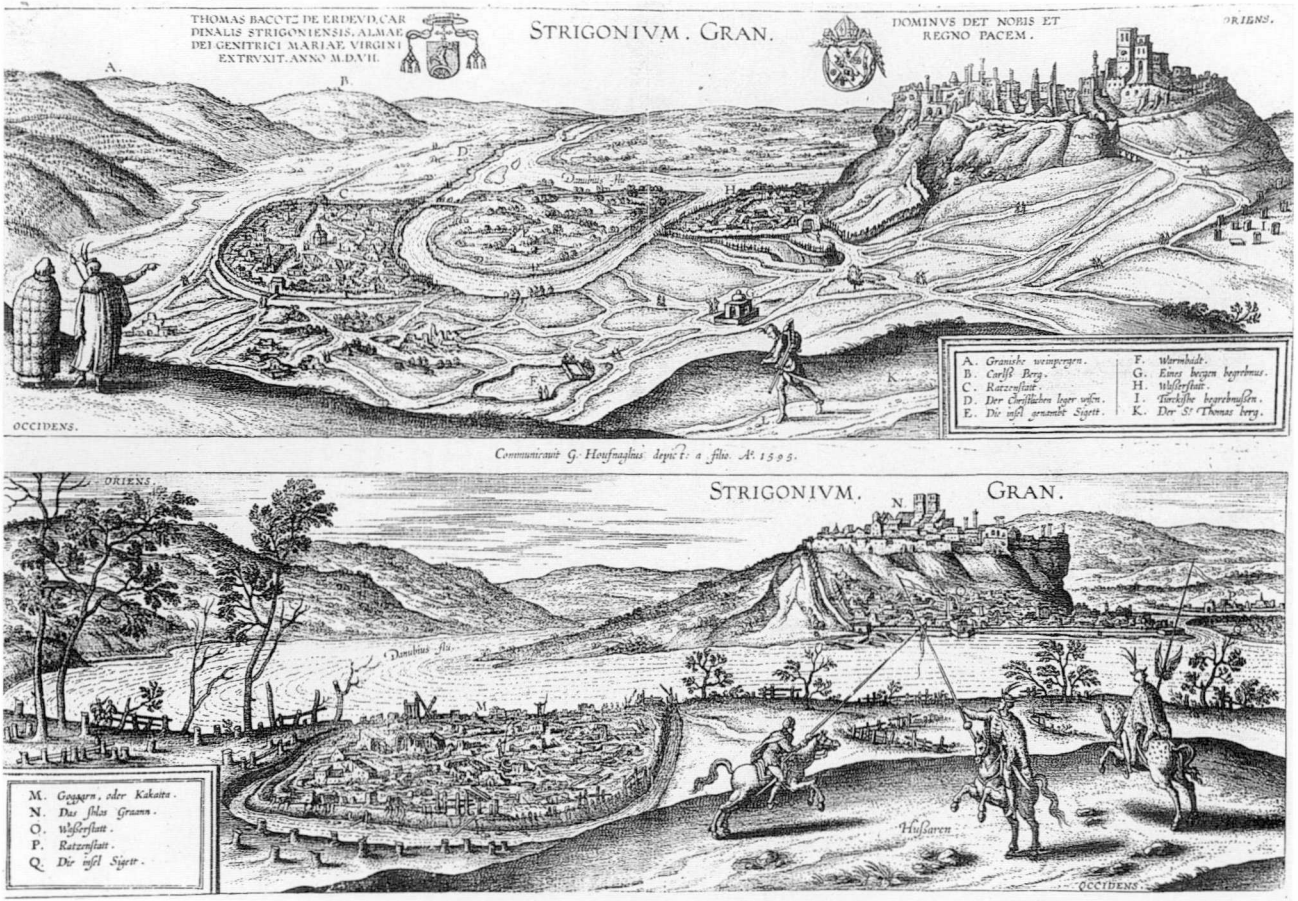

111. GEORG HOEFNAGEL: Esztergom látképei, 1595.

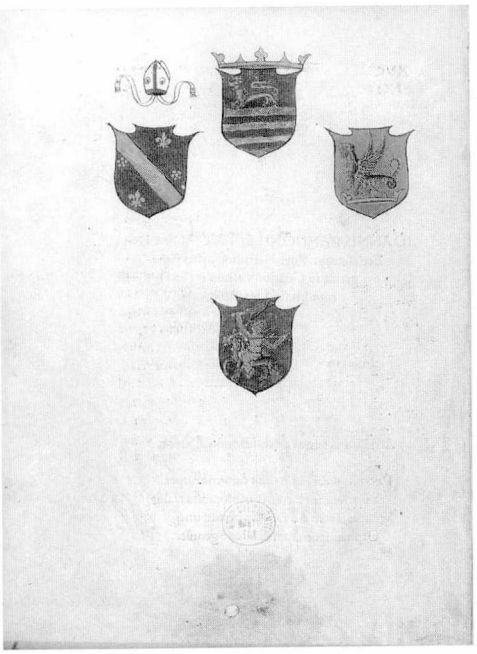

112. JANUS PANNONIUS: Sylva panegyrica... fol. $A1^{v}$, 1513

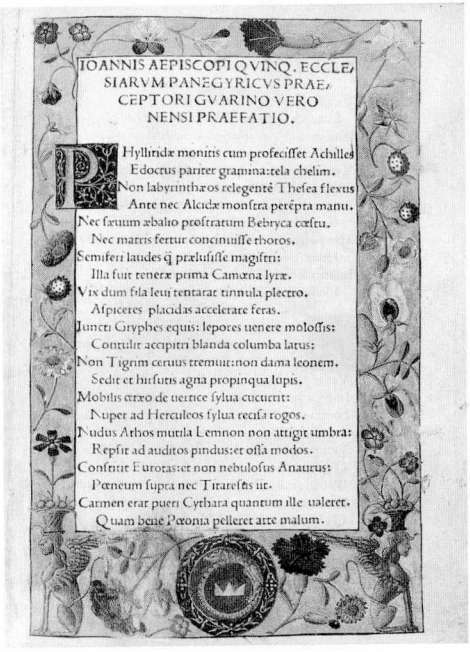

IOANNIS AEPISCOPI QVINQ. ECCLE/
SIARVM PANEGYRICVS PRAE/
CEPTORI GVARINO VERO
NENSI PRAEFATIO.

PHyllitidæ monitis cum profeciſſet Achilles
Edoctus pariter gramina:tela chelim.
Non labyrinthæos relegente Theſea flexus
Ante nec Alcidæ monſtra perēpta manu.
Nec ſæuum æbalio proſtratum Bebryca cæſtu.
Nec matris fertur concinuiſſe thoros.
Semiferi laudes q̄ præluſiſſe magiſtri:
Illa fuit teneræ prima Camœna lyræ.
Vix dum fila leui tentarat tinnula plectro.
Aſpiceres placidas accelerare feras.
Iuncti Gryphes equis: lepores tenere moloſſis:
Contulit accipitri blanda columba latus:
Non Tigrim ceruus tremuit:non dama leonem.
Sedit et hirſutis agna propinqua lupis.
Mobilis æreo de uertice ſylua cucurrit:
Nuper ad Herculeos ſylua recīſa rogos.
Nudus Athos mutila Lemnon non attigit umbra:
Repſit ad auditos pindus:et oſſa modos.
Conſtitit Eurotas:et non nebuloſus Anaurus:
Pœneum ſupra nec Tirareſtis it.
Carmen erat pueri Cythara quantum ille ualeret.
Quam bene Pœonia pelleret arte malum.

113. Janus Pannonius: Sylva panegyrica... fol. $B1^{r}$, 1513

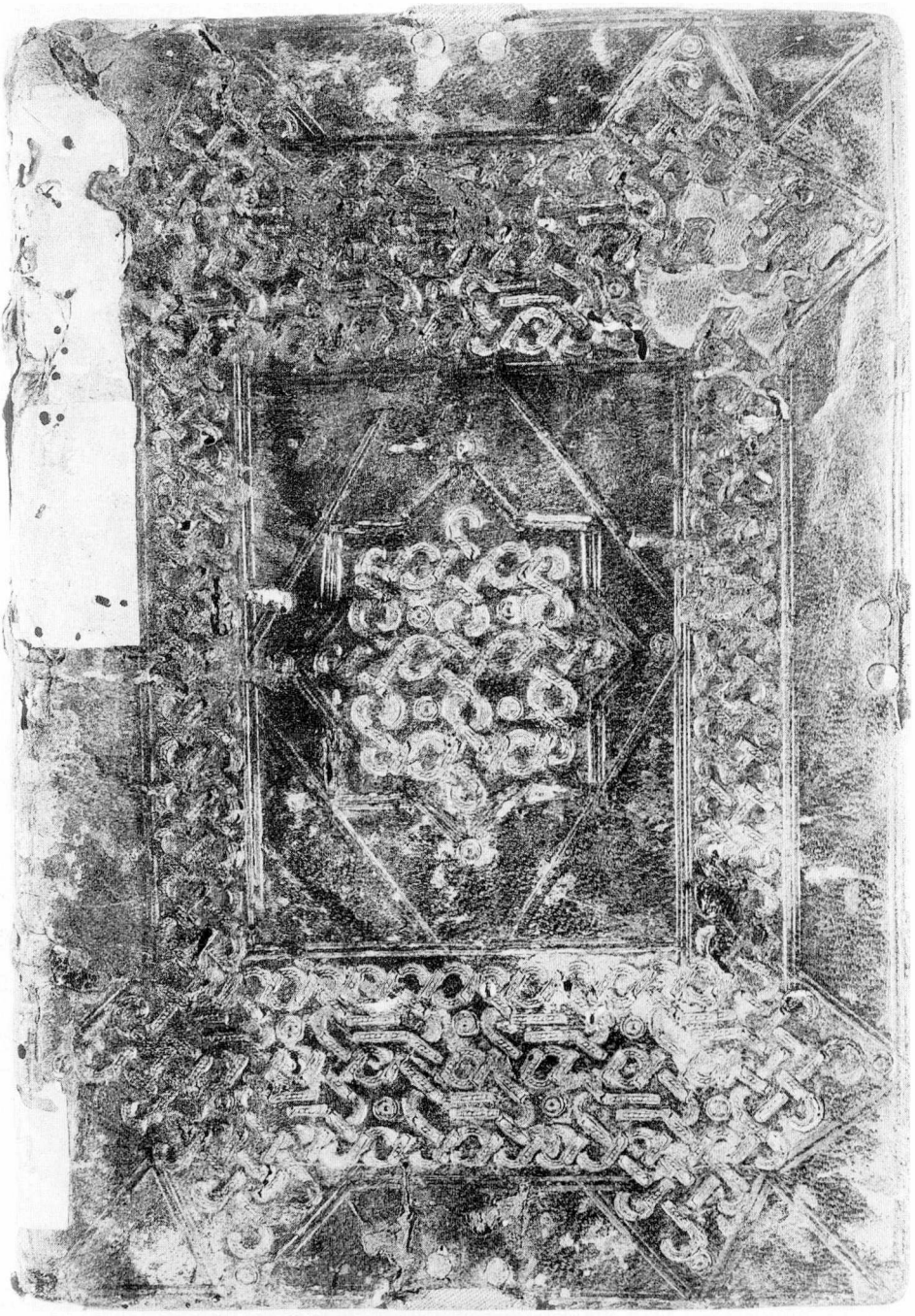

114. HILARIUS PICTAVIENSIS: De synodis contra omnes haereses.
Kötés, elülső tábla, XV. sz. utolsó negyede

115. BOCCARDINO IL VECCHIO: Laudomia de' Medici hóráskönyve, fol. 66^{v},1502.
(London, British Library, ms. Thompson 30.)

116. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 10^{v}, 1510-es évek

117. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 11[r], 1510-es évek

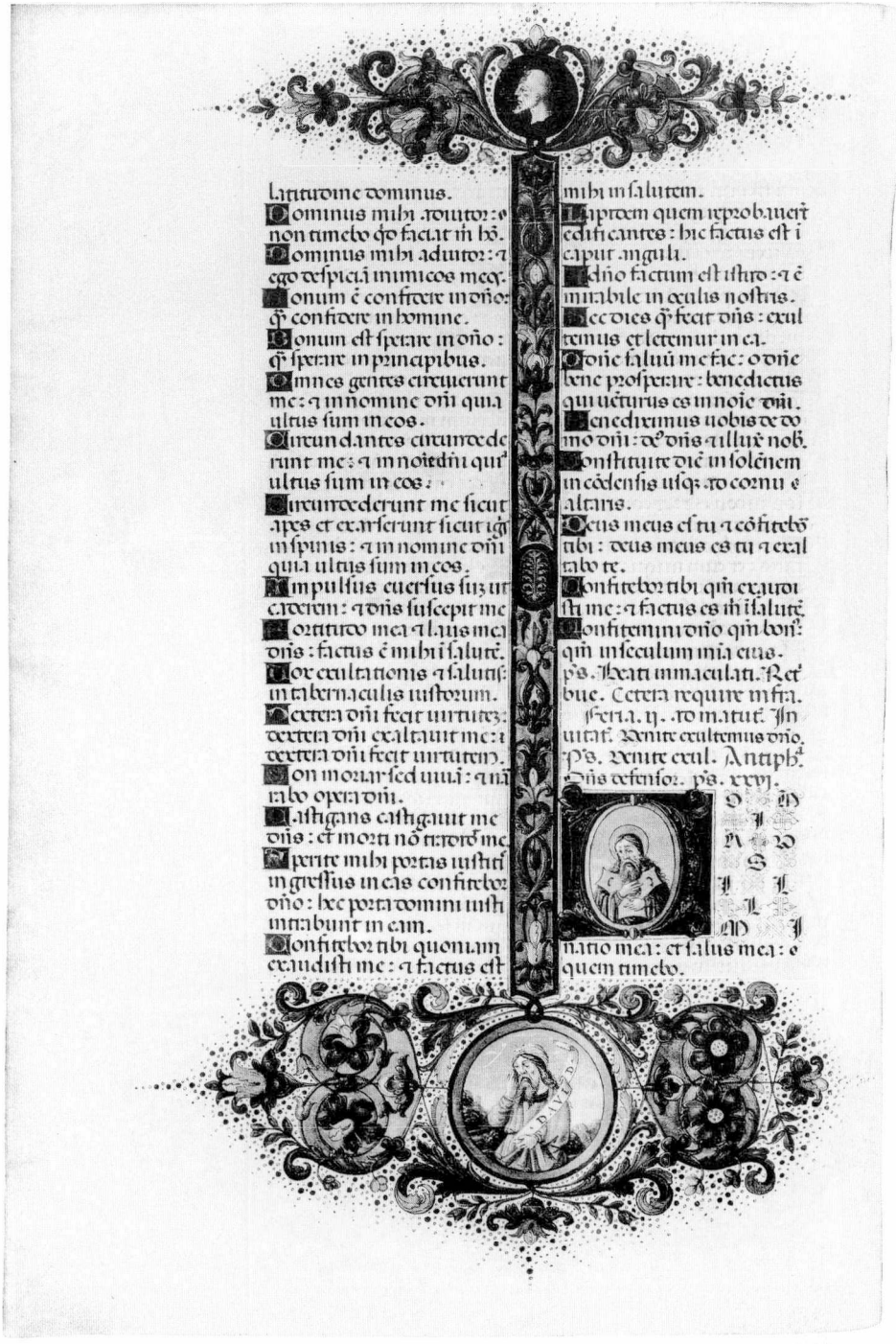

118. Boccardino il Vecchio: Breviarium Strigoniense. fol. 20^{v}, 1510-es évek

119. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 27r, 1510-es évek

120. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 77[r], 1510-es évek

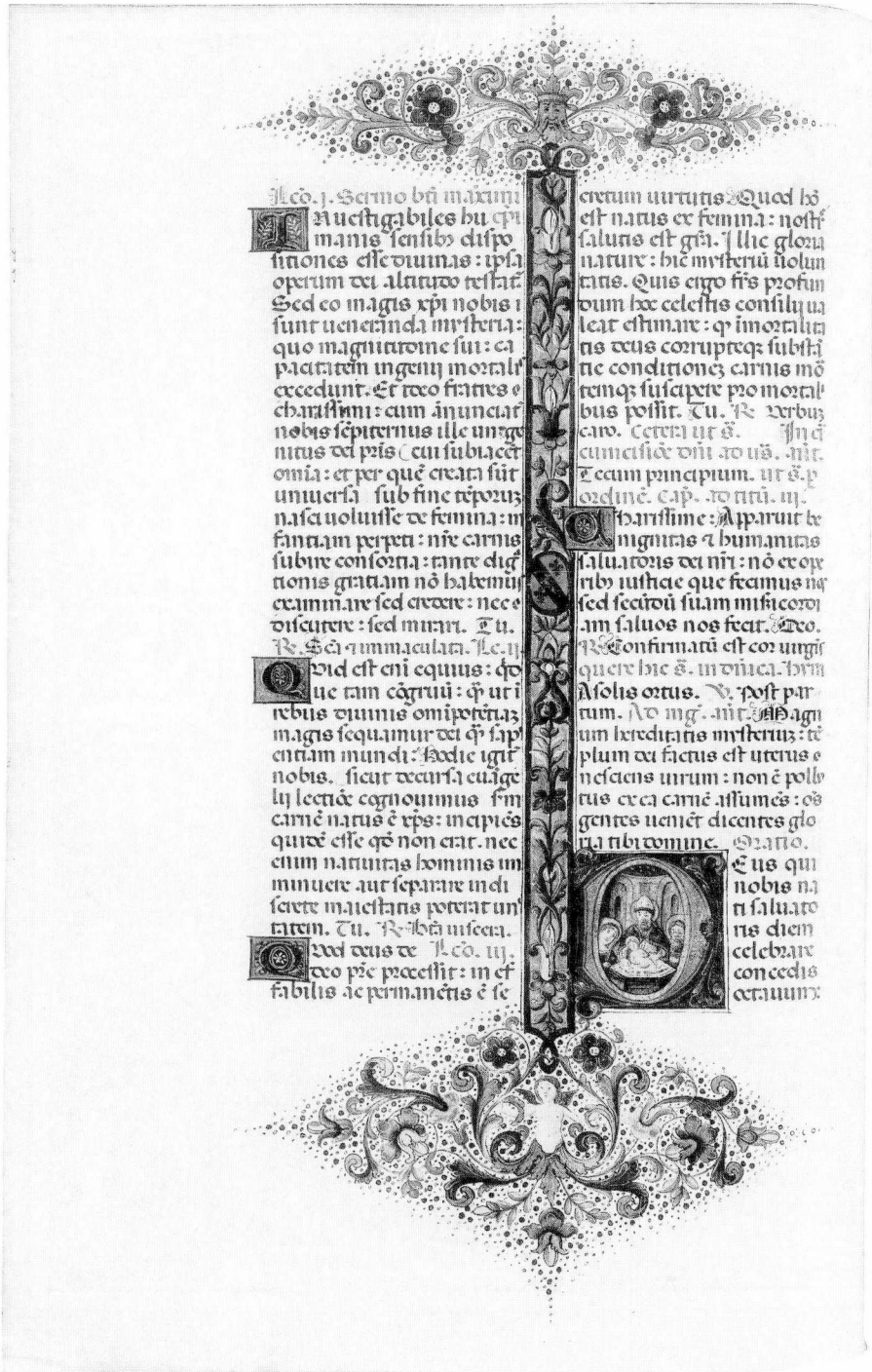

121. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 116^{v}, 1510-es évek

er e. Ad mg. ant. Magi
uidentes stellam dixerunt
ad inuicē: hec signū magni
regis est: eamus et inquira
mus cum et offeramus ei mr
nea. aurum thus et murrhā
alleluya. Oratio.

Deus q̄
hodier
na die
unigeni
tum tu
um gē
tibus i
stella d
uce reuelasti: concede p
pitius: ut qui iam te ex fi
de cognouimus: usq; ad
contemplandam speciem tue
celsitudinis perducamur:
per eundem. Ad cōpl. pe
Cum inuoca. hym. Jbāt
magi. Alius.

Quem nō capiunt pro
pria magnitudine.
Celi terre atq; maria am
plexepur.
De cuius gremio natus utero
ponitur in presepio.
Et propheticus sermo nū
ciat: stant simul boues et asini
Sed oritur stella lucida: p
bitum dño obsequia.
Quam in balaam ecclesia
ex oriturā dixerat psalmista.
Hec magos oculos fulgu
rans lumine pstrixit putas
Atq; impios premia xpi e
ro cunabula perduxit ulla.
Offerentes regi aurū: thus
et murrham munera.
Ipsa sed ēt mystycis non
carent munera figuris.
Aurum ut regi: thus ut de
o: et magno offerūt sacer
doti. Et atq; murrham in
sepulturam. Amen. Cap.

Omnes de saba Jsa. ve
nient aurum et thus
deferentes: et laudem dño
annunciantes. Deo. Ad ver
sus. Ad te qui derelinquebant tibi.
Et adorabunt uestigia pedum
tuorum. Ad nūc omn. mī
Stella ista sicut flāma coru
scat et regē regum deum demō
strat: magi eam uiderunt xpō
regi munera obtulerunt. Oō

Deus illuminator oīum
gentium: da pplis tuis
perpetua pace gaudere: et il
luxo lumen splendoris tui in fū
de cordibus nīs: qō trium
magorum mentibus inspirasti.
oō. Deus qui illuminas.
Ad matut. Dñe labia
mea. Deus in adiutorium
dicuntur. Invit non di
cūtur. Sed ēt incipiatur. ant.
Afferte dño filij dei adorate
dñm in aula scā eius. ps Ip
sum. Ant. Psallite deo no
stro psallite: psallite regi no
stro psallite sapienter. ps.
oīs gent. Ant. Omnis
terra adoret te deus et psallat

122. Boccardino il Vecchio: Breviarium Strigoniense. fol. 122r, 1510-es évek

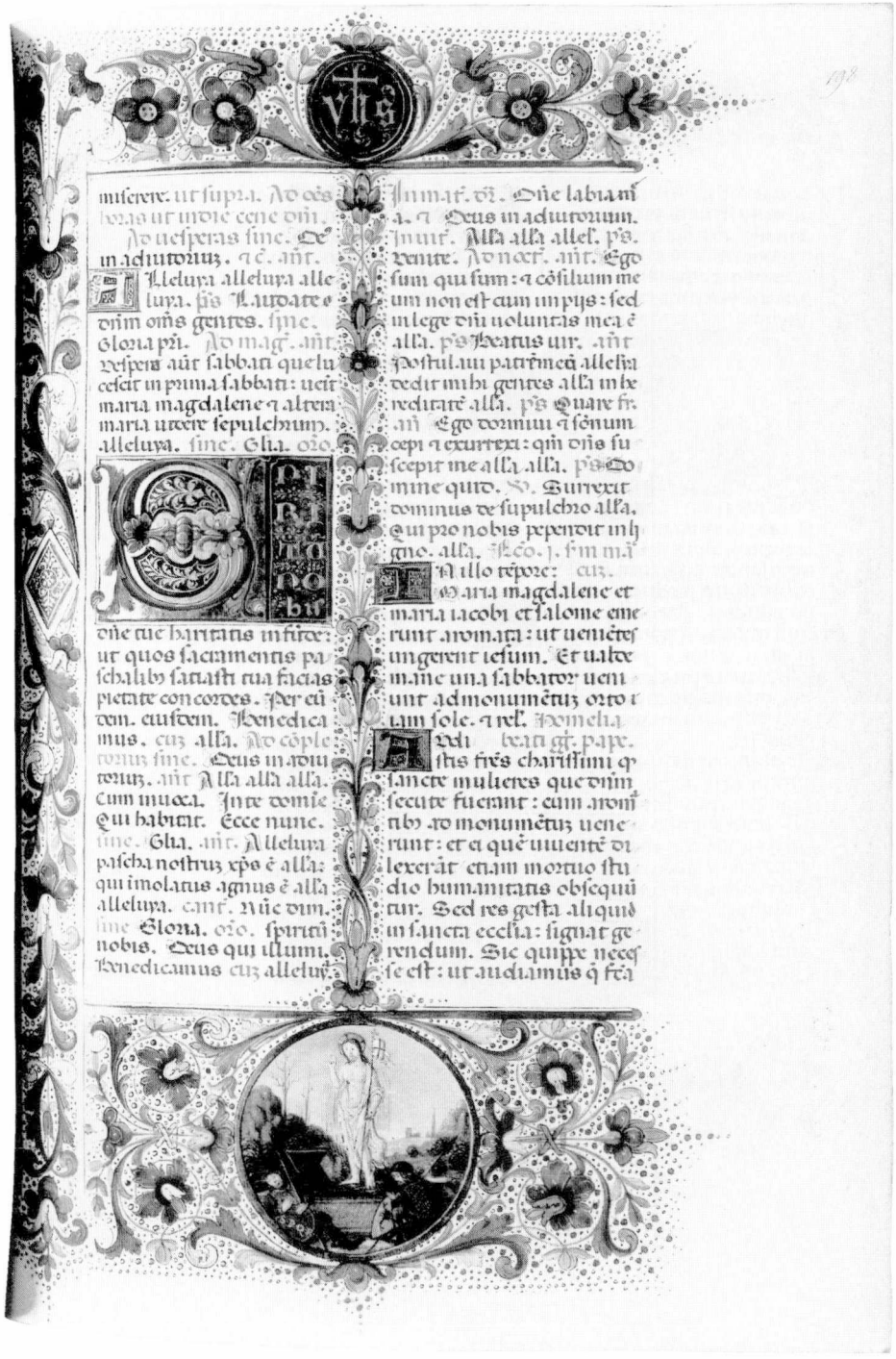

123. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 198r, 1510-es évek

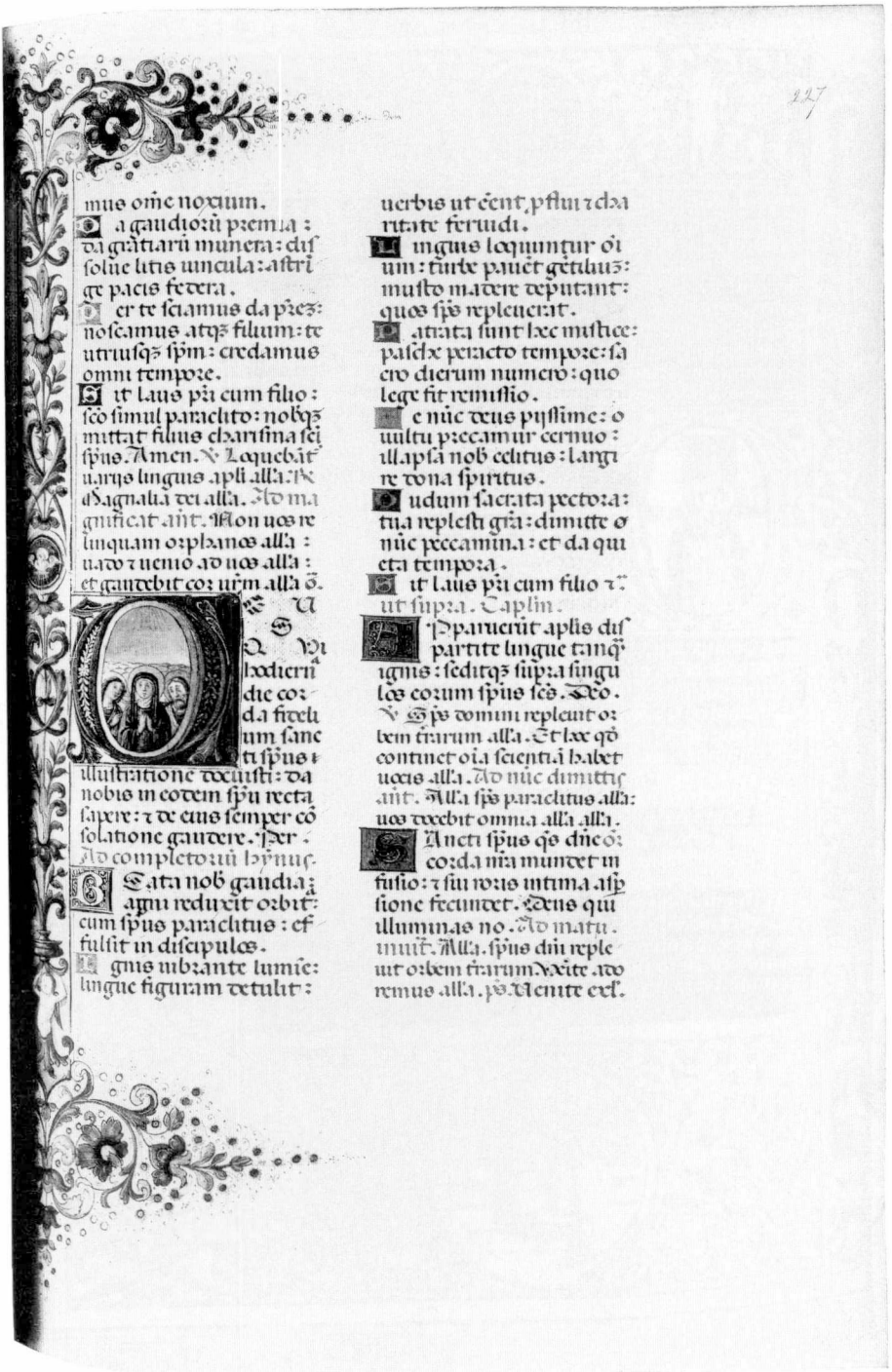

mus omne noxium.
O a gaudio: cui premia:
da gratiarum munera: dis
solue litis uincula: astri
ge pacis fœdera.
O er te sciamus da patrem:
noscamus atq; filium: te
utriusq; spm: credamus
omni tempore.
S it laus pri cum filio:
sco simul paraclito: nobq;
mittat filius charisma sci
spus. Amen. ℣ Loquebat
uarijs linguis apli alla: ℟
Magnalia dei alla. Ad ma
gnificat ant. Mon uos re
linquam orphanos alla:
uado et uenio ad uos alla:
et gaudebit cor uram alla ō.

Ds qui
bus dixerit
die cor
da fideli
um sanc
ti spus i
illustratione docuisti: da
nobis in eodem spu recta
sapere: et de eius semper co
solatione gaudere. per.
Ad completoriū hymn.
Data nob gaudia:
agmi reduxit orbi:
cum spus paracletus: ef
fulsit in discipulos.
Ignis mirante turbe:
lingue figuram tetulit:
uerbis ut cūcti pflui et di
uitate feruidi.
Lingues loquuntur oi
um: turbe pauet gentilis:
multo mactari reputant:
quos spes repleuerat.
Tinctis sunt hec mistice:
pasche peracto tempore: sa
cro dierum numero: quo
lege fit remissio.
Te nūc deus pyssime: o
ultu precamur cernuo:
ut apsa nob celitus: largi
re dona spiritus.
Cudum sacrata pectora:
tua repleti gra: dimitte o
nūc peccamina: et da qui
eta tempora.
S it laus pri cum filio et
ut supra. Caplin.
Dparuerūt aplis dis
partite lingue tanq;
ignis: sedit q; supra singu
los eorum spus scs. Deo.
℣ Ipse dominū replent or
bem tarum alla. Et hec qō
continet oia scientia habet
uocis alla. Ad nūc dimittis
ant. Alla spus paracletus alla:
uos docebit omnia alla alla.
Sancti spus qs dne co
da nra mentes in
fusio: et sui roris intima asp
sione fecundet. Deus qui
illuminas no. Ad matu
tinū. Alla. spus dni repleu
rit orbem tarum Alla. Ad
remus alla. pn. Mentes eccl.

124. Boccardino il Vecchio: Breviarium Strigoniense. fol. 227r, 1510-es évek

125. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 285^{r}, 1510-es évek

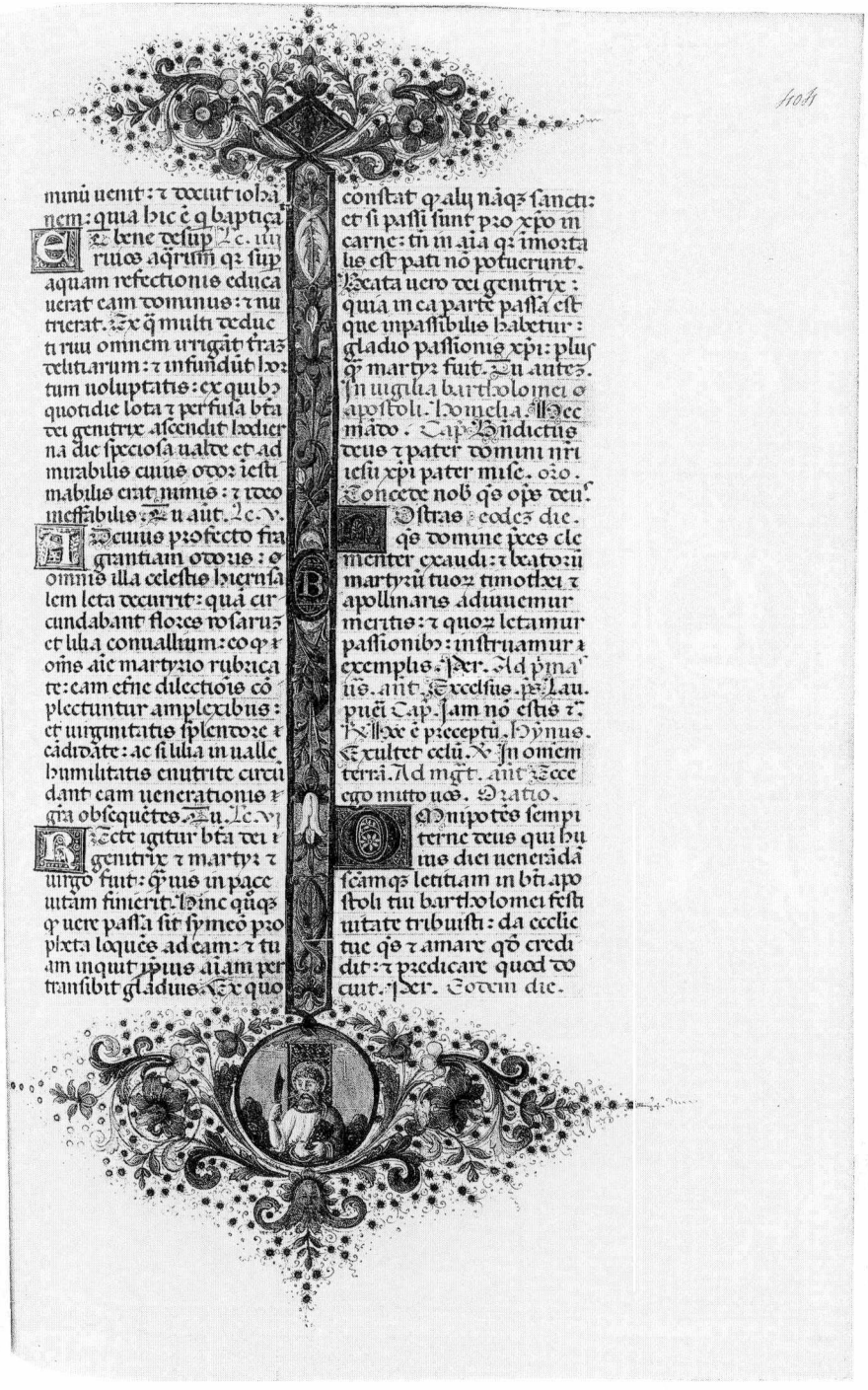

126. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 404[r], 1510-es évek

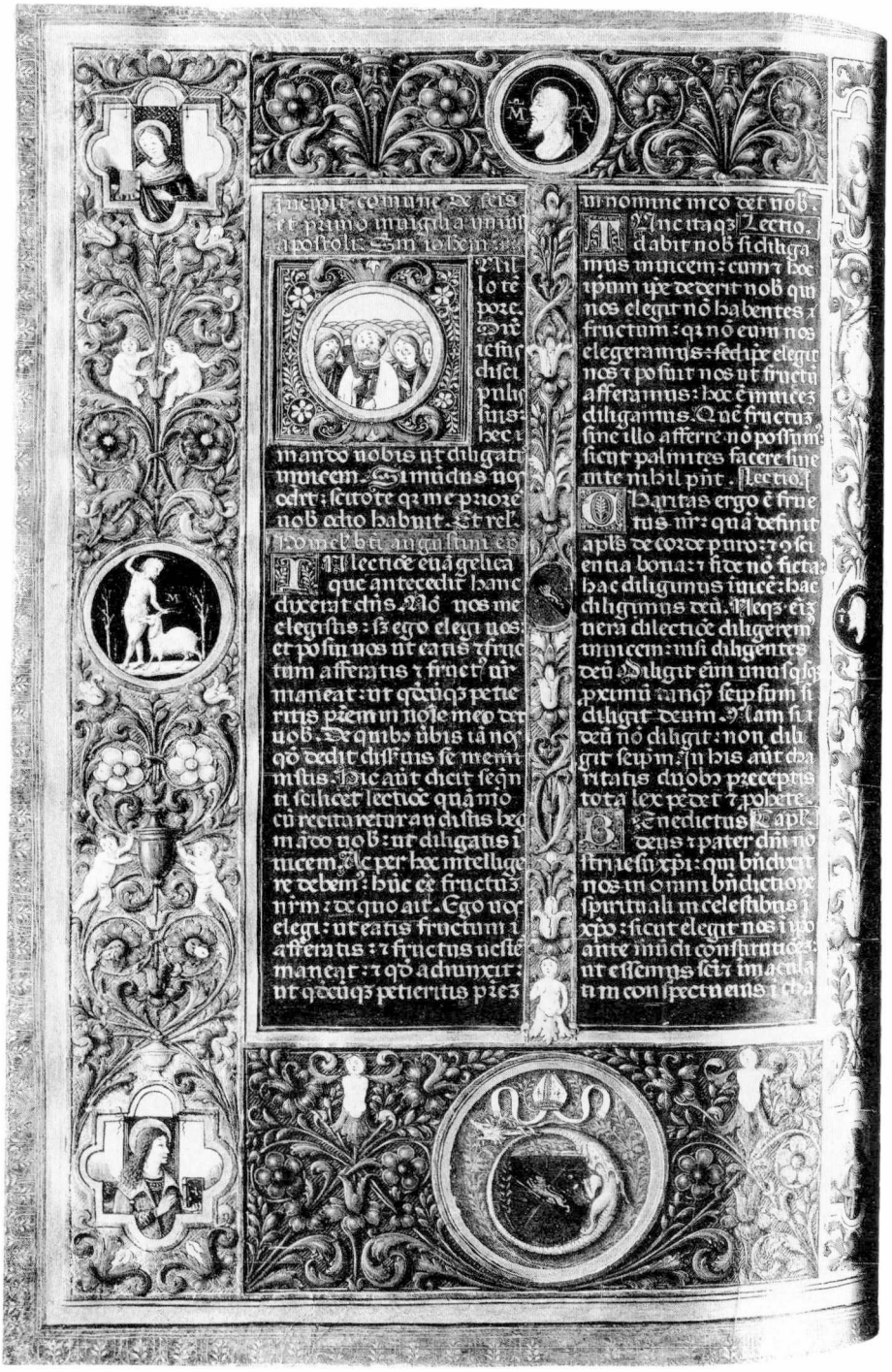

127. BOCCARDINO IL VECCHIO: Breviarium Strigoniense. fol. 486^{v}, 1510-es évek

128. Pécs, Tettye, Szatmári-villa bramanteszk típusú nyíláskeretének Szatmári-címere, 1515–1520 között (13. sz. töredék részlete)

129. Pécs, Tettye, Szatmári-villa bramanteszk típusú nyíláskeretének Szatmári-címere, 1515–1520 között (15. sz. töredék részlete)

130. Boccardino il Vecchio: Breviarium Strigoniense. fol. 10^{v} lapalji címer, 1510-es évek

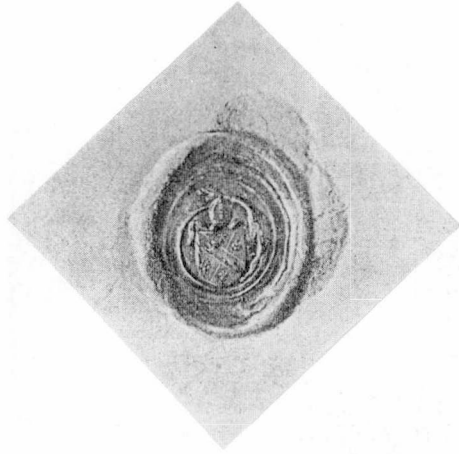

131. Szatmári György gyűrűs pecsétje, XVI. sz. eleje

132. Oláh Miklós címere, 1558

133. Klimó György címere ex librisén, 1754

134. Pécs, 3. sz. töredék, 1510 körül

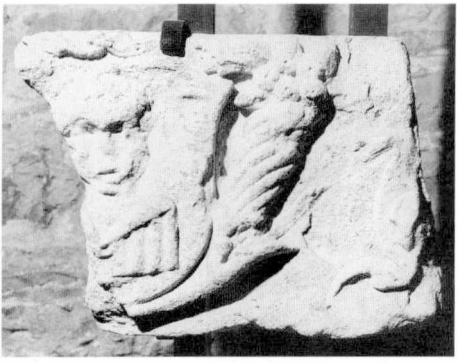

135. Pécs, 18. sz. töredék, 1505–1521 között

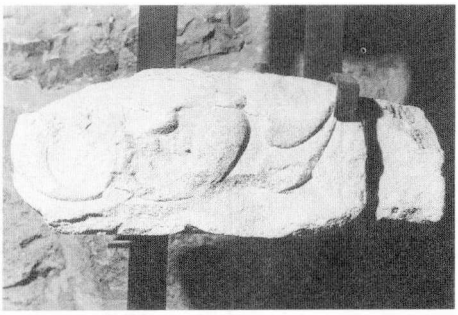

136. Pécs, 19. sz. töredék, 1505–1521 között

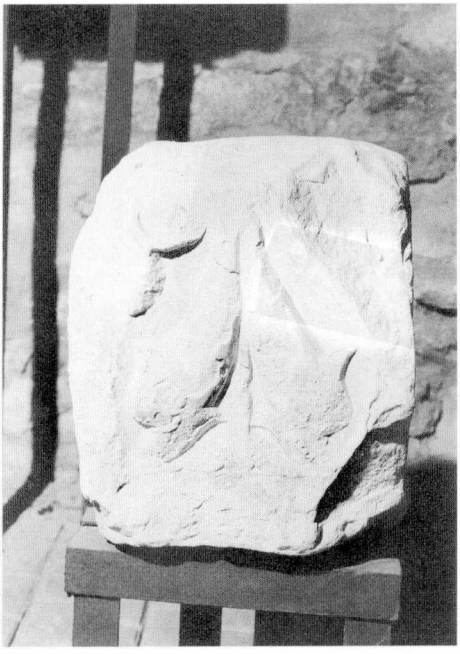

137. Pécs, 20. sz. töredék, 1505–1521 között

138. Pécs, 21. sz. töredék, 1505–1521 között

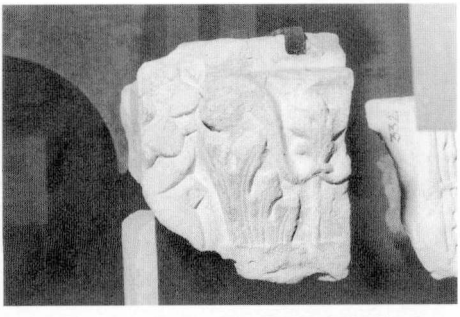

139. Pécs, 24. sz. töredék, 1505–1521 között

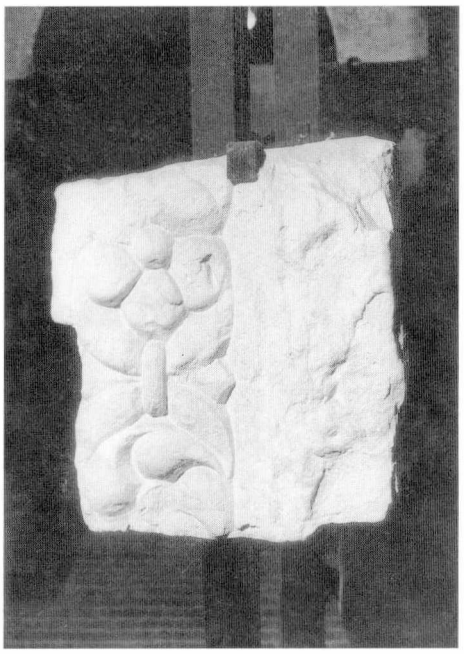

140. Pécs, 25. sz. töredék, 1505–1521 között

141. Pécs, 30. sz. töredék, 1505–1521 között

142. Pécs, 34. és 35. sz. töredék, 1505–1521 között

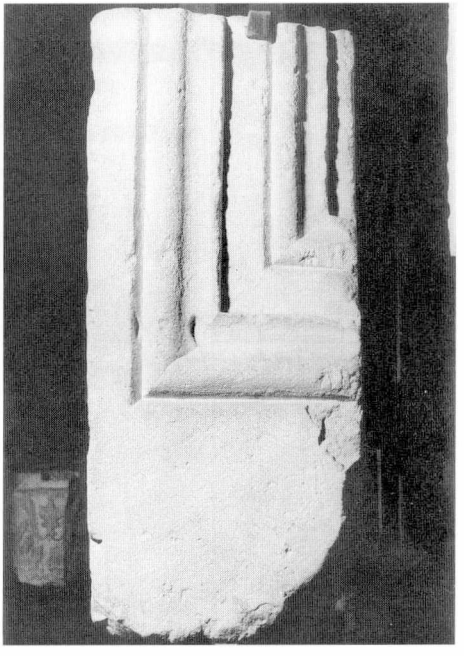

143. Pécs, 44. sz. töredék, 1505–1521 között

144. Pécs, 49. és 50. sz. töredék, 1505–1521 között

145. Pécs, 51. sz. töredék, 1505–1521 között

146. Pécs, 52. sz. töredék, 1505–1521 között

147. Pécs, 59. sz. töredék, 1505–1521 között

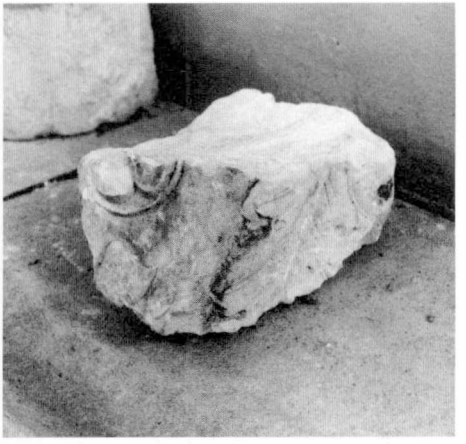

148. Pécs, 60. sz. töredék, 1505–1521 között

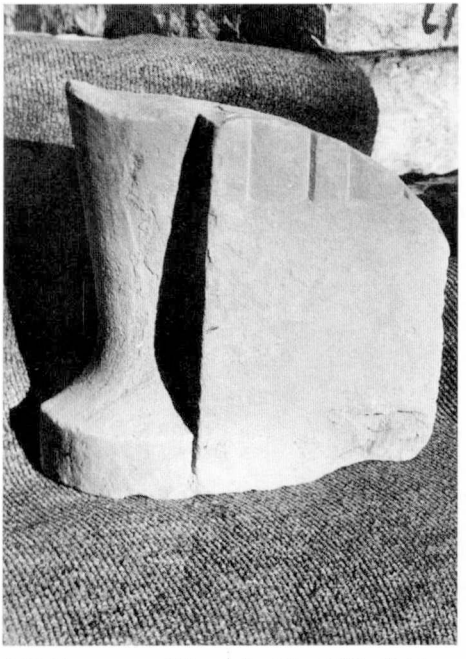

149. Esztergom, IV. sz. töredék, 1521–1524 között

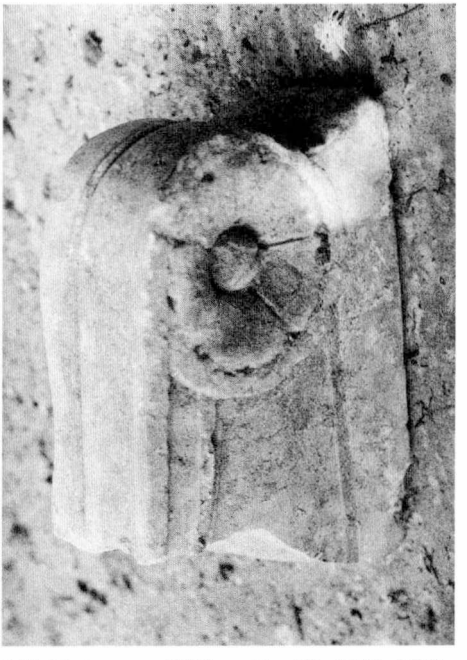

150. Esztergom, XIV. sz. töredék, 1521–1524 között

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu
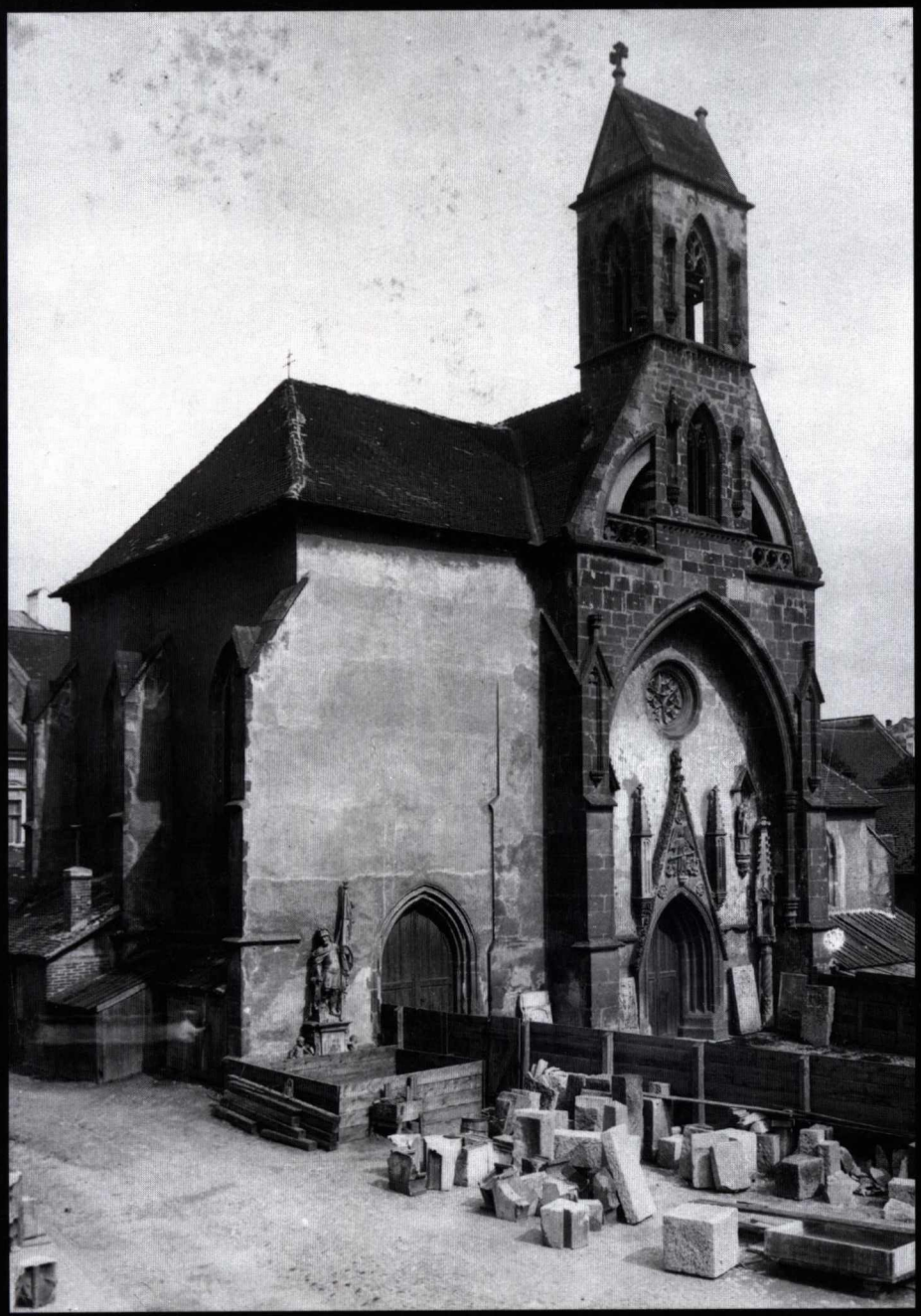
ISBN 963-05-7948-0